

A nők és a régi magyarországi vallásosság

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő
Szelestei N. László

A sorozatban megjelent:

1. Lelkiségtörténeti számvetés
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái
az 1800 előtti Magyarországon
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében
8. Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi
prédikációk kompilációjáról
9. Kovács Eszter, A *Makula nélkül való tükrök* cseh forrásai
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság

A nők és a régi magyarországi vallásosság

Szerkesztette
Bajáki Rita és Báthory Orsolya

MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2015

Lektorálta
Déri Eszter

Készült
Az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban,
a Szerkesztők a Kutatócsoport munkatársai

A kötet a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport konferenciájának
(Budapest, 2014. április 24–26.) előadásait tartalmazza

A borítón elől:
Szent Katalin misztikus eljegyzése a németújvári Batthyány-gyűjteményből
(1490 k.), Magyar Nemzeti Galéria, Budapest
Hátul:
Részlet Tarnóczy István *Mennybe vezető kalauz* című művének címlapjáról
(Nagyszombat, 1675)

ISBN 978-963-308-234-8
ISSN 2060-7385

© A kötet szerkesztője és szerzői, 2015
© MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

Felelős kiadó: Nagy László
Tördelte: Báthory Orsolya
A sorozat címlapterve: Szentés Éva
Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.
Ügyvezető igazgató: Katona Szilvia
www.sednyomda.hu

Tartalom

A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport 2014. április 24–26-án tartott <i>A nők és a régi magyarországi vallásosság</i> konferenciájának programja.....	9
AJKAY ALINKA Nőalakok követendő és elvetendő példái Pázmány vitairatában	13
BAJÁKI RITA A nőknek szánt imák tipológiája	23
BÁN IZABELLA Nők a vallásos társulatokban a budai Jézus Szíve társulat 1742-es kéziratos albuma alapján	31
BÁTHORY ORSOLYA „Csak egy tánc volt” – Forgách Zsigmondné Pálffy Katalin és a kassai vértanúk	37
BOGÁR JUDIT „Férfias” és „nőies” imádságok? – Pázmány Péter és Pongrácz Eszter imakönyve	47
BOROS KATALIN A női nemre való utalás nyelvi kifejezése a <i>Horvát-kódex</i> regulaszövegében	59
CZIBULA KATALIN Női szerepek a vallási reprezentáció centrumában a 18. század második felében	71
FÁBIÁN GABRIELLA A nők egy székelyföldi falu rózsafüzér társulataiban.....	89
FARMATI ANNA <i>Leány Á-BÉ-CZE A' Felsőbbek engedelmeiből</i> – avagy az alapértelmezetten férfivilágkép megnyilatkozása egy iskolai kiadványtípusban	101

FRAUHAMMER KRISZTINA	
Egy klasszikusról női szemmel... – Pongrácz Eszter	
<i>Arany Koronája és „hordalékai”</i> a népi vallásosságban	109
GESZTELYI HERMINA	
A női vallásosság lehetőségei és elvárt formái a hímzés- mintakönyvek ajánlásai alapján a kora újkorban	125
HUBERT ILDIKÓ	
Zay Anna „Anyai ajándék”-a	137
KAPOSI KRISZTINA	
Emblematikus narráció és misztikus ascensio	
Wesselényi Anna imádságoskönyvében	
(<i>Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje</i> , 1620).....	151
KÓNYA FRANCISKA	
Viczy Anna Terézia apácáknak fordított elmélkedés- gyűjteménye és annak forrása	173
KŐVÁRI RÉKA	
Szüzekről özvegyekről, női szentekről szóló énekek	
a Kájoni <i>Cantionaléban</i>	185
MACZÁK IBOLYA	
Jóasszony módra – Bibliai nőkép a régi magyarországi temetési beszédekben.....	199
MEDGYESY S. NORBERT	
„Három állapotban Istennek szolgáltál, Szűzesség, Házosság, özvegyiségben voltál...” – 17–18. századi énekek Árpád-házi Szent Erzsébet tiszteletére iskolamesterek kézírataiban	209
NAGY ANDOR	
Halotti búcsúztatók a brassói nők vallásosságáról (17. század).....	243
NAGY LEVENTE	
„Merő labirintus sokképpen ez az papok dolga...”	
(Lorántffy Zsuzsanna vallásossága és egyházpolitikája egy kiadatlan levele alapján)	255
PETRŐCZI ÉVA	
„Istennek szolgáloleyany” – Néhány vonás	
Bornemisza Anna portréjához.....	265

PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA	
A <i>Sándor-kódex</i> irodalmi programja –	
Hrotswitha <i>Dulcitius</i> ának magyar recepciója.....	277
SZABÓ ANDRÁS	
Istenes versek 16. századi magyar nőköltőktől.....	293
SZÁDOCZKI VERA	
Egy erdélyi nemesasszony lelkiélete –	
Thordai Klára imádságkönyve.....	303
SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
Szent Anna kultuszának írásos emlékei a kora újkori	
Magyarországon.....	311
SZIGETI JENŐ	
Protestáns erdélyi nagyasszonyok vallásossága a 18. században	325
TORNAY KRISZTINA	
Beavatás a női személyiségfejlődésbe – A csíkmenasági Szeplőtelen	
Fogantatás templom reneszánsz főoltárának elemzése	337
TÜSKÉS ANNA	
Szent Orsolya tisztelete a 18. századi Magyarországon	
és az orsolyita rend.....	351
VERÓK ATTILA	
Régi könyvek mint a női vallásosság misztériumának	
lehetőségei őrzői?	363
VISKOLCZ NOÉMI	
„Szerzeteseknek bizonyos Alamisnálkodo Tarhaza”:	
Esterházy Anna Júlia (1630–1669).....	379
VOIGT VILMOS	
A nők Erdélyi Zsuzsanna (mennyire?) archaikus népi	
imádságszövegeiben	391
VRÁBEL TÜNDE	
Telegdy Anna, a mélyen vallásos mecénás.....	403
Személynévmutató	413
Inhalt.....	435

*A Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
2014. április 24-26-án tartott A nők és a régi
magyarországi vallásosság című konferenciájának
programja*

FEDELES TAMÁS (Pécs)

*„Bűnös lelkemet a mindenható Istennek és az ő anyjának, Szűz Máriának ajánlom” –
nemesasszonyok vallásossága a kései középkorban*

KORONDI ÁGNES (Kolozsvár)

*A jó élet módja: késő középkori női lelkeségi modell a magyar nyelvű kódexirodalom
legendáiban és életvezetési tanácsadóiban*

LAUF JUDIT (Budapest)

Azonosítható-e az Érsekújvári Kódex 17. századi keze?

BAJÁKI RITA (Budapest)

Nőknek szánt imák tipológiája

SZABÓ ANDRÁS (Révkomárom)

Istenes versek 16. századi magyar nőköltőktől?

VOIGT VILMOS (Budapest)

A nők Erdélyi Zsuzsanna archaikus népi imaszövegeiben

NAGY LEVENTE (Budapest)

*„Merő labirintus sokképpen ez az papok dolga...” – (Lorántffy Zsuzsanna
vallásossága és egyházpolitikája egy kiadatlan levele alapján)*

PETRÓCZI ÉVA (Budapest)

„Istennek szolgáló leány” – nébány vonás Bornemisza Anna portréjához

SZIGETI JENŐ (Miskolc)

Protestáns erdélyi nagyasasszonyok vallásossága a 18. században

VISKOLCZ NOÉMI (Szeged)

A patróna Esterházy Anna Júlia (1630–1669)

HUBERT ILDIKÓ (Budapest)

Anyai ajándék – Árva Zay Anna, Nyomoruság oskolája, 1721

CZIBULA KATALIN (Budapest)

Női szerepek a vallási reprezentációban a 18. század második felében

- PESTI BRIGITTA (Bécs)
A női mecenatúra magyar és európai gyakorlata kegyességi könyvek kiadásában
- VRÁBEL TÜNDE (Révkomárom)
Telegdy Anna, a mélyen vallásos mecénás
- BÁTHORY ORSOLYA (Budapest)
„Csak egy tánc volt” – Adalékok Pálffy Katalin (Forgách Zsigmondné) életéhez
- BARNA GÁBOR (Szeged)
Női és férfi szerepek vallási társulatokban, női és férfi vallási társulatok a 18–19. századi Magyarországon
- FÁBIÁN GABRIELLA (Szeged)
A nők egy székekelyföldi falu rózsafüžér társulataiban
- BÁN IZABELLA (Piliscsaba)
Nők a vallásos társulatokban egy 1742-es kézirat alapján
- SZULY RITA (Piliscsaba)
Nők a soproni Congregatio Agoniae Christi tagságában
- KÓVÁRI RÉKA (Budapest)
Szűzekenről szóló énekek a Kájoni Cantionalében
- MEDGYESY S. NORBERT (Piliscsaba)
Históriás költemények és könyörgő népénekek Árpád-házi Szent Erzsébet és más női szentek tiszteletére a 17–18. századból
- BÍRÓ CSILLA (Budapest)
Perényi Katalin lelkisége a halálára írt alkalmi költemények tükrében
- TORNAY KRISZTINA (Debrecen)
Beavató lépcsőfokok a nő személyiségfejlődésébe – a csikmenasági reneszánsz szárnyasoltár (Szűz Mária élete és megkoronázása) elemzése
- TÜSKÉS ANNA (Budapest)
Szent Orsolya tisztelete a 18. századi Magyarországon és az orsolyita rend
- SZELESTEI N. LÁSZLÓ (Piliscsaba–Budapest)
Szent Anna kultuszának emlékei a kora újkor Magyarországon
- VERÓK ATTILA (Eger)
Régi könyvek mint a női vallásosság misztériumának lehetséges őrzői?
- NAGY ANDOR (Eger)
A brassói nők életmódvizsgálata a város életében (17–18. század)
- FARMATI ANNA (Kolozsvár)
Leány Á–bé–tze – A’ Felsőbbek engedelmeiből

- KAPOSI KRISZTINA (Budapest)
Az eljegyzett személyek paradicsomkertje – Paratextuális komponensek és misztikus útmutatások Wesselényi Anna imádságoskönyvében
- HORVÁTH SÁNDOR (Szombathely)
Zrínyi (Frangepán) Katalin és imakönyve, a Putni tovaruš
- FAZAKAS GERGELY TAMÁS (Debrecen)
Bethlen Kata vallásossága és az udvari lelkészek (Az önéletírás és az imádságoskönyv készülő kritikai kiadásának tanulságai)
- GESZTELYI HERMINA (Debrecen)
A női vallásosság lehetőségei és elvárt formái a hímezés mintakönyvek ajánlásai alapján a kora újkorban
- AJKAY ALINKA (Piliscsaba)
Nőialakok követendő és elvetendő példái Pázmány vitairatában
- BOGÁR JUDIT (Piliscsaba)
„Férfias” és „nőies” imádságok – Pázmány Péter és Pongrácz Eszter imakönyve
- FRAUHAMMER KRISZTINA (Szeged)
Egy klasszikusról női szemmel
- FÖLDESI FERENC (Budapest)
Egy evangélikus házaspár imakönyve a 17. század közepéről (Esetleírás)
- BOROS KATALIN (Debrecen)
„ferfiakkal azzonyallattokkal sokat ne zoly Es ev zyneket orchayokat evremest ne nezzed sem kezekeket ne fogdossad” – a női nemre való utalás nyelvi kifejezése egy középkori apácaregulában
- KÓNYA FRANCISKA (Budapest)
Viczay Anna Terézia apácáknak fordított elmélkedésgyűjteménye és annak forrása
- SZÁDOCZKI VERA (Budapest)
Egy erdélyi nemesasszony lelkiélete – Thorday Klára imádságoskönyve
- MACZÁK IBOLYA (Budapest)
Jóasszony módra – Bibliai nőkép a régi magyarországi temetési beszédekben

AJKAY ALINKA

*Nőalakok követendő és elvetendő példái Pázmány
vitáiratában**

Noha több mint harminc polemikus írása van Pázmánynak, többnyire pontosan meghatározható, kivel vitázik éppen, a *Tíz bizonyosság*¹ című munka az egyetlen olyan vitáirata, amely nem konkrétan valakinek valamilyen írása ellen készült, hanem általánosságban foglalja össze a protestánsok tévelygéseit, vagyis más hasonló, általánosan átfogó vitáirata nincsen. Pontosan ezért lehet talán általánosabb érvényű, Pázmány egész polemizáló gyakorlatára vonatkozó megfigyeléseket tenni ennek a műnek a vizsgálata során, valamint nem utolsó sorban azért is, mivel ehhez a művéhez Pázmány több mint száz oldalnyi kéziratot megjegyzést, kiegészítést fűzött.²

Dolgozatomban e vitáiratnak most csupán egyetlen sajátosságát kívánom alaposabban körüljárni, szorosán kapcsolódva a konferencia kitézett tárgyához, vagyis megpróbálom áttekinteni és rendszerezni, milyen nőalakokat említ ebben az írásában Pázmány. A műben szóba kerülő nőket, asszonyokat alapvetően három csoportba lehet sorolni:

bibliai nőalakok
ókori keresztény vagy eretnek nők
kortársak

A bibliai nőalakok közül lényegesen nagyobb számban fordulnak elő az *Ószövetség* asszonyai, szám szerint tízet nevez meg Pázmány, míg az *Újszövetség*ből mindössze kettőt. Ez utóbbiak közül az egyik természetesen a Szűz-

* A tanulmány megírását az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta.

¹ A szöveg kritikai kiadása: PÁZMÁNY Péter, *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a török birodalomról és vallásról (1605)*, s. a. r. AJKAY Alinka, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, 2). A továbbiakban: PÁZMÁNY 1605/2001. Valamint az ehhez írott jegyzetkötet: PÁZMÁNY Péter, *Tíz bizonyosság (1605) Jegyzetek a szövegkiadáshoz*, szerk. AJKAY Alinka, közrem. BÁTHORY Orsolya, VARSÁNYI Orsolya, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2012 (Pázmány Péter Művei, 5). A továbbiakban: PÁZMÁNY 1605/2012.

² Pázmány kéziratot bejegyzéseit Báthory Orsolya írta át: PÁZMÁNY 1605/2012, 215–359.

anya, akit négyszer említ,³ egyszer mint Jézus anyját, egyszer a „Mária és a Szentek” szókapcsolatban, azután mint az angyali üdvözlés szereplőjét és végül egy 4. századi eretnekmozgalom, a collyridiánusok kapcsán, akik istenséget tulajdonítottak neki. A másik újszövetségi asszony Márta, aki egyszer fordul elő. Vele kapcsolatban a jól ismert evangéliumi részletet említi Pázmány,⁴ miszerint a húga, Mária választotta a – Jézus szerint – jobb és fontosabb magatartást, hiszen ő odaült Jézus lábához és csak hallgatta, míg Márta sürgött-forgott, a háziasszonyi teendőket végezve.

Az ószövetségi nők két további csoportba sorolhatók: a pozitív vagy közböcs példák csoportjába és az egyértelműen negatív szereplők körébe. A tíz ószövetségi nő közül mindössze Jezabel, Acháb király felesége⁵ az, aki egyértelműen negatív példa. Nem az eredeti bibliai történetet idézi Pázmány, hanem a protestáns tévelygők feleségeit hívja Jezabelnek, ezzel utalva a romlottságukra, rosszra való csábításukra, sőt ezzel a hasonlattal kilátásba helyezi átvitt értelemben majdani szörnyű végüket is.⁶ A többiek nem negatív szereplők, még Éva sem, akit arra hoz fel háromszor is példának,⁷ hogy mivé fajulhat, ha valakit megcsal az ördög, ha valaki szóba áll a sátánnal. A híres feleségeket említi még, Cipporát (Mózesé), Sárát (Ábrahámé), Rebekát (Izsáké), olyan szövegkörnyezetben, hogy ilyen és hasonló becsületes személyeket szidalmaz Kálvin.⁸ Juditra és Eszterre mint szent könyvek szerzőire hivatkozik Pázmány, akiket a tévelygők nem ismernek el, ide tartozik még Rut is, akit a főszövegben nem említ, hanem csak a kéziratok kiegészítéseiben.⁹ Illetve Esztert – Vastival együtt – még kétszer fölhozza olyan összefüggésben, hogy a protestáns újítók éppúgy cserélgethették a feleségeiket, ahogyan Vasti helyébe Eszter került.¹⁰ Végül Zsu-

³ PÁZMÁNY 1605/2001, 42, 151, 218, 290.

⁴ Lk, 10, 38–40.

⁵ 1Kí 16, 28–34; 17; 18; 21. (A Szent István Társulat által kiadott *Szentírásban* az Izebel névalak szerepel.)

⁶ Az egyik leghíresebb történet a házaspárról az, amiben Acháb, Szamaria királya megkívánja a palotája melletti, Nabot tulajdonában lévő szőlőskertet. Megpróbálja megvenni, de Nabot nem adja el neki. Amikor Jezabel ezt meghallja, levelet ír a Nabottal együtt lakó véneknek és előljáróknak, hogy hamis vád alapján ítéljék el Nabotot és kövezzék meg. A város vénéjei a parancs szerint cselekedtek, s Nabot halála után Acháb birtokba vette a szőlőjét. Illés próféta Isten büntetését helyezte kilátásba a szörnyű bűnért: Jezabelt a kutyák falják fel ott, ahol Nabot vérét is felnyalták. Vö. 1Kí 21; 2 Kí 9, 30.

⁷ PÁZMÁNY 1605/2001, 49, 51, 70.

⁸ *Uo.*, 235.

⁹ PÁZMÁNY 1605/2012, 327.

¹⁰ PÁZMÁNY 1605/2001, 160, 268. Az eredeti történetet lásd: Esz 1, 9–22.

zsannát említi még mint a vének által ártatlanul megvádolt leányt,¹¹ akiket Dániel úgy tudott leleplezni, hogy nem volt közöttük egyetértés, így lepleződnek le a viszálykodás miatt az újítók hazugságai is.¹² Már ezekből a példákból is jól látszik, hogy Pázmány mindent a főtémának rendel alá, vagyis annak, hogy bizonyíthassa a protestánsok tévelygéseit. Valamennyi metaforikusan értelmezhető alak ebben a viszonyrendszerben van ábrázolva.

Az ókeresztény időszakból a *Tíz bizonyosság* főszövegében mindössze öt nőt említ Pázmány. Itt már jól látszik, hogy a kereszténység gyökeres változást hozott – az ókori mintákhoz képest – a klasszikus társadalmi szerepek megosztásában. A nők alapvetően más szerepet tölthettek be például az ókor filozófiai iskoláiban és a vallási kultuszokban. A kereszténység azzal, hogy a nőt és férfit testvérré tette, egyenrangú félként állította őket egymás mellé. Különösen jól érzékelhető ez az ókori női szentek életrajzaiban és abban, hogy a késő ókor neves tanítói mellett több esetben női tanítványi, követői kör alakult ki. Az ilyen „Mester és Tanítvány” viszonyra jó példa Szent Jeromos, aki Damasus pápa titkáráként keresett lelkivezető volt. Tanácsait előkelő római hölgyek kérték ki, a legismertebbek talán Eustochium, Marcella és Paula. Később mindhármukat szentté avatták. Pázmány a *Tíz bizonyosság* főszövegében Eustochiumot (aki egyébként Paula lánya) említi.¹³ Jeromost bizony többször megvádolták azzal, hogy ezeknek a gazdag és előkelő, a római arisztokráciához tartozó hölgyeknek nem pusztán a lelki vezetője volt. Ezzel nemcsak a saját kortársai vádolták, hanem a későbbi korok hitvitázóinál is föl-fölbukkan a téma, nevezetesen Pázmány kortársa, Lawrence Humphrey oxfordi puritán vallásprofesszor egyik munkájában.¹⁴ Ezt a részletet idézi Pázmány, miszerint Jeromos a szeretője, Eustochium kedvéért írt földühödött haraggal az ereklyetiszteletet gyalázó Vigilantius ellen. Természetesen Pázmány példaként említi mindezt a tévelygők égbekiáltó hazugságaira, akik nem tisztelnek senkit, a régi szent atyákat sem. Tehát ebben az esetben sem a pozitív, követendő példa van kiemelve, hanem a protestánsok galádsága.

A további hivatkozott késő ókori nők valamennyien negatív példák. Az eretnekek tárgyalásánál változik a nők szerepe, szinte kivétel nélkül egy adott

¹¹ Dán 13, 45–63.

¹² PÁZMÁNY 1605/2001, 122.

¹³ *Uo.*, 104.

¹⁴ Lawrence HUMPHREY, *Iesuitismi pars secunda, puritanopapismi, seu doctrinae Iesuiticae aliquot Rationibus ab Edmundo Campiano comprehensae, et Ioanne Duraeo defensae, confutatio [...]*, Londini, 1584, 504.

férfiember irányítójaként tűnnek föl. Ez az irányító szerep mindig negatív, rosszra csábít, tévútra visz, még hozzá aktív, cselekvő magatartásra sarkall, nem olyan kontemplatív, szelíd „Mester és Tanítvány” viszony, mint a pozitív példaként említett szentek esetében. Elsőként türoszi Helénáról beszél Pázmány. Annyit mond róla, hogy pénzért vette Simon mágus.¹⁵ A hagyomány szerint Heléna egy türoszi bordélyházban élt prostituáltként, innét váltotta ki Simon, aki a Jézus halála utáni években kezdte meg működését Rómában. Az apokrif *Péter apostol cselekedetei* mondja el Simon mágus és Szent Péter vitáját. Az egyházatyák szerint Simon személye maga az eretnokség, bűne (simónia) a hitelenség ősmintája. Ezzel a tettel, hogy pénzen vett magának asszonyt, a férfi és nő közötti szabad szerelmet hirdette, amit az ősegyház mereven elutasított.

Másodikként Philumenéről beszél, aki második századi gnosztikus eretnek-nő volt. Philumené Apellészt irányította, aki egy főként Alexandriában működő gnosztikus ókeresztény író volt. Pázmány szerint Apellész „egy Philumena eor-deongeos aszoni allatot hordozuan magaua, mindeneket az eo tanaczabol cselekezcic vala.”¹⁶ Később azt is hozzáteszi még, hogy Philumenét a Sátán tanítja, noha ő azt hiszi, hogy Krisztus jár hozzá Szent Pállal.¹⁷ Apellész valóban összegyűjtötte ennek a prófétanőnek a kijelentéseit *Kinyilatkoztatások* (Phaneroszeisz) címmel.

A következő két prófétanő, Maximilla és Priscilla, Montanus követői voltak. A montanizmus karizmatikus eretnek mozgalom volt Kis-Ázsiában, a 2–3. században. Montanus egyházszervezetének hierarchiájában a nők is szerepet kaptak, Priscilla és Maximilla eksztázisban tolmácsolták a Paraklétosz (= Üdvözítő) szavait. Pázmány többször is említi őket, azt mondja, hogy Montanus „két gonoz azzont, Priscillat, es Maximillat, sem eyel, sem nappal, oldala melleol el nem erezt vala.”¹⁸ Egy másik helyen pedig arról beszél, hogy „Montanus es

¹⁵ PÁZMÁNY 1605/2001, 38.

¹⁶ *Uo.*, 39.

¹⁷ PÁZMÁNY 1605/2001, 45. Ez a mondat Szent Ágoston *De haeresibus* (Az eretnokségről) című művének 24., Apellésszel foglalkozó fejezetére utal, erre hivatkozik Pázmány. Ennek függelékeként maradt fenn a Pázmány által idézett sor, melynek eredeti szövegkörnyezete valójában Tertullianus egy elvesztett művéből, az *Adversus Apelleiacos*-ból való fragmentum. Ezt a töredéket Ágoston fentebb említett művéhez az 5. században csatolták. A Pázmány által kézzel írott 59. számú idézet: „Phantasma Philomenae, pueri habitu se demonstrabat, qui puer apparens, Christum se aliquando, aliquando esse Paulum asserebat.” Az eredeti Tertullianus-mondat: „eodem phantasmate eidem Philumenaee pueri habitu se demonstrante, qui puer apparens Christum se aliquando, aliquando esse asseret Paulum.”

¹⁸ PÁZMÁNY 1605/2001, 244.

Priscilla, az Eordeogh tanacsabol, fel akaztac magokat.”¹⁹ Ezt a mondatot a kéziratok kiegészítésekben pontosítja és javítja, ugyanis itt már pontosan idézi Caesareai Euszebiosznak a *Historia Ecclesiastica* című munkájából az adott sorokat, amiből kiderül, hogy nem Priscilla, hanem Maximilla lett öngyilkos Montanusszal együtt eszerint a forrás szerint.²⁰ Mindez a későbbiekben lesz majd érdekes.

A kortársak közül Pázmány az egyetlen Katharina von Bora kivételével kizárólag az angol uralkodóházhoz tartozó nőket említi, a főszövegben kettőt, a kéziratok kiegészítésekben még további kettőt. Egyetlen pozitív, követendő példát nem talál a kortársak között, kivétel nélkül az elrettentést példázzák. Elsőként Boleyn Anna kerül szóba, amikor arról értekezik Pázmány, hogy micsonda iszonyúképpen vesznek el a tévelygések kezdői és első követői. A német- és franciaországi protestánsok után tér rá Angliára, ahol

a teueligesek nec fézket veré, es okot adna, Anna Bolena, kiraline azzony, A Semerseti herczeg, es az Cantuariai Ersec, De mint iaranac? A kiralyne, fitalansagaert, az pelenger alat hala megh: Az Herczeg nec feiet vöuec, Az arulo Erseket eleuenen megh egetec.²¹

Itt persze Pázmány időben több különböző dolgot, eseményt mos össze, saját érvelése megtámogatására alakítva a történeteket. Boleyn Annát valóban kivégeztette VIII. Henrik 1536 májusában, hogy feleségül vehesse Jane Seymourt. A vád hűtlenség – ez ekkoriban egyenlő volt a felségárulással –, és vérfertőzés volt, ami okot adott a királyné öccsének, George-nak a kivégzésére is.

Somerset hercege már a következő uralkodó, VI. Edward (VIII. Henrik és Jane Seymour fia) nagybátyja volt, Edward Seymour. Amikor VIII. Henrik meghalt, fia még csak tízéves volt, és Seymour elérte, hogy nagykorúságáig ő legyen a régens. A protestantizmust pártfogolta, a királyt is ilyen szellemben neveltette. A hatalomért való állandó erőszakos konspirációinak végül saját unokaöccse vetett véget: egy összeesküvés során elfogták és lefejezték 1552-ben.

¹⁹ *Uo.*, 59.

²⁰ „Aiunt plurimi, Montanum et Maximillam ab insano spiritu motos seipsos, non quidem simul, sed quemque mortis suae tempore, laqueo suspendisse, atque ita in mortem Judae proditoris vitam terminasse, quemadmodum et egregium illum, velut primum. Prophetiae illorum procuratorem Theodotum multus rumor tradit, ita aliquando factum amentem, ut seipsum erroris spiritu persuaserit in caelos assumi, atque ita auras iactatum, pessime interesse.” PÁZMÁNY 1605/2012, 240.

²¹ PÁZMÁNY 1605/2001, 62.

A canterburyi érsek személye úgy kapcsolódik ide, hogy amikor VIII. Henrik el akart válni az első feleségétől, Aragóniai Katalintól – mivel Boleyn Annát kívánta nőül venni –, a pápa, VII. Kelemen, nem volt hajlandó a házasságot érvényteleníteni, ezért a nem sokkal korábban kinevezett canterburyi érsek, Thomas Cranmer tette ezt meg és adta össze a királyt és Annát. Thomas Cranmer a Boleyn-család udvari papja volt korábban, kinevezését a későbbi királyné segítette elő. Az esketés után viszont a pápa őt is és a királyt is kitagadta, ennek hatására jött létre az anglikán egyház, melynek feje maga az uralkodó. Az érseket a királyné után húsz évvel, 1556-ban végezték ki, valóban máglyán.²²

A következő asszony, akit Pázmány említ, I. Erzsébet királynő, VIII. Henrik és Boleyn Anna lánya. Ő háromszor is előfordul a főszövegben,²³ Pázmány mint nemrég meghalt királynőről beszél, s valóban, két évvel a *Tíz bizonyosság* megjelenése előtt, 1603-ban hunyt el. Uralkodása alatt anyját, Boleyn Annát az anglikán egyház mártírjává avatták. Pázmány I. Erzsébetről is elítélően nyilatkozik, főként azért, mivel az anglikán egyház fejeként – szerinte – isteni tisztelettel adóznak neki, térdre hullanak előtte és imádkoznak hozzá. Már az is felháborító Pázmány számára, hogy egy világi uralkodó egyben az egyház feje, de még szörnyűbbé teszi a protestánsok tévelygését, hogy nők is lehetnek papok, sőt főpapok, olyanok, akiknek a hit dolgában hatalmuk van.

A kéziratos kiegészítésekben még Aragóniai Katalint és Boleyn Máriát említi Pázmány, mindketten VIII. Henrikhez köthetők, az első a felesége, a második a szeretője volt Boleyn Anna előtt.²⁴

Az uralkodókétől némiképp különbözik a Luther Márton feleségéről, Katharina von Boráról festett kép. Az ő példája inkább az ókeresztény korszak eretneknőihez hasonlít Pázmány leírásában, rosszra csábít, negatívan befolyásolja a férfit. Pázmány nagyon degradálóan többnyire csak „Catus azzony”-ként emlegeti. A főszövegben háromszor említi,²⁵ a kéziratos kiegészítésekben egy további alkalommal.²⁶ Pázmány két kontextusban beszél róla, egyszer a történeti, kronológiai eseményeket jócskán összemosva mondja, hogy „Catus azzoniert farba ruga Luther [...] a czukliat.”²⁷ Ebben a szövegek környezetben ar-

²² Ekkor már I. Mária – VI. Edward nővére – ült az angol trónon, aki katolikus volt és nem kegyelmezett a protestánsoknak. Cranmerről szól Sztárai Mihály 1560-as históriája: *Historia Cranmerus Thomas Érseknek az igaz hitben való állbatatosságáról* (Debrecen, 1582; RMNy 512).

²³ PÁZMÁNY 1605/2001, 137, 156, 195.

²⁴ PÁZMÁNY 1605/2012, 312.

²⁵ PÁZMÁNY 1605/2001, 50, 57, 245.

²⁶ PÁZMÁNY 1605/2012, 238.

²⁷ PÁZMÁNY 1605/2001, 245.

ról van szó, hogy a protestáns újítók zöme katolikus pap vagy szerzetes volt korábban, ahogyan Luther is ágostonos szerzetes volt. Az viszont erős túlzás, hogy Katharina Bora miatt hagyta volna ott a szerzetesrendet, hiszen az jó pár évvel a megismerkedésük előtt történt. Pázmány azt is hangoztatja, hogy Katharina Bora maga is apáca volt, mielőtt Lutherrel megismerkedett. Ez igaz, öt éves kora óta különböző kolostorokban élt, mígnem Luther írásaiból megtudta, hogy nem kötelezhetik akarata ellenére az apácaságra, így nyolc társával megszökött a nimbscheni zárdából. Luther segített kiházasítani a szökött apácákat, bár ő maga nem kívánt megnősülni. Katharina viszont elhatározta, hogy csak az ő felesége lesz, kitarása meg is hozta a gyümölcsét, Luther 1525-ben elvette a nála 17 évvel fiatalabb nőt.

A másik Katharina Borát érintő kontextus, Luther saját mondata, melyet Pázmány magyarul idéz a főszövegben: „*azt mongia eo maga, Hogy teobszoer hál eo velle az Eordeogh, hogy sem az eo, Apaczabol leot agias tarsa, Catus azxonni.*”²⁸ Ezt a mondatot idézi Pázmány latinul az eredeti forrásból a kéziratos kiegészítésekben.²⁹ Láthatjuk, hogy az „apácából lött ágyas társa” kifejezés Pázmány rosszmájúsága, nem nevezi feleségnek, az eredeti szövegben csak a keresztnév szerepel, ahogyan később a *Kalauz*-ban is már pontosan fordítja Luther eredeti szövegét.³⁰

S ezzel végül elérkeztünk mindezen vizsgálódásoknak egy további – számomra – rendkívül érdekes és izgalmas hozadékához, nevezetesen ahhoz, hogy megállapíthassuk, mikoriak Pázmány kéziratos bejegyzései a *Tíz bizonyosság* munkapéldányában. Ezt mindezülig nem sikerült megállapítani, feltételezések vannak csupán a témáról. Óry Miklós úgy vélte, hogy Pázmány azért írt ilyen tetemes mennyiségű kiegészítést ehhez a munkához, mivel újra ki akarta adni. Az én feltételezésem az, hogy ez részben igaz. Szerintem önálló kötetként nem akarta megjelentetni, hanem a második, átdolgozott kiadás a *Kalauz* (közelebb-ről annak III. könyve) maga. Méghozzá az 1613-as első kiadás. Teóriám szerint a kéziratos bejegyzések 1613 előtt kerültek a kötetbe, mivel már az első *Kalauz*-kiadásba beledolgozza azokat Pázmány. A *Tíz bizonyosság* és a *Kalauz* megjelenése, vagyis 1605 és 1613 közötti időszakban szinte kizártnak tarthatjuk, hogy ismét

²⁸ *Uo.*, 57.

²⁹ PÁZMÁNY 1605/2012, 238. „Diabolus frequentius et proprius mihi condormit quam mea Catharina.”

³⁰ „[...] azzal dicsekedik ugyan ottan, hogy toeszoer, és koezelb hál oe velle az oerdoeg, hogy sem az oe Katussa.” PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazsagra vezzerleo kalauz* [...], Pozsony, 1613, 189. Érdekeség, hogy itt magyarra fordítja Pázmány a szöveget és úgy idézi, holott a *Kalauz*-ra általánosságban az jellemző, hogy latinul idézi a forrásokat.

önállóan meg akarta volna jelentetni Pázmány, hiszen ebben a 8 évben 4 további vitairatot írt és jelentetett meg, igen kevésbé valószínű, hogy sajtó alá akart volna rendezni egy már kiadottat. A kéziratos bejegyzéseket pedig beleoldozta a 1613-as *Kalauz*ba, ezekből mutatnék most néhány példát állításom alátámasztására. Mivel a nők történeteit kezdtem el vizsgálni, ezeket a példákat sorolom föl. A bemutatott példáim valamennyien negatív szereplők lesznek, velük kapcsolatban pontosít több ízben Pázmány. Az ókeresztény eretneknők esetében például a korábban említett Montanus-követők, Priscilla és Maximilla említésekor a kéziratos részben pontosítja Pázmány, amit a *Tíz bizonyosság* főszövegében még rosszul ír, hogy nem Priscilla, hanem Maximilla lett öngyilkos Montanusszal együtt úgy, ahogyan az áruló Júdás, vagyis hogy fölakasztották magukat. Ezen a részen is látszik Pázmány technikája, amit a *Tíz bizonyosság*ba kézzel beleír, pontosít, az kerül majd a *Kalauz*ba, esetleg annyi változtatással, hogy kicsit rövidít a jegyzetekben még teljes egészében idézett szövegen.³¹ Ugyanez történik a többi hivatkozott nővel is, türoszi Heléna³² és Philumené³³ esetében is így jár el Pázmány: a *Tíz bizonyosság* főszövegében magyarul mondja

³¹ „Aiunt plurimi, Montanum et Maximillam ab insano spiritu motos seipsos, non quidem simul, sed quemque mortis suae tempore, laqueo suspendisse, atque ita in mortem Iudae proditoris vitam terminasse, quemadmodum et egregium illum, velut primum. Prophetiae illorum procuratorem Theodotum multus rumor tradit, ita aliquando factum amentem, ut seipsum erroris spiritu persuaserit in caelos assumi, atque ita in auras iactatum, pessime interesse.” PÁZMÁNY 1605/2012, 240. Ugyanez a szöveg a *Kalauz*ban: „Ajunt plurimi, Montanum, et Maximillam, ab insano Spiritu motos, seipsos laqueo suspendisse; atque ita, in mortem Iudae proditoris, vitam terminasse. quemadmodum primum prophetiae illorum procuratorem Theodotum, multus rumor tradit, in auras jactatum, pessime interiisse.” UŐ, *Kalauz*... , i. m., 1613, 191. Pontosan ugyanez a részlet található meg a tíz évvel későbbi kiadásban is (UŐ, *Igassagra vezérlő Kalauz* [...], Pozsony, 1623, 217), valamint a 37-esben is: UŐ, *Hodoegus. Igassagra-vezérlő kalauz* [...], Pozsony, 1637, 214.

³² „Simon Samarites, postquam damnatus est, cum pecunia sua conversus ad veritas expugnationem, quasi pro solatio ultionis, fultus etiam artis suae virtutibus, ad praestigias virtutis alicuius Helenem quandam Tyrrio de loco libidinis publicae eadem pecunia redemit, dignam sibi mercedem pro spiritu sancto etc.” PÁZMÁNY 1605/2012, 223. Ugyanez a részlet a *Kalauz*ban: „Postquam damnatus est cum pecunia sua, Helenem quandam, de loco libidinis publicae, eadem pecunia redemit; dignam sibi mercedem pro Spiritu Sancto.” PÁZMÁNY, *Kalauz*... , i. m., 1613, 311. Majd ugyanez a szöveg ismétlődik a két későbbi kiadásban: UŐ, *Kalauz*... , i. m., 1623, 397; UŐ, *Kalauz*... , i. m., 1637, 392.

³³ „Ex illorum grege Apelles, vitae conversationem, et senectutem iactans, fidem habens sententiae daemonicae Virginis, Philomenae.” PÁZMÁNY 1605/2012, 224–225. Ugyanez a *Kalauz*ban: „Apelles vitae conversationem, et senectutem jactans, Fidem habet sententiae daemonicae, Virginis Philomenae.” UŐ, *Kalauz*... , i. m., 1613, 178. A két további kiadásban ugyanez ismétlődik: UŐ, *Kalauz*... , i. m., 1623, 201; UŐ, *Kalauz*... , i. m., 1637, 198.

el, majd kéziratban idézi latinul a forrást, és ezt a szöveget dolgozza bele kissé rövidítve a *Kalauz*ba.

Végezetül egy kortárs nőről szóló példát mutatok még meg érdekességképpen, feltételezésem alátámasztására. Ez az asszony nincs nevesítve – egyébként Margarethe Lindemann-nak hívták –, ő Luther Márton édesanyja. A szövegösszefüggést nem lehet eléggé eufemisztikusan megvilágítani, ugyanis arról értekeznek Pázmány, hogy Luthernek az apja maga az ördög volt. A *Tíz bizonyosság* főszövegében azt írja Lutherről, hogy

az eo Annia egy feordeo hazba, szolgáló leani vala, ki az eordeogtól megh, nyomatuan, Luthert, nem természet foliasa szerent, firfiutul, hanem az eordeog mestersegebeol szüle: Errül nem csak egy Lipsiabeli beocsülletes aszoni allat, ki iol esmerte az Luther anniat, de Cochlaeisis bizonisagot teszen.³⁴

Ennek az oldalnak az aljára kézzel azt írta Pázmány:

Azt iriak hogy az ördög hált lidercz modra az Luther anniaval, es hogy annak csinalmánia es fajzasa, mert noha az ördögnek fajzasra ualo ereie es természeti nincsen eo magatul, de az firfiuuj magot ördögghi mestersegeuel az azzoni emberbe öntuen, az fajzasnak eszközi lehet es alkotóia.³⁵

Pázmány korában a diabológia komoly dolog volt, az ördöggel kapcsolatban számtalan feltételezés és írás napvilágot látott. Ezt a marginális megjegyzést is beledolgozta a *Kalauz*ba, ehhez az egyetlen aprósághoz kilenc különböző forrást sorol fel.³⁶

Míndez – és számos további példa – azt mutatja, hogy feltételezhetjük, a *Tíz bizonyosság* margináliái és kéziratoss kiegészítései még 1613 előtt kerültek bele a kötetbe, mivel szövegszerűen láthatjuk, hogy a kéziratoss bejegyzéseket már a *Kalauz* első, 1613-as kiadásába beledolgozta Pázmány.

³⁴ PÁZMÁNY 1605/2001, 40.

³⁵ PÁZMÁNY 1605/2012, 227.

³⁶ „Azért, azt olvasom Luther felől: hogy, nem mindenestül az természet folyása szerént születetett; hanem, az Eordög bagzott Lidércz módgyára az Annjával, és annak csinálmánja, és fajzása vólna. Ezt én, magam újából nem szoptam: hanem, tíz, vagy töb fő tudós embereket nevezhetek, kik közzül némellyek, még életében Luthernek ezt szemére hánták.” PÁZMÁNY, *Kalauz*..., *i. m.*, 1613, 181; UŐ, *Kalauz*..., *i. m.*, 1623, 204; UŐ, *Kalauz*..., *i. m.*, 1637, 200. A további példákat és latin idézeteket lásd a képen.

BAJÁKI RITA

*A nőknek szánt imák tipológiája**

A nőknek szánt imákat tipologizálni első pillanatra hálás feladatnak tűnik, hiszen a téma szinte adja magát: a magyar nyelvű imádság kifejezés hallatára csaknem mindenki maga előtt látja a csak magyarul értő apácákat, az áhítatra vágyó vallásos feleségeket, az ájtatossági irodalom ínségének enyhítésén szorgalmasan munkálkodó úrhölgyeket, akik még az egyházi rend képviselőinek noszogatótól sem riadnak vissza a nemes cél, azaz egy-egy imádságos könyv megjelenítése érdekében. Továbbá az is eszünkbe jut, hogy az imakönyveket nőknek szokták ajánlani, vagyis az imádságos könyv, kissé sommázva, az a műfaj, amit női szándék és buzdítás következtében többnyire férfiak állítanak össze, majd jelentetnek meg, akik ráadásul még le is írják, hogy milyen hálásak mindezért. Papíron legalábbis mindenképp.

Az ilyen közhelyszerű megfogalmazások alapján úgy tűnik tehát, tényleg tipikusan női dologról, klasszikus női műfajról van szó.

Ebben a tanulmányban azt vizsgálom, hogy ez tényleg így van-e, tényleg van-e tipikusan női ima, a kora újkori nők vajon tényleg hangsúlyos szereppel bírtak-e egy-egy imakönyv összeállítása során, vagyis a mecénási szerepkör megkívánta dedikált ajánlástól eltekintve a kötet összeállítója gondolt-e, s ha igen, mennyiben a női olvasókkal, a kötet szerkesztését, összeállítását milyen mértékben tematizálták a leendő női olvasói igények? A vizsgálódás talán a legkevésbé kutatott területre fókuszál, a 16. század harmadik harmadától, vagyis a nyomtatott imakönyvek megjelenésétől a Pázmány koráig megjelent kiadványokra.

Korábban magam is azt gondoltam, a helytálló kérdés úgy hangzik, milyen típusai vannak a nőknek szánt imádságoknak, de úgy tűnik, módosítani kell valamelyest a kérdést, vagyis beszélhetünk-e nőknek szánt nyomtatott imádságról a 17. század első negyedéig, vagy ha úgy tetszik, mikor jelennek meg az imakönyvekben az ilyen típusú szövegek, és az imakönyvek összeállítói valóban női olvasókra gondoltak-e munkájuk során.

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa. A tanulmány megírását az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta.

Kezdjük a kézzel fogható tényekkel. 1631-ig 41 magyar nyelvű nyomtatott imakönyvről tudunk, ez a szám tartalmazza az egyes imakönyvek újrakiadásait is. Közülük 28 kiadványt ismerünk példány szerint, ennek megfelelően 13 kiadvány kiesik a vizsgálódásból. Témánk szempontjából az egyik legizgalmasabb kérdés, vajon hány kötetben szerepel dedikáció,¹ és azok közül mennyi szól nőknek, vagyis hány imakönyvről mondható el, hogy női közreműködés következtében jött létre. A 28 kiadás statisztikája viszonylag meglepő eredményt mutat, eszerint kevesebb mint a fele, vagyis összesen 12 kiadás tartalmaz nőknek, többnyire özvegyeknek szóló dedikációt. Jellemző még, hogy további pretextus ezekben nincsen, ami alól egyedül Pázmány 1610-ben megjelent imakönyvének második kiadása jelent kivételt, ez esetben az ajánlás mellett keresztény olvasókhöz szóló levelet is olvashatunk, amelyben méltatlankodva tárja eléink a Mihálykó-ügyet.²

A többi adatot is érdemes megemlíteni, tehát 28 imakönyvből 12 szól patrónának, háromszor találunk patrónust, egyet neveztek meg konkrétan: 1572-ben³ Draskovich György zágrábi püspököt. „Jó patrónus ura” volt Debreceni Szőr Gáspárnak 1599-ben,⁴ de annak személye a kötet csonkasága miatt homályban maradt, illetve 1629-ben⁵ Madarász Márton ajánlotta mindennapi „fegyverkedését” Eperjes szabad királyi városa tanácsának, patrónus urainak. Talán nem véletlen a címválasztás sem ennek fényében.

A rövid áttekintésből az derül még ki, hogy keresztény olvasóhoz kilenc imakönyvben szól előljáró levél, két kiadványban nincs ajánlás, két alkalommal a már elhunyt patrónus árváihoz szól az imakönyv, egy esetben pedig szülői levelet találunk, amelyben Nádasdy Pál saját gyerekeinek dedikálja imakönyvét.

A következő személyek ajánlották imakönyveiket nőknek: Károlyi András, Szalaszegi György, Pázmány Péter, Mihálykó János, Kürti István, Szenci Molnár Albert, Kecskeméti C. János, Kopcsányi Márton.

¹ A dedikáció témájához általában: PESTI Brigitta, „Az igaz apostoli vallás bőkezű gyámoli”: *A magyar nyelvű kegyesség mecenatúrája a 17. század első felében = Prózai kegyességi műfajok az újkorban: Predikáció, meditáció és imádság*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2013 (Studia Litteraria, 2013/3–4), 318–340.

² Mihálykó János nagyrészt átvette és megjelentette Pázmány 1606-ban kiadott imakönyvét. Erről bővebben: BAJÁKI Rita, *Pázmány Imádságos könyvének utóéletéhez = Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 2), 285–291.

³ JOHN FISCHER, *[Imádságos könyv]*, Bécs, Stainhofer, 1572. RMNy 308A.

⁴ DEBRECENI SZŐR GÁSPÁR, *Ajtatos imádságok*, Bártfa, 1599. RMNy 848.

⁵ MADARÁSZ MÁRTON, *Eperjessi magyar ecclesia minden-napi felfegyverkedése, azaz minden-napi imádságos könyvecskéje*, Lőcse, Brewer Lőrincz, 1629, RMNy 1439.

Tehát azt mondhatjuk, a 16. században meghosszabbítva a határt 1606-ig, vagyis Pázmányig, tizenhét kiadványból tízet ismerünk, közülük mindössze két női dedikáltról tudunk, míg a 17. század első harmadában, pontosabban Pázmány első és negyedik kiadása között huszonnégy imakönyvből tizenhetet ismerünk, közülük tíznek van női dedikáltja. Ezek szerint 10:2, illetve 17:10, mindenképpen szembetűnő eltérésről beszélhetünk tehát, ami az idő teltevel az arányokat illeti.

A következő kérdés, megfigyelhető-e a témánk szempontjából említésre érdemes különbség a nőknek dedikált, illetve a nem nekik ajánlott imakönyvek között.

Ehhez az imákat kellett megvizsgálni, vajon felfedezhető-e bármilyen sajátossága a nőknek szóló imáknak. A szövegek olvasása során, akár egyetlen imakönyvben egymást követően, akár összehasonlítva egymással a hasonló tematikájú szövegeket, egyre inkább úgy láttam, nincs semmi olyan specifikum, mint például jellemző retorikai szerkezet, tipikus szóhasználat, meghatározó stílusjegyek, amelyek segítenék az eligazodást, és amelyek révén bizonyossággal ki lehetne jelteni, hogy az adott szöveg férfinak vagy nőnek szóló imádság lenne. Az egyetlen mankó, amelyre támaszkodva egyértelműen meg lehetett mondani, hogy az ima elmondását milyen nemű személynek szánták, nagyon egyszerűnek bizonyult. Csak az adott életkörülmény bemutatása, illetve az imaszöveg énjének önmeghatározása, az egyes kiszólások, a társadalmi, családi állapot-meghatározások segítettek. Az ilyen típusú szövegek ráadásul elenyésző részt képeznek az imakönyvekben. Az általam vizsgált időszak második felétől könnyebben bukkanunk ilyen esetekre, amelyek azonban semmiképp nem determinálják magát az egész kiadványt.

Álljon itt néhány konkrét példa, melyek is azok a szövegtípusok, amelyek esetében bizonyos irányultságot meg lehet határozni. Elsősorban az úgynevezett bizonyos személyek imádságai esetében. Legtipikusabbnak tűnik a csak női állapothoz kapcsolható imák közül a nehézkesek imádsága. Előfordul ugyan, hogy más könyörög a várandós személyért, például az 1577-ben Huszár Dávid által megjelentetett *Könyörgünk a gyermekszülő nehézkes asszonyállatokért* esetében, de a jellemzőbb mégis inkább az, amikor az áldott állapotban lévő nő egyes szám első személyben könyörög önmagáért és a születendő gyermekéért.

Könyörgök azért, Uram, neked, a te szent Fiadért, és a szeplőtelen Szűz Máriának terh nélkül hordozásáért, fájdalom nélkül szüléséért, légy segítségül nékem fájdalomimban. Bátoríts engem Szentlelkeddel, hogy békeséggel szenvedjem a terhes hordozásnak, és fájdalmas szülésnek nyava-

lyáját. Vigasztalj meg engem a nékem adott gyermeknek ép és egészséges hozzájárásával. Oltalmazd, Uram, a te szolgálódnak magvát minden veszedelemtől, bénaságtól, illetlen és éktelen ábrázattól, hogy a te hasonlatosságodra teremtett állatod minden tagjainak illendő szerivel jöjjön e világra, szent keresztség által megtisztíttassék, néped közibe írássék, az anyaszentegyházba oltassék. Őrizz meg, Uram, engem és a bennem való ajándékodat minden veszedelemtől, mert csak te kezvedbe és oltalmazd bízom magamat, ki a teljes Szentháromságban, és egy bizony Istenségben élsz és uralkodol, mindörökkön örökké. Amen.⁶

Noha nem kizárólagos női élethelyzet, de az imákban mégis a női szempont dominál, nyilvánvalóan az özvegyasszonyok, és árvák kiszolgáltatott állapotának elviseléséért, az özvegyek, sokszor özvegyek és árvák imáiban. Ez esetben nem feltétlenül a személyes sorsért való könyörgésről, vagyis nem elsősorban nőknek szánt imákról van szó, nem csupán az egyéni élethelyzet jobbítása a cél, ugyanolyan mindenkit érintő feladat értük imádkozni, mint akár a hitért, vagy a bűnbánatért. Erre példa a következő:

Úr Isten özvegyeknek és árváknak kegyelmes gondviselő édes Atyja, minden nyomorultaknak alkotmányos időben segítője, az vigasztalás nélkül szűkölködőknek vigasztaló igaz gyámola, és az erőszak tevők ellen igyeknek forgatója. Engedjed, könyörgök tenéked, minden keresztyén özvegyeknek, és reád hagyatott árváknak, hogy bízzanak te benned, élő Istenedben, tartsák meg parancsolatodat, legyenek tisztetekhez illendő jó dolgokban foglalatások.⁷

Pázmány számára az ebből az állapotból fakadó Istenhez fordulás személyes, magánjellegű könyörgést, azaz női imádságot jelent.

Es mikeppen gondot viselél a Sarepta-béli özvegy-asszonyra csudálatosan táplálván ötet az iszonyú éhségben: visely gondot az én megnyomort állapotomra-is. Igazgass, és táplály engem: vigasztaly, és erőssíts engem, minden nyavalyáimban.⁸

Előfordulnak olyan élethelyzetek, amelyek nem köthetők kizárólagosan valamelyik nemhez, pl, bűnbánat, betegség témakör imái. Ilyenkor sok esetben a

⁶ PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni imádságos könyv*, Grác, 1606, [136v].

⁷ KÜRTI István, *Az élő Istenhez való ájtatos imádságokat magában foglaló könyvecske*, Kassa, 1611, 500–501.

⁸ PÁZMÁNY, *i. m.*, [135v]–136[r].

Könyörülj szolgálodon vagy szolgálódon megoldást alkalmazva nyilvánvalóan mindenki kiválasztva a megfelelőt, így sajátjának érezheti a könyörgő szavakat.

A bizonyos személyek imádságai között a házások könyörgése típusba tartozók nem azért méltók az említésre, mert kifejezetten nőknek szánt szövegek volnának, sőt például Szalaszeginél kifejezetten férfi által elmondandó imádság:

Adgyad Úristen az te szent malasztodat, hogy én, ki házastársomnak feje vagyok, jó ítélettel és igaz értelemmel ötet az én magzatimmal és házam népével egyetemben oktathassam és őket az te nevednek ismeretiben nagy félelemmel felnevelhessem.⁹

Azért kerül bemutatásra ez az imatematika, mert Pázmánynál ismét sajátos hangnemet találunk, a házások egymásért elmondandó könyörgése kétszólamú, női és férfi, pontosabban feleség és férj által hol közösen és egyszerre, hol külön szólamban, kihasználva az egyes szám és többes szám váltakozásából keletkező játékoságot – mint amilyen maga a házasság is – vagyis az *én a te* és a *mi* állandó mozgása tartja és adja a folyamatos dinamikáját az imának, ami ebben a vonatkozásban akár a közös élet szimbolikus megfelelője is lehet.

Irgalmas kegyelmes Isten, ki e világ kezdetin rendeléd, és emberi testben öltöztvén, jelen-léteddel, és első csuda-tételeddel meg-szenteléd a Házasságot: mellyet a régi Szent Patriarchákban böcsülletessé tettél, hogy ezáltal, a te néped szaporodnék, és a választottak száma bé-tellyesednék: Adgyad a te szent nevedért, hogy ebben az állapotban, híven szolgáljunk te néked. Ne légyen az Eördögnek semmi hatalma rajtunk, mint a Sára férjein: hanem a te szent Lelked-által, és a mennyei Angyalok által ugy igazgas minket, hogy Házastársommal egyetemben, csendes, és szelíd elmével hordozzam a szent Házasságnak terhét. Öregbicsd és tarscsd meg a belénk öntött szeretetet, hogy minden visszavonyás, gyanúság, háborgás, és egyenlenség nélkül ellünk: tisztán, és igaz Keresztyéni szeretettel, mind végig egy szüvel, egyenlő akarattal szolgáljunk te néked.

⁹ SZALASZEGI György, *Hetetszaka mindennapra megíratott imádságok*, Bártfa, 1602, 243v–244r.

Oltalmaz meg Uram minket, minden testi lelki veszedelemtől, és a te szent neved dicsőretire, az Anyaszentegyház épületire, adgyad, hogy a mi magvunk és maradékunk szolgállyon Szent Felségednek. Ne nézd, Uram, az én bűneimet, és az én szerelmes házas társomnak nyavalyájával, avagy halálával meg ne ostorozz engem: hanem a te véghetetlen jó vőltodért, tarcs meg minket a te szent nevednek dicsőretire: A te szerelmes Szent Fiad, a mi Urunk IESUS Christus-által. Amen.¹⁰

Végül, noha nőknek szánt imák tipológiájáról van szó, megemlítenék egy jellemzően férfiaknak szánt imádságot is, aminek a címe leggyakrabban *Az úton járók könyörgése*, szinte valamennyi imakönyv tartalmaz ilyen címmel szöveget. Ebben jellemző kérés, visszatérő toposz, hogy fogságtól, rabságtól, állatok fogától megmenekedvén, háza népéhez hadd térjen vissza az úton járó ember, előfordul, hogy a felsorolásban a feleséghez való hazaérkezést külön is hangsúlyozza. Ennek az imának párja, ugyanaz az élethelyzet női aspektusból, amikor az otthon lévő feleség könyörög férje szerencsés megérkezéséért. *Keresztyn és Istenfőlé aszonyállatnak imádsága, Urának távollétének idején*, amely Mihálykó János 1609-ben megjelent imakönyvének egyik olyan imája, amit nem Pázmánytól kölcsönöz, sőt egyéb korábbi nyomtatványban sem találtam nyomát. Nem gyakran fordul elő, hogy kifejezetten férfi élethelyzettel kapcsolatban a nő gondolatait, könyörgését találjuk egy imakönyvben.

Irgalmasságos Úr Isten, az te szerelmes szent fiadnak érdeméért óltalmazd meg haláltól fegyvertől, rabságtól és minden útaiban légy vele Se-regeknek Ura Istene, miképpen régenten voltál Dáviddal Iosueval, mert mostis ugyan azon hatalmas Isten vagy, az ki régen vóltál, minden útaiban adj jó egészséget néki, hozzád meg Uram Isten haza olyan egészségben, mint elment én tőlem, hogy vélem egyetemben az te szent nevedet holtomig dicsérhessem, hallgasd meg az én könyörgésemet.¹¹

Összefoglalva, a 16. században a női jelenlét jellemzően nem dominál az imakönyvek tematikájának meghatározását illetően. A 17. század elején a dedikációk számának emelkedése mellett néhány sajátos női élethelyzethez kapcsolódó szövegben is tetten érhető, hogy azokat nők számára, általuk elmondandó szövegeknek szánták. Ez a tendencia a későbbiekben – a vizsgált idősza-

¹⁰ PÁZMÁNY, *i. m.*, 133[r]–[133v].

¹¹ MIHÁLYKÓ János, *Keresztyn istenes és ájtatos imádságok ez mostani nyomorult és veszedelmes üdőkben minden keresztyn és Istenfőlé embernek felette szükségesek és hasznosok*, Bártfa, 1609, 189–190.

kon túl – tovább erősödik, s ahogyan idővel az imakönyvek az életnek egyre több területét fedik le, úgy a nőknek szánt imaszövegek is egyre többsíkúak lesznek, a női élethelyzetek gazdagsága egyre inkább megjelenik az imakönyvekben is. Ennek megfelelően az itt megfogalmazottak csak kiinduló pontját jelenthetik a hasonló szempontú kutatásnak, amelyet érdemes továbbvinni a 17. századi imakönyvek vonatkozásában, a 18. században megjelent kiadványok gazdagsága, a vizsgálandó korpusz sokszínűsége, így a várható eredmények is még inkább a kutatás folytatása mellett szólnak.

BÁN IZABELLA

*Nők a vallásos társulatokban a budai Jézus Szíve társulat
1742-es kéziratos albuma alapján*

A 18. században virágkorukat élték a vallásos, laikus társulatok, 1721 és 1770 között alapították a legtöbb egyesületet. Általában egy településen egy szervezet működött, ezalól kivételt az erős egyházi szereppel rendelkező, vagy nagyobb lélekszámmal bíró helyek képeztek, mint például Buda, ahol tíznél több társulat is működött. Általában az alapító azonos volt a későbbi fenntartóval, ezen feladatokat legtöbbször szerzetesrendek, megyéspüspökök vagy plébánosok látták el. A magyarországi társulatok taglétszáma 100 és 500 között mozgott, az ezer-nél több taggal rendelkező szervezet viszonylag ritka volt. A kongregációk tevékenységéről és tagjairól két forrásból tájékozódhatunk: a társulati albumokból és a naplókából (diárium). Az utóbbi a szervezet működését és a társulati eseményeket írja le, előbbiből a tagokról kapunk információkat. Az albumokban vezették a belépő tagok nevét és lakóhelyét, ritkábban foglalkozását és haláluk idejét. Általában a keresztnévük ábécérendjében következnek külön-külön a férfiak és a nők nevei, és ettől elkülönülve elől található a magasabb társadalmi rétegekhez tartozó személyek, több esetben címerük vagy nevük díszes keretezésű, kézzel festett ábrázolásával. Az albumok ritkán tartalmazzák a társulatot engedélyező bulla és a működésüket szabályozó regula szövegét is.¹

Ezen tagnévsorok alapján felvetődik a kérdés, hogy milyen arányban voltak jelen a nők és a férfiak egy társulat életében? Mennyire vettek részt egyháziak, női és férfi szerzetesek egy egyesület alapításában és gondozásában, és milyen feladatokat vállaltak magukra a világi nők?

A Jézus Szíve társulatok történetéből annyit emelek ki, hogy ez a kongregáció délnémet közvetítéssel a bécsi orsolyitáknál jelent meg a 17. század végén, majd innen jutott el Pozsonyba, ahol 1712-ben alapítottak egyesületet. Az 1714-ben Budára érkező klarissza apácák 1742-ben hozták létre a Jézus Szíve Társulatot.² Az egyesület albuma a tagok listájával megtalálható az Országos

¹ TŰSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században: Források, formák, közvetítők*, Bp., Osiris, 2001, 44–45, 267–297.

² A magyarországi Jézus Szíve tiszteletről és a társulások történetéről részletesen: SZELESTEI N. László, *A magyarországi Jézus Szíve-tisztelet kezdeteiről* = Sz. N. L., *Rekatolizáció és barokk ábí-*

Széchenyi Könyvtár kéziratárában, korabeli fatáblás bársonykötésben, benne 422 számozott levélen több kéz írása.³ A *Bruderschaftsbuch einer unter dem Titul und Schutz des allerheiligsten Herzens Jesu*⁴ címen nyilvántartott album német nyelven íródott, ennek oka minden bizonnyal az, hogy akkoriban a budai polgárság nagyrészt német anyanyelvű volt.

Az album címlapját Jézus Szíve festett kép⁵ díszíti, amely Falconer Anna Zsófia budai klarissza munkája,⁶ aki maga is szerepel a társulati névsorban. A német nyelvű címlapból kiderül, hogy a társulat alapítását Esterházy Imre esztergomi érsek hagyta jóvá, valamint XIV. Benedek pápa is megerősítette. Olvasható továbbá, hogy ebben az időben a budai klarisszák apátnője Orahoczy Brigitta volt, és a társulat 1742. december 21-én kezdte meg működését.

A címlap verzóján 1742. december 21-i dátummal szerepel Patachich Gábor kalocsai érsek és báró Grassalkovich Antal neve, kiderül továbbá, hogy az alapításkor a szertartást a budai jezsuita házfőnök, Tolvay Imre végezte. A 3. lap verzóján Orahoczy Brigitta apátnő festett címere látható, amelyet szintén, a már említett Falconer Anna Zsófia készített.

A tulajdonképpeni tagnévsor a 4. lap rectóján kezdődik, két oldalon keresztül díszes betűkkel, majd normál kézírással először az apácákat sorolja fel, ezek nincsenek ábécérendben. Az alapítás évében összesen harmincketten léptek be, további névsorok találhatóak még 1742-, 1743- és 1748-as dátumokkal; összesen 305 apáca neve olvasható. A zárdában élő apácákra ezekből a névsorokból nem

tat, Bp., METEM, 2008, 63–104; Uő, *Jézus Szíve társulatok a Kárpát-medencében a 18. században*, Magyar Sion, 2013/2, 197–206.

³ SCHWARCZ Katalin, *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században*, Szeged, Scriptorum Kft., 1994 (Olvasástörténeti dolgozatok, 6), 59.

⁴ *Bruderschaft Buch Einer Unter dem Titul und Schutz des allerheiligsten göttlichen Herzens JESU* aufgerichten löblichen Bruederschaftt, welche durch eine absonderliche Bullen bekräftiget und mit ablassen begnadet worden von Ihro Päbstlichen Heiligkeit Benedictus dem XIV. So dan mit Ihro Hochfürstlichen Gnaden Erzbischoffens Emerico Eszterhazi von Galantha, des Heyligen Stuehls legato nato, des löblichen königreichs Ungarn Primaten (Tit.) unsers allergnädigsten Herrns gnädiger Bewilligung zu Ofen in dem königlichen Stiff der Kirchen der Unbeflechten Empfängnus MARIAE, deren WohlEhrwürdigen geistlichen Jungfrauen Ordens der Heyligen Mutter Clara unter glicklicher Regierung Ihro Hochwürden undt Gnaden Matris Brigitta Orahoczy dermahligen würdigsten Abbatisstin aufgerichtet worden, den 21. December Ihm Jahr Anno 1742. (OSZK Fol. Lat. 3650/II) – A későbbiekben: album.

⁵ Lángoló szív töviskoronával, felette IHS felirat és lángoló kereszt. A szívből fénysugarak áradnak, mögötte pedig felhő látható, amelyben angyalarcok lebegnek.

⁶ SCHWARCZ, *i. m.*, 59.

következtethetünk, mivel nincs arra adat, hogy mindenki csatlakozott-e a társulathoz.

A világi tagnévsorok első bejegyzése 1742-ből származik, az utolsó pedig 1781-ben került a könyvbe, ez arra az időszakra tehető, amikor II. József erősen korlátozta a szerzetesrendek és a társulatok életét és tevékenységét.

A világiak felsorolását a férfiakkal kezdi az album, ezúttal alfabetikus, azon belül a csatlakozás (pontosan megadott és lejegyzett) dátuma szerinti sorrendben. Kezdetben először a keresztnévet, majd a vezetéknevet vezették be a könyvbe, a későbbiekben viszont többször előfordul, hogy következetlenül a vezetéknevével kezdi a felsorolást a bejegyző. Itt nincs külön névsor az egyházi személyek részére, mint az apácák esetében, a név után P. vagy Pr. rövidítéssel jelzi, hogy nem világi személyről van szó, majd a név után olvashatjuk, hogy ferences szerzetes az illető. Az album az 1760-as évektől azt is jelöli, hogy melyik provinciához tartozik az illető személy, egy esetben „capucinus”, a többi bejegyzésben a „marianus” megnevezést használja. A P betűnél az 1760-as bejegyzést egy már meglévő névre írták rá, valószínűleg már akkor is halvány lehetett a tinta, mert ha a bejegyző rontott volna, azt egyszerűen kihúzza, ahogy ezt később tette, amikor két női nevet írt be a férfiak névsorába, majd kihúzta, és átvezette a másik lista megfelelő helyére.

A nők névsora is betűrendben van, azon belül pedig a belépés dátuma sorrendjében, amit napra pontosan jegyeztek be a könyvbe. A bejegyzést végző az apácákat külön, a világi névsor előtt sorolta fel, itt semmilyen megkülönböztetést vagy egyéb megjegyzést nem olvashatunk – kivéve az illető halálát jelző keresztet.

A nevek előtt vagy mögött az adott személy elhunytát jelző, egyenlő szárú keresztet a legtöbb esetben mindenféle megjegyzés nélkül szerepelnek, néhány esetben viszont találunk dátumot, általában napra pontosan kiírva, és egy-két helyen azt is odaírja, hogy „gestorben”, vagyis meghalt. A tagfelvételnél kapott felvételi lap visszaküldésével a hozzátartozók jelezték az illető halálát, ami ez esetben bekerült az albumba. Egy társulatnak nemcsak a lelki élet elmélyítése volt a célja, hanem ezzel együtt szociális feladatokat is ellátott, nyomon követte a tagok életét, sorsát, segítette őket testi és lelki bajban egyaránt.

Amint a felsorolt adatokból láthatjuk, a társulati album nagyon szűkszavú az egyesülettel kapcsolatos információk tekintetében, még a tagok társadalmi hovatartozásáról sem kapunk felvilágosítást. Ennek egyik oka az lehet, hogy a tagok vagy azonos társadalmi rétegből származnak – jelen esetben a budai polgárságból –, vagy csak egyszerűen nem tartották fontosnak ezt jelezni. A

társulati eseményekről szintén nem sokat tudunk, csak az alapítással kapcsolatban vannak bejegyzések. Ez a szűkszavúság nem szükségszerű, mivel van példa olyan társulati albumra, ahol a társulati névsorokon kívül részletes leírást találunk a tagfelvétel szertartásáról, a tisztségviselőkről és a tisztújításokról, valamint a kongregáció lelki és anyagi javainak számbavételéről.⁷

Amint azt láttuk, az album meglehetősen szűkszavú, így a továbbiakban a számokból igyekszem következtetéseket levonni. A budai Jézus Szíve Társulat albumába összesen 1142 tagot jegyeztek be, ebben benne van egy olyan, a férfiak névsorában található név is, amelyet egy későbbi bejegyző felülírt, így összesen 305 apácát, 538 nőt és 299 férfi tagot számlál a kézirat. Nagyon változó képet mutat, hogy egy-egy évben hányan csatlakoztak a kongregációhoz. A férfiak közül évente átlagosan 2–6 fő lépett be, és csak néhány esetben emelkedett 10 fölé ez a szám. A nők belépési aránya általában az évenkénti 10 fő körül mozgott, néhány esetben azonban meghaladta a 20 főt. Az egyesület megalakulásakor, az első két évben viszonylag sokan beléptek a kongregációba, 1742-ben 17 férfi és 33 nő, 1743-ban 33 férfi és 66 nő. Másik kiemelkedő év az 1752-es volt, ekkor 129 nőt és 36 férfit vettek fel a tagnévsorba. Ezen kiemelkedő számok mellett is viszonylag hullámzott a csatlakozók száma. Megállapítható, hogy az albumot nem vezették következetesen. A nők névsorában jól látható, hogy bizonyos Anna von Horányi 1763-as csatlakozása utólag, 1778-ban, a halálakor került bejegyzésre. Ehhez hasonló eseteket többször is találunk az albumban, sok esetben már a kézírás is megváltozott, így biztosak lehetünk benne, hogy utólagos beírásról van szó. Ebből viszont az következik, hogy a számadatokat nem tekinthetjük biztosnak, csak hozzávetőleges információkat nyújtanak.

A nem egészen pontos számok ellenére látható, hogy a nők majdnem kétszer annyian voltak jelen ezen társulatban, mint a férfiak, nem beszélve a klarissza nővérek jelenlétéről. Ebből arra következtetünk, hogy a társulati életből és a teendőkből a nők nagyobb mértékben vették ki a részüket. A tagok kötelezettségeiről a társulati regulában lehet részletes útmutatót találni, amit jelen esetben nem tartalmaz az album, így más forrás alapján ismertetem. A Jézus Szíve kongregáció esetében röviden a következőket kellett vállalni a belépő személynek: hitéleti kötelezettség volt Jézus Krisztus mindenek feletti szeretete, az Oltáriszentség gyakori látogatása és vétele, napi imádság, megfeddni a káromkodókat, kántorvasárnapon gyónni, áldozni, és körmenetet tartani az egyház

⁷ Lásd KÁDÁR Zsófia, *A pozsonyi jezsuita kollégium Mária-társulatának könyvkiadása és könyvterjesztése*, Egyháztörténeti Szemle, 2013/1, 5–45.

előjáróiért. A társadalmi szerepvállalás felé mutat a szabályzat azon pontja, amely arra szólítja fel a tagokat, hogy kérés és hívás nélkül is támogassák, látogassák a közösség bajban lévő, beteg vagy haldokló tagjait, fizikai és lelki segítségnyújtással egyaránt.⁸ Természetesen nem csak a regulában leírtak alapján voltak jelen a nők egy társulat életében. A Jézus Szíve kongregációk megszervezését nagyrészt női szerzetesrendek végezték, az alapítás szorgalmazásában és különböző formájú támogatásában világi nők is kivették a részüket. Egyik példa erre Sigray Borbála, aki 1710-ben, Pozsonyban Jézus Szíve „faragványképet” ajándékozott az orsolyitáknak azzal a kéréssel, hogy hozzanak létre társulatot, valamint támogatókat ígért a kongregáció megalapítására. Testvére, Sigray Erzsébet Róza klarissza apáca németről fordított imádságos könyvével járult hozzá a társulat életéhez. A *Jó illatú rózsás kert*ben a megszokott társulati kiadványokkal ellentétben nem található meg a regula, ugyanakkor a közösség számára is nélkülözhetetlen Jézus Szíve officiumot és litániát, valamint számos, a Szent Szívhez kötődő imaszövegeket tartalmaz.⁹

A budai Jézus Szíve társulat bemutatása által láthatóvá vált a nők nagyobb szerepvállalása az egyesületben. Ne feledkezzünk meg azonban a diákoknak vagy katonáknak létrehozott társulatokról, ahol eleve nem lehettek nők a tagok között, ezért az imént bemutatott társulat tagjainak női többsége nem terjeszthető ki valamennyi társulatra.

⁸ SZELESTEI N., *A magyarországi... i. m.*, 63–104.

⁹ Részletesen: BÁN Izabella, *Jó illatú rózsás kert: Egy klarissza eredetű imakönyv kiadásairól = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3), 23–32.

BÁTHORY ORSOLYA

„Csak egy tánc volt...”

*Forgách Zsigmondné Pálffy Katalin és a kassai vértanúk**

Forgách Zsigmond nádor harmadik feleségének, erdődi Pálffy Katalinnak a nevével a kassai vértanúk halálával összefüggésben találkozhatunk. Pálffy Katalin, aki leveleit Pálffy Kataként írta alá,¹ 1590. október 17-én született a győri hős Pálffy Miklós és Fugger Mária gyermekeként. Születésének pontos dátumát az egyik keresztapa, Illésházy István nádor jegyezte fel *Diáriumában*.² Illésházy a szóban forgó Pálffy Katalin nagynénjének, a jóval ismertebb Pálffy Katának volt a hitvese.

A 18 éves Pálffy Katalin addigi életének talán legkiemelkedőbb eseménye lehetett a ghymeszi Forgách Zsigmonddal való házasságkötése 1608-ban.³ Az egykor Báthory István krakkói udvarában apródoskodó⁴ Forgách országbíró volt ebben az időben; később, 1611-ben nevezték ki felső-magyarországi főkapitánynak. Az ebbéli méltóságánál fogva Kassán berendezkedő, még 1605-ben rekatolizált Forgách nem kis segítséget nyújtott a felföldi városokban missziót teljesítő jezsuitáknak. A homonnai kollégium rektorának, Dobokay Sándornak a beszámolója szerint Forgách Zsigmond 1614 és 1615 folyamán a Kassára küldött két Jézus társasági atyát nemcsak hogy befogadta, védelmébe vette és támogatta, de a saját rezidenciájául szolgáló ún. királyi háznak a kápolnáját is rendbe hozatta számukra.⁵ Továbbá feleségével, Pálffy Katalinnal együtt bőke-

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ Vö. BÁRTFAI SZABÓ László, *A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története*, Esztergom, 1910, 392. – Pálffy Katalin néhány levelének kiadása: JEDLICSKA Pál, *Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárából (1401–1653) s gróf Pálffyak életrajzi vázslatai*, Bp., 1910, 40, 41, 48, 63, 70, 72, 85–86.

² Gr. ILLÉSHÁZY István nádor följegyzései 1592–1603 és HIDVÉGI MIKÓ Ferencz históriája 1594–1613: BIRÓ Sámuel folytatásával, kiad. KAZINCZY Gábor, Pest, Akadémia, 1863 (Magyar Történelmi Emlékek, 2. osztály, Írók, 7), VIII.

³ NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel es nemzedékrendi táblákkal*, 5, Bp., Ráth Mór, 1862, 50.

⁴ BÁRTFAI SZABÓ, *i. m.*, 323.

⁵ MOLNÁR Antal, LUKÁCS László SJ, *A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619) = M. A., Lehetetlen küldetés?: Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Bp., L'Harmattan – ELTE TDI Nyitott Könyv, 2009 (TDI Könyvek, 8), 127–129.

zű alamizsnálkodással járult hozzá a Jézus Társaság igen hatékonyan bizonyuló rekatalizációs és pasztorációs tevékenységéhez. Forgách Zsigmondot 1618-ban a rendek nádorrá választják.⁶ A Hontpázmány nemzetség monográfusa, Bártfai Szabó László szerint a Bethlen-féle felkelés, az események hullámzása próbára tette Forgách egyéniségét. Az egyébként is meglehetősen megalkuvó személyiséggel rendelkező Forgách 1619 és 1621 között több alkalommal is hol II. Ferdinánd király, hol pedig Bethlen Gábor fejedelem politikai táborához pártolt át, bár ez utóbbihoz állítólag csak színleg csatlakozott.⁷ A politikai események okozta, ma úgy mondanánk „stressz” felőrölte a már amúgyis betegeskedő Forgách Zsigmond egészségét, és 1621 júniusában el is halálozott.⁸ Az özvegyen maradt Pálffy Katalint a róla szóló szórványadatok egy része úgy állítja elének, mint az egykori nádor házastársának kijáró presztízshöz és az elhalt férj utáni vagyonhoz körömszakadtáig ragaszkodó nemesasszonyt. Addigi jó hírnevét főként a mostohagyermekével való rossz bánásmód is beárnyékolta. Így Forgách Ádámmal és az ifjabb Zsigmonddal hosszú éveken át pereskedett az apai birtokok, egyébként végrendeletileg szabályozott felosztásával kapcsolatban.⁹ Mostohalányát, Forgách Évát pedig azért nem akarta férjhez adni, hogy ne kelljen kiadnia annak hozományát.¹⁰ Mindkét ügyben magának Pázmány Péternek kellett közbelépnie. Pázmánynak egyébként más oka is volt arra, hogy az özvegyre nehezteljen: a váradi püspökséghez tartozó és Forgách Zsigmondnak csak ideiglenesen a tulajdonában lévő aszalói birtok visszaadását Pálffy Katalin olyan sokáig halogatta, hogy végül az érsek-bíboros világi perrel és egyházi kiközösítéssel fenyegette meg az asszonyt.¹¹

Tudomásunk van emellett arról is, hogy az özvegy kegyúri jogánál fogva a birtokain élők rekatalizálásában is aktívan részt vett.¹² A földesúri térítések so-

⁶ BÁRTFAI SZABÓ, *i. m.*, 378.

⁷ *Uo.*, 381.

⁸ *Uo.*, 385, 392.

⁹ *Uo.*, 478, 479.

¹⁰ DEÁK Farkas, *Egy magyar főúr a XVII. században: Gróf Csáky István életrajza*, Bp., Ráth Mór, 1888², 14–15; BÁRTFAI SZABÓ, *i. m.*, 479; PÉTER Katalin, *Beloved Children: History of Aristocratic Childhood in Hungary in the Early Modern Age*, Bp. – New York, Ceupress, 2001, 133–134.

¹¹ BÁRTFAI SZABÓ, *i. m.*, 479.

¹² Crisostomo Klus obszerváns ferences szerzetes a Szentszéknek szóló levelében (1634. május 10.) írja: az, hogy az Eperjes környéki falvakban több mint háromszáz eretneket meg tudott téríteni egy év leforgása alatt, nagyban köszönhető Pálffy Katalin kegyének. *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania, 1572–1717*, ed. István György TÓTH, I, Roma – Bp., Római Magyar Akadémia – METEM – MTA Történettudományi Intézet, 2002 (Bibliotheca Academiae Hungariae – Roma Fontes, 4), 499.

rán alkalmazott módszerek közül a békés meggyőzést választotta a Sáros megyei Szentpéteren (ma Tarcaszentpéter), vagyis megbízottja útján arra kérte a falu lakóit, hogy háromszor hallgassák meg a katolikus papot, és utána döntsenek, akarnak-e katolikusok lenni vagy nem.¹³ Másik birtokáról, Sebesről (Alsósebes) azonban már egyszerűen elkergette a protestáns prédikátort, és 12 reformált ferencset hozatott az általa 1634-ben alapított és a szalvatoriánus rendtartományhoz tartozó ferences konventbe.¹⁴ A kolostor mellett templomot is emeltetett, amit azonban 1638-ban még nem tudtak felszentelni, minthogy a térségben nem volt püspök, aki ezt elvégezzé.¹⁵

Az özvegy nádorné személyére vonatkozóan azonban találunk további adatokat is, amelyek őt más kegyes alapítványok kezdeményezőjeként mutatják be. Így a czestochowai Fekete Madonna történetével foglalkozó *Kincstartócskéát* a könyv pálos rendi szerzője „Erdődi Palfi Kata asszonynak, a néhai [...] palatinus Forgach Zsigmond özvegyének” ajánlotta, minthogy vélhetőleg ő vállalta magára a mű mecenatúráját.¹⁶ A nádorné kegyes alapításáról tudósít Bél Mátyás

¹³ FAZEKAS István, *Falusi közösségek himnálóztatása a 17. században*, Vigilia, 1999/7, 522; Ennek ellentmondó információt közöl (de az is lehet, hogy az eredménytelenül záródó békés térítési próbálkozást követő eseményekről ír) *A magyar nemzet története* Szilágyi Sándor szerkesztésében: „Pálffy Katalin, Forgách Zsigmond özvegye volt a protestánsoknak leghevesebb üldözője. Sárosban elfoglalta a szentpéterei templomot, a lelkeszt a legnagyobb hidegben kiűzte lakásából nejevel s gyermekeivel együtt, a lakosságot börtönözte és birsággal sújtotta, míg azt nem mondották, hogy katolikus papot kívánnak.” Vö. ANGYAL Dávid, *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig = A magyar nemzet története*, VI, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., Athenaeum, 1898, 458.

¹⁴ *Litterae missionariorum...*, i. m., II, 916–917; Urban FRIDRICH, *Historia seu compendiosa descriptio provinciae Hungariae ordinis Minorum S. P. Francisci strictioris observantiae, militantis sub gloriosissimo titulo Sanctissimi Salvatoris*, II: *De conventibus et residentibus*, Cassoviae, 1759, 62.

¹⁵ Mivel a felszentelés nem történt meg, ugyanakkor közel s távol ez volt az egyetlen katolikus templom a protestáns többségű területen, ezért Pálffy Katalin Gyümölcsoltó Boldogasszony és a Szeplőtelen Fogantatás ünnepére búcsúkat kért a Szentszéktől Bonaventura da Genova konventuális szerzetes közvetítésével. Vö. *Litterae missionariorum...*, i. m., II, 940; GALLA Ferenc, *Magyar tárgyú pápai felhatalmazások, felmentések és kiváltságok a katolikus megújulás korából, Első közlemény*, Levéltári Közlemények, 1946, 103. – A kegyes hagyomány szerint Pálffy Katalin saját kezével hordta a köveket a ferences templom építkezéséhez. Tíz évvel az alapítás után, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem felvidéki hadjárata során a katonák kirabolták a kolostort és a templomot. *Litterae missionariorum...*, i. m., II, 1446.

¹⁶ *Kincz tartoczkéa az vilagos czestehoy egyházának, mely magában foglal historiáját csudálatos Böldog Asszony képeről, régi historiákából szorgalmatosban ki szették, hogy sem mint az első nyomtatásban atának vala ki. Az első Remete Sz. Pál szerzetin való Frater Lajos által lengyelből magyarrá fordítottat. Az előttiünk iárok akarattyából*, [Krakkó?], 1627 (RMNy 1391). – A *Kincstartócska* szerzőségének, vagyis Fráter Lajos kilétének kérdését Gömöri György tisztázta tanulmányában. GÖ-

is, amikor a *Notitia Hungariae* Nógrád vármegyét bemutató részében azt írja, hogy Pálffy Katalin Antiochiai Szent Margit tiszteletére kápolnát emeltetett a Karancs-hegy tetején.¹⁷ Bálint Sándor *Ünnepi kalendáriumában* szintén a kápolnával kapcsolatban hozzáteszi, hogy a néphagyomány tartja úgy, hogy azt özvegy Forgáchné építtette, aki mezítláb szokott oda fölzarándokolni.¹⁸

Pray Györgynek köszönhetően egy másik adalékkal is gazdagodik a Pálffy Katalinról kialakított képünk. A jezsuita történetíró a Szent Jobbról írt értekezésében idézi az özvegy nádorné Francesco Barberini bíboroshoz, a ferences rend protektorához írt levelét (Tavarnok, 1639. április 10.). Eszerint a régóta betegeskedő asszony egyetlen dologtól remélte a felgyógyulását, ez pedig a Szent Jobb ereklyéjével való fizikai kontaktus volt.¹⁹ Pálffy Katalin ugyanis – Prayt idézve – azt a szóbeszédet (rumor) hallotta, miszerint Szent István király ezen ereklyéjét a lengyelországi Lembergben, az ottani ferences kolostorban őrzik, ezért arra kéri Barberinit, hogy egy apostoli breve kiadásával hozassa haza a relikviát a magyar szalvatoriánus ferences rendtartományba.²⁰

Pálffy Katalin vélhetőleg azért hitt olyan erősen abban, hogy a hazatérő Szent Jobb megérintése és megcsókolása révén felépül a betegségéből, mert tizenegy évvel korábban már beszámolhatott egy csodás gyógyulásról. 1628-ban a kassai vértanúk oltárra emelése okán folytatott legelső vizsgálatok során Pálffy Katalint is meghallgatták mint tanút.²¹ Ő azon alkalommal jegyzőkönyvbe

MÖRI György, *A csejstochowai „Kíncstartócska” történetéhez* = G. Gy., *A bujdosó Balassitól a megyészségi Zrínyi Miklósig: Tanulmányok*, Bp., Argumentum, 1999, 162–167.

¹⁷ BÉL Mátyás, *Notitia Hungariae novae historico geographica [...]*, IV, Viennae, van Ghelen, 1742, 7.

¹⁸ BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, Szeged, Mandala, 1998, III, 47.

¹⁹ „[...] spem sanitatis concipio, si videlicet reliquiam sacram S. Stephani primi Regis Hungariae, devote contingere, honorare et exoculari possim, ac valeam.” Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára [=BEKK], Coll. Pray. Tom. XX, nr. 48. Ezt idézi: PRAY György, *Dissertatio historico-critica de Sancta Dextera divi Stephani primi Hungariae regis*, Bécs, 1771, 78.

²⁰ Pray a levél teljes szövegének közlése után hosszan cáfolja a pletykát, miszerint a Szent Jobb valaha is Lengyelországban lett volna. Mára már ismert, hogy mindez nem csupán egy ferencesek terjesztette szóbeszéd volt, ahogy azt Pray vélte. Első apostoli királyunk szentként tisztelt maradványa vélhetőleg egy teljes jobb kar volt, amelynek a felső részét – I. (Nagy) Lajos rendelkezésére – leválasztották az alsó karról, és a felső kart – valószínűleg a magyar–lengyel perszonáluniónak 1370-ben történt létrejötté után – Lengyelországba vitték. A jobb karnak Lengyelországban, Lemberg (Lvov) városában való őrzéséről az ottani ferences hagyomány tudósít. Az ereklye részére 1634-ben János Kázmér lengyel király értékes aranytartót készíttetett. Vö. SZÁNTÓ Konrád, *A Szent Jobb tisztelete a középkorban*, História, 1988/4, 8.

²¹ A vértanúkat övező kultusz szinte nyomban haláluk után elkezdődött köszönhetően egyebek mellett Pálffy Katalin „propagandájának”. Vélhetőleg az özvegy nádorné unszólása

mondta, hogy egyszer, amikor misehallgatás közben heves szívdobogás fogta el, az egyik kassai mártír csontdarabját szorította a szívére; ennek és a közben elmondott imának köszönhetően rosszullete elmúlt.²²

Pálffy Katalinnak Bethlen Gábor erdélyi fejedelemmel lejtett állítólagos táncával kapcsolatos történetnek a gyökerét azonban egyetlen korabeli vagy akár a 17. századból származó forrásban sem találtam meg. A kegyes anekdotaszerű történet a kassai vértanúk körül kialakult legenda nem kanonizált részeként maradt fenn.

A kortárs beszámolók, valamint az 1628-ban, a boldoggá avatási eljáráshoz felvett tanúvallomások szerint 1619. szeptember 6-ról 7-ére virradó éjjel a Kassát elfoglaló Rákóczi György hajdú meggyilkolták Pongrácz István és Grodecz Menyhért jezsuita papokat, valamint Kőrösi Márk esztergomi kanonokot.²³ A

is közre játszott abban, hogy Pázmány Péter VIII. Orbán pápától kérte a boldoggá avatási eljárás megindítását, valamint hogy már azt megelőzően engedélyezze a mártírok már relikviaként kezelt maradványainak nyilvános tiszteletét azok Nagyszombatba való átszállítását követően. Pázmány az 1628. szeptember 23-án kelt leveléhez mellékelte a Lósy Imre váradi püspök által lefolytatott vizsgálatokról szóló jegyzőkönyvet. Vö. PÁZMÁNY Péter [...] *Össze gyűjtött levelei*, s. a. r. HANUY Ferenc, I, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Tanácsa, 1910, 737–738; TUSOR Péter, *Magyar szentek liturgikus tisztelete és a római Sacra Rituum Congregatio a korai újkorban = Szentjeink és nagyjaink Európa kereszténységéért: A Vatikáni Kiállítás Előkészítő Bizottság, az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye Egyháztörténeli Bizottsága és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem által rendezett történelmi konferencia előadása : 2000. május 4–5.*, szerk. BEKE Margit, Bp., Esztergom-Budapesti Főegyházmegyei Egyháztörténeli Bizottsága, 2001, 109.

²² „[...] ibidemque gravi cordis palpitatione coepisset laborare, particulam ex praedictorum, sicut praefertur, occisorum ossibus cordi admovisset, precando, ut *beneficio eorumdem a dolore liberaretur, factamque esse sub missae sacrificio quod audiebat, ut totus dolor abscederet.*” Az 1628-ban felvett tanúvallomást idézi a vértanúkkal kapcsolatos kanonizációs eljárás második szakaszában, az ún. római eljárásban összeállított dokumentum a *Positio super introductione causae*. Teljes cím: *Sacra rituum congregatione Card. Patrizij praefecto et ponente Strigoniensis et Cassoviensis beatificationis et canonizationis servorum Dei Marci Crisini [...], Stephani Pongracz, et Melchiori Grodeczjii [...]. Cassoviae in odium fidei ab haereticis interfectorum: Positio super introductione causae*, Romae, 1859, 21.

²³ A halálukról szóló közvetlen források felsorolását lásd: KOMÁRIK István, *A három kassai vértanú*, Katholikus Szemle, 1904, 940–941. – Komárik tanulmánya nem említi az eseményekhez időben legközelebbi forrásokat. Az egyik a Káldi Márton jezsuita atyának tulajdonított és 1619-re datált, a későbbiekben *Brevis narratio crudelissimae caedis nostrorum martyrum Cassoviae* (= *Brevis descriptio martyrii patrum Cassoviensium Societatis Jesu anno 1619. die 6. Septembris*) címmel ellátott beszámoló. (BEKK, Coll. Hev., tom. XVI, 395–397). Káldi Márton szerzőségét Timon Sámuel említi a *Brevis descriptio* másolatában, amely a jezsuita historiógráfus jegyzetei között maradt fenn. OSZKK, Fol. Lat. 427., 46–48. – A másik korabeli, az eseményekhez időben közeli forrás Vásárhelyi Dániel jezsuita atya beszámolója, amelyet Jo-

holttesteket a közeli emésztő gödörbe dobták, és a kassai szenátus, élén Rajner Menyhért főbíróval, nem engedte, hogy a városban élő csekély létszámú katolikus közösség kiemelje, és méltó végtisztességben részesítse a földi maradványokat. Pár nap elteltével azonban egy tekintélyes özvegyasszony közbenjárására a város hóhéra mégis kihúzta a holttesteket a szennyel teli veremből, és annak közelében elhantolta azokat. Egyes források szerint négy, mások szerint hat hónapig maradtak a vértanúk ezen az ideiglenes nyugvóhelyükön. Az őket megillető végtisztességet és temetést végül maga a Kassán tartózkodó Bethlen Gábor engedélyezte. A fejedelmet a politikai tárgyalások végett szintén Kassára érkező nádor, de főként annak felesége, Pálffy Katalin hosszas kérése bírta jobb belátásra. Bethlennek egy kikötése volt: az exhumálásnak titokban és éjszaka kellett megtörténnie. A kanonizációs eljárás dokumentációja szerint a nádorné 1620. március 16-án emeltette ki addigi méltatlan helyükről a mártírokat, és megmosdatva, vörös selyemlepelbe csavarva szállította őket először az alsósebesi birtokán lévő templomba, majd Hertneken álló kastélyának kápolnájába.²⁴ A korabeli beszámolók alapján ez történt Kassán 1619 őszen és 1620 telén vagy tavaszán. A későbbiekben azonban ebbe a – bár több helyen megkérdőjelezhető, de mégis valósnak tekinthető – történetbe beépült egy olyan motívum, ami azóta is benne szerepel néhány, a kassai vértanúkkal foglalkozó, főleg ismeretterjesztő jellegű írásban. Ez a visszatérő elem pedig, hogy Pálffy Katalin nem pusztán – ahogy azt korabeli források írják „multis precibus” érte el célját Bethlennél: a nádorné egy, a fejedelemmel lejtett táncéért cserében kapta meg a vértanúk kihantolására és elszállítására a hozzájárulást.²⁵ Az első hallásra is anekdotagyanús történet legkorábbi, nyomtatott formában történő felbukkanását egy 1730-as kiadványban találtam meg. A kas-

hann Rumernek, a későbbi rendtartomány-főnöknek írt 1621. március 20-án kelt levelében olvashatunk. (BEKK, Coll. Hev., tom. XVI, 399–403).

²⁴ Mindezen eseményekről beszámol a 22. jegyzetben említett, az előzetes szentszéki vizsgálathoz kapcsolódó *Positio super introductione causae*. Ennek forrásai között szerepel Káldi Márton és Vásárhelyi Dániel beszámolója, az 1628-ban Lósy Imre, akkor még váradi püspök, által felvett tanúvallomások, valamint Philipp Alegambe és Nádas János által összeállított *Mortes illustres et gesta eorum de Societate Jesu* (Róma, 1657).

²⁵ A kassai vértanúk 1905-ös boldoggá-, majd 1995-ös szentté avatása alkalmából számos tanulmány és monográfia jelent meg. Ezek némelyikében (főleg a boldoggá avatást és azt megelőző szentszéki vizsgálatok idején keletkezett írásokban) szerepel Pálffy Katalin és Bethlen Gábor táncá. Például: IPOLYI Arnold, *A jezsuiták viszonyosságai Magyarországon*, s. a. r. PÓR Antal, Magyar Sion, 1888, 569; HENNIG Alajos, *A három kassai vértanú*, Bp., [k. n.], 1898, 83–84; KOMÁRIK, *i. m.*, 935; NAGY Ferenc, *A kassai vértanúk*, Bp., 1995, 13; GÖRCSÖS Mihály, *A kassai vértanúk szentté avatása*, Honismeret, 1995/6, 76.

sai mártírokról szóló rövid írás *Virtus purpurata athletarum Cassoviensium* címmel jelent meg; és lényegében egy szakdolgozat, amelyet szerzője, Mitosinka György a nagyszombati egyetem bölcsészfakultásának hallgatójaként 1730. augusztus 21-én védett meg.²⁶ A mű 55–56. lapján olvassuk a több fiktív elemmel is kibővített történetet. (Az idézetet lásd lejjebb!) Az írás szerint a Kassán történt borzalmak híre csakhamar az egész országban elterjedt, és ennek hatására több katolikus főnemes fordult Bethlen Gáborhoz azon óhajjal, hogy engedélyezze a mártírok méltó sírba helyezését. A fejedelem azonban nem egyezett bele ebbe, minthogy – idézem Hennig Alajos fordítását – „attól félt, [...] a meggyilkoltak ünnepies temetése által a rémtett emléke föléled, ami szégyent hártana rájuk [mármint a protestánsokra – B. O.], a katolikusok iránt pedig rokonszenvet gerjesztene.”²⁷ A hiábavaló próbálkozások után történt pedig – és itt már Mitosinka Györgynek adom át a szót –, hogy Bethlen királyhoz illő lakomát rendezett Kassán. Ide meghívta „Franciscum Pro-Regem” (vagyis Ferenc nádort, ami természetesen a szerző tévedése, hiszen itt Forgách Zsigmondról van szó) „sua cum Catharina”, azaz Pálffy Katalinnal együtt. „Adsunt. Estur, bibitur seram in diem”: ott vannak; esznek-isznak napestig. A második fogás után asztalt bontanak, kezdetét veszi a tánc: „initium choreis datur.” Bethlen táncba hívja a nádornét, ám az azzal menti ki magát, hogy számára már az efféle multság nem illendő. „Urgere ille, haec abnuere.” – Az unszolja, emez pedig nem enged. Végül a fejedelem kosarat kapni szégyellvén, harmadszor is megismétli a kérést, azt ígérve az asszonynak, hogy bármely kívánságát teljesíteni fogja a táncért cserében. A szerfölött okos asszony bölcsen megragadta a kínálkozó alkalmat, és megígérte, hogy akkor fog táncolni, ha engedélyt kap a meggyilkolt vértanúk elszállítására. A fejedelem beleegyezett ebbe, így amit sokak könyörgése nem volt képes véghezvinni, azt Katalin egyetlen táncfordulóval elérte – áll a szövegben. Valamivel lejjebb általános konkluzióként a következőt fogalmazza meg a szerző: a nádorné igen szép példával bizonyította: a magyar katolikusoknál a mulatozás nem Isten dicsőségének kárára történik, hanem éppen annak épülésére. A vigasságokon részt vevő asszonyok nem

²⁶ *Virtus purpurata Athletarum Cassoviensium honoribus [...] Adalberti [...] de Réva [...] dum In Alma Archi-Episcopali Societatis Jesu Universitate Tyrnaviensi Anno MDCCXXX die 20. Augusti, Conclusiones ex Universa Phil. publice propugnaret [...] Georgius Mitosinka, AA. LL. Et Philosophiae Baccalaureus, ejusdemque pro suprema Laurea Candidatus, Sem. S. Stephani Regis Ung. Alumnus. Praeside R. P. Martino Kerekes [...], Tyrnaviae, Fridericus Gall, [1730].*

²⁷ HENNIG, *i. m.*, 82–83.

Salomék, akik tönkreteszik, hanem Hősnők, akik előremozdítják a szentek tiszteletét.

Regium Cassoviae instruit convivium Bethlehemus, et Franciscum Pro-Regem sua cum Catharina perhumanus invitat. Adunt. Estur, bibitur seram in diem. Tum secundae tolluntur mensae, et initium choreis datur. Hic Bethlehemus Pro-Reginam accedere, utque secum in gyros ire vellet, rogare; excusare ista modestissime, et quod jam dudum hoc ludī genere sibi interdixisset, commemorare; urgere ille, haec abnuere. Quid multa? Ne victus abscedat, jurat Bethlehemus nihil omnino eorum se negaturum, quae Catharina peteret, si vel unum modo gyrum faceret. Prudentissima mulier occasionem tam provide oblatam arripit, et saltaturam se promittit, si enectos Sacerdotes sibi auferre licuerit. Annuit extemplo Princeps fide obstrictus; in saltum pergit Catharina; et quod multorum hactenus preces nequidquam fatigabat, levi gyro impetrat. Magna et immortalī aetatum omnium memoria dignissima Mulier! Quae pulcherrimo exhibuit exemplo: Convivia apud Ungaros Catholicos celebrari, in quibus de asserenda, non profliganda Dei gloria agitur: nec Herodiades, quae tollant; sed Heroinas, quae cultum promoveant sanctorum; habere Ungariam saltatrices.

A dolgozat szerzője, Mitosinka György maga írja le az előszóban, hogy az értekezést Forgách Pál rosoni püspök felkérésére írta meg, aki a kiadás minden költségét is felajánlotta. A mű megírásához felhasznált forrásokat illetően Mitosinka így ír:

[...] quidquid hactenus de illis [ti. a vértanúkról] vulgatum, discussimus serio; naevos correximus; praetermissa addidimus; nec libris solis, sed instrumentis authenticis usi sumus praeterea, et quo clariores essemus, suos in ordines digessimus omnia.

Vagyis mindent, ami a vértanúkkal kapcsolatban megjelent, igaz, alapos megrostálás után, de beillesztett az események előadásába. Állítása szerint forrásai nemcsak könyvek voltak, hanem eredeti okmányok (az „instrumentis” jelentése ebben az esetben). Egy kútfőt sem nevez meg azonban név szerint, így a szóban forgó táncmotívumnak sem ismert az előzménye. Minthogy eddigi vizsgálataink szerint Mitosinka írása említi először a történetet, azt a lehetőséget is számításba vettük, hogy a bölcsészdoktorjelölt a fentebbi „vulgatum” kifejezést nemcsak a nyomtatásban megjelent forrásokra értette, hanem esetleg ténylegesen a „vulgus,” a köznép körében terjedő szájhagyományra is. Vagyis a szerző a

nádorné táncáról szóló történetet mint a vértanúk legendájának egy előszóban terjedő, nem kanonizált elemét dolgozta be az írásába. Ezt a felvetést az elbeszélés szerkezete, a létező történelmi személyek szerepeltetése, a történet végén megfogalmazott erkölcsi tanulság, vagyis a szöveg anekdotajellege is alátámasztja. A történet valóságmagja az lehetett, hogy Bethlen Gábor udvarában, főként a fejedelem Brandenburgi Katalinnal való házasságkötése után, több ízben rendeztek táncos mulatozásokat, jellemzően farsangkor. Az egyik ilyen rendkívül fényűző rendezvényre éppen a fejedelmi pár Kassán tartott menyegzője után került sor 1626. március 2-án. Egy korabeli német nyelvű tudósítás szerint ballet-t (balletto) és spanyol módra előadott mascarátát („Mascarada auff spanische art”) is előadtak aznap.²⁸ A kosztümös udvaroncok által eltáncolt balettel és az álarcos vigalommal Bethlen Gábor fiatal arájának akart kedvében járni.²⁹

Visszatérve a Pálffy Katalin táncáról szóló fiktív történethez, az a *Vita purpurata* megjelenését követően lett vissza-visszatérő elem a kassai vértanúkról szóló írásokban. Megtaláljuk például a Hevenesi Gábor által először kiadott *Ungaricae Sanctitatis indicia* – azaz a *Régi magyar szentség* – 1737-es második, bővített kiadásában,³⁰ Kazy Ferenc 17. századi magyar történelemről szóló munkájának 1737-es első kötetében, vagy Schmitt Miklós 1752-es nádorokról szóló monográfiájában.³¹ A vértanúk 1905-ös boldoggá avatását megelőzően megjelent számos, nem egyszer tudományos igénnyel megírt hagiográfiai szándékú írásba is bekerült a nádorné tánca. A történet erkölcsi konkluziójában említett „Herodiades”-ra, vagyis Heródiás lányára, Saloméra történő utalást is szívesen

²⁸ *Vmbständliche Relation Des Bethlem Gabors [...]*, [h. n.], 1626. http://digital.slub-dresden.de/fileadmin/data/393565289/393565289_tif/jpegs/393565289.pdf (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 02.11.)

²⁹ Köztudomású, hogy később Bethlen egyenesen Spanyolországból szerződtette a főnemesi származású Don Diego de Estradát tánctanárnak Brandenburgi Katalin mellé. Don Diego visszaemlékezéseit ld. MAKKAI László, *Bethlen Gábor emlékezete*, Bp., Magyar Helikon, 1980, 235–255.

³⁰ *Ungaricae Sanctitatis indicia [...]*, Tyrnaviae, Typis Berger, 1737, 108–109. „At sanior rerum aestimatrix Catharina Pálffy, Francisci [!] Forgách, Pro - Regis Ungariae Lectissima Coniux thesaurum istum, irritis iam plurimorum Procerum Catholicorum precibus, levi gyro ab Tyranno Bethlehemo impetrat.”

³¹ KAZY Ferenc, *Historia Regni Hungariae ab anno seculi decimi septimi primo [...]*, III, Tyrnaviae, 1737, 167–168. „Debent has reliquias devotae Virgines piissimae Matronae Catharinae Palfyae, Proregis Sigismundi Forgachii conjugii, quae post semestre unum grata Betlenio saltatione illas redemit [...]” – [SCHMITT Miklós], *Palatini regni Hungariae [...]*, Tyrnaviae, 1753, 174–175. „Pálffyia multis blanditiis aggressa Betlenium, ut nobilissimas Martyrum exuvias sui juris faceret, tandem eximia arte saltandi impetravit.”

idézük, általában nem az eredeti értelmében használva a szövegösszefüggést. Ipolyi Arnold például így fogalmaz: „Majd gr. Forgách Zsigmond neje Pálffy Kata mint egy méltóbb Heródiási Salome, Bethlen Gábortól fényes ünnepély alkalmával megkezdve tánczot járni, kegyelmül kérte ki, hogy a vértanúk testei neki kiadassanak.”³² A nádorné táncát közreadó írások némelyike még annak helyszínét is tudni véli – egyébként logikus módon – a kassai ún. királyi házat, a mindenkori felső-magyarországi főkapitány, és egyben Bethlen Gábor rezidenciájául szolgáló épületet jelölik meg a tánc helyéül. A domus vagy curia regia egyébként is emblemikus épületnek számított, mindenekelőtt azért, mert ebben a házban gyilkolták meg a vértanúkat, és III. Ferdinánd ennek tudatában adományozta a királyi házat 1650-ben a jezsuitáknak kassai kollégiumuk megalapítására.³³

Végezetül még egy utolsó irodalomtörténeti adalékra hívnám fel a figyelmet a táncmotívum recepciójával kapcsolatban. Pálffy Katalin állítólagos tánca Jókai Mór képzeletét is megmozgatta: *Bethlen Gábor „egy” tánca (Történelmi adoma régi adatok nyomán)* címmel írt egy rövid elbeszélést a történetből.³⁴

³² IPOLYI, 25. jegyzetben *i. m.*, 569.

³³ GYENIS András SJ, *Régi magyar jezsuita rendházak: Központi rendi kormányzat*, Rákospalota, Szalézi Művek, 1941. <http://mek.niif.hu/00000/00014/00014.htm> (az utolsó letöltés dátuma: 2015. 02. 11.)

³⁴ JÓKAI Mór, *Bethlen Gábor „egy” tánca (Történelmi adoma régi adatok nyomán)* = J. M. *Összes művei*, 97, Bp., Révai, 1898, 205–208.

BOGÁR JUDIT

„Férfias” és „nőies” imádságok?

Pázmány Péter és Pongrácz Eszter imakönyve*

Pongrácz Eszter *Igaz isteni szeretetnek harmatjából nevedett, drágakövekkel kirakott arany korona* (röviden: *Arany korona*) című, először 1719-ben, majd még sokszor kiadott imakönyvének egyik fő forrása Pázmány Péter *Imádságos könyve*. Bár Pázmány „a női áhítat igényeit, alkalmait sem hagyja egészen figyelmen kívül, az *Imádságoskönyv* mégis inkább férfiaké. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a legszorgalmasabb XVIII. századi kölcsönző, Pongrácz Eszter, a női igényekre szabott imádságoskönyvében, az *Arany koronában* Pázmány imádság-szövegeinek több mint a felét átvette; de megváltoztatta, főleg lerövidítette azokat” – írja Holl Béla.¹ Vajon hogyan lesznek a Gajtkó István által is „férfias”-nak, „erősen értelmi színezetű”-nek² nevezett Pázmány-szövegekből női imák? Miben áll az átalakítás? Mit vesz át és mit nem Pongrácz Eszter? Szerepet játszhatott-e válogatásában a „férfiasság-nőiesség” szempontja? Egyáltalán mitől lesz női egy imakönyv? Hiszen Pázmány is egy nő, Kapi Anna kérésére állította össze gyűjteményét.

Mielőtt megpróbálnánk választ keresni e kérdésekre, nézzük meg, ki is volt Apponyi Miklósné Pongrácz Eszter. Bár neve és imádságoskönyve gyakran előkerül a régi magyar imakönyvekkel, imádságokkal foglalkozó szakirodalomban, részletesebben nem nagyon foglalkoztak vele, és életéről sem tudunk szinte semmit. Nagy Iván, Szinnyei József említi szüleit, testvéreit, férjét, gyermekeit, de Pongrácz Eszterről ezeken kívül semmilyen életrajzi adattal nem szolgálnak, születésének és halálának évét sem közlik. Maga a család a 13. századig vezeti vissza történetét. Egyik ősük, a 15. században élt Szentmiklósi Pongrácz a „legkimagaslóbb alakja a magyarföldön termett rablólovagoknak”.³ Pongrácz Eszter apja, Pongrácz Ferenc 1681-ben az országgyűlés által a Szilézia felőli országhatárok igazítására kirendelt egyik biztos volt. Feleségével, Des-

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ HOLL Béla, *Anyanyelvünk, imádságunk*, Vigília, 1957, 28.

² GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., 1936 (Palaestra Calasanciana, 15), 22.

³ FÁBIÁN Gábor, *A turóci király*, Magyar Hírlap, Bp., 1905. júl. 15. = [A Szentmiklósi és Óvári Pongrácz család történetére vonatkozó tárcacikkek és közlemények, Bp., 1937], 16.

sewffy Annával tíz gyermekük született, öt fiú és öt lány. A fiúk 1682-ben bárói címet kaptak, illetve a dédapa, I. Dániel 1608-ban nyert báróságában megerősítettek. Közülük Imre esztergomi kanonok, szepesi prépost, majd phári címzetes püspök lett, Ferenc és Gáspár utódai pedig grófi címet kaptak Mária Teréziától.⁴ Pongrácz Eszter férje, Apponyi Miklós 1686-ban Buda ostrománál vesztette életét. Két fiuk közül Miklós korán meghalt, Lázár viszont 1718-ban bárói, 1739-ben grófi címet nyert. Az ő egyik fia, József jezsuita szerzetes lett, a másiknak, Györgynek utódai magas tisztségeket viseltek.⁵ Szinnyei az Apponyi és a Pongrácz család számos írójának munkásságát ismerteti. Közülük többen egyházi tisztségeket is betöltöttek (Pongrácz György 1669-től 1676-ig például váci püspök volt), imakönyvet azonban, úgy tűnik, Pongrácz Eszteren kívül más családtag nem írt.⁶

„A 18. század első évtizedeiben a magyar nyelvű imádságos könyvek fordítása, szerkesztése, kiadása valóságos divattá vált a nők körében. Apácák és világi hölgyek egymással versengve buzgólkodtak az ájtatos kiadványok megjelenítésén.”⁷ – olvashatjuk az akadémiai irodalomtörténetben. Ebbe a sorba illeszkedik Pongrácz Eszter *Arany koronája* is, amely rendkívül népszerű lett, a 20. század elejéig mintegy negyven kiadást ért meg, és számos további imakönyv használta forrásként. (Pongrácz Eszter nevéhez emellett egy másik lelki-ségi mű is fűződik: az ő kívánságára fordította le egy névtelen a pálosok tíznapos lelkigyakorlatát: *Első Remete Szent Pál szerzetének lelki elmélkedésekre gerjesztő és igaz tökéletességre rejtező vezérlő barlangja*, Nagyszombat, 1721.⁸)

Az *Arany korona* előjáró beszédéből nem tűnik ki, hogy női olvasók, imádkozók számára készült volna a kötet. A szokásos előszóelemeket találjuk itt: a mű megírásának célját, a cím magyarázatát, az imádkozás fontosságát, a kompilálás említését.

⁴ NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, IX, Pest, 1862, 401, 409, 426–428.

⁵ *Uo.*, I, 1857, 59–60.

⁶ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I, Bp., 1891, 215–219; X, 1905, 1385–1413.

⁷ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 424.

⁸ *Uo.*, 424–425.

[...] sok féle imádságos Könyvek öszve szedegetett virággal, mint egy Isteni szeretetnek, 's buzgó áitatos Imádságok terméken harmattýából nevededett drága kövekkel ki-rakott ez Arany Koronával, lelki örömök, 's vigasztalások kedvéért kedveskedem⁹

– írja Pongrácz Eszter. A kegyes olvasót szólítja meg, elmondja, hogy ifjúságától kezdve gyűjtötte magyar és idegen nyelvű imakönyvekből a neki tetsző imákat, s ezeket bocsátja most közre. Kéri Istent, vegye kedvesen tőle, méltatlan özvegy szolgálójától ezt az ajándékot, mint régen a szegény özvegy asszonyállatnak két kis fillérét, és kéri a kegyes olvasót, imádkozzék érte.¹⁰

A kötet elején szereplő rész az imádságról, imádkozásról¹¹ hasonlóképpen semleges. Isten a maga képére és hasonlatosságára alkotta az embert – olvashatjuk –, arról viszont, hogy férfinak és nőnek teremtette, már nem esik szó. Ez a rész egyébként mélyebb bibliai és teológiai ismeretekről tanúskodik, Pongrácz Eszter neveltetésére vonatkozó adatok hiányában azonban nehéz eldönteni, hogy származhatnak-e e gondolatok (továbbá az egész kötet összeállítása és a benne szereplő szövegek átalakítása, illetve megalkotása) tőle magától, vagy inkább egy képzetebb papot, titkárt vagy más (férfi)segítőt, esetleg imakönyvet, elmélkedést kellene keresni a háttérben.¹² Az egyetlen hely e bevezetőben, ahol a női olvasó egyértelműen megjelenik, a *Sámuel könyvéből* származó mondat (1Sám 9, 10): „szólly, mert meg halgat az te szolgálád (szolgálód)”.¹³ A „szolgálód” szó beillesztése zárójelben a „szolgálád” után, vagy a „leányod”-é a „fiad” után nem ritka az *Arany koronában*, de más imakönyvekben is gyakran előfordul.

A bevezető szövegeket fejezetekre osztva követik az imádságok. A szokásos témaköröket találjuk itt, egy-egy témához azonban jóval több imaszöveg tartozik, mint a korabeli imakönyvekben általában.

⁹ PONGRÁ CZ Eszter, *Igaz isteni szeretetnek harmatjából nevededett, drágakövekkel kirakott arany korona*, Nagyszombat, 1719, A3v.

¹⁰ *Uo.*, A2r–A4r.

¹¹ *Uo.*, C4r–D3v: Minden lelki dolgoknak: 's kivaltkeppen imadsagos könyvek Olvasásának hasznos kezdetiről, és az jó inteniórúl szübéli indulat; Az imadsagnak, titkos értelmeről. Mellybüil, észre veheti az ember, mi véger[!] teremtett az Istentől.

¹² A továbbiakban a kötet és a benne szereplő imaszövegek vagy szövegváltozatok szerzőjének Pongrácz Esztert nevezem.

¹³ *Uo.*, C4r.

1. A' Mi-Atyánkról, Üdvözletről, Hiszek Istenről, a' Szent Kezest jeléről, és Szentelt vizről.
2. Reggeli, és estveli imádságok.
3. Isteni tiszteletnek gyakorlása. Az az: Külömb-külömb féle Imádságok.
4. A' Templomba való menetelről. A' predikációhoz, és szent miséhez tartozó ájtatos szép Imádságokról, és az öreg Vecsernyéről.
5. A' Sz. Gyónáshoz, és az Ur Vacsorájához készítő Elmélkedések, és buzgó imádságok.
6. Az Ur Isteni jó-téteményért Hála-adások, szép Dicséretekkel; Imádságokkal, és Litániákkal: Atya, Fiu, Sz. Lélek Istenhez, és Szent Haromsághoz.
7. Sz. Dávid Poenitentia-tartó Zsoltári.
8. Kristus Urunk fogantatásáról, és születéséről.
9. [Imádságok Krisztus kínszenvedéséről]
10. [Húsvéti, pünkösdi, Szentháromság vasárnap és úrnap imádságok]
11. Isten Szent Annyához, szeplötelen Szüz Mariahoz buzgó imádságok.
12. A' megdicsőült szentekről.
13. Bizonyos Személyek Imádsági.
14. A' beteg, haldozó, és meg-hólt Lelkekért.

A fejezetcímek egy része megegyezik Pázmányéival,¹⁴ a sorrend azonban (az első két fejezet kivételével) más, és a fejezetek száma is több, mint Pázmánynál. A Pázmány-imák több mint fele megtalálható Pongrácz Eszter imakönyvében, bizonyos fejezetekből szinte mindent átvesz, máshonnan alig. A mise részeihez tartozó könyörgéseket például egytől egyig átveszi, de kiegészíti a Pázmánynál hiányzó részekkel. Az egyes imákat nem feltétlenül ugyanabban a részben találjuk, mint a Pázmány-kötetben, és az sem biztos, hogy azonos cím azonos imát jelent. Érdekes, hogy az *Imádlak tégedet* kezdetű, Aquinói Szent Tamásnak tulajdonított éneknek csak a második fele olvasható az *Arany koronában*, az is

¹⁴ Az összehasonlításához az 1631-es Pázmány-imakönyv kritikai szövegkiadását használtam, de a későbbi edíciókban sem változott – helyesírási eltérések kivételével – a szöveg, legfeljebb betoldottak még néhány imát, így az eltérések nem magyarázhatók azzal, hogy Pongrácz Eszter másik kiadást használt, és ezért nem is dönthető el, hogy melyiket. – PÁZMÁNY Péter, *Imádságos könyv (1631)*, s. a. r. Sz. BAJÁKI Rita, HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2001 (Pázmány Péter Művei, 3).

hinyosan, ezáltal nem versként, hanem inkább prózai imádságként,¹⁵ és a bűnbánati zsoltárokat sem a Pázmánynál szereplő verses fordításban közli Pongrácz Eszter.¹⁶

Az átvételek nagy része nem szó szerinti. Többnyire csak akkor marad nagyjából változatlan a szöveg, ha közismert, mindennapi imádságról van szó, ha rövid, vagy ha tekintélyes szerző (pl. Szent Ágoston, Szent Bernárd) neve áll előtte. Egyébként Pongrácz Eszter sokféle módon alakítja Pázmány szövegeit: rövidíti, összefoglalja, átfogalmazza, kiegészíti, több imáját egybedolgozza stb. Néha csak a kezdősort használja fel, néha az imádság eleje más, de aztán Pázmány-szöveggel folytatódik; előfordul, hogy csak egy bekezdés van Pázmánytól az ima közepén, máskor csak a végén tér el tőle. Gyakran másként tördeli a bekezdéseket is. Az átalakítás egyébként nem is mindig az ő munkája, bizonyos Pázmány-imákat valószínűleg már így talált más gyűjteményekben. Pázmány áldozás előtti második imája például kihagyásokkal, betoldásokkal, több helyen átfogalmazva olvasható Pongrácz Eszternél áldozás előtti hatodik imaként, ugyanúgy, csak a hibákat javítva, mint a *Lelki fegyverház* áldozás előtti első imájában.¹⁷

Nézzünk egy példát az átalakításra. Pázmánynak *Az Istennek felségéről* című imádságát, amelyet Gajtkó István a 17. század legszebb imájának nevez,¹⁸ Pongrácz Eszternél a következő változtatásokkal találjuk (áthúzva, ami nála hiányzik, félkövérrel a betoldásai, kurzívval – az első hasámban Pázmány, a másodikban Pongrácz szövege – az átértelmezések; a helyesírási, központozási és szövegtördelési eltéréseket nem jelöltem):

Oh mely csudálatos, Ur Isten, a' te Felséges neved! Méltán nevezetel, Láthatatlan világosságnak: mert a' te fényességed, inkább, hogyszem a' Nap-fény, ~~meg vakította gyenge szemünket, ha a' Hitnek homályával bé nem köttetik.~~

Te vagy, én Istenem, minden jóknak kút-feje:
eleje, *élete,*
és vége minden állatnak. Te az eget, és földet, újaidon hordozod: a' tenger vizeit, tenyereddel méred: a' föld kerekességét, az egek nagy-

¹⁵ PÁZMÁNY, *i. m.*, 117; PONGRÁCZ, *i. m.*, 85.

¹⁶ PÁZMÁNY, *i. m.*, 259–264; PONGRÁCZ, *i. m.*, 216–222.

¹⁷ PÁZMÁNY, *i. m.*, 248; PONGRÁCZ, *i. m.*, 141–142; *Lelki fegyverház*, Nagyszombat, 1716, 25–26. – A Pázmány- és Pongrácz-szövegek kompilációs kérdéseiről részletesebben: BOGÁR Judit, *Ars compilandi precatioes: Pázmány Péter imádságai és a kompiláció = Közkeincs*, szerk. MACZÁK Ibolya, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8), 73–92.

¹⁸ GAJTKÓ, *i. m.*, 23–24.

voltát, araszoddal bé-fogod. Te-hozzád-képest, minden teremtet-állat, csak olyan mint egy kis porocska.

Te kezdedben vannak e' Világnak határi: te-benned, és te-általad élnek, mozognak, és vannak minden állatok: ~~ha csak szemeidet ezekkel el fordítod is, ottan semmivé lesznek.~~ Meg-rendül a' föld, ha csak megtekinted-is: te vetettél határt a' tengernek: téged dicsírnek az eget, és csillagok, mellyeket te neveken nevezsz.

Te **én Istenem Uram** mindenekben vagy, ~~de bé nem rekesztetel: mindenek-felett vagy, de fel nem emeltetel: mindenek alatt vagy, de le nem nyomattatol.~~ Te mindeneket látsz, ~~de láthatatlan vagy:~~ mindeneket hordozsz, ~~de meg nem terheltetel:~~ mindeneket el-változtatsz, ~~de el nem változol:~~

mindeneket igazgatsz bölcsesé- *mindeneket igazgatsz, bölcseségeddel,*
geddel, tartasz hatalmaddal. *tartasz, hatalmaddal mindenekben*
Munkálkodol mindenekben, *munkálkodol,*

~~fáradtság nélkül:~~ keressz minket, ki semmi-nélkül nem szükölködöl: ~~meg haragszol, esendesz lévén: el változtatod e' világi dolgokat, de soha tanácsodat el nem változtatod.~~

~~Noha nem szükölködöl, de örülsz a' nyereségnek: noha fősvény nem vagy, de usorát kívánsz: meg-fizetsz a' kinek tartozol, noha adós nem vagy: meg-engeded adósságinkat, kár vallásod nélkül:~~ mindenüt jelen vagy, noha a'

hamissak *hamisság*

gondolatitúl távul vagy: be-töltesz mindeneket, fellyül halladsz mindeneket, tartasz mindeneket: jövendők, múlandók, előtted jelen vannak.

Te Uram, üdö-nélkül, örökké-való ~~vagy: ki nem terjedvén,~~ mindenüt jelen vagy: ~~sohová nem mérvén, mindeneken által hatsz:~~

Véghetetlen vagy, hatalmasságodban: meg-foghatatlan, bölcseségedben: rettenetes, itéletidben: igaz vagy, minden beszédedben: szent vagy, minden cselekedetidben: bővelkedel, az irgalmassággal: *nagy türbető vagy a' bünösökhöz, kegyelmes a' hozzád-térökhöz.*

Csak te egyedül vagy, a' ki vagy: és hozzád-képest semmi, valami kívülled vagyon: mert benned vagyon minden, valami vagyon. ~~Minden ékesség, hozzád-képest, oesmányság: minden hatalom, erőtlenség: minden bölcsesség, tudatlanság: minden tekkéletesség, fogyatkozás:~~ Mert te egyedül, jó vagy, ~~fogyatkozás nélkül: bölcs vagy, tudatlanság nélkül:~~ bőv-kezü vagy, személy-válogatás-nélkül: igaz, és boszú-álló vagy, harag-tartás-nélkül.

Bocsásd-meg, irgalmasságnak Istene, bocsásd-meg az én tudatlan merészségemet, hogy ~~haszontalan szolgád lévén, töredelmes szív nélkül,~~ méltó böcsület- és félelem-nélkül imádom, és áldom Felségedet. Rettegnek Uram, az Angyalok te-előtted: én pedig gyarló bűnös szolgád, mikor téged imádlak, dicsírlek, és áldozom Sz. Felségednek, ~~miért~~ nem rettegek előtted?

Fel-gerjett buzgó indulattal kívánom, én Istenem, hogy féllyen, és tiszteljen az én lelkem tégedet, De szent Malasztod-nélkül, nincs gyarló lelkemnek tehetsége a' jóra: nem szolgálhatunk néked, hanem csak a' te ajándékból. Azért, ~~in elődbe vetem Uram, az én bűnös lelkemnek nyavalyáját:~~ a' Publicanussal, szememet előtted fel sem emelem: Kérem szent nevedet, világosítsd-meg értelmemet, hogy meg-ismerjen ~~téged:~~ gerjeszd fel szívemet, hogy féllyen, és tiszteljen ~~tégedet: tisztítsd meg lelkemet, hogy és~~ szeressen tégedet. Fel ne indícsd Uram, a' száraz falevél-ellen haragodat: a' széltül ide 's tova hányatot pozdorját, ne keressed: a' hamu-ellen, erődöt ne mutassad. Hanem, irgalmassan szánd-meg gyarlóságomat: és engedd, hogy, a' mint hitem-által most Felségedet homályban távul látom, ugy halálom-után színre téged jelen lássalak: A' mi Urunk IESUS Christus-által. Amen.¹⁹

A rövidítéstől, kihagyásoktól nem igazán vált nőiesebbé az imádság, és a néhány szónyi kiegészítésnek, változtatásnak sincs jelentősége ebből a szempontból, sőt, a „szolgád” után itt nem is toldja be a „szolgálód”-at Pongrácz Eszter. Ugyanolyan jellegű részt, kifejezést egyszer kihúz, máskor benne hagy a szövegben. Az első bekezdés végének elhagyása nehezen érthetővé teszi a gondolatot (ez talán szerkesztői vagy sajtóhiba), a negyedik bekezdéstől következő kihúzások miatt pedig a szöveg elveszti ritmikusságát, költőiségét. Az utolsó bekezdésben a világosítsd meg értelmemet, gerjeszd fel szívemet és tisztíts meg lelkemet kifejezések közül csak az első marad meg, pedig a közvélekedés az értelmet, az észet inkább a férfiakhoz, míg a szívet, lelket, érzelmeket inkább a nőkhez kapcsolja.

Más imádságokban sem igazán találni olyan jellegű változtatásokat, amelyek kimondottan Pázmány férfias imáinak nőiessé tételét célozták volna – hacsak a rövidítéseket úgy nem értelmezzük, hogy a nők a hosszabb szövegek olvasására, megértésére, türelmes végigimádkozására alkalmatlanok, bár más vélemények szerint meg ők a szószátyárabbak...

Érdekes lehet azt is megnézni, hogy mi az, amit nem vesz át Pongrácz Eszter Pázmánytól. Nem veszi át például a hit-remény-szeretetért, engedelmességért, alázatosságért, lelki szelídségért, a hét főbűn és a kísértések ellen való kö-

¹⁹ PÁZMÁNY, *i. m.*, 96–98; PONGRÁCZ, *i. m.*, 159–160.

nyörgéseket, vagy a tévelygések kigyomlálásáért, a fejedelmekért, tisztviselőkért mondandó imákat. Nem mind „férfias” téma.

Az *Arany koronának* nem egyetlen forrása Pázmány *Imádságos könyve*: sok imája megtalálható már korábban például az *Útitárs* (első kiadása: Pozsony, 1639), a *Lelki fegyverház* (első kiadása nem ismert; második: Nagyszombat, 1693), a *Liliom kertecske* (első kiadása: Pozsony, 1675), a *Három szép imádságos könyvecske* (más néven Báthory Zsófia imakönyve, első kiadása: Bécs, 1680) vagy a *Lelki virágoskert* (első kiadása: Lőcse, 1672) című kötetekben. (Nem néztem végig a 17. század összes imakönyvét, és nem vettem figyelembe azokat a szövegeket, amelyek minden korabeli imakönyvben szerepelnek.) Ezek az imakönyvek Gajtkó István osztályozása szerint, szemben a magasabb lelki igények kielégítésére készült, hitvédő, oktató, erősen racionális színezetű lelki kalauzokkal, amelyek közé Pázmány *Imádságos könyvét* is sorolja, a népies imakönyvek csoportjába tartoznak. Bennük a reformáció előtti, középkori imakincs tér vissza, alacsonyabb szellemi és lelki igények kielégítésére szolgálnak, az értelem helyett az érzelmek a fő szerep, s hiányzik belőlük az oktató, hitvédő szándék is.²⁰ Az ezekből átvett vagy legalábbis bennük is megtalálható imák közt is vannak természetesen „semlegesek”, netán racionálisabbak, ráadásul sok Pázmánytól származik, de itt már feltűnnek „nőiesebb” szövegek is. Az említett imakönyvek közül kettő kimondottan nők számára készült: a *Liliom kertecske* ferences harmadrendi vagy kordaviseelő asszonyoknak, a *Három szép könyvecske* pedig eredetileg Báthory Zsófia magánhasználatára.

De mitől számít nőinek, nőiesnek egy imakönyv? A szakirodalom elszórt megjegyzései szerint leginkább attól, hogy a közismert, mindenütt előforduló imádságok mellett nagyobb arányban tartalmaz érzelmes, misztikus, az imának csodás erőt tulajdonító, Szűz Máriáról és női szentekről szóló vagy hozzájuk fohászkodó, női élethelyzetekre írott szövegeket. Az *Arany koronában* is találunk ilyeneket szép számmal.

Egy érzelmes-misztikus idézet:

A' Jesust szerető léleknek Imádsága.

Oh szerelmes Jesusom! én választott kincsem, téged szeret az én lelkem, te utánnad óhajt az én szívem, mert te vagy egyedül, minden tiszteletre, és dicséretre méltó. Te vagy egyedül szép, és gyönyörűsége: te vagy egyedül szívemnek nyugalma, és öröme: te vagy az én lelkemnek egyetlen egy kívánsága; azért téged foglak szeretni, és dicsérni, mig, az én

²⁰ GAJTKÓ, *i. m.*, 17, 38.

lelkem, az én számból ki mégyen, és akarlak téged, mint leg-szerel-
messebb Jegyesemet, szünetlen az én szivemben viselni. Amen.²¹

Találunk érzelmes, misztikus imádságokat Krisztus szenvedéséről, szent vére-
hez, sebeihez, megsebesített tagjaihoz. (A misztika és az érzelmek természete-
sen nem kizárólag a nőkre jellemző, még a racionálisnak mondott Pázmány
Péter imakönyvében is előfordulnak ilyen elemek.²²) A karácsonyi imák közül
sok szól a „kis Jézuská”-hoz, a „gyermecske Jézus”-hoz. Egy példa:

Oh gyönyörűséges Jesuskám! az én szivem gyönyörködik a' te szent
Születéseden, és az én lelkem csak nem meg olvad a' nagy édességben,
midőn emlékezem ez éjjeli kegyelmességedről. A' te szent jászolod előtt,
meg hajlott térdeimmal együtt Sz. Angyaliddal téged imádlak; csókol-
gatván a' te szent kezecskéidet, és lábacskaídat, és szíves szeretetemmel,
csókolom a' te édességes szácskádat. [...] ²³

Külön fejezetben szerepelnek a Szűz Máriához és róla szóló imádságok,
szolozsma, litániák, a *Te Deum* Máriára alkalmazott szövege, a *Te Mariam*. A
szentekről, szentekhez szóló imák címzettjei közt megjelennek női szentek is:
Árpád-házi Szent Erzsébet, Szent Anna, Mária Magdolna, Szent Apollónia,
Alexandriai Szent Katalin, Assisi Szent Klára. (Ezen imák többsége Pázmány-
nál hiányzik, de bizonyára nem férfi mivolta, hanem inkább „térítő” vagy „öku-
menikus” szándékai miatt.²⁴) Ugyanakkor, bár kínálná magát, a
könyörgésekben mégsem szerepel semmi kimondottan nőies, nőkre vonatkozó
kérés. Árpád-házi Szent Erzsébetről például ezt olvassuk: „Te három rendbéli
állapotodban, úgy-mint hajadon, házasság, és özvegy korodban hiven az Istennek
szolgáltál.” A folytatásban viszont nem mint a hajadonok, házasság vagy özvegy-
asszonyok példaképe, segítője jelenik meg, csupán egy általános kérés hangzik

²¹ PONGRÁCZ, *i. m.*, 171.

²² Vö. BOGÁR Judit, *A középkori misztikus hagyomány továbbélése Pázmány Péter Imádságos könyvében = Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 5), 65–71.

²³ PONGRÁCZ, *i. m.*, 245–246.

²⁴ Vö. SZABÓ András, *Pázmány Péter: Keresztényi imádságos könyv*, Graz 1606, Irodalomtörténeti Közlemények, 1994, 279–280; HARGITTAY Emil, „*nincs oly rossz könyv, melyben semmi jó nem található*” – a tolerancia és ökumenizmus gondolata Pázmány Péter műveiben = H. E., *Filológia, eszméletörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009 (Historia Litteraria, 25), 161–166; BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyvének ökumenizmusa = A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*, szerk. SZILÁGYI Csaba, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2006 (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti konferenciák, 2), 252–259.

el hozzá: „nyerd-meg nékem az Istentől, hogy én is e’ világot az ő csalárd pompáival együtt meg vethessem, és magamat az irgalmasságnak cselekedetiben gyakoroljam, hogy az Isten is nékem irgalmas légyen.”²⁵ Egyedül a „bizonyos személyek imádságai” közt találunk olyanokat, amelyek kimondottan női imák: szüzek, menyasszony (pontosabban vőlegény vagy menyasszony), nehézkesek, özvegyek (pontosabban özvegyek és árvák), gyermekágyas asszonyok imádságai.

Egyes imákhoz ígéretetek is kapcsolódnak, mint például:

Magaval hordozando mindenkori Lelki Kincs. Ki magával hordozza; el-lensége, és gonosz lélek nem árthat néki: hirtelen haláltól meg szabadúl, és roszszúl meg nem halhat. Ha e’ jelenést, a’ terhes Asszony magánál hordozza, könnyen szül: A’ melly házban tartatik: semmi gonosz benne nem marad: ki szüntele[n] magánál hordozza: annak halála előtt: harmad nappal meg jelenik a’ Böldogságos Szüz Maria.²⁶

Az ilyen „nőiesnek” tekinthető imák, szövegrészek mellett azonban olyanokat is találunk az *Arany koronában*, amelyek inkább „férfiasnak” tűnnek. A reggelt például így kell kezdeni: „E’ Máí napon homlokomra + vetem a’ hitnek zászlóját, győzelemnek jelét; a’ dicssőség Királynának, Zsidók Királynának, meg-Váltó Uram Jesus, Kristusnak diadalmas Titulussát. [...]”²⁷

Nemegyszer keverednek is a „nőies” és „férfias” motívumok. Az egyik reggeli imádságban például ezt olvashatjuk: „Kérjed az Ur Istent: hogy ez az öltözeted, légyen kedves előtte”²⁸ – a folytatásban viszont nem a nők, hanem Krisztus öltözetéről van szó. Az egyik esti imádságban Krisztus sebei, vércseppjei és a „Sz. Háromságnak feje Lilioma, Szüz Maria, kitül születni, és ki-nek tejével akart tápláltatni az Egek Királya” mellett megjelenik a gyülekezetért, az egész Anyaszentegyházért, az eretnokségek elfogyásáért való könyörgés is.²⁹ Az újévi imádságokban egyszerre van jelen a racionális visszatekintés az elmúlt esztendőre és a Jézus-szerelem.

A leegyszerűsítő „női imakönyv” besorolás ellen szól az is, hogy Pongrácz Eszter gyűjteményében az imádságok mellett tanító részek is szerepelnek, amelyek részben Pázmánytól származnak. A már említett, az imádságok könyvek

²⁵ PONGRÁCZ, *i. m.*, 397.

²⁶ *Uo.*, 300–301.

²⁷ *Uo.*, 21.

²⁸ *Uo.*, 20–21.

²⁹ *Uo.*, 46–48.

olvasásának hasznáról és az imádság titkos értelméről szóló bevezető mellett imába foglalt értelmezését találjuk a *Miatyánk*nak és *Üdvözlégy*nek, magyarázatot a Szent Kereszt jeléről és a szentelt vízről, a miséről és a hozzá kapcsolódó jelképekről (oltár, gyertya, papi öltözetek, a mise nyelve, a pap gesztusai stb.), a gyónásról, a szentáldozásról, a töredelmesség mindennapi gyakorlásáról, a betegek és haldoklók ellátásáról. Az ilyen oktató részek pedig Gajtkó István szerint a „férfias” lelki kalauzokra jellemzőek.

Mit mondhatunk hát Pongrácz Eszter imakönyvéről? A bevezetőben feltett kérdésekre nem igazán lehet válaszolni. Az *Arany korona* nem Pázmány *Imádságos könyvének* női változata, hiszen ami benne „nőies”, az jobbára nem Pázmánytól való. A Pongrácz Eszter által összeállított kötetben a racionálisabb, képzetesebb, kevésbé érzelmes (férfi?) olvasó-imádkozó ugyanúgy megtalálhatta a neki megfelelő imádságokat, mint az egyszerűbb, érzelmesebb-érzelgősebb, misztikára hajlamosabb-fogékonyabb hívők (nők?). S hogy hogyan lett belőle mégis női imakönyv? A válasz az összeállító személye és egyes imaszövegei mellett talán a kötet utóéletében rejlik, ez azonban már egy másik tanulmány témája.³⁰

³⁰ L. Frauhammer Krisztina tanulmányát e kötetben.

BOROS KATALIN

*A női nemre való utalás nyelvi kifejezése a Horvát-kódex
regulaszövegében*

Ismeretes, hogy a Nyulak szigeti domonkos scriptoriumból Ráskay Lea 1522. évi másolatában fennmaradt *Horvát-kódex* (HorvK.)¹ két pelbárti Mária-prédikáció mellett egy regulafordítást (243. 1. – 290. 5.) is tartalmaz, amely a *Szent Bernald doktornak mondási az szerzetes életről* címet viseli.² Ez Sanctus Bernardus Claraevallensis *Ad quid venisti?*, illetve Augsburgi Dávid *Formula novitiorum* első könyvének reguláiból összeállított szabályzat a szigeti apácák használatára.³

Ez a regulaszöveg – amint arra a kódexkiadás készítői is utalnak a *Bevezetésben*⁴ – érzékelhetően eltér attól az ágostonos regulától, amelyet a szigeti apácák kolostoruk megalapítása óta követtek, és amelyet számukra korábban Váci Pál fordított le: azt az ötven évvel korábbi *Birk-kódexből*⁵ (1474) ismerjük. A *Horvát-kódex*beli szöveg lényegesen terjedősebben és közvetlenebb stílusban adja elő a követendő életszabályokat, mintha a „narrátor” személyesen az apácákhoz szólva, minden lépésüket figyelemmel kísérve vezetné őket a kolostori életmód alapjainak az elsajátításában. Ennek magyarázatául Lázus Sándor mutat rá a

¹ *Horvát-kódex 1522: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, s. a. r., bev., jegyz. HAADER Lea, PAPP Zsuzsanna, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 1994 (Régi Magyar Kódexek, 17).

² A címet átírva adom meg, de a példákat betűhűen idézem.

³ TIMÁR Kálmán, *Adalékok kódexeink forrásaihoz*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1926, 51–53; *Horvát-kódex, i. m.*, 17–20.

⁴ *Uo.*, 17.

⁵ *Birk-kódex 1474: Az emlék hasonmása, betűhű olvasata és latin megfelelője, bevezetéssel ellátva*, s. a. r., bev. PUSZTAI István, ford. VÁCI Pál, Bp., Akadémiai, 1960 (Codices Hungarici, 5), 7–31. – A regula szövegének az olvasatát adja LÁZUS Sándor, *A Birk-kódex keletkezése. Alkotói szándékok és módszerek a 15. századi domonkos reformban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2006, 337–356. – Váci Pál személyéhez ld. LÁZUS Sándor, *Szent Ágoston regulájának 15. századi magyar fordítója: Váci Pál munkássága a 15. századi domonkos nyelvi reformban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2005, 188–204. –Vö. még LÁZUS Sándor, *Birk-kódex = „Látjátok feleim...”: Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: Az OSZK kiállítása 2009. október 29 – 2010. február 28.*, Bp., OSZK, 2009, 273.

középkori hazai apácaműveltségről szóló készülő könyvében⁶ arra, hogy ez a szöveg a praeceptoría műfaját képviseli, azaz feltételezhetően azzal a céllal készült, hogy az ételszabályok bővebb magyarázatával gyakorlati iránymutatást adjon a kolostori életbe bekerült novíciáknak.

A *Horvát-kódex* fordításának és forrásainak a viszonyával foglalkozva már korábban érintettem azt a kérdést, hogy ebben a magyar regulaszövegben olyan nyelvi változtatásokat észlelhetünk a forrásokhoz viszonyítva, amelyek azt jelzik, hogy női közönséghez szóltak, nőket „szólítanak meg”.⁷ Ezt a kérdést szeretném most nyelvi oldalról megközelítve bővebben kifejteni. Az, hogy eredetileg férfiaknak szólt a *Horvát-kódex* szerzetesi szabályzatának forrásául szolgáló latin regulaszöveg, grammatikailag is tükröződik például a hímnemű névmások, a melléknévi jelzős szerkezetek, az egyes participiumi alakok és főnevek (az ún. mozgó végűek) esetében is. (A következő példák latin forrásait Sanctus Bernardus: *Ad quid venisti?*⁸ című művéből idézem; a kérdéses szavakat kiemelve közlöm.)

HorvK. 261. 22–24.: „de tanoly minden koron **temagadat** le <nyomnd> nyomnod vagy meg alaznod” : sed stude **te ipsum** semper deprimere et humiliare (*Ad quid venisti?* XV.)

HorvK. 249. 8–9.: „Az istený zolosman ne legý rest vagy **keduetlen vagy jzetlenevl**” : In divino officio non sis **piger** et **acediosus** (*Ad quid venisti?* V.)

***HorvK.* 250. 1–6.:** „Mert azért vagyönk tvnyák vagy keduetlenek az istený zolosman • mert elevzer nem serkentevnk aýtatossagra • Es vgyan hydegen vagy aytatlan ky megyevnk • mynt be jevttevnk

⁶ Köszönöm Lázus Sándornak, hogy a Balassi Kiadónál hamarosan megjelenő, az *Apácaműveltség a XV. század végi – XVI. század eleji Magyarországon* címet viselő könyvének a kéziratát megismerhettem, és megállapításait jelen tanulmányomban felhasználhatom.

⁷ BOROS Katalin, *A szöveggyományszódás kérdései a Horvát-kódexben*, Magyar Nyelvjárások, 46(2008), 125–134. – A *Birk-kódex*beli regulában is nőkre vannak alkalmazva az eredetileg férfiak számára írt szabályok, ld. *Birk-kódex*, i. m., 30–31 (Bevezető), és főként ld. ZOLNAI Gyula, *XVI. századi magyar glosszák az Egyetemi Könyvtárban*, Nyelvtudományi Közlemények, 25(1895), 49–52, 51. – A regula (mint műfaj) változatainak nagy irodalma van: ld. Winfried HÜMPFNER, Adolar ZUMKELLER, *Die Regeln des heiligen Augustinus = Die grossen Ordensregeln*, hrsg. Hans Urs von BALTHASAR, Leipzig, St. Benno, 1975, 173–219.

⁸ Sanctus BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Ad quid venisti?*, ed. Jacques Paul MIGNE, Paris, J.-P. Migne, 1854 (Patrologia Latina, 184), 1189–1198D. http://books.google.hu/books?id=iCVKAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 02. 12.)

zertelen” : Ideo enim tam desides sumus in officio, quia non sumus ante excitati; et ita eximus frigidi et dissoluti, sicut intravimus. (Ad quid venisti? V.)

HorvK. 259. 23. – 260. 2.: „Egyebeknek myelkevedtjyt ne mongyad az gyonasban · de azokat mongyad kykrevl meg emlekevzevl az jdevtevl fogua amykorban **meg gyontal volt**” : Historias autem et facta aliorum noli recitare; sed quod recolis te excessisse a tempore quo nuperrime **es confessus** (*Ad quid venisti?* XII.)

HorvK. 266. 13–15.: „Mert nagy vetek **zerzetesben** · zolny ollyat valakyrevl · kyt zegyenlene mondany ha hallanaya” Magnum vitium est **in Religioso**, aliquid mali de absente loqui, quod loqui erubesceret, si **ille** audiret. (*Ad quid venisti?* XVIII.)

Ezek fordításakor a magyarban a nemek grammatikai jelölésére nincs ugyan mód, de a női címzett (olvasó, hallgató) a szituációból általában nehézség nélkül magára értheti. Ha viszont a fordító szükségesnek látta külön jelölni, hogy nőknek szól, csak lexikai megoldásokhoz lehetett folyamodni. Ezt csak elvétele érhetjük tetten, hiszen a személyes kapcsolatot a narrátor végig a nagyon közvetlen, egyes szám második személyű igealakokon és a névmásokon keresztül tartja, a regulaszöveg használóira, az apácákra tekintettel lévő, „nőiesítő” szócsere vagy betoldás ritkán fordul elő. A következőkben azokat a kifejezésmódokat mutatom be, amelyek mégis a szabályzatot befogadók női mivoltára utalnak a magyar fordításban. A kódexbeli példa mellé állítom a latin forrást; a kérdéses szavakat kiemelten közlöm.

1. Atyafiak

A szó utótagja alapján eredetileg férfit jelölt, eredeti jelentése ’valakinek közös apától származó fiútestvére’. Ebből alakult a többi jelentése, amelyek mindkét nemű vér szerinti, valamint lelki értelemben vett testvért (ld. a keresztény ’felebarát’) jelölnek. A még elvontabb ’szerzetes’ jelentés pedig a latin frater és soror fordításával jött létre (ld. TESz. ’atyafi’ alatt)⁹; az utóbbi a TESz. szerint először a *Birk-kódex*ből adatható. A kereszténységgel tehát sajátosan gazdagodott a szó jelentése, a kifejezés a korszakban egyaránt jelenthet férfiszerzetest és apácát.

⁹ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I, főszerk. BENKŐ Loránd, szerk. KUBINYI László, PAPP László, Bp., Akadémiai, 198 (atyafi szócikk, 4. jelentés)

Ilyen használatban áll a szó a regulaszöveg elején a megszólításban:

HorvK. 243. 6–9.: „Tÿ kjk zeretÿtek vrat : gÿevljÿvlyetek gonozt : **Atÿamfÿya** ha akarod zeretned istent : Elevzer megkel gondolnod amÿre jÿvttÿeel : es mÿjert jÿvttÿeel”

Ennek az első fejezet felütéseként idézett tételmondatnak nincs ismert forrása, feltehetőleg a magyar szöveg alkotójától (kompilátorától) származik, benne a megszólítás is (valószínűleg a *Horvát-kódex* másolója előtti szövegben is így állhatott), és annak a jelentése részben talán közelebb áll még a ’felebarát’ kifejezéshez, mint a ’szerzetes’-hez (inkább ’szerzetestárs, szerzetestestvér’).

Egy másik, már világosabban ’szerzetes’ jelentésű példában a latin *frater* szó megfelelőjeként találjuk (azaz a forrásban egyértelműen a férfiaknak szól), a magyar szövegben azonban minden kiegészítés nélkül a másik nemű jelentés lesz az aktuális, vagyis a példa a közös jelentést erősítheti:

HorvK. 286. 6–8.: „Ez valasztas ezrevl eleg legen · ha akarod zyuednek bekessegeet vallanod · es ieles tyztÿssegevedt **atyafyak kevezvt** vallanod.” : haec sufficiunt tibi¹⁰, quia si vis habere pacem cordis tui cum Deo, et honorem spirituaem **inter fratres** (*Formula novitiorum*¹¹ XXXIX.)

Van azonban két olyan hely is, ahol az atyafi kiegészül a soror főnévvel. A jelentés szempontjából, mint láttuk, erre lényegében nincs szükség, ilyen esetben az aktuális értelmezést a hallgató/olvasó neme egyértelműen megszabja. A fogalom nyomatékolása (azaz hogy az apácák jobban magukra vonatkoztassák, személyükhöz szólónak érezzék) vagy a mondat ritmusa viszont ezzel erőteljesebb lesz. A kiegészítést itt leginkább a kor stílusdivatjának tulajdoníthatjuk, ami ebben a kódexben is erősen jelentkezik. A fogalom ismétlése az instruktivitást is fokozza, ami fontos szándék a regulaszöveg esetében.¹²

¹⁰ Aláhúzással jelölöm azokat a szavakat, melyeknek nincs fordítása a kódex szövegében.

¹¹ A *Horvát-kódex* 274. oldalának közepénél a vele párhuzamosan futó hűebb forrás, az *Ad quid venisti?* véget ér, az ezutáni idézetekben egy másik – ám nagyon hasonló, és a regula kezdetétől fogva latin forrásként szintén párhuzamosan felhasználható – szövegvariánst, Augsburgi Dávidnak a *Formula novitiorum*-át használtam: David de AUGUSTA, *Formula novitiorum*, Augsburg, Joannes Praetorius, 1596.

¹² A Ráskay Lea által másolt kódexek szópárosítási szokásaival – annak Horváth János, Károly Sándor, Tarnai Andor nyomán is a korabeli divat voltát hangsúlyozva – M. Nagy Ilona több tanulmánya is foglalkozik: pl. M. NAGY Ilona, *A kódexirodalom latin–magyar „szőikerítéseinek” szövegbeli motivációjáról = Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*, szerk. Hajdú Mihály,

HorvK. 263. 23–24.: „**Az atyafyak kezevt auagy az sororok kezevt** legy zemermeres .” : **Inter fratres** exhibe te verecundum (*Ad quid venisti?* XVII.)

HorvK. 289. 4.: „**Az atyafyakkal sororokkal** legy bekes .” : Esto pacificus **cum fratribus** (*Formula novitiorum* XLI.)

A kódexben az „atyafi” szó nem fordul elő többször. Számos példát idézhünk viszont a szintén Ráskay Lea által leírt *Margit-legendából* (1510)¹³ arra, hogy a kifejezés nőre vonatkozik, amikor pl. Margit apácátársait szólítja „szerető atyafinak” ’szerzetestestvér’ jelentésben, pl.:

MargL. 55. 24.: „Ezeket latuan zent margit azzon · Monda az sorornak · zeretev **atyamfia** ha te elnem zenuedhetevd menyel fel fele · es hagyad ennekem ezt tennem”

2. Férfiak – asszonyállatok

A *Horvát-kódex* regulaszövegében vannak olyan tanítások, amelyek a másik nemtől való tiltásokat fogalmazzák meg. Mivel a latin forrás férfiaknak szól, akiknek a női nemtől (*feminae*) kellett bizonyos dolgokban tartózkodniuk, a közvetlen fordítással a szerzetesek számára az „asszonyállat” szó kerülhetett (volna) a szövegbe mint a korban jellemző ellentéte a férfinemnek. Az apácák számára átdolgozott változatban pedig egyszerű szócsere lenne szükség, az „asszonyállat” helyére a férfiak kerülnének. Ez történik a következő két példában: a forrásbeli *femina* és *mulier* szó helyén a magyarban a férfi áll.

HorvK. 286. 8–9.: „El tauoztassad ferfyaknak ev nyayassagokat .” : **tunc** absconde **a te** familiaritatem feminarum (*Formula novitiorum* XXXIX.)

HorvK. 289. 24. – 290. 1.: „Penzt auagy kazdaksagot gyevelyel · zegeensegevt zereszed · mendenevt vagy mendenekben tauoztassad az

Keszler Borbála, Bp., ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003, 49–55, 52; M. NAGY Ilona, *Szövegformáló törekvések a Margit-legendában = Nyelv, nemzet, identitás: A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) nyelvészeti előadásai*, szerk. MATICSÁK Sándor, Budapest–Debrecen, Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 2007, II, 351–359.

¹³ *A Margit-legenda digitális konkordancia-szótára* [MargLDKSz.], készítette M. NAGY Ilona, BODA István Károly, PORKOLÁB Judit, VARGA Teréz. http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510/concord.html. (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 02. 13.) Ez az interaktív konkordancia-szótár nagyon hasznos segítség a különböző párhuzamos példák keresésekor.

ferfyakat : Pecuniam odito. Paupertatem ama in omnibus. Fuge **mulieres**. (*Formula novitiorum* XLI.)

A csere az átdolgozás tényét erősítheti a konkrét szóváltással, azaz itt a mondat értelmét, a szöveg használati körét és a célközönséget is figyelembe vehették a szöveg ilyen mértékű direkt módosításakor.

Ám három esetben előfordul, hogy az „asszonyállat” megnevezés elé került be a „férfiak” szó, ami a tartalomnak is más, és korántsem mindig kedvező színezetet ad. A következő példában az, hogy szerzetes férfiaknak nem szabad az asszonyokkal önfeledten társalkodni, nyilvánvaló. A kiegészítéssel is érthető még a tiltás eleje (azaz sem férfiakkal, sem nőkkel nem szabad sokat szólni, ez csak a beszélgetés mértékére: tehát „sokat ne” korlátozódik), a folytatás azonban már meglehetősen furcsán hat. Az itt leírt kezdeményező szerepű férfivilselkedés, a testi kontaktus (vö. „kezeket ne fogdossad” stb.) kevésbé lehetett volna érvényes egy apácára, illetve a nő-nő viszonylatban. A „férfiak” szóval való kiegészítés – ami alapján úgy fest, hogy nekik az asszonytársaiktól és az ellenkező nemtől is, azaz mindenkitől tartózkodniuk kell – teljesen mechanikusan történhetett, meggondolatlanul, az itt szükséges tartalmi átdolgozásra viszont láthatóan nem vállalkozott senki. A latin szövegben a névmások általában folyamatosan kifejezik a nőnemet, a magyarban viszont a névmások mindkét nemre vonatkozhatnak, és mivel itt a kiegészített „férfiak”- „asszonyállatok” párra utalnak vissza, ezért a korlátozás teljes körűen vonatkozik mindenkire. Ezenfelül a részlet halmozza a szavak modoros párosításait¹⁴ (zyneket orchayokat, zegletevket vagy tytok helyeket), ebbe a környezetbe illenek ezek a példák is.

HorvK. 284. 8–16.: „Okos legy · vagy magadat oltalmazd evryzzed · hog **ferfyakkal azzonyallattokkal** sokat ne zoly · Es **ev** zyneket orchayokat evrevmest ne nezzed · sem kezeket ne fogdossad · Es kevzel **hozyayok** ne evly · es evrevmest **reyayok** ne meues · Es ne keres zegletevket vagy tytok helyeket **ev velek** zolasra · Mert az **ev** zolasok myat · ha...” : Cave etiam ne **cum foeminis** loquens vultus **earum** studiose aspicias, vel manus attractes, vel nimis prope sedeas, nec leviter **eis** arri-deas, nec diligenter cum eis susurres, nec angulos ad colloquia **earundem** requiras. Quia haec omnia, etiamsi... (*Formula novitiorum* XXXIX.)

¹⁴ I.d. a 12. jegyzetet.

Nem szerencsés a következő hely kiegészítése sem, ami a regulaszöveg szándékával szemben a bizalmaskodás tiltását nőknek nők iránt is magában foglalja; ez így túlzottnak hat, amit a „singularis” jelző kihagyása is fokoz. A magyar a latin szavak nőnemű voltát (religiosa, sancta) nem tudja visszaadni.

HorvK. 285. 11–15.: „Ha az en tanalchomat meg nem vtalod · en tanalchom ez · hog soha egy **ferfyvual vagy azzonyallattal** se zerez nyayasagot · bator **zerzetes** vagy meeg **zent** legen es ·” : Et si meum non spernis consilium, consulo ut nunquam aliquam familiaritatem singularem **cum aliqua femina** contrahas, etiamsi **religiosa** sit et **sancta** (*Formula novitiorum* XXXIX.)

A mechanikus kiegészítés egy esetben mondható szerencsésnek, amikor a latin példa a nőkkel való tisztességes kapcsolatra, vagyis a tőlük óvakodásra inti a szerzeteseket, a magyar szöveg viszont a betoldással mindenkit egyaránt érint, és így csupán a tiszteletre okít.

HorvK. 284. 22. – 285. 7.: „Vgy tarchad magadat tyztessesgeel · **mynden ferfyvznak vagy azzonyallatnak** elevtvek · mynt ha **az ferfyvznak vagy azzonyallatnak ev hazas tarsi** · vagy az te feyedelmed ot volna · vagy ot evlne · es meg halgatnaya es meg nezneye · mendeneket kyket te teez vagy mondaz · Es vgy tarchad magadat · mynt ha valaky oda iutna es latnaya · hog te **vele** zolaz” : Sic·habe te **cum omni foemina** ac si **maritus eius** vel praelatus tuus contra te sedeat, ac considerans et audiens omnia quae facis vel dicis, ut quicumque superveniat et videat te **cum ea** loquentem (*Formula novitiorum* XXXIX.)

3. Főnévként használt más szófajok (melléknevek, névmások)

Az alábbi részletben a latin forrás férfiakhöz szól, és a nőkkel való bánásmódra oktat. Nyelvileg a melléknévi jelzők (bonas, devotas, discretas, imperitae), és bizonyos névmások (eas, earum, ipsarum) jelzik a nőnemet. Más névmások nem jelzik külön (eis), de a szövegösszefüggésből világos, hogy nőkre utalnak. A magyar fordítás viszont a főnévként használt mellékneveket az „ember” szó hozzátoldásával „főnevesíti”, ami a mondat értelmét mindkét nemre, nemcsak nőkre, hanem a férfiakra is kiterjeszti. Ez viszont megváltoztatja az eredeti értelmet.

HorvK. 286. 9–25.: „kevezvnssegeel zeres **mynden io embereket** · Es semmyben ky ne valazzad **valamelyket tevbytevl** nyayassagra · Es te

zyuedben nagyobbban tyztelyed es zereszed **az iobbakat** · az zent leleknek nagyobb vagy beueb malaztyaert **ev bennevk** · de maga ne akarjad magadat **ev velek** foglalnod · hanem reuiden es kegyessen **ev velek** bezelueen · Mykoron el nem tauoztathatod · es akoron es · **meg eert erkevlchel** egygyevgyevyen magadat ayanluan **ev** imadsagokban · ha **evk bevlchek** leyendnek · jnkab zerelmesb vagy keduesb leez **nekyk** · Ha kedeg **vntatok** leyendnek · iob teneked hog **velek** magadat ne foglaljad” : dilige communiter **omnes bonas et devotas**, et in nullo exasperes **aliquam earum**, et **meliore**s, in corde amplius reverere, propter abundantiore[m] gratiam **in eis** spiritus sancti, **et** breviter et benigne saluta **eas** quando **tibi occurrunt**, **quia** non poteris **bono modo** declinare, **cum maturitate** te orationibus **ipsarum** similiter recommends, si **enim discretas** sunt, **ex hoc** magis placebis **eis**, si **imperitae**, **tunc** melius est tibi non occupari **ab eis**. (*Formula novitiorum XXXIX.*)

A latin szövegből az következtethető ki, hogy férfi szerzetes papnak lehetett módja rá, hogy például több apácával is érintkezésben álljon, így akár nagyobb figyelmet is fordíthatott valamelyikre; ekkor jogos az intés, hogy ne kivételezzen senkivel (míg fordítva feltételezhetően csak abban az esetben történhetett ez meg, ha két-három szerzetes vizitált a kolostorban, és valamely apáca inkább csak az egyikre koncentrált). A magyar szöveg általánosan a „jó emberek” iránti tiszteletteljes, de távolságtartó magatartásra int. Kérdés az, hogy a fordító ezt az értelmet akarta-e kifejezni, vagy inkább arról van szó, hogy a főnévként használt latin melléknevek mellé mechanikusan betoldotta az „ember” szót a fordításkor, és kevésbé számolt az így előidézett tartalmi változással – ami ennek ellenére elfogadható.

Az alábbi részletnek, melyben szintén a férfi-női kapcsolatok tiltásáról van szó, lazább a latintól való függése (szabadabb a fordítás), és csak a szövegkörnyezetre (és a fantáziánkra) hagyatkozhatunk az elemzés során.

HorrK. 285. 24. – 286. 5.: „hogha kedeg imadsagaert keuanod **ev** nyayasagat es **ev** esmeretyt · tgyad hog az **ev** jmadsaga nem **evue** · Myt haznal azert neked · hog ily nagy vezedelmet vagy nyomorusagot zenuench tvrz te zyuedben **ev hozza** te imadsagodnak ideyen” : dum semper iste illi cupit ostendere dilectionem quam **ad eam** habet (...) non potest tibi tantum prodesse, quantum potest te talis occupatio in spiritualibus studiis impedire. (*Formula novitiorum XXXIX.*)

4. Confessor és predicator

Lázs Sándor készülő könyvében¹⁵ a *Horvát-kódex* regulaszövegéről szólva azon a véleményen van, hogy az eredetileg laikus férfiszerzetesek számára készült el magyarul, a 15. caput¹⁶ (261. 20. – 262. 25.) témája ugyanis kifejezetten férfiaknak szól: ne kívánja senki, hogy prédikátor vagy confessor legyen.

Valószínűtlen, hogy az eredeti latin mű fordításakor – ha azt már a munka megkezdésekor szerzetesnőknek szánták volna – ne adaptálta volna az átdolgozó az apácákra vonatkoztatva. Az eredetileg férfiaknak készült fordítás e mondatának átalakítása elsikkadhatott, amikor a szöveget átadták másolásra a nővéreknek.

– írja Lázs Sándor. Bár az sem zárható ki teljes mértékben, hogy valaki egyszerre fordította és adaptálta is a szöveget, erre utalhat a cserék és betoldások mechanikussága, valamint a tartalmi át nem gondoltság is.

5. Szerzetes

A „szerzetes” szót a magyar szöveg általában a latin „religiosus” közvetlen fordításaként alkalmazza, mivel tartalmilag érvényes a nőkre is, a fordítónak semmit nem kellett változtatnia. Pl.:

HorvK. 256. 19–25.: „Es jollehet hog az aloknak vagy alombelyeknek ne lattasseek bynnek amynt myelnek vagy myt zenuednek · mert nem tugyak myt myelnek · de maga jgeen nem alkalmas **zerzetesnek** · alom mya myndenestevl meg nyomottatny ·” : Et licet dormientibus non impunitandum videatur, quod nescii faciunt, vel patiuntur; tamen valde indecens est **homini religioso**, ita esse totum obrutum somno... (*Ad quid venisti? X.*)

A *Margit-legendában*¹⁷ is van példa a „jó szerzetesek”-re, amely szintén mutatja, hogy a szót a korban nőkre is alkalmazták:

¹⁵ Ld. a 6. jegyzetet.

¹⁶ A kódex szövege a forrásoktól eltérően nincs számozással fejezetekre osztva, általában az új fejezet kezdetét egy be nem írt sor, illetve az előző caput végén legtöbbször egy középső pont, kettőspont és gondolatjel kombinációjából álló zárás jelzi, ám a tagolás egyértelműen követi a forrásokat, ez alapján állapítottam és számoztam meg a fejezeteket.

¹⁷ MargLDKSz., ld. a 13. jegyzetet.

MargL. 119. 14.: „fel kelének az vachorarol · es be menenek processioual az karban · mykeppen zokasok jö **zerzetevssevknnek** · de ez betek soror meg marada az refectoriumban · az ev betegsegenek okaert”

A *Horvát-kódex* regulaszövegének 278. 5. – 284. 6. és 287. 6–10. sora viszont csak férfiszervezetesekre lehet érvényes. Több fejezeten át arról van szó, hogy szeressen mindenki a házban (a kolostorban) csendes visszavonultságban élni és nyugodtan szolgálni, de iránymutatásra van szükség, ha a parancs úgy szól, hogy – elhagyva a cellát – ki kell menni a világiakhoz.

HorvK. 278. 15–19.: „Mert hazadban vagy celladban vezteg kel lenned · embereknek seregytevl el kel reytevzned el enezueen · Ez egy oltalm **zerzetesnek** · ky akar istenbē es magaban nyvgodalmasnak lenny” : In domo enim consistere, et a turbis hominum absconditum latere, hoc tutius est **religioso** qui sibi intendere desiderat et Deo vacare. (*Formula novitiorum* XXXIV.)

A példa idézett első része igaz a nőkre is, de a folytatás rájuk nem lehetett érvényes.

HorvK. 283. 1–9.: „Ezenkeppen tugjad · hog valamyt emberek kevzevt myelkevdevnk · esyk my vronk iesus cristusnak auagy dychyretyre auagy meg vtlasara · Es myert my vagonk lelekzerent · emberek kevzyben vetteteen · azert hog my bennevnk meg epevltesenek · Azert keueset haznalnak az my bezedynk · ha nem epevlendnek emberek my io peldankkal .” : ita scias quidquid nos facimus inter homines, aliquo modo redundat in laudem domini nostri Iesu Christi vel in contemptum. Et quia nos specialiter positi sumus inter homines ut ex nobis aedificentur, parum proficerent verba nostra, si non etiam aedificaremus bono exemplo. (*Formula novitiorum* XXXVIII.)

Ez semmiképpen nem az apácákra, hanem a kolostorban élő szervezetesekre vonatkozik, akik kimentek a nép közé prédikálni, tanítani, ez volt a koldulórendek küldetése. Mivel ez csak a férfiszervezetesek feladata, illetve joga volt, a nőknek szánt regulaszöveget vagy más gondolattal kellett volna kiegészíteni, ami nagyobb tartalmi átdolgozással járt volna, vagy egész fejezeteket kellett volna kihagyni. Úgy tűnik, az átdolgozó itt sem igazán mélyedt el a feladat megoldásában.

6. Barát

A *Horvát-kódex* regulaszövege a 21. caput (268. 15. – 269. 2.) utolsó mondatának fordításába betoldja a „barát” szót a passzív ige alanyaként, amely a latin forrásszövegekben nincs kitéve. Ott személyes passzív igealak (I/3. sz.) áll határozatlan, illetve általános alanyra utalva: épültetnek az emberek, a körülötted lévő stb.

HorvK. 268. 22. – 269. 2.: „Azert ha magadat hanyod vagy dychyred · tahat meg meuettevel es meg vtaltatol · Es honnan epevltetnek volt te benned te **baratyd** · jnnen tegedet megvtalnak” : si te prodis et commendans, irrideberis et vilesces, et unde prius aedificabuntur in te, postea despicient. (*Ad quid venisti?* XIX.)

A „barát” szó jelentését a TESz így határozza meg: 1. ’szerzetes’ (az első köznévi példa a *Jókai-kódex*ből); 2. ’felebarát’ (*Halotti Beszéd*); 3. ’jóakaró, segítő társ’ (’Freund’, egy bizonytalan adat a *Jókai-kódex*ből, az első biztos adat: *Bécsi kódex* 88). A *Horvát-kódex* fenti szóhasználatában a „barát” szó feltehetőleg a ’felebarát’ jelentést képviseli. A hallgató zavartalanul értelmezhetette így, amely mindkét nemre egyformán vonatkozik, és így a nők is magukra érthették.

A „barát” szó egyébként ’Freund’ jelentésben is vonatkozhat nőre, amint a *Margit-legenda* egy sokat vitatott példája¹⁸ mutatja:

MargL. 47. 23: „Esmee meg gondolja vala zent margit azzon · zent ersebet azzonnak · az ev **baratyanak** · es zerelmes nyenyenek zentseges eletyt ·”

A *Horvát-kódex*beli kontextus azonban nem ezt a jelentést kívánja, ott csak az alany általános megnevezésére volt szükség. A „barát” szó betoldása a szöveg szerzőjétől akár tudatos, akár nem, jó megoldás (’felebarát’), és a latin személytelenebb kifejezésmóddal szemben közvetlenebbül szól a hallgatóhoz.

Zárásként elmondható, hogy a *Horvát-kódex*ben egy nőeknek szóló regulaszöveg található, de az eredeti latin forrás férfiak számára készült. Azt vizsgáltam, milyen nyelvi változtatások figyelhetők meg a magyar szövegben, amelyek nyelvileg is a nőeknek adaptálják a szöveget. A változtatásokat a forrásukhoz viszonyítva a következő típusokba lehet rendezni (figyelembe véve minden ese-

¹⁸ *Szent Margit élete 1510: A nyelvemlék hasonmása és betűbű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, bev. P. BALÁZS János, átírat, jegyz. DÖMÖTÖR Adrienne, PÓLYA Katalin, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 1990 (Régi Magyar Kódexek, 10), 13.

tet, függetlenül attól, hogy sikeres vagy kevésbé szerencsés megoldások-e az adaptáció szempontjából):

1. Betoldás:

nőt jelölő szó betoldása a mindkét nemet egyaránt jelölő szó mellé

pl. „sororok” az „atyafiak” mellé

mindkét nem megjelenítése a férfit jelölő szó betoldásával

pl. az „asszonyállatok” elé a „férfiak” szó

mindkét nemet egyaránt jelölő szó betoldása

pl. a „barát” esetében vagy a főnévként használt más szófajok esetében

2. Csere:

nőt jelölő szó kerül a forrásban férfit jelölő helyére

3. Megmarad a forrásbeli megoldás:

mindkét nemet egyaránt jelölő szó meghagyása

pl. a „szerzetes”

a férfit jelölő szó meghagyása (ami hiba az adaptáció szempontjából)

pl. a „confessor” és a „predicator”

A példák azt mutatják, hogy az eredeti latin szöveget a magyar egyszerű nyelvi eszközökkel bizonyos fokig igyekezett nőknek szólóan átalakítani, de ez nem mindig következetes és alapos, sőt inkább ad hoc jellegű, a teljes adaptációhoz még dolgozni kellett volna rajta. Olykor a tartalom sérül, máskor maradnak a szövegben „férfias” jegyek, van olyan szövegrész, ami egyáltalán nem értelmezhető az apácák viszonylatában, viszont arra is találunk példákat, hogy a szöveg értelmét a nyelvi változtatásokkal – a szócsere által – jól sikerült összehangolni.

CZIBULA KATALIN

*Női szerepek a vallási reprezentáció centrumában a 18.
század második felében**

A 18. század második felének elvilágiasodott tendenciái ellenére is a vallásos életnek igen biztos és tradicionális keretei uralkodtak a Habsburg Birodalom területén: a vallásosság uralta a reprezentáció formáit elsősorban az uralkodói udvarban, Bécsben, de a főváros mint centrum irányt mutatott és követendő példát jelentett a birodalom egész területén. Ahhoz tehát, hogy következtetéseket vonjunk le a női vallásosság magyar vonatkozásaival kapcsolatban, ismerünk kell ennek az udvarnak a vallási reprezentációját, illetve azt, hogy kisugárzása milyen módon és mennyiben befolyásolhatta az alattvalók valláshoz való viszonyát. Az udvari élet központjában álló és élő nők vallásos magatartása milyen mintát adott a korszak asszonyainak, akik mind viselkedésben, mind értékrendben társadalmilag „felfelé” tekintettek, azaz vigyázó szemüket Bécsre vetették, amikor saját magukat kívánták környezetük előtt reprezentálni.

A bécsi udvari reprezentáció formáit ebben az időszakban, különösen a század második felétől nemcsak a barokk hagyományok, hanem az azoktól eltávolodó polgáriasultabb formák is meghatározzák.¹ Ez a Mária Terézia-kori város-, illetve kastélyépítkezésben, tehát a reprezentációs színtereken is testet ölt. Kelényi György szerint kifejezetten politikai értékeket és magatartást is artikulálva ezzel:

Bár Schönbrunn és Laxenburg kiépítésében még a barokk hagyományok is szerepet játszottak, de e két mű – miként Mária Terézia legtöbb építkezése – megjelenésében nem a barokk pompáját, dinamikáját mutatja, hanem a rokokó könnyedségét, és nem igényli a „császári építészet” rangjának megfelelő hangvételt. A schönbrunni kastély átépítése [...]

* A tanulmány az OTKA 83599. számú programjának támogatásával készült.

¹ Ebben a szellemben tárgyalja Mária Terézia uralkodását a halálának 200 évfordulója alkalmából rendezett kiállítás és a hozzá kapcsolódó katalógus. *Maria Theresia als Königin von Ungarn: Schloss Halbturn, 15. Mai–26. Oktober 1980, Ausstellung veranst. von der Kulturabteilung des Amtes der Burgenländischen Landesregierung*, hrsg. Gerda MRAZ, Gerald SCHLAG, Eisenstadt, Rötzer Druck, 1980; Kerstin SCHMAL, *Die Pietas Maria Theresias im Spannungsfeld von Barock und Aufklärung*, Frankfurt am Main, Lang, 2001; Franz HERRE, *Maria Theresia, die große Habsburgerin*, München, Piper, 2004; Werner TELESKO, *Maria Theresia*, Wien, Böhlau, 2012.

együttal jelzi, hogy a királynő – apjával, VI. Károlyval ellentétben – nem a spanyol trónigényt, a Habsburg-hegemóniát megfogalmazó nagyhatalmi politikát hirdető propaganda és reprezentáció szellemében kíván építkezni, hanem a mértékletesség jegyében, a gazdasági lehetőségek határai között. Sok építkezése ezért nem is új alkotás, hanem a meglévő építmények átalakítása vagy bővítése.²

Ugyanakkor Mária Terézia uralkodásának ideje annak a művelődéstörténeti váltásnak az időszaka is, amikor – a habermasi kategóriákkal jelölve – az udvari reprezentáció barokkban kiteljesedő formáival szemben egyre inkább teret nyernek a polgári nyilvánosság fórumai és intézményei.³

A bécsi udvari reprezentációnak, így vallásos életének is meghatározó szegmense, hogy központi alakja nem férfi, hanem nő, így tehát a reprezentáció számos formáját egy központi női figurához kell alakítani. Ebben Európa nem rendelkezik nagy rutinnal, hiszen hagyományosan királyok töltötték be ezt a szerepkört. Az egyetlen kivétel valószínűleg Oroszország, ahol az örökösödési törvények révén több cárnő is törvényesen uralkodott a század folyamán.⁴

Felmerülhet a kérdés, hogy a reprezentáció kötött formái között fellelhető-e olyan sajátosságok, amelyek az uralkodó egyéniségére, individuális tulajdonságaira utalnak. A források segítségével valóban elsősorban a kötöttségek rekonstruálhatók szélesebb körben, de bizonyos sajátos árnyalatok az uralkodó személyiségére, vagy legalábbis kialakított imázsára is rávilágítanak. Habár mind a mentalitástörténetnek, mind a hétköznapi élet kutatásának a történettudományban való előretörése a 20. század második felére tehető, már a pozitivistáknak történetírás is előszeretettel gyűjtötte össze a történelmi nagyságok mindennapjaira vonatkozó forrásokat.⁵ Ugyanakkor Mária Terézia korábbi életrajzírói is

² KELÉNYI György, *A királyi udvar építkezései Pest-Budán a XVIII. században: hatalom és reprezentáció: A hivatalos építészet formaváltozásai*, Bp., Akadémiai, 2005, 4.

³ A korszaknak ezt a jellegzetességét már mintegy harminc éve erőteljesen kiemeli Galavics Géza a bécsi udvari reprezentáció képzőművészeti megjelenésének vizsgálatakor. GALAVICS Géza, *Barockkunst, Repräsentation in Ungarn = Maria Theresia als Königin von Ungarn*, hrsg. Gerda MRAZ, Eisenstadt, 1984 (Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte, 10), 60–61.

⁴ Habár megjelent egy párhuzamos életrajz Mária Teréziáról és II. Katalinról, a kötet nagy hibája, hogy a két szerzőnek nincs módja reflektálni egymásra, így a két uralkodónő személyisége és életvitele bármennyire is kínálja magát a párhuzamokra, a különbségek esetenként kapnak hangot, a hasonlóságok viszont egyáltalán nem. Alekszandr KAMENSKIJ, NIEDERHAUSER Emil, *Nagy Katalin – Mária Terézia*, Bp., Pannonica, 2000.

⁵ Magyarországon az utóbbi évtizedekben Mária Terézia korának hétköznapi és a magánéleti kutatásaira elsősorban a kézikönyvek és a német nyelvű ismeretterjesztő irodalomból fordított művek voltak érzékenyek. Előbbiekre példa: Walter POHL, Karl VOCELKA, A

fontos különbséget tesznek a fiatal uralkodónő temperamentumos, vitalitást hangsúlyozó viselkedése, és a férjét vesztett, idősödő császárnő vallásosságba burkolódzó magatartása között, és az udvari életben ezzel járó változásokat is kimutatják.⁶ Ugyanakkor tudjuk, hogy a társuralkodóként háttérbe szorított II. József mennyire irtózott az udvari élet kötelező etikettjétől, és ha lehetett, inkább megszökött ezekről az eseményekről, inkább álruhában járta a birodalmat. (Noha mindenki tudta, hogy gróf Falkenstein valójában az inkognitóban utazó uralkodó.) Engesztelhetetlenül gyűlölte második feleségét, olyannyira, hogy a közös erkélyükre falat építtetett, látnia se kelljen őt.⁷

1765-től Magyarország speciális helyzetbe került, az elhunyt Batthyány Lajos nádor helyett Mária Terézia kinevezte helytartónak Albrecht von Sachsen-Teschen herceget, és ettől kezdve a pozsonyi udvar helytartói központként funkcionált. Ez a mi szempontunkból azt jelenti, hogy egy másodlagos centrum is létrejött, immár Magyarországon belül, amely a reprezentációs tevékenységben mintául szolgálhatott a magyar nemesség számára. Ráadásul ebben az

Habsburgok: Egy európai dinasztia története, szerk. Brigitte VACHA, ford. BAGI Dániel, Bp., Guliver, 1992; *Habsburg lexikon*, szerk. Brigitte HAMANN, ford. BÖCSKEI Erzsébet et al., Bp., Új Génusz, 1988. Utóbbira példák: Friedrich WEISSENSTEINER, *Mária Terézia leányai*, ford. SZÁNTÓ Judit, [Bp.], Fabula, 1995; Franz HERRE, *Mária Terézia*, ford. KAJTÁR Mária, Bp., Magyar Könyvklub, 2001; Hannes ETZLSTORFER, *Mária Terézia a gyermekszobában: egy császárnő magánélete*, ford. KAJTÁR Mária, [Bp.], Gabo, 2011. - A császárnő és családja magánéletének tanulmányozásához kimeríthetetlen forrást nyújt a család tagjainak levelezése, amelynek egy része nyomtatásban is megjelent: *Briefe der Erzherzogin Marie Statthalterin der Niederlande an Leopold II. nebst einer Einleitung zur Geschichte der französischen Politik Leopolds II.*, hrsg. Hans SCHLITZER, Wien, Gerold, 1896, digitalizálva: <https://archive.org/details/briefedererzher01schlgoog> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 01. 12.); *Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde*, hrsg. Alfred von ARNETH, Wien, Braunmüller, 1881, digitalizálva: <https://archive.org/details/briefederkaiser01thergoog> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 01. 12.). MARIA THERESIA *Familienbriefe*, Berlin, Ullstein & Co., [1920]; MARIA THERESIA *Geheimer Briefwechsel mit Marie Antoinette*, hrsg. Paul CHRISTOPH, Frankfurt am Main, Ullstein, 1991.

⁶ Az özvegy császárné alakját több történész is hangsúlyozza, a temperamentumos, színpadias arcot mutató Mária Teréziát kevésbé jellemzik az általam legkorábban Eduard Vehsenél található anekdotával, mely szerint mikor Mária Terézia megtudta, hogy Lipót fiának, a toszkán nagyhercegnek örököse született, berohant előadás közben a bécsi színházba, és bécsi dialektusban a közönségnek bekiabálta: „Der Polder hat an Buabn.” Eduard VEHSE, *Maria Theresia und ihr Hof*, München-Leipzig, Rösl, 1924, 128.

⁷ Hivatkozik is erre sok mentalitástörténeti adalékot tartalmazó munkájában MOLTOR Ferenc, II. József, *a császári Don Quijote: Mozáik-kockák valóságú arcképéhez*, Budapest, Gondolat, 1987, 80–83. Megemlíti a II. József politikájáról készült, magánéletét csak néhány mozzanattal tárgyaló monográfia: FEJTŐ Ferenc, II. József, Bp., Atlantisz, 1997 (Circus Maximus), 131.

udvarban ugyan formálisan a központi személy a helytartó, valójában azonban annak felesége, Mária Krisztina főhercegnő, Mária Terézia leánya, azaz ismét egy nő.

Mária Krisztina 1742-ben született, a császárnő ötödik gyermekeként.⁸ Szigorú szabályok szerint történt neveltetése semmiben sem különbözött a többi főhercegnőtől, de a művészetek iránti érdeklődése erősebb volt, mint testvéreie. Amellett, hogy rendszeresen gyakorolta magát a szereplésben, színdarabokban lépett fel, családi körben vagy publikum előtt is zenélt, igen korán megmutatkozott tehetsége a képzőművészet terén is. Számos igen színvonalas rajza és festménye maradt fenn,⁹ amely a korszak polgári rokoko vonulatába illeszkedik. Ifjúságának két említésre méltó sajátossága közül az első az, hogy meleg barátságba került a későbbi II. József feleségével, a korán meghalt Pármai Izabellával. A két fiatal nő heves érzelmeiktől fűtött levelezése visszatérően foglalkoztatja az utókort, nem tudván, hogy a levelek nyelvi megformáltságában a korszak levelezési divatjához történő alkalmazkodást lássanak, vagy egy extrém szerelmi történetet sejtjenek.¹⁰ A másik fontos tény, ami megkülönbözteti testvéreitől, az anyjához való bensőséges viszonya. Tagadhatatlanul ő volt Mária Terézia kedvenc gyermeke, amit azzal is lehet magyarázni, hogy anyja május 13-án, a saját születésnapján adott neki életet, de természetük sok hasonló vonása is hozzájárult ahhoz, hogy a császárnő haláláig kitüntetett szeretettel és fi-

⁸ Mária Krisztina főhercegnő életét nagy precizitással dolgozta fel a 19. században Adam WOLF, *Marie Christine Erberzogin von Oesterreich*, Wien, 1863, I–II. Uő, *Leopold II. und Marie Christine: Ihr Briefwechsel*, Wien, 1867. A Mária Terézia-irodalom részletesen foglalkozik elsősorban anya és lánya viszonyával: Friedrich WEISSENSTEINER, *Die Töchter Maria Theresias*, Kremayer & Scheriau, 1991. Magyarul: Uő, *Mária Terézia leányai*, Fabula Kiadó, 1995; *Marie Christine = Die Habsburger*, hrsg. Brigitte HAMANN, Wien, Ueberreuter, 1988, 312–315; Brigitte HAMANN, *Marie Christine (Marie), Erberzogin von Österreich = Neue Deutsche Biographie*, Berlin, Duncker & Humblot, 1990, XVI, 200, digitalizálva: <http://www.deutsche-biographie.de/sfz58361.html> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015 01. 12.) - A magyar történettudomány azonban sokkal kevesebb figyelmet szentel személyének, magyarországi működésének semmi jelentőséget nem tulajdonít, holott ő és férje több mint tizenöt évig voltak a Habsburg-birodalom képviselői Pozsonyban. Magyarul csak kézikönyvek illetve ismeretterjesztő munkák olvashatóak róla, azok is német publikációk fordításai. Lásd 6. jegyzet.

⁹ Legtöbbet publikált festménye a *Nikolobescherung* [Nikolausbescherung, Mikulás este], amely a császári családot egy biedermeier idillnek megfelelő életképben mutatja be. Ügyes portréfestőként megfestette szülei és csaknem minden testvére arcképét.

¹⁰ A viszony szélsőséges értékelései helyett számunkra úgy tűnik, hogy Fejtő Ferenc rövid, érintőleges, de reális megítélésénél többet nem tudhat az utókor erről a viszonyról. FEJTŐ, *i. m.*, 79–86.

gyelemmel fordult lánya felé. Mária Krisztina befolyása anyjára erős féltékenységet váltott ki a testvérekből, nemcsak gyermekkorukban, hanem a későbbiekben is. II. Józsefet kifejezetten sértette anya és lánya mély harmóniája, és ennek a sértettségnek meg is lettek a következményei Mária Terézia halála után.

Mária Krisztina főhercegnő, Nikolobescherung (1762)

Ez az elfogult anyai szeretet érhető tetten abban is, hogy míg a „boldog Ausztria” házasságok révén megalapozott külpolitikai kapcsolatait Mária Terézia is jelentősen továbbépítette, akár olyan frigyekkel is, amelyek az adott leánygyermeket mintegy politikai áldozattá deformálták,¹¹ addig Mária Krisztina vonzalmának engedve léphetett olyan házasságra, amelyhez a jövődő férj egzisztenciális státuszát előbb jelentősen meg kellett emelni. Így lett a politikailag jelentéktelen hercegi családból származó, vagyontalan Albrecht von Sachsen

¹¹ Ennek a házassági politikának feltűnő és sokat emlegetett példája a nápolyi király, IV. Ferdinánd és Mária Terézia gyermekeinek esete: még gyermekkorában eljegyezték vele Mária Johanna főhercegnőt, majd korai halála után Mária Jozefa főhercegnőt, aki néhány héttel az esküvő előtt meghalt, így végül a harmadik főhercegnő, Mária Karolina lett a nápolyi király felesége. Az uralkodó híres volt kicsapongó életmódjáról és nehéz természetéről, de a császárnő ezt a kijelentést tette Mária Jozefa házasságával kapcsolatban, és ebben a szellemben váltottak menyasszonyt a főhercegnő halála után: „Ha teljesíti kötelességét Isten és a férje iránt, üdvözlül, s még ha egyébként szerencsétlen lesz is, én meg leszek elégedve.” Idézi IFJ. BARTA János, *Mária Terézia*, Bp., Gondolat, 1988, 112.

Teschen herceg (1738–1822) Magyarország helytartója.¹² 1765-ben, Lipót toszkán nagyherceg esküvőjén nevezték ki Albert herceget, ahogyan a kortársak nevezték, és ugyanekkor, az ünnepségek közepette halt meg Mária Krisztina apja, Lotharingiai Ferenc István, akinek más házassági tervei voltak ezzel a leánygyermekével. Így a szerelmesek még a gyászév letelte előtt, 1766 áprilisában összeházasodhattak.

Ettől kezdve a magyar helytartói udvar intenzív reprezentációs tevékenységet folytatott Pozsonyban. A császárnő nagy költséggel rendbe hozatta számukra a pozsonyi királyi várat, bécsi építészek, Jadot, Pacassi, Hillebrandt modernizálták az épületet, amely új lépcsőházat kapott, átépítették a kápolnát, a termek kényelmesebbek és reprezentatívabbak lettek, és a városfal áttörésével egy nyári hűsölő (sala terrena) is csatlakozott a franciakerthez. A berendezést Bécsből hozták, a festmények a császári képtárból érkeztek, és a belső tereket bécsi mesterek festették ki: Maulbertsch, Vinzenz Fischer és Josef Hauzinger.¹³ A helytartópár egyik kedvenc időtöltése a vadászat volt. Így később a közeli halbtorni (Féltorony) vadászkastélyt és birtokot is átengedte nekik Mária Terézia.¹⁴

Ennek a bensőséges viszonynak írásos dokumentuma az a hosszú levélformában megírt intelem, amelyet Mária Terézia intézett lányához annak házasságkötése és önálló élete megkezdése alkalmából.¹⁵ A császárnő nagy gondot fordított lányainak még felnőttkori nevelésére is, így hasonlóan írásbeli intelmekkel engedte útjára Mária Antónia nevű gyermekét a francia királyi udvarba,¹⁶ hogy ott Marie Antoinette-ként legyen a trónörökös felesége, majd

¹² Walter KOSCHATZKY, Selma KRASA, *Herzog Albert von Sachsen-Teschen*, Wien, Österreichischer Bundesverlag, 1982 (Veröffentlichungen der Albertina, 18); Christian BENEDIK, *Die Albertina: Das Palais und die habsburgischen Prunkräume*, Wien, C. Brandstätter, 2008.

¹³ Géza GALAVICS, *Die künstlerische Repräsentation der Habsburger-Könige in Ungarn bis 1848 = Kaiser und König, 1526-1918: eine historische Reise: Österreich und Ungarn: Ausstellung im Prunksaal der Österreichischen Nationalbibliothek, 08. März – 01. Mai 2001 : Katalog*, hrsg. István FAZEKAS, Gábor ÚJVÁRY, Wien, Collegium Hungaricum, 2001, 15. (Magyarul a teljes tanulmány: GALAVICS Géza, *A Habsburgok mint magyar királyok és a képzőművészeti reprezentáció = Császár és Király, 1526-1918: Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország, 1526-1918: Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében, 2001. március 8.-május 1.: Katalógus*, szerk. FAZEKAS István, ÚJVÁRY Gábor, Bécs, Collegium Hungaricum, 2001, 9-18).

¹⁴ *Uo.*

¹⁵ Az intelem egy német és egy francia nyelvű részből áll, egy részének szövege németül: WOLF, 8. jegyzetben *i. m.*, I, 66–73. A magánéltre vonatkozó tanácsok franciául: *Uo.*, II, 215–220.

¹⁶ Kiadása: MARIA THERESIA, *Geheimer Briefwechsel mit Marie Antoinette...*, 5. jegyzetben *i. m.*

Franciaország tragikus sorsú királynéja. A Mária Krisztinához intézett levél azonban egészen más hangvételű, mint legkisebb lányának írt intenciói. Ennek a szokatlan személyességnek árulkodó jele az az őszinteség, amely a házastárs-hoz való viszonyban von szigorúan reális és mégis szeretetteljes párhuzamot saját és gyermeke sorsa között: „A te helyzeted épp olyan kényes, mint az enyém volt. Soha ne éreztesd fölényedet: semmi sem számít áldozatnak, ha igazán és belátóan szeretünk, ebben biztos vagyok.”¹⁷

Nemcsak példaadással, hanem a magyar nemességgel történő bánásmódhoz is fontos információkat közöl az immár helytartó asszonnyá vált leányával. A mi szempontunkból fontos, hogy az intelleum szövege külön kiterjed a vallásos élet szabályaira.

Vasárnaponként nyilvános istentisztelet van az udvarnál, prédikáció, nagymise, négy órakeresztény a kapucinusoknál, és a rózsakereszteseknél.

Csak az ünnepnapokon, mint a Szent Szűz, az apostolok ünnepe és az országos ünnepeken menj reggel nyilvánosan a templomba, ne hallgasd meg a prédikációt, és mindig változtasd a templomokat, hogy minden lelkésznek örömet szerezzen.¹⁸

Felhívja lánya figyelmét arra, hogy minden hónapban egyszer egy rokkantat is vendégeljen meg, és lassanként lásson vendégül minden egyházi méltóságot, püspököket, prelátusokat, kanonokokat.

Világos ezekből az intelmekből, hogy mindkét nő személyiségét meghatározza a hangsúlyozott vallásosság. Ennek a pozsonyi udvarban betöltött szerepéről, megvalósulási formáiról hívható segítségül egy közvetlen forrás, a pozsonyi sajtó, amely éppen ebben az időszakban indul útjára, nevezetesen a Magyarországon megjelenő első német nyelvű újság, a *Pressburger Zeitung*,¹⁹ amely a szemtanú hitelességével örökíti meg az eseményeket, ugyanakkor a császárhű polgári alattvaló érdeklődésével, értékrendjével közvetíti nemcsak a történeteket, hanem saját véleményét is.

¹⁷ Idézet helye: WOLF, *i. m.*, 220. Szintén idézi BARTA, *i. m.*, 118.

¹⁸ Mária Terézia levele Mária Krisztinához, 1766. ápr. 18. Idézi WOLF, *i. m.*, I. 63.

¹⁹ A *Pressburger Zeitung* archív lapszámaihoz való internetes hozzáférés: <http://www.dif-moe.eu/archiv/year?content=Periodika&kalender=0&name=Pre%C3%9Fburger+Zeitung&title=Pre%C3%9Fburger+Zeitung> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 01. 12.) - Repertórium, amelyet Andrea Seidler és Czibula Katalin állított össze: *Pressburger Zeitung - Online (Repertorium zu den Erscheinungsjahren 1764-1774)*. <http://purl.org/NET/pzgtg> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 01. 12.)

Az újság indulása egyidős az 1764-es pozsonyi országgyűlés kezdetével, azaz a lapot életre hívó nyomdász, Landerer János Mihály éppen ezeket az országos eseményeket használta fel arra, hogy jó hátszéllel kezdje meg lapja működését. Az első szám 1764. július 14-én jelent meg, és attól kezdve heti kétszeri alkalommal adott hírt a városban, az országban és a birodalomban történetekről.²⁰ Szerkesztője a lap első tíz évében az a Karl Gottlieb Windisch volt, akit a korszak fontos tudósai között tarthatunk számon,²¹ 1773-tól pedig Johann Matthias Korabinszky vette át tőle a vezetést, aki tudós partnerként, barátként Windisch szellemében folytatta az újság szerkesztését.

A Pressburger Zeitung híryanagának összetétele több forrásból táplálkozott, egyrészt saját kiterjedt levelezői, tudósítói háttérrel rendelkezett elsősorban a Magyar Királyság területén, másrészt a birodalmi és a világpolitikai híreket alapvetően a Wienerisches Diariumból vette át. A pozsonyi hírek is magukon viselték ezt a kétarcúságot, sokszor érhető tetten a szerkesztő, hogy a bécsi hírlapokból átvett kész szövegeket emelt át, ugyanakkor a híryanag javarésze a tájékozott városi polgár, a szemtanú, az események résztvevőjének hitelességével íródott. Így az a fajta „megcsavartság”, amelyet Hans Kellner nyomán a modern történettudomány oly fontosnak tart a történelmi források interpretálásának folyamatában,²² többszörösen megjelenik és izgatja azt, aki forrásként tekint a Pressburger Zeitungra: a más forrásokból táplálkozó, tehát retorikailag megkonstruált híryanag és a megélt/átélt élmény éppen retorikai konstrukciójává alakult szövegei együttesen formálják a városi híradás anyagát. Azaz erőteljes óvatosságra inti a kutatót az újság forrásként való értékelésében: ez számunkra azt jelenti, mindig szem előtt tartandó, hogy a polgári nyilvánosság egy repre-

²⁰ *A magyar sajtó története, I: 1705–1848*, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1979, 57–62; Andrea SEIDLER, *Im Schatten des Wienerischen Diariums: Das erste Jahrzehnt der Preßburger Zeitung (1764–1773)*, *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich*, 16(2001), 75–84.

²¹ Windischről és tudós barátairól: *Briefwechsel des Karl Gottlieb Windisch*, s. a. r., bev., jegyz. Andrea SEIDLER, Bp., Universitas 2008 (Magyarországi Tudósok Levelezése, 5).

²² Arra a megállapítására gondolunk, miszerint: „Manapság a történetírás megcsavart olvasata kezd elterjedni. E tanulmányok másképp fókuszálnak vizsgált szövegükre, így előtérbe helyezik múltból való tudásunk konstruált, retorikai természetét, és hangsúlyozzák visszatekintő alkotásaink gyakran rejtett és fel nem ismet céljait.” Hans KELLNER, *A Valóság legmélyebb tisztelete*, ford. SZOMMER Gábor = *Tudomány és művészet között: a modern történelemelmélet problémái*, szerk. KISANTAL Tamás, Bp., L'Harmattan, 2003, 215. Esetünkben ez azt jelenti, hogy maga az újságíró is „csavar” egyet a valóság interpretálásával, azaz saját olvasatában tárja olvasói elé nemcsak a megtapasztaltakat, hanem a tudósítótól nyert értesüléseket is, és mi magunk már csak ezen a csavart olvasaton keresztül tudjuk rekonstruálni az eseményeket.

zentáns fórumán, az újságban, a polgári értelmiségi, azaz a szerkesztő szelektált az udvari reprezentáció, tehát egy más típusú nyilvánosság megjelenési formái között. Ezt a szelektálást végezte egyrészt a saját személyes tapasztalatai alapján, másrészt az udvari reprezentáció számára elérhető forrásaiban történő válogatása révén. Így az újság híreiben maga a szerkesztő építette fel azokat a mintákat, amelyeket olvasói számára nyújtott.

A pozsonyi udvar eseményeiről korrektszerűséggel, de változó részletességgel tudósított az újság: az országgyűlés idején terjedelmes híreket közölt, a későbbiekben azonban tudósításait bizonyos alkalmak köré építette fel: mindig hírt adott arról, ha Mária Terézia a városba látogatott, a helytartópár elutazása és visszaérkezése is visszatérő tárgya volt a lapnak, valamint az udvari élet fontos vallási és világi eseményeit is viszonylagos rendszerességgel örökítette meg. A lap hírei alapján megrajzolható egy erős vallásossággal átitatott udvari élet, amely inkább a rokokó intimitást részesíti előnyben, mintsem a grandiózus barokk reprezentációt, és bizonyos polgáris jelleg is megfigyelhető elsősorban az udvari szórakozások formáiban. A reprezentáció középpontjában álló két nőalak: a gyakorta a városba látogató császárnő, és a kultúra iránt vonzódó lánya példát állítottak az olvasó (akár a női olvasó) elé, és ez a példa nem pusztán az udvar tagjai számára volt adott, hanem az újság természeténél fogva az ország bármely részében ízlésformáló elemként jelent meg. És ez nemcsak területi kiterjedést jelent, hanem társadalmi rétegek közötti áramlást is, nemcsak az udvarba bejáratos arisztokrata réteg tekint(h)ette példaképnek a királynőt és a helytartónőt, hanem az újság jellegzetesebb közönségrétege, a polgárság is.

A továbbiakban ilyen szempontból gyűjtöttem össze a *Pressburger Zeitung* tudósításait, az 1766-tól 1780-ig terjedő, tehát a helytartói udvar fennállása alatti időszakban tekintem a vallásgyakorlás és a katolikus hitélet olyan eseményeit, amelyekben Mária Terézia vagy Mária Krisztina releváns személyként jelenik meg.

Az első fontos hírcsoport még nem is a Pozsonyban történetekhez kapcsolódott, de a helytartópár imázsának kialakításában fontos szerepet játszott: a Bécsben lezajlott lánykérés és eljegyzés, majd a Schlosshofban megtartott esküvő részletei.

A bécsi eseményekről a helyi lapok tudósításai alapján írt a pozsonyi újság és a következőket emelte ki: a lánykérés egy udvari gála keretében zajlott le, a gárda színes egyenruhát viselt, de a hölgyek és urak feketében voltak az udvari gyász miatt. Albert herceg az Augustinergang bástyáján lakott, ahová érte ment néhány udvari kamarás a kamarai szállásmesterrel. A kísérők között voltak, akik

színes ruhát viseltek. A herceg és kísérete átment a Trabantenzimmeren keresztül az udvari előszobáig (antecamera), ahol a személyzet, az osztrák és a magyar nemesi testőrgárda állt sorfalat. A vőlegény a két császári felség (azaz Mária Terézia és II. József) dolgozószobájába ment, ahol zárt ajtók mögött találkozott a fiatal pár, a császári család és Kelemen szász herceg, Albert herceg testvére (a vőlegény részéről az egyetlen rokon, aki részt vett az esküvőn). A herceg egy beszédben kérte meg a főhercegnő kezét Mária Teréziától és II. Józseftől is, és átadta saját briliánsokkal kirakott arcképét. Onnan a császárnő lakosztályába mentek az örvendetes hír meghallgatására. Az ebéd Bécsben pótolta, illetve megelőlegezte a schlosshofi ebédet: a jegyespár mellett a császári család, Kelemen herceg és Mária Jozefa, II. József felesége vett részt. A teríték aranyból készült, az ételeket étekgfók, az egyebeket kamarások szolgálták fel, ebéd közben zene szólt, este pedig fogadás volt. Az ifjú pár ekkor és másnap is fogadta a pápai nuncius, a követek, küldöttek és egyéb külföldi államférfiak jókívánságait. Az eljegyzésen II. József és a két főherceg (Lipót és Ferdinánd) katonai uniformisban volt, a menyasszony vörös, fehérrel hímzett, németalföldi csipkével díszített, a vőlegény cseresznyeszín, ezüstözött ruhát viselt, rajta az Aranygyapjas- és a Szent István-rend jelvényeivel. A család többi tagja teljes gyászt viselt, csak ékszereik mutattak a pompára.²³

A tudósítás tehát fontosnak tartja a lánykérés tradicionális elemeit kiemelni: a vőlegény és a család találkozását, a kíséret tagjait, a vőlegény beszédét és képmásának átadását, a családtagok részvételét, az ünnepi étkezést. Fontos számára az udvari gyásznak és az ünnepélyességnek az egyidejű megjelenítése a külsőségekben, a katonai uniformisok, a gyászruhák és az ifjú pár színes ruhájának hangsúlyozása. Egyéni, a császári család bármely tagjának személyességére utaló sajátosságot csak egy dologban sejthetünk: az ünnepség másnapján az udvar egy falkavadászaton vett részt. Ez pontosan olyan szórakozási forma, amelyet a fiatal pár nagyon kedvelt – Mária Terézia viszont soha nem rajongott érte, özvegységétől kezdve nem is vett részt többet ilyen eseményen.

Sokkal rövidebb a Pressburger Zeitung tudósítása a Schlosshofban lezajlott esküvőről. Április 8-án, Albert herceg névnapján zajlott le a szertartás, amelyet a vőlegény testvére, Kelemen herceg mint Freising és Regensburg püspöke celebrált. Mária Terézia oldalán Mária Anna főhercegnő állt. A menyasszony kelet-indiai muszlinruhát viselt ezüsttel díszítve, a fekete színt fehér taftal kiegészítve. Az urak szürke kendőt és fekete selyempaszománt viseltek, mely a

²³ Preßburger Zeitung, 9. April 1766, Nr. 29, 5–7. (Az újság oldalszámaira a digitális kiadás alapján – az internetes elérést lásd a 20. jegyzetben – hivatkozunk – Szerk.)

gyász miatt országos viselet volt ekkor. A kastély nagytermében 24 fős ebédet adtak, a környezet fényét emelte az a nyolc hatalmas gobelin, amelynek rajzát Le Brun francia mester készítette. A másnapi szentmisét is Kelemen herceg tartotta, majd megkezdődtek a szórakozások: parasztlakodalom, szerencsejáték, íjászbajnokság, tűzijáték, paraszt-caroussel, lóverseny, tánc.²⁴ Az esküvő hírével követek indultak Drezdába, Firenzébe, és emlékérmét is verettek, valamint a schlosshofi kápolnában egy inscriptio örökítette meg az történetet.²⁵

Itt az események sokfélesége volt fontos az újságíró számára: röviden, de beszámolt arról, hogy az udvari ünnepek és szórakozások minden szokásos eleme megjelent az esküvőhöz kapcsolódó vigasságokban. Tulajdonképpen a visszafogottság abban érzékelhető, hogy mindez nem a fővárosban, hanem egy ahhoz közeli kastélyban zajlott le.

Az újság tudósításai nyomán kirajzolódik az egyházi év rendjének alakulása a pozsonyi helytartói udvarban. Ennek fontos hagyományát jelenti, hogy bizonyos időszakokat, illetve ünnepeket a helytartópár mindig Bécsben töltött, bizonyos eseményeket azonban szinte mindig Pozsonyban. Így az újév ünneplésére a császári család mindig Bécsben gyűlt össze, és együtt hallgattak misét az ágostonrendiek templomában. Farsang idején a helytartópár „ingázott” a két város között, ebben az időszakban a világi mulatságok kerültek előtérbe az életükben, bálók, szórakozások. Pozsonyban kialakították a szánkófelvonulások szokását, amelyet később a távollétükben is gyakorolt a magyar főnemesség. A nagyhétre mindig Pozsonyba érkezett Mária Krisztina és Albert herceg, a húsvétot viszont Bécsben töltötték; egyetlen esetben, 1769-ben ad hírt az újság arról, hogy március 25-én, húsvét másnapján a pozsonyi Szent Márton templomban hallgattak nagymisét.²⁶ Az úrnapiját azonban mindig Pozsonyban töltötték, és az úrnapi körmenetről rendszeresen közöl részletes tudósítást a lap. A nyár az utazgatás időszaka, de Mária Terézia és egyben Mária Krisztina, valamint II. József születésnapját Bécsben ünnepelték. Az adventi és a karácsonyi időszak helyszíne ismét Pozsony volt, az év utolsó napját azonban már Bécsben töltötték.

Az egyházi év ünnepei közül visszatérő rendszerességgel jelentek meg az újságban az úrnapi ünnepek: 1766-ban,²⁷ 1769-ben,²⁸ 1773-ban,²⁹ 1774-ben,³⁰

²⁴ Uo., 16. April 1766, Nr. 31, 6.

²⁵ Uo., 19. April 1766, Nr. 32, 2.

²⁶ Uo., 29. März 1769, Nr. 25, 4.

²⁷ Uo., 31. Mai 1766, Nr. 44, 4.

²⁸ Uo., 27. Mai 1769, Nr. 42, 4.

1775-ben,³¹ 1778-ban,³² 1779-ben³³ és 1780-ban³⁴ közölt részletes tudósításokat, amelyek alapján részletesen leírható nemcsak a körmenet, hanem a teljes nap ünnepségeinek sorozata. Eszerint reggel 6-kor a kézműves céhek zászlóikkal a Szent Márton plébániatemplom elé vonultak, reggel 8-kor csatlakozott hozzájuk a helytartópár, hogy aztán részt vegyenek a nagymisén, majd a körmeneten. A körmenet elején nagyszámú tömeg haladt, majd az udvari cselédség és az udvari tisztviselők (Hausoffiziers). Őket követte a városi külső és belső tanács, a császári és királyi kamarás urak, végül a titkos tanácsosok, mindannyian feketében, kezükben fákllyákkal. Utánuk következett a menetben az úrnapiját celebráló püspök (Keglevich Zsigmond makáriai püspök, Klimó György pécsi püspök, Batthyány József kalocsai érsek). A baldachint császári és királyi kamarások vitték, az építményt követte a helytartópár és kísérete: kamarások, főudvarmester, udvarhölgyek, majd a városi garnizon gránátosai zárták a sort. A városfalon felállított 4 oltárnál álltak meg, a hangeffektusokat a mozsárágyúszó szolgáltatta. A 70-es évektől az úrnapijához hozzátartozott az ünnepi ebéd és további világi vidámságok. 1774-ben Erdődy János nyári rezidenciáján volt 22 fős ebéd, 16 játékasztalnál folyt a Montfaucon-játék, este 8-ig tartott a kerti szórakozás.³⁵ 1779-ben és 1780-ban színházi előadást tekintettek meg (*Der liebevolle Ehemann*,³⁶ *Die neubewohnte Insel oder die doppelte Versöhnung*³⁷).

Ha a helytartópár szokásait követjük, látható, hogy nem sok egyházi ünnepet ünnepeltek Pozsonyban. Még Szent István napját is többnyire Bécsben, csak 1764-ből van híradásunk arról, hogy Pozsonyban a császári család jelenlétében zajlott az ünneplés, de ennek nyilván az volt az oka, hogy az országgyűlés alkalmából a városban tartózkodó udvar ezáltal is egy gesztust tett a magyar nemesség felé. Így számol be erről az alig egy hónapos *Pressburger Zeitung*: augusztus 19-én, vasárnap az uralkodói család a trinitáriusok temploma mögötti térségen tartott nagymisén és körmeneten vett részt, melyet a csanádi püspök, Engl Antal vezetett, de részt vett az eseményen a kalocsai érsek és több

²⁹ Uo., 12. Juni 1773, Nr. 47, 3.

³⁰ Uo., 4. Juni 1774, Nr. 45, 4.

³¹ Uo., 17. Juni 1775, Nr. 48, 4.

³² Uo., 20. Juni 1778, Nr. 49, 7.

³³ Uo., 5. Juni 1779, Nr. 45, 6.

³⁴ Uo., 27. Mai 1780, Nr. 43, 4–5.

³⁵ Uo., 8. Juni 1774, Nr. 46, 7.

³⁶ Uo., 5. Juni 1779, Nr. 45, 6.

³⁷ Uo., 27. Mai 1780, Nr. 43, 4.

más egyházi főméltóság is, valamint „majdnem az egész magyar nemesség”. Este a királyi várban volt a Szent István-rend ünnepe, majd az udvari kápolnában vecsernye. Augusztus 20-án a Szent Márton templomban volt a nagymise, ahol I. Ferencet és Mária Teréziát a Szent István-rend lovagjai és kíséretük fogadta a templom lépcsőinél, a főoltárig kísérték őket, ahol Zichy Ferenc győri püspök celebrálta a misét. Egy zászlóalj gyalogos, valamint lándzsás katonák álltak a templom bejáratánál és az utcákon. Utána az udvar tagjai nyilvános ebéden jelentek meg, este pedig bált rendeztek.³⁸

Az egyetlen szenthez kapcsolódó ünnep, ahol rendszeresen megjelent a helytartópár, Szent Cecília ünnepe volt. Az advent, a közelgő karácsony hangulatának is megfelelt az ünneplés módja: nem a várban, hanem többnyire a Szent Márton templomban történt. A szent kultuszának megfelelő módon templomi koncert jelentette az esemény fénypontját, ahol professzionális énekesek léptek fel: Christine Frey von Schönstein és Kögl von Waldinutzky kisasszonyok,³⁹ bizonyos Himmelbauer kisasszony pedig többször is fellépett mint énekesnő.⁴⁰ A tudósító olykor a zenészek nevét is megemlíti, például 1773-ban Szent Katalin napján Himmelbauer csellistát (valószínűleg az énekesnő apja lehet),⁴¹ Kohl vadászskürtöst,⁴² 1777-ben Szent Cecília ünnepén Anton Zistler hegedűvirtuózt,⁴³ 1779-ben Himmelbauer kisasszonyon kívül Anton Zimmermann karmestert és Xaverius Hammert.⁴⁴

Az ünnepek mellett a vallásos élet kereteinek fontos szabályozójaként működtek a szerzetesrendi és az iskolai látogatások. Ezek az egyszerre reprezentációs és karitatív tevékenységek meghatározták az uralkodók és arisztokraták vallásos életének helyszíneit és minőségét. Reprezentatív eseményekként tekinthetjük ezeket, hiszen egy kisebb (a rend, iskola) és egy nagyobb (a város lakosai, az udvar tagjai) közösség előtt manifesztálták befolyásukat, hatalmukat az adott intézményben. Még akkor is erről volt szó, ha az esemény másik aspektusa éppen az adakozás, a karitatív tevékenység, hiszen a magas rangú látogató általában meg is ajándékozta a meglátogatott intézményt, sőt intézményi

³⁸ Uo., 22. August 1764, Nr. 12, 3–4; Uo., 25. August 1764, Nr. 13, 4.

³⁹ Uo., 24. November 1773, Nr. 94, 3

⁴⁰ Uo., 24. November 1779, Nr. 94, 7.

⁴¹ Robert EITNER, *Biographisch-bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker und Musikgelehrten der christlichen Zeitrechnung bis zur Mitte des XIX. Jahrhunderts*, 5, Bd. Leipzig, Breitkopf & Haertel, 1901, 157.

⁴² Preßburger Zeitung, 27. November 1773, Nr. 95, 4.

⁴³ Uo., 26. November 1777, Nr. 95, 7.

⁴⁴ Uo., 24. November 1779, Nr. 94, 7.

reprezentációról is beszélhetünk, hiszen a helyszín és a közösség státuszát is emelte a látogató magas rangja.

Mivel Pozsonyban Mária Terézia is gyakran megfordult, elsősorban az ő látogatásai jelentettek fontos közlendőt az újság számára, de vele együtt vagy távollétében az ő rangja mintegy rávetült a leányára, Mária Krisztinára is. Azért is elsősorban rá, mert mint látni fogjuk, a rendi és még inkább az iskolalátogatók inkább női reprezentációnak számítottak, mint a rangos férfiak tevékenységének, illetve ha meg is jelentek férfiak ezeken az eseményeken, egészen más iránt érdeklődtek, mint a női látogatók.

Pozsonyban az uralkodói család által leginkább preferált rendi iskola a Notre Dame apácák háza volt. Mária Terézia alapította ezt a női iskolát franciául beszélő főnemesi kisasszonyok számára. Szinte minden évben ellátogattak a növendékekhez, sőt 1774. szeptember 15-én a Pozsonyba látogató török követ tolmácsa von Bihn és a követ titkára is itt jártak, részt vettek valamilyen ünnepségen, mert a pozsonyi újság szerint megcsodálták a növendékek tánctudását.⁴⁵

Az 1764-es országgyűlési évben a császári család nőtagjai folyamatos vendégei voltak a Notre Dame apácáknak. Július 11-én egy vígjátékot tekintettek meg náluk,⁴⁶ július 20-án Mária Erzsébet és Mária Amália főhercegnő, valamint Charlotte hercegnő, Lotharingiai Ferenc császár testvére Metastasio *Ciro riconosciuto* című melodramájának francia fordítását és Legrand *Les Amazones modernes* című balettjét tekintették meg.⁴⁷ Augusztus 24-én Mária Anna és Mária Krisztina vett részt azon az előadáson, ahol Metastasio *La clemenza di Tito* és Favart *Ninette a la Court oder La caprice amoureux* (Petite Bourlesque) című művét mutatták be.⁴⁸ Szeptember 27-én ismét meglátogatta az iskolát Mária Terézia, mielőtt 28-án végleg távozott volna a városból.⁴⁹

A Mária Krisztina és Albert herceg házasságkötése utáni következő ünnepi esemény az volt, amikor a császári család ismét Pozsonyba érkezett: Mária Terézia, II. József és Kelemen szász herceg von Goes udvarhölgy, Balassa és Csáky grófnő kíséretében ismét meglátogatták a Notre Dame apácákat. A nő-

⁴⁵ Uo., 17. Szeptember 1774, Nr. 75, 3–4.

⁴⁶ Uo., 14. Juli 1764, Nr. 1, 4. ld. BARANYAI Zoltán, *A francia nyelv és műveltség Magyarországon: XVIII. század*, Bp., Pfeifer, 1920, 84–91; PINTÉR Márta Zsuzsanna, *Francia nyelvű színelőadások Pozsonyban a 18. században*. = *Pozsony – Preßburg – Bratislava: A 700 éves város: Die 700 Jahren alte Stadt: 700-ročné mesto*, szerk. GYURCSIK Iván, JÉGH Izabella, Pozsony–Bp., Kalligram–Regio, 1994, 122–128.

⁴⁷ Preßburger Zeitung, 21. Juli 1764, Nr. 3, 4.

⁴⁸ Uo., 25. August 1764, Nr. 13, 5 (Anhang).

⁴⁹ Uo., 29. September 1764, Nr. 23, 4.

vérek és a növendékek, akik egyenruhába voltak öltözve, dízsorfalat álltak a kaptutól a lépcsőig. Mária Terézia elé az apácák kézcsókra járultak, a zárda vezetőjével pedig őfelsége kettesben elvonult a szomszéd szobába. Egy negyedóra múlva a nemesi növendékek és az itteni kamarai tanácsosnők járulhattak kézcsókra. Eközben a férfiak egészen máshogyan töltötték az időt: a császár megmutatta Kelemen hercegnek az épületet, aki nagy tetszését fejezte ki. Ők ketten valamivel este hét óra előtt hagyták el az épületet, a császárnő azonban még maradt egy fél órát.⁵⁰

A Notre Dame apácák mellett az orsolyiták kapnak még kiemelt szerepet az udvari reprezentációban. 1777. december 15-én Mária Krisztina és a főhercegnők ellátogattak a zárdába, ahol a helytartónő ígéretet tett egy farsangi szerencsefuzék-játéokra. Ebben a prímás Batthyány József is részt vett mint mecénás, ő ajánlotta fel, hogy szolgáltatja majd a zenét.⁵¹ A város további női rendjét, a klarisszákat és az Erzsébet apácákat is meglátogatták a császári család nőtagjai, de ezekben a rendházakban valószínűleg rövidebb ideig tartózkodtak, mert egyszer sem jelentek meg a hírekben önállóan, ahogyan a korábban említett két rendház. Amikor pedig 1781-ben a helytartópár véglegesen elbúcsúzott a várostól, és Németalföldre távozott, a főhercegnő személyesen vett búcsút a Notre Dame apácáktól és az orsolyitáktól.⁵²

A vallásos élet színtereit és formáit tekintve még egy fontos és az előzőektől alapvetően különböző eseménnyel kell számolnunk: 1775-ben Albert herceg és Mária Krisztina eddigi életük legnagyobb utazására indultak. Az 1775 decembertől 1776 júliusáig tartó olaszországi út célja a főhercegnő testvéreinek meglátogatása volt, Pármában Mária Amália főhercegnő, I. Ferdinánd páрмаi herceg felesége; Firenzében Lipót toszkán nagyherceg, a későbbi II. Lipót császár; Milánóban Ferdinánd főherceg Lombardia kormányzója és Nápolyban Mária Karolina nápolyi és szicíliai királyné személyében. A testvéri kapcsolatok ápolása mellett hosszabb időt töltöttek Rómában is, és láthatólag szívesen adóztak képzőművészet iránti szenvedélyüknek, amely állandó motívumként alakította itáliai látogatásukat.

Számunkra ennek az útnak elsősorban római állomása és a pápával történt találkozás jelent fontos adalékot vallásgyakorlásukhoz, katolikus hitük megéléséhez, ugyanakkor itt lehetnek a legerősebbek a fenntartásaink, hiszen az újságíró ebben az esetben elveszítette a szemtanú hitelességét és nézőpontja nem a

⁵⁰ Uo., 19. April 1766, Nr. 32.

⁵¹ Uo., 20. Dezember 1777, Nr. 102.

⁵² Uo., 3. Januar 1781, Nr. 1.

sajátja volt, hanem ki volt szolgáltatva a számára elérhető híradásoknak. Amikor tehát Johann Matthias Korabinszky a pozsonyi olvasókat tudósította a helytartópár látogatásáról, nem azt írta meg, mint korábban a pozsonyi események kapcsán: azaz amit ő fontosnak tartott a város életében, és ami a tudomására jutott, hanem a külföldi lapok már szelektált híryanagából válogatta össze a maga tudósítását. Ezek a tudósítások rendszerek és korrektek, többször azonban – nyilván a rendelkezésre álló anyag is oka ennek – szüksézübbak, mint például a magyar országgyűlési tudósítások esetében.⁵³ A pozsonyi újság szerkesztője számára tehát fontos volt beszámolni arról, hogy a helytartópár március végén megérkezett Rómába, ahol virágvasárnap misét hallgatott a Sixtus-kápolnában. Később a pápa nekik ajándékozta azt a pálmaágot, amelyet a virágvasárnap körmeneten a kezében tartott.⁵⁴ A Szent Kereszt Társaság szállásolta el őket, ahol április 6-án olasz nyelvű *Stabat mater* hallgattak Magherini zenéjével.⁵⁵ A húsvéti nagymiséét a Szent Péter bazilikában hallgatták, majd részt vettek a pápai kihallgatáson, ahol a Szentatya udvarmestere majd másnap ugyancsak ő és Monsignor Giovanni Andrea Avogadro számos szép és értékes tárggyal ajándékozta meg őket. Ezután indultak Nápolyba.⁵⁶

A rövid tudósítás kifejezetten a hitéleti eseményekre koncentrál: három helyszínt is megemlít, ahol a helytartópár megfordult, a megismert személyek vagy a találkozások szempontjából név szerint a szentatyán kívül két személyt emel ki, akik azonban nem katolicizmusuk, hanem valamilyen értelmiségi-kulturális tevékenységük folytán fontosak: egy zenészt és egy író. Ugyanakkor lényegesen újságírói magatartásra mutathat amit hangsúlyoz: arról tesz említést, hogy a helytartópár gyűjteményét ebben az esetben egy virágvasárnapai pálmaág gyarapította, ami viszonylag szokatlan, mégcsak nem is kuriozitásnak tűnő tárgy, hanem éppen az által vált fontossá, hogy a pápa érintésétől és egy különleges egyházi eseményben való szerepétől szinte szakrális tárggyá változott. Abban a kontextusban különösen egyedi, sajátos jelentőséggel bír ez a megszentelt pálmaág, ha tudjuk, hogy az itáliai út Mária Krisztina és Albert herceg számára mint képzőművészeti felfedezés és gyűjtő körút, olyan fontos volt, hogy hazatérve festészeti témaként is szerepeltek ebben a minőségükben: Friedrich Hein-

⁵³ Ez a szüksézüség azonban igen relatív, mert egészében elmondható, hogy a 70-es években a helytartói udvar életéhez kapcsolódó pozsonyi tudósítások is jelentősen megrövidülnek.

⁵⁴ Preßburger Zeitung, 24. April, 1776, Nr. 33.

⁵⁵ Uo., 27. April 1776, Nr. 34.

⁵⁶ Uo., 1. Mai 1776, Nr. 35.

rich Füger festette meg őket nagyméretű olajfestményen, amikor Bécsben a császári családnak, azaz Mária Krisztina anyjának és testvéreinek bemutatják, milyen műtárgyakkal érkeztek vissza Bécsbe.⁵⁷

A pozsonyi helytartópár reprezentációját végigtekintve azt láthatjuk, hogy bár a főhercegnő követi anyja intelmeit, és az egyházhoz való viszonya nem különbözik az övétől, mi több helyváltoztatásaikat is az egyházi év rendje szabályozza, az özvegy uralkodónőhöz képest sokkal több a világi esemény az életükben, mint az egyház adta keret vagy akár a befelé forduló magányos vallásosság. Ugyanakkor ezt a magatartást valójában egy világias és polgári jellegű fórumon, a pozsonyi hírlap tudósításain keresztül láthatjuk így, miközben maga ez a médium – saját, felvilágosodást és polgári értékeket artikuláló rendjével – sem az egyházat helyezi saját világszemlélete középpontjába.

⁵⁷ Ma a kép a bécsi Österreichische Galerie Belvedere gyűjteményében látható.

FÁBLÁN GABRIELLA

*A nők egy székelyföldi falu rózsafüzér társulataiban**

A 18. század elején, az erdélyi katolikus restauráció hajnalán, Székelyföldön is elkezdődött a katolikus élet újjászervezése. Plébániák létesítésének és helyreállításának, templomok építésének és visszaigénylésének, szerzetesrendek terjeszkedésének és újabb megtelepedésének, vallási társulatok létesítésének a korszaka volt ezen a területen is. Zetelakán, az akkori Udvarhelyszék egyik kiváltságos településén Rózsafüzér Társulatot hoztak létre 1728-ban. Díszes törzskönyvének adataiból kiindulva megpróbáljuk nyomon követni egész napjainkig a zetelaki nők jelenlétét és szerepét ebben a fajta társulati formában.¹

A zetelaki plébánia a 18–21. században

A 17. században Zetelakán a „kálvinvallásuak birtak előnnyel”², de még az erdélyi püspökség helyreállítása előtt megvalósult a katolikus plébánia visszafoglalása és a lakosság visszatérése a katolikus hitre. 1705-ben már plébánosa is volt az egyházközségnek, amely a 18. században többször is az Udvarhelyszéki főesperesi kerület központjaként funkcionált. 1716-ban öt³, 1717–1723 között hat⁴, 1724-ben hét⁵ plébánia tartozott a főesperességhez. 1736-ig Zetelakának két filiája volt, Fenyéd és Küküllőkeményfalva, azt követően csak az utóbbi

* A szerző az MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport munkatársa. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani dr. Barna Gábornak a tanulmány lektorálásáért.

¹ A levéltári kutatásokat a Gyulafehérvári Érseki- és Főkáptalani Levéltárban (a továbbiakban GYFL), a Székelyudvarhelyi Gyűjtőlevéltárban (a továbbiakban SZUGYL), a Gyergyószentmiklósi Gyűjtőlevéltárban (a továbbiakban GYGYL), valamint a Hargita Megyei Állami Levéltárban (a továbbiakban HMÁL) végeztem. Ezúton is szeretném megköszönni Bernád Rita főlevéltáros szakmai segítségét, Vass Csongor levéltárosnak és Geréb Ibolya muzeológusnak önzetlen fáradozását.

² Zetelaki plébánia levéltára (a továbbiakban ZPL), *Historia Domus parochiae Zetelakaensis ab antiquissimis usque ad tempora nostra, Inchoata 1862. per Josephum Andrásy parochum et Archidiaconum*, (a továbbiakban HD) 1.

³ Zetelaka, Szentlélek, Szenttamás, Vágás, Lövéte GYFL, Káptalani Levéltár, Káptalani Vegyes Iratok, 7110a/1716.

⁴ Korond 1717-ben önállósodik Uo. 7110a/1717–1723.

⁵ Szentkirály 1724-ben Uo. 7110a/1724.

maradt a fennhatósága alatt, akkor Fenyédet Máréfalvához csatolták.⁶ Az 1761–1762-es egyházmegyei összeírásban az Udvarhelyszéki főesperesi kerületben 17 plébániát⁷ tüntettek fel. 1782-ben jelent meg az egyházmegye első nyomtatott sematizmusa, akkor 23 egyházközsége⁸ volt a főesperességnek. A 19. század elejére kialakult területi felosztás a század folyamán és a 20. század elején keveset változott.⁹ A plébániák számának növekedése a leányegyházak önállósodásának köszönhető.¹⁰ 1894-ben Küküllőkeményszőlő, Zetelaka filiája is önállósodott. A 18–21. században Zetelaka lakosságát mind felekezeti, mind nemzetiségi szempontból a homogenitás jellemezte, amit az 1. táblázat¹¹ segítségével próbálunk érzékeltetni.

Év	Összesen	Magyar	Római katolikus
1725			858
1850	2333	2300 (98,6%)	2317 (99,3%)
1880	3152	3051 (96,8%)	3035 (96,2%)

⁶ GYFL SZUGYI, Zetelaki plébánia levéltára, Tematikusan rendezett kötetek, 1738–1982, *A zetelaki plébánia története* (kézirat), 1980-as évek.

⁷ Atyha, Böződújfalva, Farkaslaka, Karácsonfalva, Korond, Lövéte, Máréfalva, Oroszhegy, Parajd, Szentdemeter, Szentkirály, Szentlélek, Szenttamás, Udvarhely, Vágás, Véczeke, Zetelaka. Vö. BÁRTH János, *Erdély római katolikusai a XVIII. század közepén*, Kecskemét, 2008 (Libelli Transsilvanici, 4), 14, 24.

⁸ Oroszhegy, Udvarhely, Zetelaka, Atyha, Böződújfalva, Etéd, Farkaslaka, Gyalakuta, Karácsonfalva, Korond, Lengyelfalva, Máréfalva, Lövéte, Pálfalva, Parajd, Sárpatok, Szentlélek, Szentkirály, Szenttamás, Szitás Keresztúr, Vágás, Véczeke, Zsombor. *Calendarium Dioecesanum V. Cleri M. Principatus Transilvania*, Nagyszeben, 1782, <http://leveltar.romkat.ro/hu/e-kutatas/sematizmusok/category/33-sematizmus1782.html> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 02. 06.)

⁹ Az 1826-os sematizmus szerint abban az évben 27 plébánia tartozott a kerülethez, Kőhalom kivételével a többi 1888-ban is a kerülethez tartozott. Vö. *Alma dioecesis Transilvana Patrini et Armeni Ritus Catholica, Anno Christi 1826* (kézirat), 152–163., <http://leveltar.romkat.ro/hu/e-kutatas/sematizmusok/category/34-sematizmus1826.html> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 02. 06.); *Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsilvaniensis editus pro anno Christo Nato 1888*, Gyulafehérvár, 1888, 79–87.

¹⁰ Vö. *Catalogus venerabilis cleri almae dioecesis Transsilvaniensis pro anno jubilari MDCCCC*, Gyulafehérvár, 1900, 41–45 ; *Catalogus venerabilis cleri almae dioecesis Transsilvaniensis 1929*, Gyulafehérvár, 1929, 28–30.

¹¹ A filiák nélküli adatokat tüntettük fel. 1850–2002 közöttiek a Varga E. Árpád összeállításából származnak (<http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002.htm>). Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 02. 06.) A korábbi adatok a kéziratos plébániatörténetből. GYFL SZUGYI, 6. jegyzet *i. m.*

Év	Összesen	Magyar	Római katolikus
1890	3548	3482 (98,1%)	3508 (99,8%)
1900	4094	4089 (99,99%)	4036 (98,5%)
1910	4724	4714 (99,8%)	4630 (98,0%)
1930	4714	4580 (97,2%)	4658 (98,8%)
1941	5306	5266 (99,2%)	5255 (99,0%)
1992	4603	4599 (99%)	4524 (98,2%)
2002	4473	4455 (99,6%)	4333 (96,8%)

1. táblázat

Székelyföldi rózsafüzér társulatok a 18. században

A zetelaki rózsafüzér társulatok története a 18. századra nyúlik vissza. Jelenlegi ismereteink szerint Udvarhelyszéken a legkorábbi ilyen típusú közösség 1728-ban létesült, amelynek a társulati albuma is fennmaradt. „*A Boldogságos Szűz Mária Rosárium Társulatába beirt tagoknak névsora 1728-tól*”¹² címet viselő kéziratos kötet nem tartalmazza az alapító bulla és a működést szabályozó regula szövegét, csak a belépő tagok névsorát, külön-külön közölve a férfiak és a nők adatait. Így a törzskönyvből a 18. századi kialakulásra vonatkozóan csak a névjegyzékre hagyatkozhatunk. A férfi névsor legelején fedezhetjük fel az árulkodó jegyeket, ahol a társulatba beiratkozott egyházi személyek között megtaláljuk annak a két jezsuita szerzetesnek a nevét, akik 1727-től kezdődően missziós tevékenységet folytattak Erdélyben, s akiknek ösztönzésére itt és másutt is megalakultak a társulatok.¹³ Kolosvári Pál és Berzeviczi János körútjuk első két évében több székelyföldi települést is felkeresett. 1727-ben Gyergyó-,¹⁴ Csík-¹⁵ és Kászonszék,¹⁶ 1728-ban Háromszék,¹⁷ illetve Udvarhely-¹⁸ és Marosszék¹⁹

¹² Zetelaki plébánia levéltára.

¹³ SZÁRAZ Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Könyvtár, 4), 99–122. Száraz Orsolyának ezúton is köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet Kolosvári Pál tevékenységére.

¹⁴ Szentmiklós, Ditró, Alfalu

¹⁵ Karcfalva, Rákos, Somlyó, Szentgyörgy, Szentimre, Kozmás

¹⁶ Nagykászon

¹⁷ Altorja, Lemhény, Nyujtód, Kanta, Gelence, Zabola, Zágón, Illyefalva, Kőrisspatak, Miklósvár, Barót

helységei voltak az állomáshelyek.²⁰ A létrehozott társulatok között több rózsafüzéres is szerepelt.²¹ Eddigi kutatásaink során az udvarhelyszéki mellett egy kászsónszéki Rózsafüzér Társulat albumát is sikerült megtalálni.²² A díszes címlap felirata alapján a társulat 1727 szeptemberében alakult, a tagságot azonban csak 1728-tól kezdték vezetni. A névjegyzék elején, a zetelaki albumhoz hasonlóan a társulatba iratkozott egyházi személyek vannak feltüntetve, akik között itt is felfedezhetjük a társulatot létrehozó két jezsuita szerzetest, Kolosvári Pált és Berzeviczi Jánost.

A szakirodalomból ismert, hogy 1728-ban Gyergyószentmiklóson²³ és Kézdiszentléleken²⁴ is alakult Rózsafüzér Társulat. Társulati anyakönyve tudomásunk szerint egyiknek sem maradt fenn, azonban a működésüket engedélyező bulla mindkettőnél megőrződött. Ezek biankó nyomtatott űrlapok, amelyekbe beírták az aktuális lelkész nevét, szolgálati helyét, illetve a kiállítás dátumát. Összehasonlítva ezeket az iratokat kiderül, hogy nyomtatott szövegük teljesen azonos, ugyanazon a napon, 1728. augusztus 7-én állította ki mindkettőt a domonkos rendfőnök, Fr. Thomas Ripoll. Nem tudjuk, hogy a társulatok létrejötte mennyire köszönhető az egy évvel azelőtt zajló, ezeket a helyszíneket is érintő jezsuita misszióknak. A megfejtés egyik titka lehet annak tisztázása is, hogy van-e jelentősége annak, hogy 1728-ban ugyanaz a személy, Bertalan Tamás, kapta a felhatalmazást a kézdiszentléleki Rózsafüzér Társulat létrehozására, aki korábban valószínűleg még a nagykásznói egyházközségben szolgált, amikor ott 1727 szeptemberében létrejött a Testvérület.

¹⁸ Lövéte, Oláhfalú, Zetelaka, Szentlélek, Korond, Vágás, Udvarhely

¹⁹ Szováta, Köszvényes, Hodos, Kál

²⁰ Vö. SZÁRAZ, *i. m.*, 101–102.

²¹ SZÁRAZ, *i. m.*, 102.

²² *ALMA CONGREGATIO SACRI ROSARII sub titulo B. V. Deiparae Mariae Annunciatae per Admodum Reverendos Patres Societatis Jesu Paulum Kolosvari et Socium Joannem Berzevichii, tunc temporis Missionarios in Inchyta Sede Siculicali Kászon et Ecclesia OO. SS. Auctoritate Apostolica Anno MDCCXXVII mense 7bri Erecta*, Csíki Székely Múzeum, Régi Könyvgyűjtemény, Ltsz., 6269. Muckenaupt Erzsébetnek ezúton is köszönöm, hogy az album létezéséről tájékoztatt, és hozzáférhetővé tette számomra a forrást.

²³ GERGELY Katalin, „A szentolvasó társulat Mária kertje...”: Gyergyószentmiklósi Rózsafüzér társulatok = *Szentemberek – A vallásos élet szervező egyéniségei*, szerk. BARNA Gábor, Szeged–Bp., Néprajz Tanszék – Magyar Néprajzi Társaság, 1998 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 1.), 297–333, itt: 298.

²⁴ SIPTÁR Dániel, *A domonkos rend visszatérési kísérlete Erdélybe a 18. század elején*, Levéltári Közlemények, 2012, 1–2, 69–129, itt: 79.

Egy hasonló Rózsafüzér Társulat létezése feltételezhető Csíkszentgyörgyön is, mivel az 1731-es források szerint a testvérület fennállásához, működéséhez kötött feltételek, a társulati törzskönyv²⁵, valamint a társulati oltár²⁶ már léteztek akkor ott is.

Feltételezzük, hogy mivel ezek a társulatalapítások az 1720-as évek utolsó éveire kötődnek, mindegyiknek köze lehet Kolosvári Pál és Berzeviczi János tevékenységéhez. Vannak testvérületek, mint például az udvarhelyszéki, vagy a kászsónszéki, amelyeket biztosan ők alapítottak, de vannak olyanok is, amelyeket az ők missziós tevékenységük hatására később maguk a hívek, vagy a helyi plébánosok kezdeményezhettek, akik V. Piusz pápa rendeletének²⁷ értelmében törvényes működésért csak a domonkos rendfőnökhöz fordulhattak. De vannak adatok arra nézve is, hogy a 18. század elején domonkos szerzetesek is kaptak megbízást rózsafüzér társulat megszervezésére.²⁸ 1718-ban Kálnoki Ádám katolikus erdélyi gróf kérésére alakult a kőrispataki Rózsafüzér Társulat, amelyet Bartók Márton domonkos szerzetes hozott létre, de ennek törvényes működése nem valósulhatott meg, mivel Mártonffy György erdélyi püspök nem erősítette meg a domonkos rendfőnök alapító bulláját.²⁹

Az udvarhelyszéki és a kászsónszéki társulati album rövid bemutatása

Az 1728-ban alapított udvarhelyszéki Testvérület törzskönyvében 1728–1835 között vezették a tagságot. A tagok nevét, legtöbb esetben lakóhelyét, néhány esetben az elhalálozás tényét, és ritkán a viselt tisztséget is feltüntették. A férfiak nevét latin, a nőket magyar nyelven vezették be, betűrendet, sorszámozást egyiknél sem alkalmaztak. A nők a lánynevükön szerepelnek. A társadalmi hovatartozás érzékeltetésére helyenként, de nem következetesen különböző

²⁵ András István csíki főesperes 1731-es vizitációjának jegyzőkönyve említi: „album Congregationis Sanctissimi Rosarii dys(c)o[?]”. KOVÁCS András, KOVÁCS Zsolt, *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok, I: 1727–1737*, Kolozsvár, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2002 (Erdélyi Művelődéstörténeti Források, 1), 141.

²⁶ Az előbbi jegyzetben említett vizitációs jegyzőkönyvből („altare Beatae Virginis destinatum et pro altari Sacratissimi Rosarii”) és egy 1731-es megyebírói számadásból („Szent Rosarium” oltár) értesülünk létezéséről. BARTH János, *Szentgyörgy megyéje Alcsikban: Esettanulmány a katolikus székelység egyháztörténetéhez és társadalomnéprajzához*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Szervezet, 2012, 282.

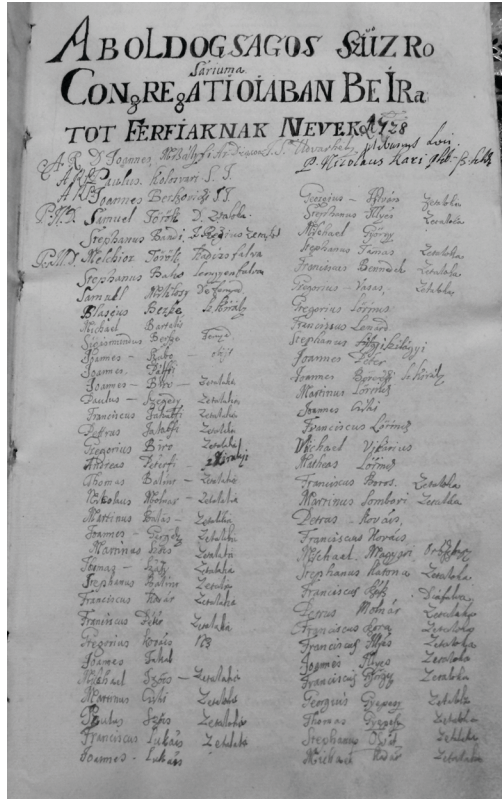
²⁷ Vö. SIPTÁR, *i. m.*, 37. jegyzet.

²⁸ *Uo.*, 72–89.

²⁹ *Uo.*, 77.

méretű és kivitelezésű írásmódot használtak. A méltóság hangsúlyozására díszesebb és nagyobb méretű betűket, néhány esetben a nevek előtt megtisztelő jelzőket³⁰ is használtak. A magasabb társadalmi rétegek képviselőivel többnyire a névsor elején találkozunk.

Több kéziratos forrás (18. századi zetelaki anyakönyvek, 18. századi erdélyi papi névtár), valamint a családtörténeti szakirodalom segítségével a teljesség igénye nélkül néhányukat megpróbáltuk beazonosítani. A férfi névjegyzék elején, ahogy már említettük korábban egyházi személyek neveivel találkozhatunk. Zetelaka és Székelyudvarhely akkori plébánosát, Mihályfi Jánost, illetve Kari Miklóst, valamint a korábban említett két jezsuita szerzetest, Kolosvári Pált és Berzeviczi Jánost ismerhetjük fel bennük. Vitális György, Székelyszentkirály akkori plébánosa³¹ a 3. oldalon került bejegyzésre, de már nem a kiemeltet szolgáló betűkkel. Mihályfi János, aki egyúttal az udvarhelyi kerület esperese is volt,³² 1727–1744 között szolgált Zetelakán³³, életének további szakaszáról a vizsgált

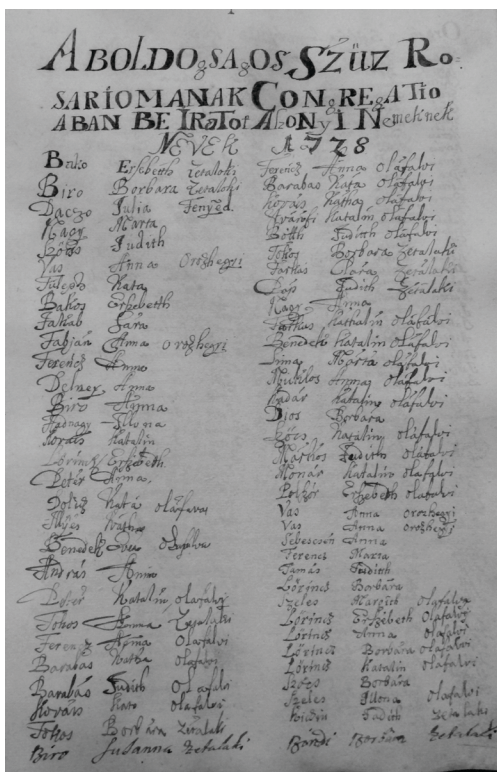

³⁰ Világi pap esetében az A.R.D. (Admodum Reverendus Dominus), szerzetesnél az A.R.P. (Admodum Reverendus Pater), nemesnél a P. Il. D., illetve PerIll. D. (Perillustris Dominus) kifejezés szerepel. A rövidítések megfejtéséért Kovács Zsolt művészettörténésznek mondok köszönetet.

³¹ Vö. GYFL, 2. jegyzetben *i. m.*, 7110a/1724.

³² Ezt a tisztségét fontosnak tartják a társulati névsorban is feltüntetni.

³³ GYFL SZUGYL, 6. jegyzetben *i. m.*; HMÁL, Anyakönyvek iratgyűjteménye, F 47/738, 200.

források eltérő adatokat közölnek.³⁴ Kari Miklós 1727-ben lett Székelyudvarhely plébánosa, azelőtt, 1721–1727 között Zetelaka volt a szolgálati helye.³⁵

A névsor elején kiemelt személyek sorában szerepel több udvarhelyszéki nemes és lófő is, mint Török Sámuel – Zetelaka, Török Menyhért – Kadicsfalva, Bakó István – Lengyelfalva, Miklósy Sámuel – Fenyéd, Berze Balázs – Székelyszentkirály, valamint Bándi István – Zetelaka királybírája. A megkülönböztetés jegyével megtsztelt nők sorában némelyikük házastársát is fel lehet fedezni, Bakó Erzsébet Török Sámuel,³⁶ Biró Borbála Bándi István,³⁷ Daczó Júlia Miklósy Sámuel³⁸ felesége. Valószínűleg³⁹ Bándi István és Biró Borbála

gyermeküként azonosíthatók Bándi Borbála, Bándi Ferenc és Bándi András, akik a születési anyakönyvek adatai alapján a társulatba lépéskor 17, 13, illetve 6 évesek lehettek. Török Sámuel és Bakó Erzsébet gyerekei 1719-től kezdődően

³⁴Az előző jegyzetben idézett források utalnak a plébános későbbi olvasó kanonoki tisztségére, ami ellentmond a történeti papi névtárban szereplő adatoknak, ahol Mihályfi János két különálló személyként van bemutatva. (Vö. FERENCZI Sándor, *A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára*, Bp.–Kolozsvár, Szent István Társulat – Verbum, 2009, 345), ennek tisztázását azonban nem tekintjük feladatunknak.

³⁵A zetelaki szolgálat megkezdésének ideje a sematizmusokban (ld. a 9. jegyzetet) eltérő, egyikben 1721., a másikban 1722., amely abból adódhat, hogy valószínűleg az 1721-es papi névtár azelőtt készült mielőtt az ő áthelyezése ugyanabban az évben megtörtént volna.

³⁶Vö. PÁLMAY József, *Udvarhely vármegye nemes családjai*, Székelyudvarhely, Betegh Pál, 1900, 245.; HMÁL, *Anyakönyvek iratgyűjteménye*, F47/737, 2–38.

³⁷HMÁL, Uo.

³⁸Vö. PÁLMAY, *i. m.*, 162.

³⁹Mivel a társulati névjegyzékben nincs feltüntetve életkor, nem tudhatjuk pontosan, hogy ki lehet az adott személy.

jelennek meg az 1705–1728 közötti anyakönyvekben, így fiatal életkoruk is lehet a magyarázat, hogy 1728-ban nem szerepelnek a társulati tagok között. Daczó Júlia és Miklósy Sámuel gyerekeiről a vizsgált anyakönyvek nem árulnak el semmit. Nem volt lehetőségünk vizsgálni, hogy a falu társadalmi rétegeiből leginkább kik voltak tagjai a társulatnak, de azt elmondhatjuk, hogy a falu előljárói közül többen is beiratkoztak, több esetben házastársaikkal, akár egész családjukkal együtt, akik között kiskorú gyerekekkel is találkozunk.

A Rózsafüzér Társulatba a legnagyobb számban a megalakulás évében jelentkeztek, 626 (61%) nő és 404 (39%) férfi iratkozott be abban az évben a társulatba. A férfi tagok 28%-ánál, a női tagok 43%-ánál nincs közölve a lakóhely. A feltüntetett adatok alapján legtöbben Zetelakáról (72 nő és 114 férfi) és a környékbeli udvarhelyszéki településekről⁴⁰ (228 nő és 154 férfi) származtak. Kevesebb számban, de találkozunk csík-⁴¹, gyergyó-⁴², maros-⁴³ és háromszéki⁴⁴ tagokkal (56 nő és 16 férfi) is. Közülük legtöbben két alcsiki faluból, Csikmindszentről és Csíkszentgyörgyről iratkoztak be.

A megalakulás évét követően, 1729–1738 között évente 3–33 fő lépett be a társulatba. Az új tagok felvételére Gyümölcsoltó Boldogasszony, Olvasós Boldogasszony és Kisboldogasszony ünnepén került sor. Az 1738–1835 közötti tagfelvételeket jelenleg nincs lehetőségünk elemezni, mivel a törzskönyvnek ehhez a részéhez nem tudunk hozzáférni.

1895-ben a helybeli plébános, Sebestyén Mózes a társulati anyakönyvbe ragasztotta az elődje által 1886-ban megalakított Élő Rózsafüzér Társulat nyomtatott alapszabályzatát, valamint egy saját kezűleg írt dokumentációt, amely az átszervezés részletes leírását tartalmazza. Nem tudni azonban, hogy az új társulat tagságának vezetését milyen megfontolásból nem a díszes törzskönyvben folytatta, hanem egy teljesen új, jelentéktelenebb füzetben.

⁴⁰ Bethlenfalva (14 nő, 10 férfi), Bogárfalva (1n, 1f), Dobó (1n), Fancsal (1n), Farkaslaka (6n, 4f), Fenyéd (2n, 4f), Kadicsfalva (7n, 9f), Küküllőkeményfalva (7n, 6f), Lengyelfalva (14n, 2f), Lövéte (5n, 7f), Malomfalva: (3n, 1f), Máréfalva (8n), Oláhfalva (Szentegyháza+Kápolnásfalva: 53n, 3f), Oroszhegy (24n, 13f), Székelypálfalva (1n), Siménfalva (1n), Székelyszentkirály (3n, 5f), Székelyszenttamás (2n, 2f), Szombatfalva (4n, 9f), Tibód (4n), Székelyudvarhely (61n, 70f), Ülke (5n, 8f), Firtosváralja (1n).

⁴¹ Csikmindszent (29n, 3f), Csíkszentgyörgy (10n, 2f), Csobotfalva (1f), Kotormány (3n, 1f), Csikmenaság (2n), Csikcsicsó (2n), Csiksomlyó (1n), Madéfalva (1n).

⁴² Szárhegy (1n, 1f), Gyergyóalfalu (1n, 1f), Gyergyószentmiklós (1f).

⁴³ Szováta (1f), Sóvárad (1f).

⁴⁴ Nyújtód (1f), Lemhény (1n), Kurtapatak (1f), Miklósvár (1f), Kézdimartonos (1n), Futásfalva (1n). Egy háromszéki nőnél nem tüntették fel a pontos lakóhelyet.

Az ott olvasható feljegyzések alapján a „Rózsafüzér társaság”, amelyet 1730-ban Sorger György erdélyi megyéspüspök (1729–1739) is megerősített, 1856-ig állt fenn, de ezt követően is „a volt tagok gyakorolták ezen társulat szabályai által előírt kötelemeket.” A korábbi gyakorlatot az 1886-ban megszervezett Élő Rózsafüzér Társulat teljesen megszüntette. De Sebestyén Mózes az új templom megépítése után tervezte a testvérület visszaállítását, mivel azon a véleményen volt, hogy „nem létezik társulat, mely annyi kegyelmet nyújtana, mint ez.” Tervét azonban nem sikerült megvalósítania.

Az 1727 szeptemberében alakult kászonszéki Rózsafüzér Társulat albumát 1728-ban kezdték vezetni. Az 1728-ban bejegyzett tagok között legelsőként a nagykászoni egyházközség akkori plébánosa, Vízi Lukács,⁴⁵ majd a korábban említett két jezsuita szerzetes szerepel. Utánuk a férfi, majd a női társulati tagokat vezették be.⁴⁶ A korábbi albumtól eltérően, ebben nem vezettek külön névsort a férfi és női tagság követésére. A feljegyzések készítője a társadalmi hovatartozás érzékeltetésére, valamint kezdetben a lakóhely feltüntetésére sem törekedett. Így ennél a társulatnál a kezdeti információink nagyon szegényesek. 1728-ban a három egyházi személy kivételével 80 személy (54 férfi, 26 nő) iratkozott be. 1729-től kezdődően változó a nevek bevezetésének sorrendje. A tagság alakulását 1728–1815 között vezették. A társulati tagság növekedése 1729-ben (286 nő és 101 férfi) volt a legdinamikusabb.

A zetelaki tagság a rózsafüzér társulatokban

A továbbiakban a zetelaki tagság összetételét vizsgáljuk meg a 18. századi udvarhelyszéki Rózsafüzér Társulatban, valamint az 1886-ban alapított és napjainkig fennmaradt zetelaki Élő Rózsafüzér Társulatban. Az 1728-ból és 1738-ból, illetve 1886-ból, 1895-ből, 1902-ből, 1913-ból, 1917-ből, 1928-ból és 2014-ből rendelkezünk adatokkal, amelyeket a 2. táblázatban⁴⁷ összesítettük.

⁴⁵ A történeti papi névtár szerint 1927-ben még Gelencén szolgált, 1729-től kászoni plébános. FERENCZI, *i. m.*, 448. A társulati album bejegyzései alapján azonban már 1728-ban a nagykászoni egyházközség előljárója, elődje valószínűleg az 1724-es papi névtárban szereplő Bertalan Tamás lehetett.

⁴⁶ Eleinte a férfiak neveit latinul vezették be, majd egységesen magyarul történt az adatok rögzítése.

⁴⁷ Legtöbb esetben nem rendelkezünk pontos lélekszámadatokkal, így a legközelebbi népszámlálási adatot vettük alapul. 1738-nál és 1917-nél ezt az eljárást nem lehetett alkalmazni.

Év	Tagok száma			Római katolikusok száma	A tagság változása emelkedés +, csökkenés –	
	Nő	Férfi	Összesen			
1	2*	3**	4***	5	6	
1728	72 (39%)	114 (61%)	186 (22%)	858	1728–1738	+ 37%
1738	135 (46%)	159 (54%)	294			
1886	120 (73%)	45 (27%)	165 (5%)	3500	1886–1895	+ 67%
1895	330 (67%)	165 (33%)	495 (14%)	3508		
1902	495 (62%)	300 (38%)	795 (20%)	4066	1895–1902	+ 48%
1913	660 (65%)	360 (35%)	1020 (22%)	4630	1902–1913	+ 23%
1917	630 (79%)	165 (21%)	795		1913–1917	– 23%
1928	881 (76%)	272 (24%)	1153 (25%)	4658	1917–1928	+ 32%
2014	450 (89%)	55 (11%)	505 (12%)	4090	1928–2014	– 56%

2. táblázat

A 18. században létrejött Rózsafüzér Társulatba 1728-ban Zetelakáról több férfi (114 fő) iratkozott be, mint nő (72 fő). Nem tudjuk, hogy mennyire tükrözheti ez a valóságot, mivel a női tagság 43%-nál nem ismert a lakóhely. 1728-ból nem ismerünk lélekszámot, csak 1725-ből, ehhez viszonyítva az 1728-as taglétszámot, megállapíthatjuk, hogy az akkori lakosság 21–22 %-a volt tagja a Rózsafüzér Társulatnak. Az évente csatlakozó új tagok számának ismeretében, ki tudjuk számítani, hogy tíz év alatt hogyan alakult a tagság. Az összesítésből kiderül, hogy 1728–1738 között több nő iratkozott be, mint férfi, így 1738-ban szinte fele-fele arányban voltak jelen a társulatban, de még mindig túlsúlyban

* Zárójelben a nők össztagsághoz viszonyított százalékos arányát tüntettük fel.

** Zárójelben a férfiak össztagsághoz viszonyított százalékos arányát tüntettük fel.

*** Zárójelben a rózsafüzér társulati tagok a római katolikus lakossághoz viszonyított százalékos arányát tüntettük fel.

voltak a férfiak (135 nő, 159 férfi). 10 év alatt 37%-os taglétszám növekedés figyelhető meg. 1886-ban, az Élő Rózsafüzér Társulat megalapításának évében az összlakosság számához viszonyítva jóval kevesebben (5%-a) léptek be, mint 158 évvel korábban. A nők akkor jelentősen, szinte háromszorosan nagyobb létszámban jelentkeztek, 120 nő, 45 férfi. 9 év múlva, 1895-ben a férfiak számának növekedése dinamikusabb, de még mindig jóval a nőké alatt maradt, 165 férfi, 330 nő. 1886–1895 között 67%-os növekedés figyelhető meg, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy új igazgatója újjászervezte a társulatot. 1895–1902 között 48%-os, 1902–1913 között 23%-os a taglétszám-emelkedés. Az első világháború következtében 1913–1917 között a férfiaknál erőteljes taglétszámcsökkenés következett be, kevesebb, mint a felére, 165 főre esik vissza. A nőknél jóval kisebb, ezért az összlétszámhoz viszonyított arányuk 1728–1913 között ebben az évben a legnagyobb. A közösség teljes létszáma ugyanannyival csökkent 4 év alatt (1913–1914: – 23%), mint amennyivel nőtt azelőtt 11 év alatt (1902–1913: + 23%). Az I. világháborút követő tíz évben a tagság újra dinamikusan emelkedett, de a nők létszáma háromszorosa volt a férfiakénak. Ezt az emelkedést valószínűleg Majláth Gusztáv Károly (1897–1938), akkori megyéspüspök támogatása is elősegítette. A számadatok szerint a lakosság 1928-ban képviseltette magát a legnagyobb számban az Élő Rózsafüzér Társulatban. Az itteni érték jóval magasabb (25%), mint amit a kunszentmártoni társulatnál (10–12%)⁴⁸ lehetett kimutatni. Jelen tanulmány keretében nem volt lehetőségünk tisztázni, hogy ez az arány hogyan alakulhatott a második világháború, valamint a kommunizmus évei alatt, de biztosan egyik sem pozitív irányba mozdult el. A 2014-es adatok vizsgálva, elmondhatjuk, hogy valamikor a létszámnövekedés megállt, és valószínűleg folyamatosan csökkeni kezdett. Helyszíni megfigyeléseink alapján elmondható, hogy ez a tendencia napjainkban is tart. De a társulat életéből a férfiak még nem tűntek el, napjainkban is működik a faluban négy férficsoporthoz, ezek közül háromnak férfi, egynek nő a társulatvezetője. A nőknek 31 csoportja van, ebből háromnak van egy-egy férfi tagja, akik két esetben társulatvezető feleségeik csoportjába tartoznak.

A kunszentmártoni társulatnál tapasztaltakkal⁴⁹ ellentétben Zetelakán a nők csak a 18. századi törzskönyvben szerepelnek lánynevükön, a 19. századi összeírásban asszonynevükön szerepelnek így könnyen megállapítható, hogy legtöbbször férjes asszonyként lettek Élő Rózsafüzér társulati tagok.

⁴⁸ Vö. BARNA Gábor, *Az Élő Rózsafüzér kunszentmártoni társulata*, Szeged, Néprajzi Tanácsék, 1998 (Devotio Hungarorum, 5), 26.

⁴⁹ *Uo.*

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Zetelakán a 18. század elejétől kezdődően folyamatosan működött valamilyen rózsafüzér társulati forma. Az 1728-ban létrejött Testvérület jezsuita szerzetesek buzgólkodásának köszönhető. Missziós munkájuk eredményeit nemcsak Zetelakán, hanem Nagykászonban is sikerült felkutatni. Adatok támasztják alá, hogy a 18. század elején nemcsak a jezsuiták, hanem a domonkosok is szorgalmazták az ilyen fajta vallási közösségek megszületését. Őt székelyföldi társulatra vonatkozóan sikerült források felkutatni, de a kutatás további feladata tisztázni, ezek kapcsolatrendszerét.

Bemutatva a zetelaki rózsafüzér társulatok tagságát elmondhatjuk, hogy a nők mindig is vezető szerepet tölthettek be ezek működésében. Zetelakán a rendelkezésünkre álló adatok alapján a 18. század elején a férfiak részéről nagyobb érdeklődés mutatkozik e társulati forma iránt, de ez az adatok hiányosságából is eredhet. Azonban a későbbiekben egyre kisebb arányban voltak jelen ezek életében, először az első világháború következtében, majd a vallási egyesületek szerteágazó kínálata osztotta meg őket, végül működésük betöltése kezdte lassan sorvasztani közösségeiket. De erős hitük és hagyománytisztelőtük, napjainkra is megőrzött belőlük néhányat. A nőknél sokkal hangsúlyosabban jelentkezett mindvégig a közösségi imagyakorlat és a több százéves tradíció megőrzése iránti igény. Egy 2002-ben készült szociológiai felmérés összegzésében⁵⁰ is az fogalmazódik meg, hogy a falu katolikus lakossága az átlagnál jóval vallásosabb, vallásos hitének, vallásgyakorlatának, valamint egyházhoz kötődésének mutatói egyaránt magasabbak a magyarországi és az erdélyi középértékeknel.

⁵⁰ KARCZAGI Alexandra, KLAUSZ Boriska, *Vallásosság Zetelakán (egy székely falu vallási élete a ezredfordulón)=Vallásosság és kultúra*, szerk. GEREBEN Ferenc, Bp., Faludi Akadémia, 2009 (Agóra, 8), 191–211, itt: 211.

FARMATI ANNA

Leány Á-BÉ-CZE A' Felsőbbek engedelmeiből

*avagy az alapértelmezett férfi világról megnyilatkozása egy iskolai
kiadványtípusban*

A női vallásosság egy sajátos vetületére világít rá a Kolozsvárott 1784-ben kiadott és a református kollégium nyomdájában nyomtatott ártatlan kis ábécés-könyv, amelynek címe már önmagában is sok mindent elárul arról, hogy miként gondolkodtak ebben a korban a lányok iskolai oktatásáról. A kis tankönyv a fiúkéval egy kötetben található, a kolligátum második elemeként, noha korábban jelent meg. A gyermekek nyilván külön-külön lány és fiú osztályokban használták ezeket. A fiúk könyvecskéjén természetesen nem szerepel, hogy fiú ábécé, hiszen az csak természetes, azaz alapértelmezett (mint ahogyan a társadalmi életben is, nemcsak a 18. század végén, hanem még az emancipáció után is – ezt a nyelvhasználat mind a mai napig igen jól érzékelteti...). Apróság ugyan, de ugyanezt a mentalitást jelzi az egyik ének közlési módja: *Tanuló gyermekek éneke*. „A Mi te leányid (Fiaid) tudatlanságunkban, / Gyermeiségünkben és ifjúságunkban, / Néked könyörgünk mi tanúságunkban, / Imádságunkban.” Az idézet első sorában a lányok énekében ott van zárójelben a „fiaid”, a fiúkban viszont nem szerepel a „leányaid”. Világos tehát, hogy melyik az eredeti szöveg, és melyik az alapértelmezett szituáció.

Kíváncsian olvashatunk bele tehát ebbe a könyvecskébe: vajon mi lehet a különbség a két tankönyv között, ugyan biza másképpen szól az ábécé leányul?

Az első szembetűnő eltérés az, hogy címlap szerint az alapértelmezett férfiúi formához a *Felsőbbek engedelme* nem szükséges. A másik különbség pedig a latin nyelv jelenléte, sőt még mindig a latin elsőbbsége a magyarral szemben: *Abecedarium Latino-hungaricum, seu Elementa Lingvae Latinae et Hungaricae* – ennyit tartalmaz a címlap, majd egy bibliai idézet következik latinul és magyarul: *O pueri benedicat vos Dominus [...]*. (Szám 2, 24–26).

Figyelembe kell vennünk azonban azt is, hogy a két kiadvány nem egyszerre jelent meg, az egy kötetbe szerkesztés egyértelműen utólagos, illetve arra is gondolnunk kell, hogy bizonyos különbségek akár ebből a tényből is adódhatnak. A leány-ábécé jelent meg korábban, mégpedig 1784-ben, egy évvel a nyomda tulajdonosváltása előtt (Kaproncai Ádám és Pataki Sámuel helyett Pa-

taki Mihály veszi át 1785-ben),¹ a fiúké pedig csak 1788-ban.² Ez viszont nem az első kiadás Kolozsváron: volt egy már 1755-ben is (Páldi István nyomtatta), ez teljes mértékben megegyezik az „alapértelmezett” formával. A leány-ábécének nem találtam korábbi kolozsvári kiadását.

A nyomtatás színvonala is tükrözi ezt a vezetőségváltás és gazdasági megingás okozta minőségi visszaesést, ezért talán ne értelmezzük nőellenességként azt, hogy a leány ábécéskönyv kivitelezése sokkal elnagyoltabb, spórolósabb, a szövegek között alig van sorköz, ami semmi esetre sem könnyíti meg a gyermek számára a tájékozódást. Nincs valójában még címlapja sem. Amint említettem, a dokumentumok szerint a nyomda ekkor anyagi és infrastrukturális szempontból egyaránt igen rosszul állt.³ A nyomtatvány további jellemzője, hogy mindkét rész oldalai számozatlanok, a terjedelem viszont ismét szembezőkően különbözik: a lányoké sokkal rövidebb, alig egy harmada a fiúk könyvének.

Tankönyvkiadás és lelkiség a felekezeti oktatásban – lehetséges előzmények és irányok

Nem kifejezett célunk itt a kiadvány pontos szerzői és nyomdai beazonosítása, sem a tankönyvkiadás történetének kutatása, hanem elsősorban a szövegek nyújtotta világról szeretnénk szólni, néhány erre vonatkozó adat mégis segítség lehet a jelenség értelmezésében.

Az 1780-as évek kolozsvári polgári-vallási életének kontextusában születik ez a kis könyv. Köztudott, hogy a protestáns iskolák nem fogadták el az 1777-es Ratio Educationist, amely a törvény erejével egységesíteni kívánta a magyarországi tankönyvkiadást, sőt a nyomtatást is ezzel a céllal a budai egyetemi nyomdára bízta. A református kollégiumok így saját tankönyveiket használhatták, és természetesen ezeknek a nyomtatásáról is gondoskodniuk kellett.⁴ Meg is tették hosszú évtizedeken át, a változtatásra való legkisebb hajlandóság nél-

¹ FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári nyomdászat története*, Kolozsvár, 1896. <http://mek-oszk.hu/07800/07852/07852.htm#18> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 02. 04.)

² *Abecedarium Latino-Hungaricum seu elementa linguae latinae et hungaricae Claudilopolii*, Typis Coll. Ref. Anno 1788. A kis kolligátum ugyanabban az évben, a kötéstábla bejegyzése szerint 1788. július 27-én kerül „Bibliothécájába a Typographiából” – tehát valószínű, hogy ezt a példányt inkább a tanító használhatta.

³ Vö. FERENCZI, *i. m.*

⁴ FEHÉR Katalin, *Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján*, Magyar Könyvszemle, 1999, 314–328.

kül. A szóban forgó tankönyv megjelenésének idején azonban a törvény a saját tankönyvhasználatának jogosultságát még nem mondta ki, erre csak 1790-ben kerül sor (Az 1790/ 91. évi 26. törvény megjelenésekor). Tehát egy köztes időszakról van szó, ami még inkább indokoltá teszi, hogy keressük a hagyományait és előzményeit ennek a kis Kolozsváron is megjelent könyvecskének.

A református iskolahálózatnak bizonyos szempontból nem jelentett gondot a tankönyvek biztosítása, hiszen ekkorra már kiforrott koncepciója volt a tanításra-nevelésre, az iskolák működtetésére vonatkozóan. Ennek a koncepciónak több kitevője is volt:

Az elsődlegesen vallásos cél. A tudományok között az első a teológia, az olvasás célja a bibliaolvasás, az erkölcsök finomítása, de a többi tudomány elsajátításának sem lehet más célja, mint Isten dicsőítése.

Az anyanyelvűség az elemi oktatásban már elfogadottá vált úgy a falusi iskolákban, mint a kollégiumok elemi osztályaiban és a particulákban. Erdélyben már 1631-ben kéri a megyesi zsinat, hogy a tanulásban a gyermeket mindenütt magyarul iniciálják.⁵ A 18. század végére a kétnyelvű tankönyv tehát már nem lehet probléma, ahhoz már nem kellett a felsőbbek engedélye, de a lányok könyvéhez – úgy tűnik – még igen. (Bár az is lehet, a korábban említett nyomdatulajdoni problémák értelmében, hogy az engedély önmagában az ABC és Kalendáriumok nyomtatására vonatkozott, mely jogot elvitatták ezekben az években a tulajdonostól.)

A lányok írni-olvasni tanulásáról sem a 18. század vége fele kezdenek el gondolkodni, ennek is van már hagyománya: Luther maga is szorgalmazta a lányok oktatását, de külön iskolákban, illetve inkább támogatta a nem intézményes kezeket. Elképzelése szerint tanítóiknak tisztességes nőknek kellett lenniük, akik főként vallásos ismeretekre tanították a leánykákat. Ezek az elvek azonban még Németországban is sokáig csak eszmények, álmok maradtak.⁶ Comenius *Didactica magnája* egy egész fejezetben taglalja a kérdést, és egyértelműen támogatja a leánygyermek/nők oktatását az elemi iskolákban, de ő is elsődleges célként a kegyességet, a *Biblia* olvasásának megtanulását tartja fontosnak, valamint a jámborsági és gyakorlati ismeretek segítségével a háztartási teendők, a gyer-

⁵ NAGY Géza, *A református egyház története 1608–1715*, s. a. r. KURTA József, Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2008 (Historia Incognita), 335.

⁶ MÉSZÁROS István, PUKÁNSZKY Béla, NÉMETH András, *Neveléstörténet*, Bp., Osiris, 2005, 69–70.

meknevelés jobb ellátását. Ennek a célnak állítja szolgálatába a műveltséget.⁷ Erdélyben is hasonló elképzelések és rendelkezések születtek.⁸

A fentiekből talán már ki is derül, hogy a latin nyelv mellőzésének mi az oka. A lányok oktatásában a korabeli társadalmi és egyházi szemléletmód tükrözője: a nőknek sem a tudományos, sem a közéletben nem szántak szerepet, az egyházi életben még kevésbé.⁹ Nemcsak a protestáns egyházak tiltják ebben az időben a lányok latin nyelvre való oktatását, hanem a jezsuiták is. Pázmány Péter a lányok neveléséről szóló prédikációjában¹⁰ egészen modern elveket fogalmaz meg, de ő sem mondja, hogy a lányoknak latinul kellene tanulniuk, vagy hogy az írás-olvasás és a vallás ismeretén kívül más tudományokra is kellenne/illene törekedniük. A Ward Mária próbálkozásai nyomán létrejött leányiskolákkal szemben is ez az egyik legfőbb kifogás a kortárs egyházi hatóságok részéről. Az ún. angolkisasszonyok rendje egyébként 1627-től, Pázmány kezdeményezésére Magyarországon is jelen van (Pozsony), a tantervben ott van a latin (akiknél lehetséges, illetve akinél a szülő igényli megjegyzéssel).¹¹

A fiúk esetében a református iskolákban a tanítás nyelve kezdettől a latin volt, hiszen ők minden esetben közéleti vagy egyházi pályára készültek. Magát az ábécét is latinul tanulják meg elsőként. Ilyen típusú ábécéskönyvek Debrecenben jelennek meg először 1720-ban, majd 1723-ban; 1744-ig nyolc kiadást érnek meg mintegy hatvanezer példányban. Ennek a könyvnek nemcsak a címe, hanem a szerkezete is hasonlít a Kolozsváron kiadott könyvecskéhez. A betűk és betűcsoportok bemutatása után *Oratio Dominica* (Miatyánk), *Symbolum Apostolicum* (Apostoli hitvallás), *Decem praecepta Dei* (Tíz parancsolat) *Jövel Szent Lélek Isten* és más énekek, imádságok következnek, majd a végén a tematikus *Vocabularium*.

⁷ COMENIUS, Johannes Amos, *Magna Didactica: Comenius Ámos János nagy oktatástana*, ford. DEZSŐ Lajos, Sárospatak, 1896, 37–40. (IX. fejezet)

⁸ 1646. június 3. nagyenyedi zsinat „a vernacula scholáknak városonként és falunként való felvételét a leányzóknak és ifjú asszonyoknak az írásban olvasásban [...] épületekre”. NAGY, *i. m.*, 335.

⁹ A lányok latinra történő oktatását a katolikus iskolákban is nehezményezték (Ward Mária szorgalmazta a latin tanítását, de a hatóságok sok esetben nem).

¹⁰ PÁZMÁNY Péter, *Mint kell a keresztyén leányt nevelni* = PÁZMÁNY Péter *művei*, vál., gond., jegyz. TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi, 1983, 1023.

¹¹ MÉSZÁROS, PUKÁNSZKY, NÉMETH, *i. m.* <http://magyar-irodalom.elte.hu/nevelestortenet/06.04.html>. (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 02. 13.)

„A lányoknak a kevesebb is elég” elve

A két ábécéskönyv azonban nemcsak a nyelv tekintetében, hanem tartalomban is különbözik. A lényeges mennyiségi különbséget tehát nemcsak a latin nyelvű szövegek hiánya adja. A magyar szövegek közül is kimarad néhány. Talán azért, mert eleve az óraszám is kevesebb volt (a kislányok átlag 2 órát töltöttek tanulással). Könyvünk „tartalomjegyzéke” (ami magában a könyvben nem létezik) a következő volna: a betűk ismertetése már a címlapon elkezdődik, de a betűtípus itt nincs megadva, mint a fiúk könyve esetében (rotunda, cursiva). Majd a szokásos betűsorok, egyszótagos szavak következnek. További címek: *Az úri imádság; Az Istennek tíz parancsolati; Sz. írásbeli némely nemes helyek; Reggeli könyörgés; Estvéli könyörgés; Reggeli ének; Más reggeli ének; Reggeli s estvéli ének; Étel után való hálaadás; Estvéli dicséret; Tanuló gyermekek éneke; Bűn-bocsánatért való ének; XXIII. Zsol-tár; Két féle számok.*

Ha már ennyire különbséget tettek fiúk és lányok között, hogy külön osztályba kellett járniuk, más ábécéskönyvből kellett tanulniuk, a társadalmi és vallási elvárások szerint úgymond megártott nekik a latin, azt várnánk, hogy legalább legyen valami nekik szóló szöveg a tankönyvekben. Nem találunk viszont sajátosan kislányok számára írt szövegeket, amelyek esetleg a korabeli női ideált körvonaloznák, azt az eszményt, amelyhez a lánynevelésnek igazodnia kell. Ezekről az eszményekről más forrásokból, főleg rendelkezésekből vagy prédikációkból értesülhetünk. Egyetlen olyan szöveg, amely tartalmi szempontból is különbözik a két könyvecskében, egy rövid szentírási idézetgyűjtemény. Ezekből a bizonyára célzatosan kiválogatott idézetekből levonható néhány alapelv arra vonatkozóan, hogy milyen értékeket tartottak fontosnak a kislányokkal megértetni és elfogadtatni, hiszen valószínű, hogy ezeket az idézeteket meg is kellett tanulniuk könyv nélkül. Ezek között is találunk viszont olyanokat, amelyek általánosak lehetnek mindkét nembeli gyermekek számára.

A Mt 19, 14 inkább a tanító vagy a tankönyvíró hitvallása lehet: „Hagyjatok békét a' gyermekeknek, és ne tiltsátok meg őket, hogy hozzám ne jöjjenek: mert ilyeneké a' mennyek Országá.”

Az állapotbeli kötelességekre bontakozó részlet a *Koloszói levél*ből nincs kiérezve a nők kötelességeire, a gyermekek köteles engedelmeisége, az apák és a szolgák magatartása van kiemelve. A *Második törvénykönyv* kiemelt verse (5Móz 4, 10) inkább a szülőkhöz szól: a Mózes szózatát hallgató nép kötelessége, hogy tanítsa meg gyermekeit is az istenfélelemre. Ez talán már értelmezhető azért úgy is, hogy a majdani anya kötelességét kell most a kisleánynak jól az eszébe

vésnie. A Jn 5, 30 ismét az Atya akarata iránti engedelmesség gondolatát ülteti el, a 2Tím 15 verse pedig arra buzdítja a fiatal diákot, hogy „gyermekségétől fogva tudja a’ Szent írásokat”. A Róm 15, 4–7 a békességtűrés erényét szorgalmazza, a 2Pét 1, 19–21 a hit tisztaságának őrzésére buzdít. Nem lehet tehát azt mondani, hogy ezek a szentírási versek kifejezetten a női hivatásra készítik fel a kislányokat, hiszen ezek általános erényeknek mondhatók – persze az engedelmesség, a békességtűrés hangsúlyozása háttérismereteink alapján esetleg fedhetnek ilyen „hátsó gondolatokat” is.

Amint már említettük: a legfőbb különbség mennyiségi: a lányoknak nemcsak hogy latinul nem kell tudniuk, de imádságból és énekből is elég volt nekik kevesebb. A tartalomjegyzék szerint az alapvető imádságok és a tízparancsolat természetesen megmaradnak, de például a tanulás előtti és utáni imádság, a Szentlélek segítségül hívása már hiányzik, akárcsak a liturgikus emlékeket hordozó *Sanctus* és *Agnus Dei*. Ez már a válogatás szempontjainak olyan részlete, amely tükrözi a lelkiesség alapvető irányulását: a leánygyermeknek nem kell szellemileg-lelkileg olyan mértékben felkészülniük a tudás megszerzésére, mint a fiúknak, hiszen gyakorlati (háziasszonyi) munkák várnak majd rájuk, ahhoz pedig elég az a kegyesség, amit innen-onnan elsajátítanak. Ha nagyon sarkítani akarjuk, mintegy kiválogatják számukra még az elnyerhető kegyelmi ajándékokat is annak függvényében, amit a társadalmi szerep kíván. Miből maradnak tehát ki? A tanulásért mondott imák a következő gondolatokat tartalmazzák: hálaadás a jó tanítókért, akik a jó erkölcsre és a deáki tudományokra tanítanak. Könyörgések annak érdekében, hogy az ifjak kívánsággal tanulni, hűséggel tudják meg is tartani a tanultakat, legyenek képesek készen és jól visszamondani a leckét, a tanulás célja mindig Isten dicsérete legyen, ez segít a kevélység eltávolításában is: „hogy azokhoz, a’ kiknek fenytékjek alá minket adtál, meg-taníthatónak és engedelmenek mütassuk magunkat (dociles et obdientes)”, majd következik a hálaadás a tanulásra való alkalmasságért.

A szövegválogatás oka persze lehet pusztán praktikus (de azért ez is összefügg a „kevesebb is elég” elvével): Hatvani István debreceni tanár és orvos korabeli pedagógiai tanácsai szerint:

A Gyermek Classisok szerint tanulják az imádságokat. Elég az Ábécéseknek ha ök a’ Fohászok Reggeli és Estvéli kis könyörgéseket tudják; az Olvasók pedig a’ tanulás előtt, s’ utánna valót-is. Mindazáltal a’ Préceptornak böltségre-is hagyódik, hogy lássa, mellyik tanítványát

mire viszi az Isteni kegyelem: tsak hogy erejek és ídejek felett nem kell őket terhelni.¹²

Hatvani könyvében egyébként valóban gyermekek számára sokkal megközelíthetőbb imákat közöl, tanácsai valóban megfontolandók, de nála sem találunk lányok számára külön szövegeket vagy akár tanácsokat, pusztán a szokásos zárójeles (szolgálód) kiegészítést az alapértelmezett szolgáló mellett. Ebből viszont arra azért következtethetünk, hogy számít leányimádkozókra is, akiknek az imádságok nagy részét valószínű, majd a szülei tanítják meg, hiszen az elemi osztályok elvégzése után a polgárlányok, nemesek lányai magánúton akár még tovább is tanulhattak.

A hiányzó szövegekről röviden

Témánk szempontjából tehát nem is az az igazán beszédes, ami benne van a könyv(ek)ben, hanem inkább az, ami hiányzik belőlük. Ilyen hiányzó szöveg például az apostoli hitnek formája, több változat az asztali áldásra, a tanulás előtt és után mondott könyörgés, *Az iskolában tanuló deáki seregnek könyörgése és hálaadás, Könyörgés a' Szent Lélekhez, Ének a' Szent Lélekhez, A békeségért*, valamint a *Sanctus, Agnus Dei*.

A kimaradt szövegek közös jellemzője, hogy a tanulás lelkeségére (merthogy van ilyen is a felekezeti iskolák esetében) vonatkoznak sokkal inkább, mint a hétköznapi keresztény élet kereteire (*Tízparancsolat, Miatyánk*, reggeli és esti imádság). Ezek a kimaradt szövegek ugyanis eleve nem arra valók, hogy a gyermekek megtanuljanak olvasni, hanem hogy az olvasást, a tudományt mint az istencsereget egyik célját és eszközét mutassák be, és kialakítsanak egy helyes magatartást az iskolai munkával szemben. Ezt nyilván fontosabb volt a fiúknak megtanulniuk, a leányokat ugyanis ekkor még nem fenyegeti az a veszély, hogy a tudományukat hiúságokra, karrierépítésre stb. használják fel.

Érdekes ilyen szempontból az állami iskolák ábécés könyveit is megnézni, hogy milyen eszményt tükröznek a szövegei. A kontraszt kedvéért: a Révai Miklós által kiadott *ABC könyvetske, a' nemzeti iskoláknak hasznokra*¹³ című tankönyvébe lapozunk bele. Ez a kiadvány is kétnyelvű, de nem a latin, hanem

¹² HATVANI István, *A' Fiú és lányi iskolákban tanuló Gyermekék' számára iratott rövid könyörgések, a' Gyengébb Préceptorokhoz vagy Tanítókhöz, és Szülékhez való oktatással és intéssel*, [Debrecen], 1768³.

¹³ Az 1780-as kiadást találtam meg.

német a második nyelv, csak függelékként szerepel egy latin bölcsmondás-gyűjtemény, illetve fabulák. Nem szól kifejezetten lányoknak, módszertanilag és pedagógiai szempontból viszont lényegesen jobb. Itt valóban az olvasás megtanulása a fő cél – a szövegek tükrében is. A gyermekek felfogóképességéhez igazodó történeteket találunk benne, imádságok, énekek egyáltalán nem szerepelnek. A vallásos tartalom helyett az erkölcsi nevelést célzó szövegek dominálnak.

Összegzés

Az általunk vizsgált ábécéskönyv tehát egyértelműen jelzi, hogy a 18. század végi protestáns iskolarendszer fontosnak tartotta a leánygyermek elemi szinten történő oktatását, ugyanakkor az is világosan kiderül, hogy a lányok tanulásának intézményesen korlátot szabott. A latin nyelvet mellőzte mint a tudományokhoz való hozzáférés eszközét.¹⁴ Ezek a tankönyvek egy évszázadokon át jellemző beszédmód részei: hivatalosan nincs lehetőségük a nőknek megnyilatkozni, saját magukat, lelki-szellemi eszményeiket meghatározni, hanem a férfi vezetőréteg (legyen az polgári vagy egyházi, bármely felekezetű) határoz meg egy neki megfelelő és kényelmes nőképet, és azt erőlteti rá – esetünkben már a gyermekekre.

Következtetésképpen megfogalmazhatjuk: azzal, hogy a lányokat vagy nem tartották alkalmasnak a magasabb tudományok elsajátítására, vagy annyira más társadalmi szerepeket tulajdonítottak és szántak a nőknek, hogy emiatt eleve fölöslegesnek tekintették a lányok hosszas és alapos iskoláztatását, a felekezeti iskolákban lelkiségük alakulását is nagymértékben befolyásolták éppen azokkal a hiányokkal, amelyek ebben az ábécéskönyvben is tükröződnek.

¹⁴ Nyilván akadtak azért hölgyek a 18. század végén, sőt korábban is, akik megtanultak latinul. De általában nem a hivatalos, intézményes keretek között, amilyen az iskola volt.

FRAUHAMMER KRISZTINA

Egy klasszikusról női szemmel...

*Pongrácz Eszter Arany Koronája és „bordalékai” a népi vallásosságban**

Az özvegyen maradt gróf Pongrácz Eszter, Apponyi Miklós egykori felesége magányos éveiben sajátos vállalkozásba kezdett. Imádságos életének legszebb kincseit – ahogy írta „sok kinyomtatott és kézzel írott idegen imádságos könyvekből” – önálló gyűjteménybe rendezte és *Arany korona* címen kiadta Nagyszombatban, 1719-ben.¹ A 19–20. század fordulójának lelkeségi irodalmával, imakönyveivel foglalkozó kutató számára ez egy rendhagyó vállalkozás. Sajátossága leginkább abban nyilvánul meg, hogy azon kevés imakönyvünk egyike, amelynek nem csak megrendelője, hanem az összeállítója is nő.

Ma már köztudott, hogy kortársai között nem volt egyedülálló az özvegy tevékenysége. Jó néhányan saját kötettel álltak elő, és mecénásként, megrendelőként is számos előkelő asszony játszott fontos szerepet a korabeli lelkeségi irodalom formálásában.² Mindez jól példázza a magyar katolikus hívek körében meglévő 18. századi asszonyi kegyességet, amely az 1800 utáni években jórészt szertefoszlani látszott. Eltűntek a női megrendelők, mecénások és rendre a híres szónokok, papok, plébánosok (azaz egyházi férfiak) voltak azok, akik neve-

* A szerző az MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport munkatársa.

¹ A könyv teljes címe: *Igaz Isteni Szeretelnek Harmattýából nevedet, drága Kővekkal ki-rakott ARANY KORONA*. Az-az: Külömb-Külömb féle válogatott áitatos, szép Imádságokból, Lelki Fohászokból, Elmélkedéselből, Dicséretekből, és Szüvbéli indúlatokból, mint egy mennyei világossággal ragyagó, Istenhez ébresztő, drága Kővekből formáltatott, és készítettett Imádságokkönyv mellyet A’ Keresztény híveknek buzgó lelkek javára, ’s a’ jó pályya futásnak bóldog végezete Koronájának el-nyerésére, szorgalmatos munkájával szerzett, és költségével ki-nyomtatott tekintetes, es nagysagos Ovari, es Szent Miklosi PONGRACZ Ester, Néhai tekintetes, Nemzetes, és Vitézljő Apponyi Miklos uram meghagyott özvegye. Nyomtatott Nagyszombatban: Az Académiai bötükkal, Gall Friderik által, M. DCC. XIX. Esztendőben.

² A mecénások, megrendelők között említhető Kapi Anna, Bedegi Nyári Krisztina, Báthory Zsófia, Czobor Krisztina és Wesselényi Anna – GAJTKÓ István, *A XVII. század katolikus imádságirodalma*, Bp., Élet, 1936 (Palaestra Calasanciana: a piaristák doktori értekezései, 15), 8–9. Valamint itt említhetjük a korabeli klarissza rend jeles szerzőnőit, illetve fordítóit: Fodor Zsuzsannát, Újfalusi Juditot, Viczay Annát, Sigray Rózsát és Csáki Éva Franciskát – SCHWARCZ Katalin, *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században*, Szeged, Scriptum Kft, (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 6), 21–23.

lési tanácsokkal és elmélkedésekkel jócskán megtűzdelt imakönyveket adtak ki koruk hölgyei számára.

De térjünk vissza bő két századnyit az időben, amikor még előkelő családjaink asszonyai mentesek voltak a formálódó új polgári rend modern áramlataitól (regényektől, női lapoktól, kalendáriumoktól, a szalonok világától) és a nők hétköznapijaiknak szerves részét alkották a különféle ima- és áhítatgyakorlatok. Tapasztalatból tudták – hiszen előkelő, udvarral rendelkező főrangú asszonyokról volt szó – hogy a társadalom kevésbé művelt rétege is vágyakozik lelki táplálékra.³ Emellett azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a paphiánnyal küszködő, töröktől dúlt és szorongatott országban, ahol nem volt licenciátus, egyedül az imádságos könyv pótolta a papot, és fontos szerepet kapott a hitbuzgalmi élet fellendítésében.⁴

Ugyanakkor kevés volt a korban az olyan imádságot segítő vezérkönyv, ami után talán épp a női lélek vágyakozott jobban. Részint a bensőséges, mély, átélhető vallási élmény igényére való érzékenysége miatt, részint a neki kijelölt szűkös mozgástér miatt: a különféle vallási tevékenységekben kapott igazán teret és lehetőséget. Kinyomtatták tehát a magánhasználatra szánt imakönyveket, hogy így hozzátartozóik, ismerőseik, alattvalóik, hitfeleik minél nagyobb tömegéhez eljuthassanak.⁵ Pongrácz Eszter túllépett ezen a gyakorlaton, és nemcsak mecénásként, hanem egy sajátos imaantológia szerkesztőjeként emlékezhetünk rá. Ebben vélhetőleg segítségére lehetett rendkívüli olvasottsága és családi háttere. Testvére Pongrácz Imre, esztergomi kanonok, korábban Rómában tanult, és az ország számos más pontján is látott el lelkipásztori feladatokat.⁶ Nagybátyjuk, Pongrácz György pedig a váci püspöki címet viselte. Jóllehet személyükről keveset tudunk, Eszter imádságos lelkületéhez minden bizonnyal hozzájárultak ezek a rokoni kapcsolatok.

Az özvegyen maradt asszony legkedvesebb imáiból válogatott gyűjteményébe, követve a korban megszokott tematikai felosztást, az imáknak pedig igen bőséges merítését, számos variánsát tette közzé (például 17 reggeli és 10 esti imádságot közöl sorban egymás után). Forrásai közül csak Pázmány *Imád-*

³ GAJTKÓ, *i. m.*, 8.

⁴ *Uo.*, 10.

⁵ *Uo.*, 8.

⁶ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, X, 1905, 1394, 1398, 1399.

ságos könyvét sikerült eddig azonosítani, a többit egyelőre homály fedi.⁷ Művét 1719-ben nyomtatta ki első ízben a nagyszombati akadémiai nyomda, és ekkor még nyilván nem sejtette, hogy imagyűjteménye évszázadokon is átívelve halhatlan sikertörténetet fog befutni. Jelenlegi ismereteink szerint harmincnyolc kiadást ért meg 1911-es utolsó kiadásáig. Ez idő alatt az imakönyv a művelt, előkelő olvasóközönségtől szép lassan a társadalom alsóbb rétegeihez is eljutott, és parasztasszonyaink egyik legkedveltebb imakönyve lett. A népszerűség okainak felfejtése mindig izgalmas kérdés, ugyanakkor ilyen időtávlatból visszatekintve aligha kapunk pontos feleletet erre. Megválaszolásához Bálint Sándor szavai adhatnak némi támpontot: „A 19. századnak az individuális korszakban fogantatott épületes irodalma szentimentálisan finomkodó hangjával, nyelvújítástól megzavart stílusával alig tud a vallásos néplélekhez utat találni.”⁸ Ehhez hozzátehetjük még, hogy a 19. századi egyházi gondolkodás kigyomláta mindazokat az ősi mágikus és középkori gyökerű, keresztény misztikus elemeket az imaszövegekből, amelyek a kor felvilágosult és racionális szemléletétől távol álltak. Pongrácz Eszter munkájának azonban úgy tűnik, sikerült dacolnia mindezekkel az újításokkal. Sőt, az itt bemutatásra kerülő szövegek azt is bizonyítják, hogy a közel negyvenszer kiadott *Arany Koronával* a szerzőnő tevőlegesen is hozzájárult ahhoz, hogy az egyszerű, vallásosságában archaikus és félhivatalos elemeket is hordozó parasztság megőrizhesse ezt a 18. században talán még élő valóságként funkcionáló imaanyagot. Ahogy Erdélyi Zsuzsanna fogalmazta: ez egy „több irányból befolyt szellemi hordalékanyag, mely (ma itt) a népi kultúra sajátos üledékrétegeként jelenik meg szövegeinkben, a már egységessé összeállt, csiszolt költői formában.”⁹

A következőkben ezeknek a „hordalékoknak” és annak bemutatására tesztek kísérletet, hogy miként ülededett le ez az anyag nagyanyáink vallásosságában (teljes, betűhíven megőrzött szövegek; betűhíven megőrzött szövegrészletek; fennmaradt motívumok; fennmaradt gyakorlatok). Itt több száz szövegről van szó, így jelen tanulmányban csak néhány szűrőpróba-szerűen kiválasztott példa bemutatására van lehetőség.

⁷ Pongrácz Eszter és Pázmány Péter imádságos könyvének összevetéséről Bogár Judit tanulmánya ad bővebb áttekintést e kötetben.

⁸ *Egy magyar szentember: Orosz István önéletrajza*, kiad. BÁLINT Sándor, Bp., Magyarságtudományi Intézet, Franklin Társulat 1991, 36.

⁹ ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágéké, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok*, Pozsony, Kalligram, 1999, 44.

Teljes, betűhíven megőrzött szövegek

Magával hordozandó mindenkori Lelki-Kints

Ki magával hordozza; ellensége
és gonosz lélek nem árthat néki:
hirtelen haláltúl meg-szabadúl,
és rosszszül meg nem halhat. Ha
e' jelenést, a terhes Aszszony
mágánál hordozza, könnyen
szül: A melly házban tartatik:
semmi gonosz benne nem marad:
ki szüntelen mágánál hordozza:
annak halála előtt: harmad nap-
pal meg-jelenik a' Boldogságos Szűz Mária.

IMÁDSÁG

Oh Uram Jesus Krisztus! ki
száz két tsapást a' Zsidóktúl
fel-vettél. Azoktúl a' kertben har-
mintzszor poffon verettél, Annás
Házánál, hétszer földre estél. Fe-
jeden, karjaidon, és mellyeden,
harmintz ütést szenvedtél. Vál-
laidon, lábaidon is harmintzör
vonattál: szentséges Szivedből,
százhuszonkilentz fohászokodást
botsátottál. Harmintz háromszor
szakáloznál fogva hirtzoltattál.
Halálos-képpen taszittattál, hogy
a' nehéz keresztel a' földre esnél.
Te hat ezer, hat száz, hatvan hat
tsapást ostorozásodkor szenvedtél:
Szent Fejeden, a' tövis Korona
miatt, ezer sebet szenvedtél: a'
Kereszten, három hegyes tövis
Szent Fejedet által járta: Ortzád-
ra harmintz-hétszer pöktek: Szent
Testeden öt ezer, négy száz, het-
venött sebek. A' Vitézek, kik
meg-fogtak, ők százon, nyöltzan
vóltak. Hóhérok, harmintzhár-

man: kik kötözve vezettek hárman. Véred tsöppei, mellyek kiszármaztak Szent Testedből, harmincz ezer, négy száz, hármintz vólt. Kérlek tégedet, a' te keserves kin-szenvedésed, Vérednek kiontása, és Szent haláloed által, minden büneimnek-botsánattyáért; és hogy engemet meg-ments minden testi, és ördögi veszedelemtül: adgy malasztot életem jobbitására; ne engedd nékem ki-múlnom igaz penitencia-tartás, és büneim gyógyána-nélkül, és szentséges Testednek vétele-nélkül. Mind ezek fellett, a' te szerelmedet adgyad énnekem, hogy téged szeresselek nem a' pokoltúl-való féltemen, avagy a' Meny-Ország reménségéért; hanem szeretetből egyedül a' te szerelmedért. Amen.

Imádkozzál hét Mi-Atyánkot, hét Üdvözetet, és egy Hiszek egy Istent. &c.

(*Arany Korona, i. m., 1753, 240.*)

Vérednek kiontása és szent haláloed által
Oh Uram Jézus Krisztus, ki száz két csapást a zsidoktól felvettél,
Azoktól, akikben harminczszor pofon verettél,
Annás házánál héccer földre estél,
Fejeden, karjaidon és melleden harminc ütést szenvedtél,
Vállaidon is harmincát,
Szent hajadnál fogva harminczszor vonattál,
Szencséges szívedből százhuszonkilenc fohászkodást bocsájtottál,
Harmincháromszor szakálladnál fogva hurcoltattál,
Halálosképpen taszítottattál, hogy a kereszttel a földre estél,
Tehát ezerhatszázhetvenhat csapást ostorozásodkor szenvedtél,
Szent fejeden a töviskorona miatt ezer sebet szenvedtél,
A kereszten három hegyes tövis szent fejedet átjárta,
Orcádra harminchét szer köptek,
Szent testeden ötezer-négyszázhetvenöt seb.

A vitézek, kik megfogtak, ötszáznyolcvan volt,
 Hóhérok harminchárman,
 Kik kötözve vezettek, hárman,
 Vérednek cseppjei, melyek kiszármaztak, szent testedből
 harmincezer-négyszázharminc volt.
 Vérednek kiontása és szent halálad által
 minden bűneimnek bocsánatáért,
 S hogy engem megmencs,
 Minden testi és ördögi veszedelemtül,
 Adj malasztot jobbulásomra,
 Ne engedd nekem kimúlnom igaz penitenciatartás
 és bűneim gyónása nélkül,
 És szencséges testednek vétele nélkül.
 Mindezek fölött a te szerelmedet adjad nekem,
 hogy téged szeresselek,
 nem a pokoltól való félelemben,
 Vagy a mennyország reménységéért, szeretetbül
 És egyedül a te szerelmedért, ámen.

(gyűjtötte: Erdélyi Zsuzsanna, Székelyszabar, Baranya megye, 1971. április 27. Péter Ambrusné Mezei Teréztől, szül.: 1900 Józseffalva, Bukovina)¹⁰

Az *Arany Koronából* idézett imaszöveg alatt Erdélyi Zsuzsanna archaikus imaszöveg-gyűjteményének 291. számú imája olvasható. A Pongrácz-féle imaszöveg az általam használt 1753-as kiadásban még olvasható, de az 1845-ösben és az 1881-esben már nincs benne, tehát a folyamatos újbóli kiadások során kikopott az imakönyvből. Ezzel szemben a mellette lévő teljesen betűhív egyezést mutató imát 1971-ben rögzítette Erdélyi Zsuzsa Székelyzabaron. Bogár Judit összevetéséből tudjuk, hogy ez egy olyan imája az általunk vizsgált gyűjteménynek, amelyet nem Pázmánytól vett át, forrása tehát ismeretlen. Némi támpontot talán a Krisztus szenvedésekor kihulló vércseppek számadatai adhatnak, amelyek alapján Bálint Sándor a 1712-ben kiadott *Makula nélkül való tükrör* című művet jelöli meg forrásként.¹¹ A vércseppek számai azonban nem egyeznek Pongrácz, illetve Újfalusi munkáiban,¹² valamint ma már az is ismert,

¹⁰ ERDÉLYI, *i. m.*, 645.

¹¹ BÁLINT Sándor, *Karácsony, húsvét, pünkösd*, Bp., Szent István Társulat, 1973, 233.

¹² Újfalusi Judit *Makula nélkül való tükrör*ben a következő adatok szerepelnek: Kaifás előtt 102 ütés érte a nyakát, 110 az arcát, 85 csapás a fejét, 120 a nyakát, 62 a lapockáját, 80 a hátát, 38 a hasát és 37 a könyökét; ostorozásakor 6666 ostorütést, 5475 sebet kapott és 30.200 ki-

hogyan a szenvedéstörténet ilyen jellegű számadatai a késő középkori gótikus lelkiség motívumai közé tartoznak.¹³ A gótika realiztikus látásmódjának örökségként e motívum elvétve ugyan, de több barokk és 19. századi kegyességi munkában felbukkan (*Octava Seraphica*, 1733, 1768; *Liliom kertecske* c. imakönyv, 1675, 1690, 1701, 1720, 1740, 1767, 1779, 1819; *Dóri énekeskönyv*, 1763–1774; *Abért István énekeskönyve*, 1866–1898).¹⁴ E munkák sorába illeszkedik az *Arany Korona*. A fent bemutatott archaikus imaszöveg azt sejteti, hogy a többi mű mellett ez az imakönyv népszerűsége okán szintén fontos szerepet kaphatott e motívum tovább élésében.¹⁵

Az eredeti szövegnek egy másik eleme is figyelmet érdemel: az imához fűzött instrukció. Ilyen és ehhez hasonló útmutatásokkal gyakran találkozunk a 19. és 20. században is népszerű, szent levélként ismert, különleges erővel felruházott szövegeknél (például: *Hét mennyei zár*, *Tóbiás áldása*, *Szent Mihály levele*, *Az Úr Jézus 15. titkos szenvedése* stb.)¹⁶, illetve egyes archaikus imák esetében, így például a fent bemutatott imához kapcsolódóan:

Ez a jelenés Jeruzsálemben találtatott a szent koporsóba, aki magával hordozza, ellenségei és a gonosz lélek nem árthat neki. Hirtelen haláltól

ömlött vércseppje volt. Vö. ÚJFALUSI Judit, *Makula nélkül való tükör, Melly Az üdvözítő Jesus Krisztusnak és szent Szüleinek életét, így keserves kinszenvedését és halálát adgya elé*, Nagyszombat, Jezus Társasága Akadémiája betűivel, 1712, 331, 366.

¹³ RADÓ Polikárp, *A megújuló istentisztelet: Múlt – Jelen – Jövő*, Bp., Ecclesia, 1973, 70–71.

¹⁴ A felsorolt munkák szenvedéstörténetre vonatkozó számadatairól és forrásairól lásd: MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdramák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*, Piliscsaba–Budapest, PPKÉ BTK – Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, 2009, 234–241.

¹⁵ Bálint Sándor *Karácsony, húsvét, pünkösd* című művében leírja, hogy ez az imaszöveg „múlt századi ponyvairodalmunkban is sűrűn felbukkan”, idéz is egy betűhív egyezést mutató szöveget, forrásul azonban tévesen a *Makula nélkül való tükör* című munkát adja meg. Az ima ponyvákön való előfordulásához tehát további vizsgálódásokra lesz még szükség. BÁLINT, *Karácsony...*, i. m., 232–233.

¹⁶ Ezek a szövegek, „egekből alábocsátott levelek” többnyire a ponyvairodalom termékei voltak, nyomtatványok vagy kéziratok másolatok formájában terjedtek. Magyarországon az első ilyen kiadványok a 19. század végén–20. század elején kerültek forgalomba. Természetfeletti eredetűnek tartották őket, így másolásuk, olvasásuk, vagy épp csak birtoklásuk által hathatós segítséget reméltek tőlük haldoklás, szülés, betegség, golyó ellen, peres ügyekben. A műfajról és előfordulásáról bővebben lásd: FRAUHAMMER Krisztina, *Írásba foglalt vágyak és imák*, Szeged, Néprajzi Tanszék, 2013, 38.

megszabadul, ki magánál hordozza, annak harmadnappal halála előtt megjelenik a Boldogságos Szűz Mária.¹⁷

Ez a példa is igazolja, hogy a 19. század (esetenként még a 20. század) során újranyomatott imakönyveket igyekeztek ugyan megfosztani ezektől a mágikusnak, babonásnak vélt elemektől, ugyanakkor ezek a szövegek megtalálták azokat az utakat, amelyek megmentették őket a teljes feledéstől.

Betűhíven fennmaradt szövegrészletek:

A következő példában egy „Gonosz felhők elleni” imádságot olvashatunk. Gonosz felhők ellen.

IMÁDSÁG

Teremtetlen Atya + Teremtetlen Fiú + Teremtetlen Szent Lélek Isten + Mérhetetlen Atya + Mérhetetlen Fiú + Mérhetetlen Szent Lélek Isten + Örök Atya + Örök Fiú + Örök Sz. Lélek Isten +.

Uram Jézus Krisztus, ki mennyet,
földet teremtetted, Jordán
vizét megáldottad, ó benne meg-
keresztelkedtél, a' keresztfán függ-
vén, minket megváltottál, és a' te
Szentlelkedet az Atya Istennek aján-
lád: kérlek hogy áld meg, és a'
szent keresztnek + jegyével jegyezd

meg a' felhőket, a' mellyeket most
szemeimmel látok, hogy bennök
kártokozó gonoszságai megfogyat-
kozzanak. Ki élsz, és uralkodól
mind örökkön örökké. Amen.

¹⁷ ERDÉLYI, *i. m.*, 645. Az imához fűzött utasítást az ima adatközlőjétől (Péter Ambrusné Mezei Teréz, szül.: 1900, Józseffalva, Bukovina) Erdélyi Zsuzsanna jegyezte fel Székelyszabaron, Baranya megye, 1971. április 27.

**Oszlazzson el téged az Atya +
oszlazzson el téged a' Fiú +, oszlazz-
son el téged a' Szentlélek Isten +.**

**Rontson meg téged az Atya +,
rontson meg téged a' Fiú +, ront-
son meg téged a' Szentlélek Isten +.**

**Atyának +, és Fiúnak+, és Szent-
lélek Istennek + nevében. Amen.**

(*Arany Korona, i. m., 1753, 355.*)

Az imaszöveg egy több imából, antifónából, litániából valamint rövidebb közbeékelt magyarázatokból álló részhez tartozik, melyekből szinte egy teljes rítus bontakozik ki előttünk.¹⁸ Ennek forrása szintén nem ismert, Pázmánynál legalábbis nem olvasható. Az imához fűzött instrukcióból az is kiderül, hogy rossz idő, vihar, szélvész esetén vélhetőleg közösségileg is végezhetek ilyen áhítatgyakorlatot a hívek, egy-egy olvasni tudó előimádkozó vagy családtag segítségével. „A következő litániát mondjad térdepelve és házi néped feleljen. Az is jó volna, a szentelt gyertyát ekkor meggyújtánád.”¹⁹

A cím alatt olvasható használati utasítás szintén beszédes: „Szélvész, és égi háború idejekor úgy utazásaidban, mind pedig pestis időben élhetsz e következő imádságokkal, néminemű igéket azon időkre változtatván, mellyekkel szükségednek idején akarsz élni.”²⁰ Az ima hathatóságát kilátásba helyező útmutatás termékeny talajra hullott. Számos olyan példát tudunk ugyanis említeni a népi gyógyászatból, a különféle rossz idő elleni eljárásokból, amelyekben a fenti imaszöveg vastagon szedett részei több évszázad múltán is szó szerint visszaköszönnek. Így a magyar nyelvterület számos területéről vannak adataink arra hogy a Szent Antal tüze és orbánc betegség ellen e sorokat imádkozták.²¹

¹⁸ Ennek elemei: 1. Először mondjad Szent János evangéliumát + ima 2. csókold meg a könyvet + rövid fohász 3. antiphóna 4. Gonosz felhők elleni imádság végén három, keresztvetés alatt mondandó rövidebb fohással 5. *Miatyánk* imádság 6. *Üdvözlégy* imádság 7. litánia. A hozzáfűzött instrukció: „A következő litániát mondjad térdepelve és házi néped feleljen. Az is jó volna, a szentelt gyertyát ekkor meggyújtánád.” *Arany Korona, i. m., 1753, 354–355.*

¹⁹ *Arany Korona, i. m., 1753, 354.*

²⁰ *Uo.*

²¹ Grynaeus Tamás Jászfákóalmáról, Gyöngyöspatáról, Kistelekről, Martonyosról, Jászsószentgyörgyről, Karácsondról közöl ilyen szövegvariánsokat. GRYNAEUS Tamás, *Szent Antal tüze*, Bp., Akadémiai, 2002, 122–125.

Tápérról, illetve Zákányszékről gyűjtött vihar elleni harangozási gyakorlathoz kötődően is ismertek a szövegrészletek.²² Erdélyi Zsuzsanna archaikus ima-gyűjteményében „Erős idő elleni” ima címen,²³ a rossz idő elűzésének és megkeresztelésének gyakorlatában,²⁴ valamint a Karancs-hegy alján a ’90-es évekig gyógyító Karmánné nógrádi asszony imarepertoárjában olvashatjuk őket.²⁵ A gyűjtések többször leírják, hogy az imaszöveg forrása Pongrácz Eszter *Arany Korona* című imakönyve, amelyhez többnyire családi örökségként jutottak tulajdonosai, több adatközlő napi olvasmányai közé tartozott.²⁶ Ezek az eldugott, ritka olvasástörténeti adatok nagyon értékesek, hiszen e művek használatáról, olvasói köréről meglehetősen nehéz információkat szerezni, ugyanakkor hatás-történetük ezek mentén ragadható meg legmegbízhatóbban.

Fennmaradt motívumok

Egyes szövegek esetében nem tudunk kimutatni szöveg szerinti egyezéseket, csak a motívumok szintjén ragadhatóak meg feltételezhető rokonságok. A következő szövegpéldában egy ilyen imaszöveget mutatok be. Az imaszöveg az 1753-as második kiadásban olvasható, az 1845 és 1881-es kötetekben már csak a vastagon szedett részeket találjuk. A szöveg forrása ismeretlen, Bogár Judit összehasonlítását alapul véve, bizonyosan nem Pázmánytól származó imáról van szó.

Házi imádság Mellyben Istennek könyörgünk az Háznak áldásáért, és megtartásáért

²² LELE József, *Vihar elleni harangozási szokások Zákányszéken*, Múzeumi kutatások Csongrád megyében, 1999/2000, 181–191.

²³ ERDÉLYI, *i. m.*, 155–156.

²⁴ Pócs Éva számtalan ilyen hármas áldás- és átokszöveget közöl ráolvasás-gyűjteményében rossz idő, vihar, gonosz felhők, betegség, fájdalom stb. elűzéséhez kötődően. *Magyar ráolvasások*, összeáll. PÓCS Éva, II, Bp., MTA Könyvtára, 1986, 367–376.

²⁵ LIMBACHER Gábor, *Gyógyítóasszony Nógrádban a XX. század végén*, Ethnographia, 1995, 787–827.

²⁶ LELE, *i. m.*, 181–191. LIMBACHER, *i. m.*, 813. Bálint Sándor Orosz István önéletírásának előszavában utal arra, hogy a híres jászladányi előénekes, szentember, ponyvaíró szintén forrásként használta az imakönyvet. BÁLINT, 8. jegyzetben, *Egy magyar szentember...*, *i. m.*, 36. Ezt mutatják legalábbis az általa említett ponyvákban található szövegegyezések, például a *Töviskorona virágok, nagybőjti ájtatosságok* (Jászárokszállás, Egri Nyomda, 1908) című ponyvában olvasható Krisztus kínszenvedéséről szóló litánia, vagy a *Szent Antal dicséreti* című ima egy másik népszerű kiadványban: *Dicsőséges Pádmai szent Antal és Mária Magdolnához ájtatos énekek, imák és a szent olvasó módja*, kiad. OROSZ István, Jászladány–Bp., 1906.

**Leg-szentségesebb Sz. Háromság,
őrizzed ezen Házat, és áld-meg
az ő minden népét, és mindene-
ket, a'kik benne, és kívül van-
nak! és mind azokat –is; a' kik
bé, és ki mennek. Leg-szentsé-
gesebb Szent Háromság, öleld-
meg ezt a' Házat, hogy abba,
semmi szerentsétlenség ne jöjjön;
vagy gonosz emberek ördögi, és
babonás tselekedeti, annak ne ár-
tsanak: vagy tűz, égi háború,
menykö ütés, ártalmas szelek;
zápor, és kő-eső, és semmi egyéb-
veszedelem; és szerencsétlenség ne
érje. Leg-édességesebb Uram
Jesus Krisztusnak Szent Neve, és
Titulussa: Nazaretbeli Jesus, Zsi-
dóknak Királya, tartsa, és őrizze-
meg ezt az Házat; és azon, az ő
szent békessége maradjon: és a'
benne lévő népnek, azon Jesus
Szent Neve, légyen minden mun-
káiban kezdete, és vége.**

A' Boldogságos Szűz Mária,
Istennek Szent Anyja könyörög-
jön az Istennek, hogy óltalmazza
ezen Házat minden gonosztúl.
Szent Mihály Arkangyal, Angya-
lok egész kilentz karjaival, őriz-
zék ezen házat, és benne lévő
népet, minden szerentsétlenségtül.
Négy Szent Arkangyalok, állya-
nak ezen Háznak nagy szegletin,
és legenek őrzői. Tizenkét Sz.
Apostolok, legyenek Sáfári en-
nek a' Háznak, hogy abban, min-
den dolgok jóra forduljanak.
Négy Szent Evangélisták; erősi-
tsék ezen Házat, hogy semmi
szerencsétlenség bé ne jöhessen.

Krisztus Szent Keresztye, légyen
fedezete ennek a háznak. Krisztus
három szegei, legyenek ezen Ház
ajtájának zárjai. Krisztus Sz. Koro-
nája, légyen ezen Háznak minden
tisztessége: és eképpen,
mind ezen Sz. Igékkal, légyen ez Ház
meg-áldva.

Oh Názáretbéli Uram Jesus
Krisztus! könyöröly mi rajtunk: Sz.
Szűz Mária, könyörögi érettünk:
Keresztelő Szent János könyörögi
érettünk. Szent Florián könyö-
rögi érettünk. Szent Fábían, és
Sebestyén, Szent Lőrintz, Szent
Rosália, könyörögjetei éret-
tünk: hogy tüztül, hirtelen, és
dög haláltól, ezen Házat, és az
ő népét, az Úr Isten megtartsa
a' ti érdemetek-által. Amen.

(*Arany Korona, i. m., 1753, 41–42.*)

E szöveg esetében ismét a 19. századi kiadásokból már hiányzó sorokra hívnám fel a figyelmet. A Krisztus szenvedéséhez tartozó eszközök (töviskoro-
na, kereszt, három vasszeg²⁷), a ház sarkában álló négy angyal, a négy evangé-
lista, a tizenkét apostol védelmező szerepének motívumai több archaikus
imaszövegben is felbukkannak, így például az Erdélyi Zsuzsanna által 1970-ben
gyűjtött *Három vasszeg* című imaszövegben:

Három vasszeg
Az Úrjézus töviskoronája
Lögyön e ház ajtatja,
Három vasszeg
Lögyön a kilincse, zárja,
Hogy a Sátán képe ne gyühessen be rajta,
Az Úrjézus szent keresztfája,

²⁷ A három vasszeg motívumban a keresztre feszítés három szöge jelenik meg, amelyet Krisztus ereje járt át, így ezt az erőt szimbolizálja. Ezen túl a vasnak is vélhetőleg jelentősége volt, hiszen ennek az anyagnak ősi varázserőt tulajdonítottak. Hathatósnak tartották veszedelmek, bajok elhárítására, illetve az ezeket okozó ártó szellemek és démonok távol tartására. ERDÉLYI, *i. m.*, 189.

Lögyön e ház teteje,
Négy sarkára álljon a négy evangélista,
Szűz Mária lögyön e ház őrzője,
AZ Úrjézus szencsége s szent szíve bízom benned.

(Az imát gyűjtötte Erdélyi Zsuzsanna, Kecskemét, 1970. aug. 21–25. –
Néprajzi Találkozó, Tóth Ferencné Máté Mária, 1903.)²⁸

Pócs Éva Zagyvarékason gyűjtött ráolvasásai között a házszenteléshez kapcsolódóan szintén találunk hasonló tartalmú szöveget. A lejegyzések szerint vízkeresztkor és húsvétkor szenteltvízzel hintették be a házat és az összes melléképületet, és eközben hangzott el a motívumaiban egyezéseket mutató rövid fohász:

Órizzen meg a jó Isten minden szerencsétlenségtől,
4 evangélista álljon a négy sarkára,
hogy a gonosz sátán meg ne kísérthesse,
Az Úr Jézus töviskoronája legyen ennek az ajtónak zárja.²⁹

További egyezést és hasonlóságot mutató motívumokat és szófordulatokat (például: „Názáretbeli Jézus zsidóknak királya”; „Én lefekszem én ágyamba, mint Úr Jézus koporsómba”; J.N.R.J.; S.S.N. betűkombinációk) is bőven lehetne még hozni, annak szemléltetésére, hogy az *Arany Korona* imái miként üledtek le és jelentek meg a 20. századi népi vallásosság orális hagyományaiban. E tanulmány terjedelmi korlátai erre nem adnak lehetőséget, de reményeim szerint felhívják a figyelmet a hagyományozódás e sajátos folyamatára, valamint az egyházi írásbeliség és a mára szinte teljesen kikopott, oralitásban élő népi vallásosság szoros egybefonódására.

²⁸ ERDÉLYI, *i. m.*, 188.

²⁹ *Magyar ráolvasások, i. m.*, II, 420, 92-es ráolvasó szöveg.

Fennmaradt cselekmények

Végezetül néhány olyan részét szeretném bemutatni Pongrácz Eszter művének, amelyekben szentelményekhez kötődő gyakorlatokról, hiedelmekről ír.

A szent keresztnek magyarázatjáról és hasznáról

Haszna pedig a' Szent Keresztnek ez: hogy az ördögöt el-kergeti, és megijeszti. [...] Tovább való haszna a szent keresztnek ez: hogy általa sok testi betegségek és nyavalyák meg-gyógyítottak: mérges és feneoktalan állatok, megölettek vagy megszelidítettek.³⁰

A szenteltvízről

Haszna a Szentelt víznek: hogy azt, az ördög nem szenvedheti. Azzal a' betegek sokszor meg-gyógyítottatnak. Azzal, az ördögi mesterség megoldatik. [...] Az Anyaszentegyház könyörög azokért, kik a' szentelt Vízzel élnek, hogy Isten oltalmazza őket minden testi, lelki veszedelmektől. Végezetre; a szentelt Víz által, az ördög hatalma ki rekesztetik az Istennek teremtett állatinál: kire nézve: eddelünket is szoktuk megáldani, hogy a Krisztus áldomása, valami jót hozzon a' meg-áldott edelre.³¹

A keresztéről írott magyarázó szöveghez számos konkrét esetet, példát (Szent Ágoston idejében egy beteg asszonyról, Szent Szabinusról, Szent Benedekről, Donátus püspökről, Ezekiel prófétáról) is hoz Pongrácz Eszter, melyeket vélhetőleg a leírással együtt, nem teljesen szó szerint, de Pázmány Pétertől emel át. A szenteltvízről szóló leírást szintén Pázmánytól kölcsönzi, itt azonban már elhagyja a víz hasznosságát szemléltető példáit, csak a tanításra szorítkozik. Az 1845-ös és 1881-es kiadások tovább redukálják a leírásokat, a fent vastagon szedett részek és példák elhagyásával.

A hivatalos egyházi dogmatika szerint a szentelmények az egyház által a szentségek mintájára alapított látható jelek, amelyek bizonyos, főleg természetfeletti hatásokat hoznak létre. Tárgyukat tekintve lehetnek cselekmények vagy tárgyak, céljukat tekintve áldások vagy ördögűzések.³² E

³⁰ *Arany Korona, i. m.*, 1753, 27.

³¹ *Uo.*, 28–29.

³² BÁRTH Dániel, *Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon*, Bp., L'Harmattan, 2010, 101.

gyakorlatoknak és tárgyaknak továbbélő hagyományait, illetve átalakuló módon fennmaradó nyomainak tapasztalhatjuk, a szentelt vízhez és keresztvetéshez kapcsolódó népi gyakorlatokban: a népi vallásosságban, a gyógyításban és különféle hétköznapi gyakorlatokban. Egykor keresztet vetettek a beteg emberre, állatra, sötét felhőkre, fekvőhelyre, ételre, vetőmagra, a rossz, az ördög elűzésének jeleként. A vizet hasonlóan sokrétűen alkalmazták. Gyógyító, gonoszűző, rontáselhárító szerepe miatt végigkísérték vele a növénytermesztés, állattenyésztés, házimunkák és az emberi élet fontos eseményeit.³³

Összegzésül

Példáimmal azt kívántam szemléltetni, hogy az egyházi írásbeliség hogyan, milyen közvetítő csatornákon keresztül formálta a társadalom széles rétegeinek vallásosságát, illetve maga a társadalom hogy szelektált e felkínált szövegek között. Nem gondolom, hogy a népi vallásossághoz, népi hiedelmekhez kapcsolódó példáimnak az összövegeit találtam meg. Talán csak egy olyan láncszemet, amely közelebb visz minket ezen archaikus, és eredetüket tekintve máig erősen homályban lévő műfajokhoz. Ahogy Erdélyi Zsuzsa néni fogalmazott: „a középkori latin egyházi irodalom bizonyos műfajaival s ezeknek sok esetben megromgálódott, széthullott szóállományával”³⁴ találkoztunk ezekben a szövegekben. Egy biztosan állítható: Pongrácz Eszter elévülhetetlen érdemeket szerzett e lelkiségi hagyomány megőrzésében, ébren tartásában és tovább élítésében.

³³ BÁLINT Sándor, *Sacra Hungaria: Tanulmányok a magyar vallásos népiélet köréből*, Bp., Ős-Kép, 2009, 71.

³⁴ ERDÉLYI, *i. m.*, 44.

GESZTELYI HERMINA

A női vallásosság lehetőségei és elvárt formái a hímzésmintakönyvek ajánlásai alapján a kora újkorban

A mintakönyvek kutatása, tanulságai

A Bethlen Katához köthetően fennmaradt „szövegek” és „szövetek” együttes vizsgálatának eredményeit korábban már igyekeztem megmutatni az egyéni, családi és felekezeti reprezentáció összefüggésében, jelezve, hogy elsődleges céljuk a tanítás és a példaadás volt.¹ A tevékenységek különböző meghatározottságait próbáltam minél alaposabban feltárni, érzékeltetve ezzel, hogy bizonyos minták – reflektált vagy kevésbé tudatos – figyelembe vételével láttatja magát egy kora újkori főúri asszony. Akár közvetlenül, akár közvetetten, Bethlen Kata patrónai, kultúraszervezői, írói tevékenységére valamiképpen hatást gyakoroltak udvari papjai, illetve halotti beszédek, a női életvezetési tanácsadó könyvek, az angol puritán és pietista kegyességi szövegek és az erősen működő családi hagyomány.² A Bethlen Katával kapcsolatban korábban vizsgált textilkészítéshez használatos, a magyar szakirodalomban azonban kevésbé figyelembe vett mintakönyvek esetében is világossá válik, hogy nem csupán a motívumok közreadásával szolgáltatóknak mintát, hanem dedikációikkal az erényes nő képét is példának állítják. Így pedig érdemes a nőekkel szembeni elvárá-

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ Elsősorban Bethlen Kata templomi adományaira koncentrálva jelent meg ezzel kapcsolatban tanulmány, illetve a szakdolgozatom foglalkozik behatóbban a kérdéssel. GESZTELYI Hermina, *Kettős önmegjelenítés – A Bethlen Katához köthető iparművészeti alkotások mint az egyéni és közösségi reprezentáció médiumai*, Szkhion, 2012, 2, 94–103; Uő, *Bethlen Kata reprezentációi – szövegei, templomi adományai, kultúratámogató és –szervező tevékenységei mint példaadás és az erényes nő megjelenítése*, [szakdolgozat], Debrecen, DE BTK, 2014.

² Ennek megmutatása, és az ilyen típusú megközelítés elindítása Markos Andrásához köthető, aki legmarkánsabban 1969-es tanulmányában hívta fel erre a figyelmet. Az utóbbi időben Németh S. Katalin és Fazakas Gergely szövegei követik ezt az irányt. MARKOS András, *Bod Péter és Árva Bethlen Kata*, Református Szemle, 1969, 339–357.

sok, viselkedési formák hordozóiként is vizsgálni őket, a halotti prédikációkhoz vagy a tanácsadó könyvekhez hasonlóan.

Nem meglepő, hogy a Bethlen Kata-kutatás nem tulajdonított kiemelt jelentőséget a mintakönyveknek, hiszen nem lehet bizonyítani, hogy neki valóban lettek volna ilyen gyűjteményei. Az viszont szinte biztos, hogy a nála dolgozó varrók és hímzők révén kapcsolatba került ezen kiadványokkal.³ A mintakönyvek vizsgálata azonban eredményre vezethet, ugyanis a Bethlen Katánál előforduló ábrázolásmód – amelyen a zászlós bárány és az evangélisták jelképei láthatóak – nem tűnik gyakorinak.⁴ Bethlen tevékenységének jobb megismerése miatt hasznos áttekinteni az egész Európában forgalomban lévő gyűjtemények mintakincsét, hogy képet alkothassunk arról, valóban ritkaságnak tekinthető-e az evangélisták ábrázolása. Emellett pedig – és jelen tanulmány ezt a megközelítést igyekszik érvényesíteni – a nőkre vonatkozó példás magatartás kulturális hordozóiként is érdemes rájuk tekinteni: a kora újkori mintakönyvek ilyen típusú kutatása Magyarországon nemcsak Bethlen Kata kapcsán, hanem általában is hiányzott. Mivel a textilkészítés esetében maga a tevékenység és az ábrázolás is az önmegjelenítés egyik kitüntetett terepe volt a nők számára,⁵ azt gondolom, hogy a mintakönyvekben megképződő erényes nő alakja (is) hatással volt a kora újkori nők – így akár Bethlen Kata – önszemléletére és önláttatására.

Elsőként szükséges tisztázni, hogy a tágabb kutatás mit ért mintakönyv alatt, ugyanis ez sem minden esetben egyértelmű, amit a német szakirodalomban használatos fogalom meghatározások is jeleznek: „Sammelwerke, die für alle ornamentbedürftigen Handwerker sorgen wollen⁶”, illetve „[...] womit

³ Vö. *Bibliographie der Modelbücher*, hg. Arthur LOTZ, Stuttgart, Anton Hiersemann, 1963, 3. Lotz itt kifejti, hogy miért nem kerültek be a mintakönyvek a könyvtárakba, így a könyvjegyzékek sem őrizték meg őket. Részletezi továbbá azt is, hogy ezek a varrók tulajdonában voltak, ez magyarázza a nagymértékű elhasználódásukat is.

⁴ PALOTAY Gertrúd, *A debreceni református egyház régi terítői*, Debreceni Szemle, 1936, 84–94; *A történelmi Küküllői egyházmegye egyházkezségeinek történeti katasztere*, I–IV, összeáll. s. a. r., bev., jegyz. BUZOGÁNY Dezső, ÓSZ Sándor Előd, TÓTH Levente, Kolozsvár, Koinónia, 2008–2009 (Fontes Rerum Ecclesiasticarum in Transylvania, 1). A Palotay-féle és a küküllői gyűjtések alapján ez nem tipikus ábrázolás, az evangélisták csak a Bethlen Katához köthető textiliákon fordulnak elő. Egyéb gyűjtéseket áttekintve magam sem talákoztam hasonlóval, az Agnus Dei többször megjelenik, de az evangélisták szimbólumai nélkül. Lásd például Cz. TÓTH Hajnalka, S. LACKOVITS Emőke, *16–18. századi református úrasztali textiliák a Dunántúrról*, Megyei Közművelődési Intézet, Veszprém, 1995.

⁵ Lásd ehhez Susan FRYE, *Pens and Needles: Women's Textualities in Early Modern England*, Pennsylvania, University of Pennsylvania Press, 2010, 1–29.

⁶ Alfred LICHTWARK, *Das Modelbuch des Peter Quentel = Gesammelte Studien zur Kunstgeschichte, eine Festgabe zum 4. Mai. 1885 für Anton Springer*, Leipzig, E. A. Seemann, 1885, 144.

man ein Mustertuch bezeichnete, auf dem man verschiedene Muster und Arten der Stickerei in kleinen Proben vereinigte.”⁷ Míg utóbbi megfogalmazás kifejezette a hímzéshez használatosnak tekinti az ilyen jellegű gyűjteményeket, addig az első definíció tágabban értelmezi a mintakönyvet, ezért is kapcsolódik ehhez egy szűkítő fogalom – a csipkemintakönyv („nur das für bestimmte Techniken vorgearbeitete Ornament enthalten”).⁸ A mintakönyveket eddig legteljesebben Arthur Lotz 1963-as munkája, a *Bibliographie der Modelbücher* gyűjtötte egybe. Ebben Lotz ismét tágabban kezeli a fogalmat: „Mit dem Wort »Modelbuch« bezeichnete man im 16. und 17. Jahrhundert eine Sammlung von Mustern hauptsächlich für Stickereien, Spitzen und ähnliche weibliche Handarbeiten.”⁹ Jellemzően tehát nem váltak szét a kézimunka különböző műfajaihoz kiadott mintagyűjtemények, határozott különbség a későbbiekben sem alakult ki a kézimunka különböző módjaihoz készült mintakönyvek között. Amennyiben mégis külön a hímzéshez használható mintákat foglalt magában egy kiadvány, azt a címlapon feltüntették.¹⁰

Kijelentéseimet 15 mintakönyv 20 kiadása alapján teszem,¹¹ amelyeket sikerült eredetiben (ezek az első edíciókhoz képest akár évszázadokkal későbbi újrakiadások), faksimile kiadásban vagy digitalizált változatban áttekintenem. Emellett felhasználom a Lotz által összegyűjtött anyagot is, amelynek az álta-

⁷ Jean LOUBIER, *Ein venetianisches Modelbuch vom Jahre 1559 in einem kursächsischen Einbände. Mit 2 Mustertafeln und einem farbigen Kunstblatt = Zeitschrift für Bücherfreunde: Monatshefte für Bibliophilie und verwandte Interessen*, hrsg. Fedor von ZOBELITZ, 1(1897/1898), I, Bielfeld–Leipzig, Velhagen & Klasing, 86.

⁸ LICHTWARK, *i. m.*, 144.

⁹ *Bibliographie der Modelbücher*, 4. jegyzetben *i. m.*, 3.

¹⁰ Pl. Christian Egenolff mintakönyvének címlapján ez olvasható: „Modelbuch aller Art Nehewercks und Stickens.” Christian EGENOLFF, *Modelbuch, aller Art Nehewercks und Stickens* [...], Frankfurt am Main, Christian Egenolff, 1527.

¹¹ Kiadásuk sorrendjében az áttekintett mintakönyvek a következők: Peter QUENTELL, *Eyn new künstlich Boich*, Köln, 1527; EGENOLFF, *i. m.*; Niccolo ZOPPINO, *Esemplario di Lavori* [...], Velence, 1530; Giovanni Antonio TAGLIENTE, *Esemplario Nuova*, Velence, 1531; Heinrich STEYNER, *Ein New Modelbuch* [...], Augsburg, 1534; Peter QUENTELL, *Ein new künstlich Modelbuch* [...], Köln, 1536; Niccolo ZOPPINO, *Gli Universali dei Belli Recami*, Velence, 1537; Domenico da SERA, *Opera Noua*, Velence, 1546; Giovanni Andrea VAVASSORE, *Opera Nova Universali*, Velence, 1546; Matteo PAGANO, *Ornamento delle belle & virtuose Donne*, Velence, 1554; Giovanni OSTAUS, *La Vera Perfettione del Disegno*, Velence, 1561; *Ua.*, Velence, 1567; Johann SIEBMACHER, *New Modelbuch* [...], Basel, [1596]; UÖ, *Schön neues Modelbuch* [...], Nürnberg, 1597; Jacques FOILLET, *New Modelbuch*, Hildesheim, 1598; Wilhelm HOFFMANN, *Gantz new Modelbuch* [...], Frankfurt am Main, 1607; Andreas BRETSCHNEIDER, *New Modelbuch*, Leipzig, 1619; Sigismund LATOMUS, *Schön neues Modelbuch* [...], Frankfurt am Main, 1622; Martin Eugen BECK, *Musterblätter für kirchliche Stickerei*, Leipzig, 1648.

lam eddig megnézett kiadványok csekély részét képezik. Ezek alapján elmondható, hogy a kiadványokban túlnyomórészt növényi ornamentikával és geometrikus motívumokkal lehet találkozni, a figurális ábrázolás elsősorban az indák közt megbújó állatok, vadászjelenetek képében jelenik meg. Az Agnus Dei és a pelikán többször is előfordul, az evangélistákkal azonban csak Beck 1648-as mintái között találkoztam, illetve egy spanyol kiállításkatalógusban.¹² Becknél az angyal, az oroszlan, a bika és a sas fejet és térdet hajtva jelennek meg, mindannyian szárnyakkal, alattuk az evangélisták nevei, felettük pedig a következő szöveg: „Heilig, heilig, heilig, ist GOTT, der HErr ZEbaoth.”¹³ Így még ha nem is példa nélkül való ez a minta, valóban nem gyakran fordul elő, Bethlen Kata tehát egy kevésbé jellemző ábrázolást választott több textíliájára is.

Megállapítható továbbá, hogy Itáliában Velence volt a kiadás központja, míg Németországban több város is kiemelkedett e téren (például Augsburg, Frankfurt am Main). Jóval kisebb számban nyomtattak hasonló gyűjteményeket Hollandiában és Angliában, a francia példányok nagyrészt a németek másolatai.¹⁴ Alfred Lichtwark tanulmánya alapján Peter Quentel mintakönyvének volt a legjelentősebb hatása – nemcsak Németországban ért meg több kiadást, hanem megjelent Franciaországban és Hollandiában is, hatása tetten érhető Zoppino és Tagliente mintáin és mintakönyveik címlapján is.¹⁵

A mintakönyvek nagy népszerűségnek örvendtek a 16–18. században, használatuk széles körben elterjedt volt. Vizsgálatuk mégsem kifejezetten gyakori, ugyanis az esetek többségében nem maradtak fenn. Forrásaink e téren a nyomdák dokumentációi, főúri és nemes asszonyok levelezései, illetve az a néhány példány, amely – általában utánnomásban – fennmaradt. A kutatást nehezíti, hogy a mintakönyvek az esetek többségében a varrók tulajdonában voltak, akik viszont – amennyiben nem udvartartások textilkészítői voltak – vándoroltak, könyvüket vitték magukkal. Amint Lotz megjegyzi, a varróasszonyoknak más viszonyuk volt a könyvekhez, nem vigyáztak különösebben rájuk, használati tárgynak tekintették azokat. Ezért ha fenn is maradt a példányuk, akkor is gyak-

¹² Lásd a katalógus 28-as tételét, amely egy 17. századi hímezett, vászon és csipke kéztörlő. *Catálogo de la exposición de lencería y encajes españoles del siglo XVI al XIX*, ed. Marqués de VALVERDE, Madrid, Artes Gráficas Mateu, 1915. Köszönöm Balogh Gizellának, a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára munkatársának, hogy felhívta a figyelmemet erre a spanyol katalógusra.

¹³ BECK, *i. m.*, Blatt 12, Fig. 5.

¹⁴ LOUBIER, 8. jegyzetben *i. m.*, 87.

¹⁵ LICHTWARK, *i. m.*, 149–150.

ran igen hiányosan.¹⁶ Ha a nemes asszonynak saját mintái voltak – amit például Bethlen Kata esetében levelezéseiből biztosan tudunk¹⁷ –, ezek a kiadványok akkor sem kerültek be a könyvtárba. Használati tárgyak lévén, eltűnésük az esetek többségében valóban elhasználódásuk következménye.¹⁸ Ezért egy-egy mintakönyv sorsa szinte egyáltalán nem követhető nyomon. Az elhasználódás mértékét és egyúttal a mintakönyvek népszerűségét mutatja a nagyszámú újrakiadás, amit Arthur Lotz korábban említett munkája szintén jelez. Ez a bibliográfia a 16–17. századi német, olasz, francia és angol kiadású hímező- és csipkemintakönyveket veszi számba. Ebből is kiderül – ami a szakirodalom és a mintakönyvek ajánlásaiból is világossá válik –, hogy egy mintakönyv több kiadást is megért, amelyek azonban nem teljesen változatlanul adták közre a motívumokat, gyakran bővítették a formakincset, változtattak az előszón. Egyértelmű tendencia nem rajzolódik ki – arra is találunk példát, hogy jelentősebb változtatás nélkül adnak ki egy mintakönyvet egymást követő években, olykor viszont komoly eltérés mutatkozik a különböző kiadások között.

Vizsgálódásom középpontjában a német mintakönyvek állnak, azonban igyekszem figyelembe venni a más területről származó kiadványokat is. A bécsi kutatásaim során hozzáférhető gazdag anyagon kívül alapvetően két tényező indokolja a német nyomtatványok előtérbe helyezését. Egyrészt a mintakönyvek nemzetközi kutatásának eredményei alapján kijelenthető, hogy a német (nem sokkal lemaradva pedig az itáliai) kiadványok voltak jelen legnagyobb számban Európában: már az első nyomtatott mintakönyv is egy 1523-ban megjelent német kiadvány volt, amelyet *Furm- oder Modelbuchlein* címmel Schönsperger adott ki Augsburgban.¹⁹ Másrészt pedig – a nyelvismeret és a peregrinációs útvonalak miatt – a német kiadványoknak lehetett a legnagyobb hatásuk

¹⁶ „[...] Frauen, die ganz unbibliophil und wenig zart mit solchen Mustersammlungen umgingen”, *Bibliographie der Modelbücher, i. m.*, 3.

¹⁷ Lásd Bethlen Kata levele Teleki Lászlóhoz, Sorostély, 1735. augusztus 13. „Itt benn létében láttam kedves menyemasszonynak odaki való módra készített pártját, ha kihajtogatva vagy leírva nékem őkegyelme formáját kezemhez küldené, igen szépen megköszönném őkegyelme atyafiságát. Ugyszintén, ha több formákat küldhetne is őkegyelme, nékem is parancsolván őkegyelme, nyereségnek tartanám, ha miben szolgálhatnék őkegyelmének.” Árva BETHLEN Kata *levelei*, kiad. LAKATOS-BAKÓ Melinda, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002, 49.

¹⁸ LÁSZLÓ Emőke, *Magyar reneszánsz és barokk hímezések. Vázsonalapú úrihímzések*, Bp., Iparművészeti Múzeum, 2001 (Az Iparművészeti Múzeum Gyűjteményei, 2), 22.

¹⁹ *Bibliographie der Modelbücher, i. m.*, 11. Vö. LÁSZLÓ, *i. m.*, 21.

a magyar nemes és főúri asszonyokra, köztük például Bethlen Katára.²⁰ Ennek kimutatása azonban szinte lehetetlen, hiszen a mintakönyvek útjának követhetlensége miatt erre egyelőre nincs adatunk.

A nyomtatványok megjelenése a 16. század elejére tehető, majd a század közepétől számuk jelentősen megnövekedett,²¹ sőt a 18. században már a polgárság körében is elterjedtté váltak.²² A legelső ismert mintakönyv (hat évvel megelőzve a legkorábbi ilyen jellegű, fent már említett nyomtatványt) kéziratos formában maradt fenn 1517-ből, ma a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben található. Összeállítója a nürnbergi klarissza kolostor nővére, Anna Neuper.²³ A mintakönyvek készítésének és megjelenésének korában a textilkészítés jellemzően női tevékenység volt, a lányok neveltetésének része, ami a kifejezetten nőknek szóló ajánlásokból is kiderül. Általában elmondható a 16–18. század kézimunka kultúrájáról, hogy a főrangú és nemes asszonyokhoz, apácákhoz, udvari vagy önálló hímzőasszonyokhoz és az ügyesebb szolgálókhoz kötődött. A középkorban azonban még elsősorban a férfiak végezték az ilyen jellegű munkákat, nőknél csak az apácák esetében fordult elő az *ora et labora* jegyében. (A 16. századból egész Európát tekintve nagyon kevés nőről tudunk, akik textíliákat készítettek, a magyarok közül Nyilasi Bona, hímvarró Katalin és Hím Varro Anna neve maradt fenn.²⁴) Mivel a fiatal lányok tanítását nagyrészt apácák végezték, akik a textilkészítés ismereteit is átadták növendékeiknek, a szövés, fonás, hímzés, csipkeverés, recekötés hamar a női műveltség részévé vált, a 17. századtól pedig a világi nevelésnek is fontos eleme lett.²⁵ A fonalas munkák készítésében találkozott tehát a hasznosság és a kegyességgyakorlás, hiszen a hímzés egyúttal az elmélkedésnek, imádkozásnak is terepet nyújtott. Az apácák egyik foglalatosságaként pedig szorosan összefonódott az erkölcsös, tiszta élet képzetével.

Pázmány Péter jól ismert prédikációjában is a keresztyén lányok helyes nevelésének elengedhetetlen része, hogy időben megtanuljanak textíliát készíteni. Pázmány szerint hat évesen kell megismerkedniük az orsó és rokka forgatásával, a szövés, fonás, recekötés és varrás fortélyaival. Mindez azért olyan fontos,

²⁰ A hímzésminták terjedésének egyik útja volt, hogy a peregrinusok magukkal hozták néhány mintát. CZ. TÓTH, S. LACKOVITS, 4. jegyzetben *i. m.*, 8.

²¹ LOUBIER, 7. jegyzetben *i. m.*, 86.

²² LÁSZLÓ, *i. m.*, 17.

²³ Leonie von WILCKENS, *Ein Modelbuch von 1517 aus dem Nürnberger Clarenkloster*, Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg, 1967, 27–29.

²⁴ LÁSZLÓ, *i. m.*, 17.

²⁵ *Uo.*

mert így a lányok idejüket tisztességesen és hasznosan töltik. Ennek alátámasztására Salamont, Nazianzi Szent Gergelyt, Augustinust és Nagy Sándort idézi, mint akik maguk is a lányok kézimunka készítésével való foglalatosságát tartották helyénvalónak – Nazianzi Szent Gergelynél összekapcsolódik az otthon ülés, Istennel való társalgás és az orsópergetés.²⁶

A 17. században azonban a lányok nevelésének központjai már nem – vagy nem kizárólag – a zárdák voltak, hanem a főúri udvarok, ahol a textilkészítésben jártas nemes asszony mellett tanultak a fiatal lányok.²⁷ Ennek a folyamatnak a részleteire, hogy milyen felekezetű családoknál mikor jelent meg a taníttatásnak ez a formája, és hogy miként viszonyult egymáshoz a katolikusok és a protestánsok esetében, egyelőre nincs kellő rálátásom. Annyi bizonyos, hogy a 17. században már a protestánsoknál is ez volt szokásban, hiszen Lorántffy Zsuzsanna udvarában ekkor hímzőiskola működött.²⁸ A főúri asszonyok varróinasait is elküldték egymáshoz tanulni, így Bethlen Katához is, aki különösen nagy szaktekintélynek számított.²⁹ Ennek nyomai elsősorban levelezésekben maradtak fenn, innen tudható az is, hogy a kora újkor legjelentősebb műhelyei Batthyány Ferencné Poppel Évához, Lorántffy Zsuzsannához és Bethlen Katához köthetők.³⁰ Ennek a folyamatnak az eredményeként a textíliák készítésének mesterségbeli tudása eltávolodott a szigorú értelemben vett vallási nevelés kontextusától, ez az előzmény mégis meggyőző magyarázatot adhat arra, hogy miért kapcsolódott össze a továbbiakban is szorosan ez a tevékenység az erényesség képzetével.

A nyomtatott mintakönyvek megjelenését megelőzte az a gyakorlat, hogy a hímzők az általuk kitalált mintákat lerajzolták és összegyűjtötték.³¹ A hímzőmesterek is gyakran a kereskedők, mesterlegények vagy peregrinusok segítségével jutottak hozzá egy-egy mintához.³² A mintákat írott vagy varrott formában

²⁶ PÁZMÁNY Péter, *Mint kell a keresztyén leányt nevelni* = PÁZMÁNY Péter *művei*, vál., gond., jegyz. TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi, 1983, 1026–1027.

²⁷ LÁSZLÓ, *i. m.*, 18.

²⁸ TENKE Sándor, *A református vallás liturgikus tárgyaiból = A hit asztala: Az áldozattól az istentiszteletig*, szerk. GÁSPÁR Zsuzsa, MAROS Donka, Bp., Officina Nova, 1990, 112.

²⁹ Részletesebben lásd az 1728 és 1731 között folytatott levelezését Teleki Sándorral, a lánya esküvőjére készített textíliákról, illetve a Teleki Sándorné Petki Nagy Zsuzsannának Strezakercisórán, 1731. október 6-án írt levelét, amelyben a hozzá küldött varróinas szökéséről értesíti. Árva BETHLEN Kata *levelei*, *i. m.*, 11–24.

³⁰ LÁSZLÓ, *i. m.*, 18.

³¹ *Bibliographie der Modelbücher*, *i. m.*, 10.

³² Cz. TÓTH, S. LACKOVITS, *i. m.*, 8.

cserélték egymás között a textilkészítők, vagyis lerajzolták vagy mintakendőket küldtek, amelyen ki volt hímezve az adott motívum.³³ A 18. században – a nyomtatott mintakönyvek megjelenése, használata ellenére – még ugyanezt a módszert is alkalmazták, amire szintén bizonyosággal szolgálnak Bethlen Kata levelei, aki maga is több ízben írt egy-egy minta megszerzése céljából.³⁴ Ezzel is magyarázható, hogy különböző területekről is maradtak fenn azonos vagy nagyon hasonló mintavilággal rendelkező textíliák.³⁵ A megszerzett motívumokat tehát már a nyomtatott mintakönyvek megjelenése előtt is összegyűjtötték, és hogy ne egyenként, hosszú utánajárás után, levélben legyenek csak hozzáférhetőek, kézenfekvő módon merült fel az igény, hogy egyben tegyék közzé a motívumokat, kiegészítve az elkészítésre vonatkozó instrukciókkal.

Az erényes nő toposza a mintakönyvek ajánlásaiban

A textíliák készítése és az erényesség képzelete elég hamar összefonódott, köszönhetően többek között annak, hogy a fonalas munka szorosan hozzátartozott az apácák tevékenységéhez, és hogy általuk a fiatal lányok nevelésének részévé vált. Nem véletlen, hogy a legtöbb ajánlás nem felejt el megemlíteni, hogy az adott mintakönyv különösen hasznos az erényes nőknek, „allen tugendsamen Frauen und Jungfrauen”.³⁶

A címlap és az ajánlások felépítésében kivétel nélkül hangsúlyos, hogy új, eddig nem ismert és rendkívül szép minták kerültek a könyvbe; hogy az erényes nőknek és minden asszonynak, akik művészi szeretnének textíliát készíteni, hasznára válik; illetve jelzik, ha a kiadvány az elkészítés módjához segítséget nyújt. Amennyiben újrakiadásról van szó, ezt is feltüntetik, jelezve, ha bővített, átdolgozott formakincs került a nyomtatványba. Ezt követi a kiadás helye, a nyomdász neve és a kiadás éve. Az esetek jelentős részében innentől a minták sorjáznak, de olykor ennél bővebb ajánlással is találkozhatunk, még verses dedikáció is előfordul.³⁷ Különös, hogy sosem említik, milyen felekezeti nőknek

³³ LÁSZLÓ, *i. m.*, 21.

³⁴ Lásd a Teleki Sándornak írt levelek Kolozsvárról 1730. június 27-én és Andrásfalváról, 1730. július 22-én. „Én az asszonynak, Teleki Pálné asszonyomnak írtam azon lakodalmi haj iránt, hogy ide ne sajnálja beküldeni”, „Én az asszonynak, Teleki Pálné asszonyomnak az menyasszonynak való haj iránt írtam volna.” ÁRVA BETHLEN Kata *levelei, i. m.*, 21.

³⁵ LÁSZLÓ, *i. m.*, 19.

³⁶ Például SIEBMACHER, 11. jegyzetben *New Modelbuch, i. m.*; UŐ, 11. jegyzetben *Schön neues Modelbuch, i. m.*; FOILLET, 11. jegyzetben *New Modelbuch, i. m.*

³⁷ Lásd SIEBMACHER, *Schön neues Modelbuch, i. m.*

szól a mintakönyv, erre vonatkozóan a szakirodalom sem tesz semmilyen megjegyzést.

Hosszabb dedikációval – az átnézett mintakönyvek között – Jacques Foillet, Andreas Bretschneider, és Johann Siebmacher 1597-es kiadványában találkoztam. Mindhárom esetben kifejtetté válik az erényesség, mint ami szorosan kapcsolódik a textilkészítéshez, ez pedig újabb aspektusát világítja meg a kézimunkák létrehozásának. Az ajánlások alapján ez a tevékenység azért az erényes nők jelképe, mert a tétlenség ellen való, a tétlenséget pedig a bűn követi. Jacques Foillet-nél egészen programszerűvé vált, hogy a textilkészítés a nők egyik legfőbb védelme a bűnnel szemben. Így az ő kiadványa már-már az üdvözülés szempontjából is kiemelkedő jelentőségű, hiszen komoly segítséget ad az asszonyoknak, hogy megvédjék erényességüket a rájuk leselkedő veszélyekkel szemben.³⁸

Itt érdemes talán megjegyezni, hogy az üdvözüléssel kapcsolatos összefüggés érvényesülhetett Bethlen Kata térítő tevékenységében is, hiszen az udvarában működő hímzőműhellyel és azzal, hogy maga is készített textíliákat, a református vallás üdvözítő voltát is igyekezett felmutatni. Ez különösen lényeges egy döntően unitárius közegben, Olthévízen. Noha Bethlen Kata ennél jóval radikálisabb módszereket is alkalmazott térítése során, módszerei között szerepelt a példamutatás.³⁹ Ennek pedig része volt a kézimunkák készítése is, illetve annak reménye, hogy ha szolgálói kezébe tűt és cérnát ad, akkor azok elfordulnak a bűntől.

Siebmacher versbe szedett ajánlása⁴⁰ is az erényesség megóvását hangsúlyozza, de itt széles kontextusba helyezve jelenik meg mindez, akár a textilkészítés történeti áttekintéseként is felfogható részletességgel. A dedikáció Isten dicsőítésével veszi kezdetét, akinek hálás lehet az emberi faj, hogy kegyessége a művészetek és mesterségek ismeretét plántálta belé. Ezt mi sem mutatja jobban, minthogy a régi históriákban sem találkozunk olyan barbár néppel, ame-

³⁸ „Da ich dann solchem wolmeinenden raht nicht sehr zu wider seyn wollen/weil meines bedunckens schöne Arbeit darinnen/und darzu dienen können/daß sie dem müßiggang wehren under dem Frauenzimmer/und denen lust und kurtzweil machen/so ehrliche Arbeit und Künsten lieb haben. Wie es aber sonsten breuchlich/das wo neue Bücher außgehn/sie hohen und fürnemmen Personen zugeschrieben werden/damit sie under selbiger schutz und schirm vor den Läster meulern/so ander Leut Arbeit zu tadeln pflge/sicher seyen.” FOILLET, *i. m.*, A2v.

³⁹ ILKEI Ildikó, *Bethlen Kata térítése = Emlékezet és devóció a magyar irodalomban*, szerk. BALÁZS Mihály, GÁBOR Csilla, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2007, 367–371.

⁴⁰ SIEBMACHER, *Schön neues Modelbuch*, *i. m.*, A1r–A4r.

lyik ne birtokolta volna a szövés, fonás, varrás tudományát. A tevékenység a világ kezdete óta létezik, mégpedig Lámekh lányához, Nahamahoz (másként: Naama, Naema) köthetően, aki az első szövőnő. Nahama az *Őszövségben* jelenik meg (1Móz 4, 22), a szöveg alapján azonban nem derül ki, hogy Siebmacher miért éppen hozzá kötötte a szövés mesterségének feltalálását, vagy milyen hagyományt idézett fel ennek az említésével. Ami támpontot jelenthet, hogy Nahama bátyját, Tubálkaint a réz- és vasszerszámok kovácsolójaként tartják számon a *Bibliában*, így láthatóan hozzájuk kapcsolódik bizonyos mesterségek megjelenése. Siebmacher úgy folytatja, hogy a nők hírnevet szerezhetnek, ha ügyesen szőnek, fonnak, hímeznek, de nagyon fontos, hogy elkerüljék a hiúságot, különben úgy járnak, mint Arachné. Majd leírja, hogy a mintakönyv összeállításával éppen Isten oltalmába akarja irányítani azokat a keresztény nőket, akik textíliákat készítenek, és a minutio eszközével élve jelzi, hogy remélhetően az így elnyert boldogságból és egészségből ő maga is részesülhet. Az antik hagyományok működtetése itt is érvényesül, Arachné archetipikus figurája jelenik meg, illetve Nahama személyében egy bibliai alak válik példaértékűvé. Érdekes módon a többi ajánlásban nem említene konkrét előképeket, csak általánosságban esik szó az erényes nőkről, és a textilkészítésről, mint az üdvözüléshez vezető életforma kiemelkedő fontosságú tevékenységéről.

Két lényeges elképzelésre derül még fény az ajánlások vizsgálatakor. Andreas Bretschneidernek Catharina von Dorstats nemes asszonyhoz szóló 1619-es dedikációjából derül ki, hogy a varrók, hímzők a textilkészítéssel – ami a mintakönyvek segítségével történik – azt a nemes nőképet hozzák létre, ami a nemes erényeket tükörként mutatja meg.⁴¹ Itt válik érzékelhetővé az a folyamat, hogy noha ezekben az ajánlásokban eleve kódolva van egyfajta elvárás a nőkkel szemben, bizonyos magatartásmintát közvetítenek, ugyanakkor a textíliák készítésének segítségével maguk teremtenek meg egy nőképet, amely szintén követendővé válik. Ennek felismerése azért lényeges, mert így válik láthatóvá, hogy az asszonyoknak nem egy tőlük függetlenül kreált elvárásrendszernek kellett megfelelniük, hanem a megfelelő magatartásra vonatkozó elképzeléseket alakíthatták, befolyásolhatták.

⁴¹ „Erstlich weilich gewiß berichtet worden das E. E. Tugend an solchen vnnd dergleichen Büchern nicht allein grosse beliebung tragen Sondern auch nechst der Gottesfurcht und ihrer Haußhaltung in nehen stricken wircken vnd dergleichen Weiblicher Arbeit fleissig üben vnd derselben gebrauchen Dardurch sie zuförderst hochgerühmet dann auch vielen Adelichen Weibsbildern gleichsam als ein Spiegel Adelicher Tugendes vorgestellt wird.” BRETSCHNEIDER, *Neu Modelbuch...*, i. m., A1r–v.

A másik lényeges elem ismét Siebmacher verses dedikációjában olvasható, amikor is a keresztény nőikkel kapcsolatban megjegyzi, hogy nekik a varrást ugyanúgy kell tanulniuk, mint az írást, ellentétben a barbár népekkel. Ajánlását azzal kezdte, hogy Isten az egész emberi nembe beleoltotta a varrás művészetét, még a barbár népcsoportokba is. Így tehát a tanulás mozzanata nem az eleve adott képesség és a szerzett tudás szembeállításában jelenik meg, hanem éppen az Istentől való adomány fejlesztéseként, tökéletesítéseként. Ami azonban ennél is fontosabb, hogy Siebmacher ezzel a gesztussal közös értelmezési keretet teremt a textilkészítés és az írás számára, így metonimikusan a kézimunkák és a szövegek együttes „olvasására”. Ez pedig éppen azt a szemléletet mutatja, ami relevánssá, sőt, szükségessé teszi, hogy az egy emberhez köthetően fennmaradt különböző produktumokat közösen, egységként vizsgáljuk, és amire nemzetközi viszonylatban például Susan Frye monográfiája tett kísérletet, magam pedig Bethlen Kata templomi adományait és szövegeit vizsgálva.⁴²

A mintakönyvek vizsgálata komoly eredményeket hozhat még, hiszen eddigi kutatásuk elsődlegesen művészettörténeti megközelítésű volt – ahogyan az a magyar szakirodalomból is kitűnik. Ennek jelentősége nem elhanyagolható, és Bethlen Kata esetében szükséges a mintavilág ezen gyűjtemények szerinti szorosabb elemzése, ennek segítségével ugyanis európai kontextusban is értelmezhetővé válnak textíliái. Ezzel együtt azonban érdemesnek tartom ezen nyomtatványokra mint nőknek szóló kulturális minták hordozóira tekinteni. Még ha nem is kimutatható, hogy Bethlen Kata birtokában volt hasonló mintakönyv, az általa forgalmazott nőkép érezteti hatását a patróna textilkészítő tevékenységében, adományozásában, de még térítésében is.

⁴² FRYE, *i. m.*; GESZTELYI, 2. jegyzetben *Kettős önmegjelenítés... i. m.*

HUBERT ILDIKÓ

Zay Anna „Anyai ajándék”-a¹

Vay Ádámné csömöri Zay Anna *Nyomoruság iskolájának* misztikus szépségére, az ima segítő/önsegítő erejére kívánom jelen írásomban felhívni a figyelmet. Azt, hogy az áhítati irodalom korai, női irodalmához kapcsolódik ez a könyvecske, már a címe és az abban megjelölt évszáma is elárulja. Ám mindez kevés lenne ahhoz, hogy szerzőjét számon tartsuk Rákóczi Erzsébet, Petrőczy Kata Szidónia, Kajali Klára, Újlaky Krisztina, Révay Erzsébet Barkóczy Borbála és mások munkái mellett, ha Zay Anna személyében csak a sors által írásra kényszerült asszonyt ismerhetnénk meg, s nem a

gondolatait tehetségesen megfogalmazó író.

Életének családtörténeti adatainál – bár ezek ismerete imádságainak utalásai-
kor nem nélkülözhetők – sokkal többet árulnak el róla prózai- és verses for-
mába öntött fohászai, elmélkedései, imádságai.

Zay Anna (1687–1733), Zay András második, Révay Krisztinával² kötött házasságából származó leánya volt. Szüleit hamar elvesztette, s édesapjának harmadik felesége (özvegye), Bakos Zsuzsanna nevelte, aki Petrőczy Kata Szidónia nevelője is volt.

A korán árvaságra jutott Zay Anna szinte gyereklányként 1696-ban férjhez ment Vay Ádámmal,³ aki az első házasságából három gyermeket hozott.⁴ Vay

¹ *Nyomoruság iskolája. Avagy, abban gyakorlott Embernek való egynebány Imádságos 's Elmélkedések: És hasonló Új Énekek* Mellyeket Nyomoruságának 's Bujdosásának hosszas napjaiban lehető vigasztalására és az Istennek ellene felgerjedett haragjának engesztelésére el-készített CS[ömöri]: ZAY Anna Dantzán 1721. Esztendőben.

² Mindkét szülője főúri családfát, nagy vagyont, rangot mondhatott magáénak.

³ Vay Ádám (1657–1719), szabolcsi nemes, Thököly, majd Rákóczi híve, Békés vármegye főispánja, jász-kun főkapitány, Rákóczi udvari marsallja, tanácsúr, Munkács főkapitánya, Máramaros főadminisztrátora. Rákóczit követi az emigrációba Lengyelországig. Gdańskban

Ádám először Thököly tisztje volt, majd csatlakozott a Rákóczi-féle szabadságharchoz, s annak elbukása után feleségével és gyerekeivel 1711-ben követte II. Rákóczi Ferencet Gdańskig a száműzetésbe. Ez a hely vált Vay Ádám és Zay Anna elszegényedésének, fizikai és lelki nyomorúságának színhelyévé,⁵ ahonnan a haza egyre elérhetetlenebb távolnak látszott. Talán ezek a nélkülözésekkel egyre terhesebb évek tették íróvá is, férje (1719) és Júlia lánya (1716) elvesztése után még évekig e helyt élő Zay Annát – bár Vay Ádámnak önéletírását is tekinthette követendő példának. Írásának elkezdését így indokolta orvoscönyvének fordításakor:

Dantzka Városában midőn majd egész Esztendő t töltöttem volna el, ottan csoportosan rám todult nyomorúságimnak enyhítésére, bus elmém háboruinak csendesítésére s mulatására [...].⁶

Száműzetésben megélt éveit férje halála után sem sikerült megrövidítenie, ugyanis rokonai, s férje első házasságából származó gyermekei,⁷ akik időközben

telepedik le feleségével és gyerekeivel, és ott is hal meg. A fejedelemmel való levelezési kapcsolata 1715. február 15-ével megszűnik.

⁴ Zay Anna gyermekei: Sámuel, Kata, Judit, Klára és Júlianna. (Férje első házasságából gyermekek: II. Ádám, Erzsébet, Anna.)

⁵ JANKOVICS József, *Bethlenek, Vayak, Dujardinok – Vay Erzsébet életének tükrében = Kuruc(kodó) irodalom: Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról*, szerk. MERCUS István, Nyíregyháza, MórícZ Zsigmond Kulturális Egyesület, 2013 (Modus Hodiernus, 6), 87–196. „Vay 1711. március 4-én betegen utána is indul [t.i. Rákóczinak], a bujdosás útvonala a biztonság miatt: Sztryj, Ilyvo (Lvov), Dancka (Gdańsk). Dél-Lengyelországban néhány hónapot még együtt töltött a fejedelemmel, ahol már Vayék a teljes anyagi romlás szélére kerültek. Mint fejedelme tudtára is hozta, már minden ezüstjüket eladták megélhetésük érdekében, még a kardhüvelyek ezüst borítását is leszedték és áruba bocsátották – mélyen értékük alatt. Később még a szkófümmal díszített szoknyák aranyának kiolvasztása is megfordult fejükben [...] Még az ugyancsak a városban élő festő, Mányoki Ádám pártfogására is rászorulnak.” *Uo.*, 105–106.

⁶ ZAY Anna, *Herbárium, 1718*, bev. tan. FAZEKAS Árpád, szerk. HECKENAST Gusztáv, MOLNÁR Mátyás, Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár M. Múz. Ig., 1979 (Folia Rakocziána, 2), XVII.

⁷ II. Vay Ádám Gdańskból való hazatérte után (1713) katolizált, s 1742-ben visszanyerte apja elkobzott birtokát. Vay Ádám első házasságából származó lányát (Erzsébetet, Bethlen Mihálynét) Zay Anna még bujdosása előtt gazdagon kiházasította – később a felvett kölcsönökkel problémák adódtak, de azt, mint a Jankovics által idézett tanúvallomásból kiderül, Zay Anna a saját vagyonából kifizette. „1723. november 1-jén tartott vallatásában látványosan rá is kérdez erre a súlyos anyagi problémára a kivizsgáló. »Tudja-é avagy hallotta-é? Hogy néhai Vay Ádám Uram leányi amaz asszony édeiben [Zay Annával kötött házassága alatt] s mind özvegyiségében leány Vay Örszibet akkor a Groff Bethlen Mihályné, Vay Anna Báró Kemíny Simonné Asszonyomék kinházasításokra [] és más egyéb szögségekre felessel

visszatértek Magyarországra, vagyoni érdekből nem támogatták az udvarhoz intézett folyamodványait. Jankovics József a perek, házasságok, végrendeletek stb. nagyon izgalmas szövevényű, forrásközléseken alapuló *Bethlenek, Vayak, Dujardinok – Vay Erzsébet életének tükrében* c. tanulmányában ezt írta:

Mindenesetre az elképzelhető, hogy Vay Ádám első feleségétől származó Erzsébetnek, a császári colonellus Dujardin feleségének nem nagyon lehetett sürgős a Rákóczi-pártiságában haláláig megmaradó apja második feleségének hazatérte. Már csak azért sem, mert a Vay-lányok addigra már megosztottak apjuk örökségén [...]»⁸

(Mivel Jankovics József Zay Annáról is a szakirodalomban, kutatásokban eddig előkerült forrásokat, tanulmányokat, adatokat, érdemleges hivatkozásokat stb. közzétette, ezért a Zay Anna családtörténete iránt érdeklődőknek e tanulmányt ajánljuk figyelmébe.)

Zay Anna végül Ráday Pál segítségével kapott amnesztiát, s így 1722 körül lányával, Klárával hazatérhetett.⁹

*

adósította magát, mostani Özvegye [Zay Anna] fizette légyen ki azon ennyíhány ezerből álló summát, és ezen kifizetett adósságoknak számát positive vallja meg a Tanú, signanter pedig Vais [Weisz György], Begany Lenard Uram, Korponai János Uramék-e, úgy dosok fine is mennyi volt, mindeniket kölemb-kölemb, hasonlóképp: mostani Balázs Uram egy palástért, úgy egy korponai Zsidónak bizonyos köves portékáért, vagy gyöngyért. mennyit tett le a Nevezett Özvegy?» A másik tanú, aki az idő tájt Vay Ádámot szolgálta, elmondta, hogy »...Leányának, Bethlen Mihálné Asszonnak kiházásításakor [Weisz] György Uramnál mintegy 3000 huszonöt tallérig, Begány Lénárt Uramnál mintegy 600 forinton felül eladósította magát...« A harmadik tanú ugyancsak azt vallotta: »Tudja bizonyosan, hogy Vay Ádám Uram Leányi kiházásítására, de főképpen Bethlem Mihálnak nagy adósságában ejtette magát, és emlékezik arra is, hogy ugyan azon adósságokat nagyobb részint Zay Anna Asszony fizette meg.« JANKOVICS, *i. m.*, 95.

⁸ JANKOVICS, *i. m.*, 108. Másutt: „Az iványi Fekete Erzsébet hagyatékából megszerzett ékszerek és értékes vagyontárgyak, öltözetek eltulajdonításáról, és Lengyelországba való elviteléről azok jogos várományosai, Vay Ádám első feleségétől való lányai, Vay Erzsébet és Anna, valamint fia, ifjabb Ádám hallomásból értesültek vallatási jegyzőkönyvek bizonyítják, mindent megtettek jogos örökségük visszaszerzésére.” *Uo.*, 102. (Lásd a 17. számú jegyzetet!)

⁹ SZELESTEI N. László, *Árva Zay Anna hazatérése Lengyelországi bujdosásából = Ráday Pál, 1677–1733*, szerk. ESZE Tamás, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1980, 409–423. 1730–1733-ban az erdélyi Császáriban élt. 1733. június 7-én temették el a cegei temetőben fia, Vay Sámuel mellé.

Zay Anna Gdańskban, 1714-ben fordította le cseh nyelvből magyarra Andreas Mattioli¹⁰ *Herbariumát*, és 1721-ben itt írta meg fiának, Sámuelnek, bensőséges imakönyvét (12 ima, könyörgés), amelyet kiegészített húsz verssel is.¹¹ A nóta-jelzéssel ellátott versek a Szenci Molnár Albert által fordított zsolttárok dallama-ira születtek.¹² Az *új énekek* nem véletlenül kerültek az imádságok mellé. Gyakran ugyanazok a motívumok, képek, témafeldolgozási módok (szókapcsolatok, hasonlatok, példázatok) jelentek meg egy-egy versében, mint prózájában. (Lásd a mellékletet!) Prózai imádságai mint az áhítati irodalom lelki tükörbe néző vallomásai, a kor számon tartandó szépprózai alkotásai.

A *Nyomosság iskolája* a Gdańskból 1720 táján Magyarországra visszatért Vay Sámuelhez írt *Ajánló levéllel* kezdődik. Zay Anna végtelenül egyszerű, de erőteljes mondattal indítja az „Édes Fiam!”-hoz írt fordulását, megindokolva az ajándék létrejöttének kényszerítő erejét:

Noha én tenéked szülő Anyád vagyok, de a mellett oly szegény vagyok [...] hogy e világi gazdagságból ajándékot nem adhatok; mert Aranyom ’s ezüstöm nincsen: azért abból adok néked a mim van, tudom illik az Isten nékem nyujtott szikrácskanyi ajándékából valo ajandekocskát; Ugy-mint ezen néhány Imádságból álló könyvecskét.¹³

Majd, ahogy atyja tette, úgy kéri most ő is Isten áldását fiára. Áldáskérése már az égi elvárásokhoz igazodó mérce: Isten ellen ne legyen se gondolata, se cselekedete; testi jókkal legyen teljes (azaz Istennek tetsző bölcsességet, okosságot, atyja nyomdokainak követését, Isten ismeretéhez szeretetet, hírneve mellé igazságot, házára bő áldást és csendes életet, a halál órájának eljövételéhez rettegés és félelem nélkülséget kíván).

¹⁰ Zay Anna kéziratban maradt fordítását Wesselényi Kata másoltatta le 1766-ban. Mathiolus (1500–1577) latin fordításának 1690-ben csehre történt átültetését kibővítette magyar receptekkel. Modern kiadásának adatait ld. a 6. sz. jegyzetben.

¹¹ ZAY Annának mindkét munkája megvolt Bethlen Zsuzsanna nagyenyedi könyvtárában, de sajnos elpusztultak 1849-ben, amikor a román csapatok fölégették könyvtárát. Zay Anna kézirat-másolatainak bemutatását, ezek egymáshoz való viszonyát nem tartottuk dolgozatunk témájának. Jelen dolgozatban szövegforrásul a Szabó Csaba által megjelentetett kiadást használtuk, s hivatkozásainkban is ennek a kiadásnak lapszámaira utalunk: *Arva Zay Anna „Nyomosság iskolája” című ima- és énekeskönyve (1721)*, s. a. r., bev. SZABÓ Csaba, Lymbus, 6(1999), 75–159. – Ferenczi Zoltán tanulmányában (FERENCZI Zoltán, *Kuruc Vay Ádámmé, br. Zay Anna imádságos könyve*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1925, 234–235) eltér a számozás, más forrást használt.

¹² JANKOVICS, *i. m.*, 107. ugyancsak megerősíti Szabó Csaba megállapítását.

¹³ *Nyomosság iskolája... i. m.*, 89.

Nagyon érdekes megfigyelni Zay Anna értékrendszerét a könyvecske egészében. Az „úri ágyban” születésére oly büszke nagyasszonyban – természetesen eleinte a kényszerítő körülmények hatására, később lelki igényességből¹⁴ – megváltozott a lényegtelen és az értékes megítélése, ahogy az ima szerepe is életében. Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy egyik fennmaradt leveléből tudjuk, hogy noha „haza verekedésének” – ahogy ő fogalmazta – legnagyobb akadály (az engedélyről már 1719. október 3-án értesítette Rádayt¹⁵), az a több mint 4000 forintnyi adósság volt, amelynek csak a visszafizetése után indulhatott haza

[...] ehez járul hogy utra valo keszületre is egy Pénzem sincs, söt kedves gyermekeimmel edgyütt olly szükségbe vagyok, hogy mindennapi illendő élelem sincsen, csak hogy még szintén éhel meg nem hálnunk a' jo Isten gondviselése nem engedte, söt még a rajtam levö köntös[t]is creditumra viselem.¹⁶

– az időközben Magyarországra hazatért fiát, egy másik – imádságot záró intelemben – mégsem jogos tulajdona visszaszerzésére bízta, hanem lelki értékek megszerzésére!

Fiam! [...] Édes Hazámba nem úgy mint mentem volna, de üresen jöttem, s testi gazdagság nélkül ugyan, de lelki képpen örömmel és vigasztalással tellyes, a mellyből származott egynehány Imádságot, és Éneket az én Istenem ditsőségére tsináltam, néked ajándéku adni akartam, hogy azokat szemed előtt viselvén igyekezzél magad is Istennek az ő Szentfelségének, mind Szerentsés, mind mostoha időben hiven és igazán szolgálni, benne valo bizodalmat vetni, 's é világ szemfény vesztö gyönyörűségét kerülni, úgy lehet bizonyos, hogy a melly áldást előljáró beszédemben rád adtam Isten előtt foganatos lészen, Dantzkán 1721.¹⁷

A bujdosás évei, az önfegyelemre nevelés éveit is jelentették az imakönyv írója, összeállítója számára („Azért Számra kezem tészem // Te ellened hogy ne vétsek” [156]). A festményen látható gazdag ruházatú, tartásában is büszke Zay

¹⁴ Hazatérte után bár nem ismeretes az életmódja, az azonban elgondolkodtató, hogy a javaiból kiforgatott asszonytól nem maradtak fenn birtokpercek, legalábbis ilyen tárgyú iratok egyelőre nem kerültek elő.

¹⁵ SZELESTEI, *i. m.*, 417.

¹⁶ *Uo.*, 421.

¹⁷ *Nyomoruság oskolája...*, *i. m.*, 158.

Anna az „Irgalmazz Uram irgalmazz” nótajelzésű versében már bűnbánattal tekintett vissza gondtalan, Istentől távol lévő éveire:

Kevélységet tudom hogy gyűlölöd
Még is benne úztam életemet
Abban töltöttem el merültem benne
Tetszett nékem Világ Szerentséje
De jól eset hogy válét vettem tőle¹⁸

Múltidézéseinek ezekben az emlékeiben sohasem gazdagsága elvesztésének a fájdalmát szólaltatta meg, hanem a megmenekülését attól az életformától, amelyen valószínűleg nem változtatott volna, ha nem kíséri el férjét a száműzésbe. Így váltak nála hálaadássá a nyomorúság évei, bűnbánati imává a múltban megélt, rangjából adódó érzéketlenségek,¹⁹ s szabadságérzés megélési lehetőségévé az Istennel való társalkodása bujdosásában. A Szerencse forgandóságát, mint a könnyű útra vivő csalfaságot többször felidézte, de csak mint életét is megérintő elmúlt fájdalmat. A toposzt nem mélyítette elvont általánossággá, attribútumait sem emlegette, megélt életélménye hangulati elemként, tapasztalati bölcsességként idéződött fel a megírás idejére.

Szerencse keréken nő sok változásom;²⁰
A midőn világi Szerencsének láttam réám valo mosolyodását, abban el
bíztram magamat;²¹

máshelyütt:

Semminek tarcsad világ ajándékát
Ma ki nyíttya holnap be fogja markát
Csak jádzik veled mint egy laptájával
Kecsegtet színes arany almájával

¹⁸ *Uo.*, 157.

¹⁹ Az imádságokat író Zay Anna, hogy mennyire változott meg, mert meg kellett változnia, arra eléggé jellemző a Jankovics által közreadott forrás (*i. m.*, 104): „Az itt közölt vallatási jegyzőkönyvekből követhető közös munkácsi tartózkodásuk néhány, nagyon jellemző momentuma: főleg Vay Ádámnak Erzsébet lányához, illetve második feleségéhez való viszonya. Az iratokból egyértelműen kicseng Vay Ádám és Zay Anna családon belüli morális értékrendszerének elkülönülése: Zay Anna egyszerűen feltöreti a menekült családok Munkács várában őrzésre elhelyezett ládáit, s azokból okleveleket, birtokleveleket és missiliseket vesz magához [...]”

²⁰ *Nyomorúság iskolája...*, *i. m.*, 153.

²¹ *Uo.*, 94.

Ne bizzál benne sokakat már meg csalt.
Sok ember mézzel arany horgot be falt.
Ha mosolyog is rád ő Szerencséje.
Őrizd magadat lábad ejti törben [...]”²²

A férfi- és női szerencse-versek különbözőségéről Sárdi Margit *A magyar női költészet történetének első fejezete, 1690: Nőköltők színrelépése* c. tanulmányban²³ több, lényeges megállapítást tett, amit Zay Anna Szerencsét felelmegető verseire és prózájára is vonatkoztathatunk: a Szerencse szorosan összekapcsolódott személyes sorsával; a Szerencse forgandóságában önmaga életének példázatát látta; életének alakulásában a Szerencse elfordulása mint ok, magyarázatul szolgált a jelenhez stb. Zay Anna nótajelzés nélküli *Buban el lankadt Szívnek jajgatása* c. versében, egész felsorolását kapjuk annak a veszteségnek, amit a Szerencse forgása okozott:

Világi szerencse rám is mosojgottál
De mosojgásoddal engemet meg fosztál
Minden jóvaimtól engemet megfosztál
Mint a szedett szöllőt látom csak ugj hattál
Bár soha semmi jót ne kostoltam volna
Avagy Uri ágyból ne születtem volna
Mostan bus elmémtől nyugodalmom volna
Csufolok nyelveken nem forgottam volna.
Tizenkét esztendő töltek bujdosásban

²² *Uo.*, 136.

²³ „A nők által írott versekben a szerencse az első pillanattól kezdve szorosan összekapcsolódik a személyes sorsal, a személyes szerencsétlenség (rossz házasság, özvegyesség, magány) miatti panasszal, vagyis a panaszversek műfajába illeszkedik bele. Számukra alapvetően személyes élmény a szerencse, az egyes szám első személyű személyragok használata uralkodik. Gonoszságát, állhatatlanságát csak önnön sorsuk fordulásában szemlélik: ha akad is verseikben némi példázatszerűség, csak annyiban, hogy önmaguk balsorsát példának látják, más példákat nem sorolnak föl. Viszont a boldog múlt-szerencsétlen jelen kontrasztját festve náluk teret kap az időleges boldogság, a jószerencse munkája (Révay, Zay, Barkóczy), sőt Rákóczi Erzsébetnél a jóra fordulás reménye is – igaz, Zrínyitől kölcsönzött, imitált versszakban. Verseik összefüggése a szerencseversek irodalmi hagyományával (Petróczy Kata kivételével) másodlagos. A család világgal való azonosítás előfordul, de az Idővel való soha. Viszont nyitottabbak a közösségi énekkincs irányában, néhányuk viszonya az irodalmi műhöz, az alkotáshoz, komponáláshoz inkább a populáris regiszter jellegét mutatja. Szerencseverseik szerkezeti sémája (egyéni panasz – a szerencse mint ok megnevezése – egyéni panasz – megoldás) [...]” S. SÁRDI Margit, *A magyar női költészet történetének első fejezete*, Villanyspénót, http://www.villanyspenot.hu/#!/fejezetek/cXhhu8PHS6yjm_57H-2gCtg. (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 02. 13.)

Tengeri habok közt bizonytalanságban
 Onnan szabadulván élek árvaságban
 Végzem is életem boldogtalanságban.

[...]

Álhatatlan világ velem csak jádzottál
 Fel vetvén mint laptát esésemre vágytál
 [...]²⁴

Az a fajta szerencseséma, amit Sárdi Margit idézett tanulmányában felvázolt (egyéni panasz – a szerencse mint ok megnevezése – egyéni panasz – megoldás) a fent idézett költeményben szomorú megoldáshoz jutott el, mert a vers legutolsó sorának kérdésfeltevésében felvillanó játékosság csak enyhíti, de fel nem oldja Zay Anna árvaságát.

A kinek élete bubánat jobbára
 Árván neveltetett ő atya-Házában
 Ki légyen ez ne kérd neve mert homályban.

A vers nemcsak nótajelzés nélküliségével válik külön a többitől, hanem az egészen végighúzódo szomorúságával is. Az Úr, mint valami erős, megtartó Torony megjelenik ugyan a versben, de a visszaemlékezés rezignáltságát az Isten ostorát megérdemlő („Hogy meg érdemlettem ezen ostoridat”) magatartás büntetés-jogossága sem enyhíti. Mintha Zay Anna ebben a költeményében szembesült volna az emberi lét igazi magányával, (hiszen „az ember könyőrületlen”²⁵).

A tizenkilenc *Istenes új énekek*²⁶ versfüzér, amelyet imádságaihoz csatolt, nem véletlenül kezdődik az *Őzveggyeknek vigasztalásával*. A valós élethelyzet („Életem Társa engem el hagyott. / Őzvegységet reám keservest hagyott”²⁷) és az ebből fakadó életérzés („Szívem fájdalmát nem tagadhatom / És keserűségét ki nem mondhatom” [120]) lesz valamennyi versének alaptémája, az Istennel való párbeszéd kiindulópontja. S ez a fájdalom, keserűség, sanyarúság, árvaság, amit a bujdosó lét, a férj és a gyermek elvesztése hozott magával csak az égi jegyességben vigasztalódhat. Míg a nyitó költemény (*Őzveggyeknek vigasztalása*) első része Zay Anna földi életútját villantja föl, addig a második egység fohásza a misztikus jegyességet „lelkem vőlegénye”, „lelkem jegyese”, „szerelmese”,

²⁴ *Nyomorúság iskolája...*, i. m., 153–154.

²⁵ *Uo.*, 95.

²⁶ SZABÓ, 11. jegyzetben i. m., 120–155.

²⁷ *Nyomorúság iskolája...*, i. m., 120.

„kedvese”, a bűntől eltávolodni akaró ember örömét. („Hogy vigan érhessem lakodalmomat / ki aludván utolsó álmomat.”²⁸ „Mert ő Szárnyával bé fedve állok.”²⁹) Ez a nagy szárnyával óvó-betakaró Istenkép később is felbukkan költeményeiben. Zay Anna a maga által megírt panaszt nagyszerűen ötvözi, illeszti be a zsoltárok szövegelemei közé. Szabadon kompilálja a zsoltárszövegeket, személyessé teszi a belőle kiemelt részeket azokkal a konkrétumokkal, amelyek csak az ő életútjához, lelki elmélyüléséhez kapcsolhatók. Ezt a lelki személyeséget ajándékozza fiának írásában.

Zay Anna verseinek feszültségét, akár panasz vers, akár oltalomért esedező fohászkodás, a jelen helyzetéből kiszabadulni akaró vergődés panaszlása adja (a lélek „Éppen el lankadott / Nagy inség rá szálván / Nagyon el bádjadott”³⁰). Többször szinte kiszól a fohászkodásból: „Én kenyerem siralmas / Könyveim italom / Életem is unalmas / nyughatatlan álom.”³¹

Bár ellenségeire a büntetés kérése meg-megjelenik fohásaiban, ezek a gondolatok nem az átokzsoltárok hangütésében szólalnak meg, hanem annak bizonyításául, hogy az Úr vele van. Pl.:

Uram mutasd meg kérlek / Ő nékik. / Hogy ő vélek is bírsz te / Ted
semmivé szándékjokat 's ő Szájokat / Zárd bé ne ártson mérge³²
Mert azon igyekezik ellenségem / Hogy nagyobb Árvává tehessen en-
gem³³
Vid végben hát szabadításodat / Hogy a kik nevelték veszedelmünket/
's ok nélkül mindenkor gyűlöltek minket/ Lássák rajtam te nagy hatal-
matat!!
Szállyanak ők is önnön magokban És lássák a dolgot hogy te markokban
/ Szakasztod félben az ő szándékokban. / Nem mehettek elő
hatalmokban. /³⁴
Hogy az Szabadítás / Egyedül csak rajtad ál / Nem az embereken / Ad
a ki engem utál / Essék nagy szégyenben.³⁵

²⁸ *Uo.*, 121.

²⁹ *Uo.*, 120.

³⁰ *Uo.*, 122.

³¹ *Uo.*, 123.

³² *Uo.*, 125.

³³ *Uo.*, 128.

³⁴ *Uo.*, 142.

³⁵ *Uo.*, 123.

Énekei és prózában fogalmazott imái egymás szerves folytatásai. A Zay Anna írásain is átütő pietizmusról írta Szigeti Jenő:

A Halléban járt magyar lutheránus teológusok voltak az új irány kezdeményezői, de a reformátusokat sem hagyta érintetlenül. Főként a Hollandiában elterjedő pietizmus visszahatása volt számottevő. Jó szálláscsinálója volt a pietizmusnak egyrészt a puritán hagyományok tudatos művelése, másrészt a lutheránus misztika felelevenítése.³⁶

Zay Anna lelki életére, ima gyakorlatára (azaz a korszak egyházi életének megújulására) Johann Arndt³⁷ szellemisége volt hatással. Erre konkrét adat is áll rendelkezésünkre, amelyből megtudható, hogy Zay Anna igen kedvelte Huszti István Arndt fordítását. Sőt az is ismeretes, hogy Vay Ádám berkeszi könyvtárában volt egy válogatás, valamint egy teljesebb kiadás Arndttól Petrőczy Kata Szidónia 1708-ban megjelentetett *A jó illattal füstölgő igaz szív* munkája.³⁸

Zay Anna imáinak érzelmi ereje, egységessége a pietizmus szellemiségének átéltségéből, formai kötöttségtől mentes megszólaltatásából is adódott jó íráskészségén kívül. Talán a próza az élőbeszédhez közelítésével nagyobb szabadságot engedett a kötött versformánál a bensővé tett, személyes vallásosság kifejeződésben, amit a pietizmus imádságeszmenye szorgalmazott: önállóság az ima fogalmazásban. Zay Anna egyes szám első személyű könyörgései, a misztika világába emelő elragadtatásai, ezáltal a pietista imádságeszmeny-követéssel (lásd az alábbi példákat!) válhattak bensőséges áhíttá.

▪ *Krisztus követés* (Imitatio Christi):

Azért édes Uram minthogy ezekben igen tudatlan vagyok, kérek nagy alázatosan tégedet, a mint a Sz. Apostolok is kérték Szent Mestereket

³⁶ radaygyujtemeny.hu/szigeti.htm. (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 01. 14.)

³⁷ Johann Arndt (1555–1621). Arndt a reformáció előtti kegyességet (Imitatio Christi) emeli szemlélődése középpontjába. A vallásos élmény, vallási tapasztalat, szókinccs, módszer, a megigazultak megszentelődése, a megélt hit (pietas) középpontba kerülése, a misztikus irodalom kedvelése; egyházkritika; valamint a látszatkeresztények elleni fellépés fontos szerepet kap nála. A tágabb értelemben vett pietizmusra, a megigazulás helyett a megszentelődésre teszi a hangsúlyt. Kulcsfogalmái: bűnbánat, praxis pietatis, Krisztus követése. A reformáció után változatos formákban: cselekvőleg megélt, bensővé tett, személyes vallásosság. CSEPREGI Zoltán, *Magyar pietizmus 1700–1756: Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Bp., Teológiai Irodalmi Egyesület, 2000, 1–13.

³⁸ SZABÓ, *i. m.*, 82. hivatkozik a forrásokra, s a szakirodalmi közlésekből idézi az erre vonatkozó részeket.

tanics meg engemet Sz. Lelked által, hogy kellessék kernem, hogy az én kérésemben meg ne bánctalak semmiképpen tégedet édes Atyámat [...]”³⁹

▪ Vallási tapasztalat:

Az én jo Istenem ezen kérésemet meg halgatá, és azonnal pihenést vettem, az én haszontalan győtrelnes gondolatimtol erőt vévén rajtok, kiért is áldassék dicsirtessék az én rajtam kőnyőrűlő édes Atyám mind őrökké Amen.⁴⁰

▪ Megélt hit (pietas), vallásos élmény középpontba kerülése:

Oh drágalatos Lelkemet élezgető Pűnkődsi Szellőcske, a ki én reám méltatlanra fuvallottál, és örömmel füleimet bé töltötted, ’s amaz kívánt drága vendégnek hozzam való készülését meg jelentetted. Oh édes Uram, honnan vagyon és honnan érdemlettem meg ezen hozzám való kegyelmedet [...]”⁴¹

▪ *Istennel való bensőséges kapcsolat*, amelynek egyik jelzése, hogy nemcsak elragadtottságában, hanem hétköznapi kis ügyeiben is bizalommal kéri segítségét:

Ald meg maroknyi hitemet
Bővicds kevés értékemet
Szaporicsd fillérekemet
Írántam jó kevedet.⁴²

▪ Misztikus elragadtatottság:

Ah mely győnyőrűségecs dolog az embernek az Istent szeretni, ez minden édeségeket felül szalado edesség, győnyőrű illatoknak leg kelleme-tesebb illattya. Én is érzem Uram annak szagát valamennyire szívemben, és nyelvem hegyén győnyőrű ízének kedves ízét; kerlek azért Uram, tégyed velem ezen kegyelmedet, hogy annak szaga és íze mindenkor érzéseemben légyen, az, minden érzékenységet el foglallya, Lelkem patikává vallyon, melyben ezen jo illatok szagoskodjanak [...]”⁴³

³⁹ *Nyomorúság iskolája...*, i. m., 90.

⁴⁰ *Uo.*, 97.

⁴¹ *Uo.*, 91.

⁴² *Uo.*, 145/7. vsz.

⁴³ *Uo.*, 91.

▪ Bizalom (Deus providebit):

Mert csak te benned bizom;⁴⁴ Meg foglak hitemnek kezével;⁴⁵ Sok példákkal meg mutattad / Benned bizokat nem hagytad⁴⁶

Csipogva járok mint el veszett tyúk-fi

Amely kis korában annyát el veszti

De más alá még sem adja magát.

Noha ételt maga nem kaparhat.⁴⁷

Én is a te szárnyaid alá futok⁴⁸

Ted velem e kegyelmedet. / Terjeszd ki hatalmas kezedet. / Vígyl fel engem kősziklára / Ellenségem azt hadd lássa. / Hogy mellettem magad fogtál. / Hatalmokból ki ragadtál.⁴⁹

▪ Bűnbánat:

ama mérges kígyónak fejét meg törte, és az én adosságomat mind megfizette;⁵⁰ esmérem Uram az én hamisságomat, és meg vallom [...]⁵¹

▪ Szókincs:

megszólításban: „édes Mennyei Atyám”, „édes Uram”; „isteni szeretet édessége”;

érzelem kifejezésében: szívvel kapcsolatos képek felnagyítva: a szív, mint lakás; a szív, mint érzelem központja; a szív, mint töredelmességet megvalósító magasztaló érzelem

bizakodás/reménykedés képei, szavai: öröm, kegyelem;

én vagyok a juhocska – ő a pásztor

lélek állapotának folyamatos láttatása: [a lélek siránkozása]

⁴⁴ *Uo.*, 126.

⁴⁵ *Uo.*, 132.

⁴⁶ *Uo.*, 129. Továbbá: 132/5. vsz.; 133/1. vsz.; 135/9. vsz.; 138/6. vsz.; 132/5. vsz.

⁴⁷ *Uo.*, 126.

⁴⁸ *Uo.*, 127.

⁴⁹ *Uo.*, 131.

⁵⁰ *Uo.*, 93.

⁵¹ *Uo.*, 96.

En valójában igazán való beteg meg sebesítettett, el lankadott, nagy terhek alatt tántorgo, bélpoklosság Szenvedő, mocsoktól rútúl megferteztetett, minden Teremtett állatoknál az engedelmisségben leg aláb való [...] ⁵²

Ám, ami a pietizmus szellemiségéből adódó erény az imádkozó megszólalásában, az nem mindig az a leírt szöveg összeszedettségében, megszerkesztettségében. Ez adja Zay Anna imádsággyűjteményének is a kettősségét: magával ragadó olvasmány, mert női lélek szólal meg benne: intenzíven, bátran szavakba foglalva érzelmeit, ugyanakkor ez a fajta lélek-csapongás önmaga ismételtetésével, az önös érdek középpontba helyezésével, azaz kissé mértéktelenségével-megszerkesztettségével gyakran lassítja le imáiban a szöveg erejét.

Az imagyűjteményt a fiának ajánlotta Zay Anna, családtagjaira mégis csak általánosságban, saját életének múltbéli felidézéseikor utalt (akkor is általánosság szintjén), de értük nem fohászkodott. Még Sámuel fiáért sem. Fia iránti szeretetének megnyilvánulásaként kell azonban elfogadnunk, lelkiállapotának érzelmes kitárulkozását elsősorban Isten, de fia előtt is. Zay Anna az imáirás segítségével a „nyomoruság iskolájában” olyan katartikuságot élhetett meg, amely hitelessé tette/tehetette a fiának írottakat és talán a hazaérkezése utáni életét. Ám ez utóbbit csak feltételezhetjük, mivel későbbi napjairól alig tudunk valamit.

⁵² *Uo.*, 93.

Melléklet

Álhatatlan világ velem csak jádzottál
 Fel vetvén mind laptát esésemre vágytál.
 Amikor le estem kaczagva katzagtál
 Végtére nagy gyorsan a porban tapodtál.

De mivel én töllem már meg ísmértettel,
 Látom nem csak velem sokakkal így tettél,
 Kiket hunyorgással halodban ejtettél
 Legyen ámbár tiéd a mit rajtam nyertél.

Árnyékhoz híd többé nem kaptol velem,
 Mert vízi buborék semmit ér előttem
 Amaz erős Torony melyhez hátom vetem,
 Mozdulhatatlanul ál bizonynal hiszem.⁵³

A midőn világi Szerencsének láttam
 réám valo mosolyodását, abban el bíz-
 tam magamat; a kevélységben el me-
 rültem, Istennek nem szolgáltam ugy
 a mint kellett volna, ha el kezdtem is
 azt azonnal el ragadtattam attól a Vi-
 lági Szorgalmatosság miatt. A mu-
 lando Gazdagságban el bíztam maga-
 mat, azt meg nem gondoltam, hogy
 nem állandó az, csak vízi buborékhoz
 hasonló annak allandosága, és hogj az
 csak az én lábaimnak kiszíttetett tőr
 vala. Allottam a Jegen, mely alatt nagy
 mély sár volt; el jőve pedig az Isten-
 nek akaratytya, hogy el olvadjon a jég,
 és azonnal el olvada én pedig éppen
 torkomig azon mélységes sárban esém
 a mely sárbol magam erőmből ki nem
 mászhattam, mennél inkább iparkod-
 tam hogy belőlle ki mászszak, annál
 mélylyebben belé süllyedtem. Akkor
 kezdettem magamat eszre venni, mely
 nagy veszedelmében vagyon életem,
 látván hogy emberi setétség által on-
 nan ki nem mehetek. [...] Akkoronn
 kezdék kialtani az én Istenemhez,
 hogy onnét ki szabaditana [...] ⁵⁴

⁵³ *Uo.*, 154.

⁵⁴ *Uo.*, 94.

KAPOSI KRISZTINA

Emblematikus narráció és misztikus ascensio

Wesselényi Anna imádságoskönyvében

(Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje, 1620)

I. Bevezetés

Tanulmányomban Wesselényi Anna (1584–1649/50) imádságoskönyvével foglalkozom. A meditációs munkának és forrásának bemutatása után a mű paratextuális komponenseit tekintem át, majd a szöveg főbb misztikus útmutatásait ismertetem. Elsősorban azt vizsgálom, hogy *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje* miképp járult hozzá a korabeli hitélet egyéni (és kollektív) formáihoz; valamint hogy hogyan írható le az a devóciós szerep, amelyet ez az imádságoskönyv Wesselényi Anna idejében töltött be. Ennek megvilágításához az egyik legalkalmasabb eszközt az emblematikus narráció és az imában átélt misztikus ascensio kapcsolatának az elemzése nyújtja. Az imádságoskönyv valamennyi elmélkedésének és a hozzájuk tartozó emblémáknak a teljes körű vizsgálatára ennek a tanulmánynak a keretei nem nyújtanak lehetőséget, ezért az alábbiakban egy választott meditációnak (a negyvenediknek: *A hétrendbeli káromkodásokról / Septem blasphemiae*) az alaposabb elemzésére vállalkozom. A szöveg és az azt kiegészítő embléma általános jellemzése után a nyíl centrális szerepet betöltő misztikus-allegorikus motívumát értelmezem. A meditáció képi és szöveges vizsgálatába még további irodalmi és emblematikus párhuzamokat is bevonok, és kitérek a meditáció szövegének bibliai allúzióira is. Céлом, hogy az imádságoskönyv meditációs struktúrájáról egy olyan leírást adjak, amely megmutatja a korabeli olvasók lehetséges vallási és kulturális elvárásait is, illetve az ő számukra leginkább hiteles olvasatot. (Az elemzések során felhasznált képek megtalálhatóak a tanulmány végén lévő mellékletben.)

II. A meditációs könyv és forrása: *a kontextus és a fordítói módszer*

Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje az eddigi szakirodalomban érdemtelenül kevés figyelmet kapott, holott ez a meditációfordítás (1620) a magyar kora barokk devóciós irodalom olyan jelentős alkotásaival említhető egy sorban, mint amilyen Pázmány Péter *Kempis-fordítása* (1624), vagy Hajnal Mátyás *Szíves könyv*

vevskéje (1629). Az imádságoskönyvről elsőként Deák Farkas adott hírt a Századok hasábjain, a következőket írva Wesselényi munkájáról:¹

Az erdélyi muzeum kézirat gyűjteményéből Szilágyi Sándor tiszt. barátom egy érdekes imádságos könyvet adott át nekem, melyet nagy gyönyörűséggel olvastam el. Nem csak azért tetszett nékem e könyv, hogy az a művelt elméjű és kegyes szívű özv. Csáky Istvánné Wesselényi Annáé volt [...], de leginkább meghatott ez imádságos könyvnek elragadó szép stylja és igaz magyarsága, melylyel e remek egyházi szónoklatok le vannak fordítva. Kutatásaim közt a XVI. és XVII. század prozairóit és költőit sokszor olvastam, de ez elmélkedéseket szép magyarságban egyetlen egy író sem múlja felül, sőt bizton állíthatom, hogy e munka nyelve úgy a nyomtatásban megjelent régibb irodalmi művek nagy része, valamint az okiratok és magány levelek sokszor hatásos nyelvezete felett magasan emelkedik ki; s bizonyára e mű minden olvasója velem együtt érezné, látván, hogy egy a XVI. század végén s a XVII-ik elején élő laikus főúr ily egyszerűen, ily szépen, ily szabatosan és hatásosan tudott írni.²

Deák Farkas *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertjét* tehát elsősorban megkapó nyelvezete, stílusa miatt méltatta, azonban a mű ajánlásának utolsó sorait félreolvasva Wesselényi fordítását még – tévesen – 1606-ra datálta. Ezt a későbbiek során Tóth Margit helyesbítette 1620-ra.³ Mindazonáltal Deák Farkasnak köszönhető az imádságoskönyv tulajdonosának, özvegy Csáky Istvánné Wesselényi Anna levelezésének kiadása,⁴ valamint számos biográfiai adat közlése is a Wesselényiekről.⁵ Az eredeti kéziratos formájában fennmaradt meditációs könyv szövegét jegyzetek kíséretében Tóth Margit adta ki.⁶

¹ DEÁK Farkas, *Wesselényi Anna imádságoskönyve 1606-ból*, Századok, 1880, 164–167.

² *Uo.*, 164–165.

³ TÓTH Margit, *Wesselényi István imádságoskönyvének forrása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1985, 189–193. Itt:190.

⁴ DEÁK Farkas, *Wesselényi Anna, özv. Csáky Istvánné életrajza és levelezése*, Bp., Franklin-Társulat, 1875.

⁵ DEÁK Farkas, *A Wesselényi család őseiről = Értekezések a történelmi tudományok köréből*, VII, szerk. FRAKNÓI Vilmos, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1878, 3–50; UÓ, *Wesselényi Ferenc*, Bp., 1882 (Magyar Történeti Jellemrajzok), 44–45; UÓ, *Adatok a Wesselényi család címéréhez*, Turul, 1883, I, 84–86.

⁶ WESSELÉNYI István, *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje, melyben mirrhának és drága fűszerszármokoknak Krisztus kínszenvedésének eszközéből és titkaiból összeszedett gyűjteménye előnkbe a végre adatik, hogy ő vele együtt mi is meghalassunk*, kiad. TÓTH Margit, Szeged, JATE, 1990 (Adattár a 16–18. századi magyar szellemi mozgalmaink történetéhez, 28).

Az *eljegyzett személyeknek paradicsomkertjét* Wesselényi István (1583–1627) 1620-ban fordította, forrása Jan David (1545–1613) belga jezsuita *Paradisus sponsi et sponsae* (Antwerpen, 1607) című két könyvből álló emblémás kötete volt, amelynek Wesselényi csupán az első részét, a *Messis myrrhae et aromatumot* vette át.⁷ Munkáját – amint az a dedikációból kiderül – hűgának, a mélyen hívő, katolikus Wesselényi Annának ajánlotta:

Az Tekinte[te]s es Nagiczagos Vesseleni Anna assonnak, az Tekint[etes] es nagiczagos keresttzei Czaki Istvan uramnak meg hagiott Ozvegienek, nekem Szerelmes Assoniomnak Hugomnak. Isteni aiandekoknak bo aldasat, itt ez vilagon szerelmes gyermekeivel Isten szerent valo hossu elet utan az orok boldogsagnak orvendetesseget sz[i]v]bul kivanvan, solgalattiat es igaz Atiafiui szeretetit aianlia Vesseleni Istvan, mint Szerelmes Assonianak, Huganak.

Wesselényi István fordítása hűen követi latin eredetijét: a könyv szerkezeti felépítését, az ötven részből álló fejezetbeosztást, a meditáció mint műfaj formáját és a szövegszervezés főbb jellegzetességeit is átvette Jan David latin munkájából. A meditációk szövegszerkesztésének szoros követése mellett az eredeti műben lévő szöveg-kép megfeleltetéseket (lásd a latin munka emblémáit, illetve az azokra való utalásokat a szövegben) is viszonylag pontosan átültette. Wesselényi összességében tehát „hűen tolmácsolta a belga jezsuita latin emblematikus munkáját.”⁸ E szoros forráskövetés sikerét a szöveg és kép egységére épülő kifejezési mód biztosította, hiszen az emblematika univerzális és rendkívül kedvelt nyelvként működött a kora újkori európai irodalomban.

Az emblematika mint az egyik legnépszerűbb didaktikus-szimbolikus kifejezési forma (és irodalmi műfaj) Andrea Alciato 1531-es epigrammagyűjteménye, az *Emblematum liber* óta a reneszánsz és barokk irodalmi hagyomány szerves részét képezte. Az Augsburgban, Konrad Peutinger fametszeteivel megjelent emblémás könyv rendkívüli népszerűségének köszönhetően több mint 150 kiadást ért meg, s több nyelvre is lefordították.

A kép és szó együttese által reprezentált műfaj, illetve művészi forma felhasználási körét tekintve igen kiterjedt volt:⁹ fejedelmi tükrökben és uralkodói tanácsgyűjteményekben (Lackner Kristóf, Weber János); filozófiai, politikai és

⁷ Vö. TÓTH, *i. m.*, 192–193.

⁸ WESSELÉNYI, *i. m.*, 14.

⁹ Részletesen lásd: KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Universitas, 2003, 87 skk.

morális kézikönyvekben (Hevenesi Gábor, Partinger Ferenc, Vanossi Antal, Andreas Maximilianus, Michael Pexenfelder); dicsőítő iratokban (Gyalogi János); teológiai traktátusokban és társulati kiadványokban egyaránt megjelent az emblematikus kifejezőmód, ám leginkább kétségkívül a barokk kegyességi irodalom kedvelte. Az emblematika vallási célú felhasználása Európában kiváltképp a 17. században lendült fel, amely jórészt (de nem kizárólagosan, lásd például az evangélikus prédikátorokat) a jezsuiták gyakorlati hasznosságát (utilitas) előtérbe helyező egyházi tevékenységében bontakozott ki.¹⁰ Miután Loyolai Szent Ignác (1491–1556) *Lelekgyakorlataiban* (*Exercitia spiritualia*, 1548) megalapozta a képi gondolkodás meditatív szövegszervező eljárását, számos, hasonló struktúrára épülő emblematikus munka látott napvilágot. A csúcspontot talán Hermann Hugo (1588–1629) *Pia desideria*ja (Antwerpen, 1624) jelentette, amely a legnépszerűbb jezsuita emblémáskönyvként volt jelen a korszakban, számos nyelvre lefordították, s a magyarországi jezsuita oktatásban is fontos szerepet töltött be.¹¹

A régi magyarországi irodalmi viszonyokat tekintve szembetűnő, hogy az európai viszonyokhoz képest az emblematika egyrészt csak valamivel később, némiképp megkésve bontakozott ki, másrészt az ekkoriban születő 17. századi emblematikus munkáknak a nagy része valamely külföldi, idegen nyelvű alkotásnak a fordítása (illetve kiadása), az önálló, eredeti magyar szerzőségű művek csak sokkal kisebb számban vannak jelen.

Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje a fordításmunkák sorát gazdagítja, és a 16–17. századi németalföldi–magyar szellemi és kulturális kapcsolatokhoz is fontos adalékkal szolgál. Az imádságoskönyv és forrásának kontextusa között alapvető különbség, hogy a latin eredeti munka erős devóciós közegben keletkezett, hiszen szerzője, Jan David tehetséges prédikátorként és vitáiróként maga is a jezsuiták közé tartozott, s munkáját a katolikus restauráció személyes vallásosságot támogató közege vette körül. Az 1607-ben Antwerpenben, Theodor Galle metszeteivel, Johannes Moretus kiadásában a Plantin nyomdánál megjelent devóciós könyv ajánlása Spanyol-Németalföld kormányzójának és feleségének, Albertnek és Izabellának szól, akik a jezsuita szellem és a vallásos

¹⁰ A jezsuita emblematikáról lásd például: G. Richard DIMLER S. J., *The Jesuit Emblem = Companion to emblem studies*, ed. Peter MAURICE DALY, New York, AMS Press, 2008, 99–128.

¹¹ Jelentőségéről lásd: KNAPP Éva, *Az emblematika oktatásának forrásai a magyarországi jezsuita kollégiumokban*, Magyar Könyvszemle, 2000, 1–26; KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Irodalmi emblematika és emblémarepció Magyarországon, 1564–1796*, Magyar Könyvszemle, 1995, 142–163; KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Jezsuita szentek emblematikus életrajzai*, Magyar Könyvszemle, 1996, 320–355.

misztika ismert pártolói voltak. „A *Paradisus sponsi et sponsae* tehát a vallásos életben teret nyert jezsuita aszkétizmus terméke volt.”¹²

Ezzel szemben a magyar nyelvű fordítás laikus főúri közegben készült, Wesselényi István főnemes birtokos tollából s olyan népszerű, a devóció kollektív formájára is kiterjedő szerepet nem tudott betölteni, mint a lengyel és német nyelvre is átültetett, s Európa-szerte ismertté vált eredeti mű. *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje* sokkal inkább az özvegy Wesselényi Anna egyéni ájtatosságát segítette elő, habár bizonyosan szélesebb körökben is elterjedhetett volna a képi és szöveges gondolkodást együttesen működtető imádságoskönyv, ha kiadása nemcsak tervben maradt volna.

Műfaját tekintve *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje* az imádságoskönyvek és a meditációs könyvek kategóriái közti határon helyezhető el. Már Deák Farkas is problematikusnak érezte a mű poétikai besorolását, s jól érzékelte, hogy a mindennapi kegyességi gyakorlatra való használat alkalmassága mellett egy erős aszketikus jelleg is kirajzolódik az imák sorozatából. A testi és lelki önfejelem és önmegtartóztatás, illetve az ezzel összefüggő együttes misztikus szenvedés és a jegyesszerep (lásd az allegorikus értelmű „kert”, „myrrha”, „fűszerszám” jegyesszimbólumokat) kívánalmát a cím egyértelműen előre is bocsátja: „*Az eljegyzett személyeknek paradichom kertbe, meliben Mirrhanak es dragha fju szerszamoknak Christus kinszenvedessenek eszkoezebeol es titkaibol eszse szedeteth giutemenie eleonkben a vegre adatik, hagi eo vele edgiut my is megh hallhassunk?*”

A fordításmunkát tovább olvasva még inkább nyilvánvalóvá válik, hogy *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertjében* rendkívül fontos szerep jut a meditáló-imádkozó lélek önálló vallásgyakorlási szándékának: a szöveg tág teret enged az emberi akaratnak, hogy a misztikus sémákon saját belátása szerint és elmélyültségének intenzitását egyénileg szabályozva haladjon végig. Az imádságoskönyv gerincét alkotó ötven meditáció szerkezeti felépítése is az egyéni vallásos szükségletek kielégítése felé mutat, a passió témát feldolgozó elmélkedéseket ugyanis minden esetben egy könyörgés, egy oratio rész zárja, amely vitathatatlanul az unio mysticát célzó személyes erénygyakorlatoknak az eszközeként szolgál.¹³

Ebből a szempontból *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje* sokkal közelebb áll a meditációs munkákhoz, mint a hagyományos imakönyvekhez. (Tanulmányomban a fordításmunka megnevezésére mindkét terminust használom,

¹²TÓTH, *i. m.*, 19.

¹³ *Uo.*, 9.

hiszen egyaránt ráillenek a műre, de az árnyaltabb és pontosabb kategóriának a meditációs könyv műfaját érzem.)

III. Paratextuális komponensek: a misztikus elmélyülés felé

Az imádságoskönyv rendeltetése, funkciója, valamint a használatára vonatkozó gyakorlati, s egyszersmind már a misztikus elmélyülés felé mutató útmutatások elsősorban a mű paratextusaiból bonthatók ki. Több ilyen szövegegységet is tartalmaz a mű, ugyanis az imádságoskönyv fő részét alkotó ötven meditációt egy ajánlás, egy előljáró beszéd, valamint annak három ún. „szövétneke” előzi meg.

Fontos, hogy a fordításmunka a *Praefatiótól* kezdődően szinte teljes egészében latin forrását¹⁴ követi, s egyedül az ajánlás Wesselényi saját, eredeti munkája, amelyet a *Messis myrrhae et aromatum*tól függetlenül készített el. A dedikáció tehát az egyetlen olyan paratextuális szövegegység, amelyben Wesselényinek lehetősége nyílik arra, hogy saját szerzői szándékát közvetítse a befogadók felé, akik közül az első helyen az ajánlás címzettje, vagyis Wesselényi Anna áll.

Ennek megfelelően az ajánlásban megteremtett irodalmi-retorikai játéktér a szerző/fordító – elsődleges megszólított – általános befogadó közönség pozíciói mentén konstruálódik meg. Wesselényi István, laikus főúr az ajánlásban mint az egyéni spirituális elmélyedés irodalmi eszközökkel történő elősegítője lép fel. A lefordított mű által ugyanis a befogadó az olvasás eredményeképp „maganak lelki hasznot szerezhethet”. Ez, a Wesselényi szóhasználatával élve „maganak jeles dolgoknak véghez vitelében való foglalása” az általa szerző-fordítóként beteljesíthető legmagasabb rendű feladat, amelyért Istennek az „áldott legyen azértis ő szent felsége” formulával ad hálát, illetve fejez ki nyelvileg:

Remenlem, hogi te K[egyelme]d nem cak kedvesen de hasnosonis fogia olvashatni ezt az En forditasomot. En Isten jo voltanak eleg halat nem adhatok, ha ennek az irasnak olvasasabul K[egyelme]d maganak lelki hasnot szerezheth. Aldot legien azertis o Szent Felsege hogi nekemis mind akaratot mind lehetoseget annira valot engedet, hogi illien jeles dolgoknak veghez viteleben foglalhattam magamot.

¹⁴ Jan DAVID, *Paradisus sponsi et sponsae, in quo messis myrrhae et aromatum, ex instrumentis ac mysteriis passionis Christi colligenda, [...]*, Antverpiae, Moretus, 1607. Az alábbi elemzések során általam használt kiadás szövege elérhető itt: <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/ausgaben/thumbnaeilseite.html?id=00007241&seite=1&fip=193.174.98.30>. (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 01. 17.)

Ajánlása értelmében Wesselényi munkáját két fő céllal írta: egyrészt az „örök boldogság örvendetességének elérését” megfogalmazó „szívből jövő kívánalommal”, másrészt pedig a „hasznosság” szándékával. Utóbbi egyértelműen utal arra, hogy noha a mű a concettókban, drámai elemekben és allegorikus motívumokban bővelkedő jezsuita barokk stílusával az esztétikailag reflektált szemlélet számára irodalmi alkotásként is rendkívül figyelemreméltó alkotás, 17. századi recepciótörténeti szerepét tekintve ennél azonban mégis fontosabb aszketikus-misztikus rétege.

A szöveg Wesselényi Annához szóló ajánlása egyszerismind a mintaolvasó személyét is kijelöli: A protestáns környezetben élő, ám katolikus asszony alakja tökéletes inspiráló erőként szolgálhatott Wesselényi István számára a meditációs könyv megalkotásához. Az asszony erős katolikus szemlélete és hitélete családjában és társas kapcsolataiban ugyanis egyaránt megnyilvánult:¹⁵ idősebbik fiát, Csáky Istvánt jezsuita páterek tanították, lánya, Csáky Anna pedig belépett a ferences rend női ágába, a pozsonyi klarissza apácák közé. Rendszeresen és bőkezűen adakozott a katolikus egyháznak, udvarának pedig állandó látogatói voltak a papok, valamint a jezsuita és a ferences szerzetesek; Batthyány Ádámnak térítő szándékkal intéve levelet és imádságkönyvet küldött. Mindezen túlmenően közeli személyes viszonyban állt a hitnek és a devóciós munkáknak a pártolóiként ismert Bedegi Nyári Krisztinával és Batthyány Poppel Évával is. Vásárhelyi Dániel a magyar kancelláriához írt egyik jelentésében úgy emlékezett meg Wesselényi Annáról, „mint a legkegyesebb és legbőkezűbb özvegyről, aki igen sokat áldozott a katolikus egyházért.”¹⁶

Az ajánlásnak azon mondata, amely szerint „nilvan vagyon Szerelmes Assoniom, Hugom az te K[egyelme]d Istenhez valo aytatosaga, es az lelki dolgokhoz valo buzgosaga”, így nem csupán a dedikáció egy udvariassági, tiszteletadási irodalmi formulájaként érthető, hanem a hit és vallásgyakorlás valós, biográfiai tényekkel is alátámasztható mozzanatai valószínűsíthetőek mögötte. Ám az imádságkönyv „nemcsak kedves, hanem hasznos olvasása” a tágabb befogadó közönségnek is szól. Hiszen ahogyan olvashatjuk a paratextusban, Wesselényi „mindennemű faratczagomnak jutalmat, hasnat, erdemet abban helihezteni, ha *valamel aytatos keresztien ember* olvasvan ezt az irast, lelkenek vigastalast, taplalast, epitest es udvessegre valo okokat talalhat benne” (kiemelés tőlem, K. K.).

¹⁵ Vö. TÓTH, *i. m.*, 12–13.

¹⁶ Idézi: *Uo.*, 12.

Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje és a lelki épülésnek, illetve az üdvösséghez vezető misztikus útnak a kapcsolatát részletesebben az ajánlást követő előljáró beszéd és annak három szövétnelke világítja meg. A három szövétnelknek nevezett paratextuális szövegegység elnevezése legerőteljesebben a *Példabeszédek könyvének* azon szakaszát idézi fel, amely szerint „az Úrtól való szövétnelk az embernek lelke, aki megvizsgálja a szívnek minden rejtekét” (Péld 20, 27). Ezek a lelki „mécsesek” az Istenhez, illetve az örök boldogsághoz, az üdvösséghez vezető út megvilágításának a misztikus-aszketikus igényével lépnek fel. E három paratextuális szövegegységre egyértelműen reflektál tartalmilag az imádságoskönyv hatodik meditációja, a *Lampasokrol és szövétnelkekről való elmelkedés (Laternae et faces)*.¹⁷ A meditáció azonban nemcsak a betű által, hanem a vizualitás segítségével is a misztikus ascensiót szolgálja: a bibliai allúziókkal erősen átszótt textust (és egyúttal a három paratextuális szövétnelket) ugyanis az eredeti műben kiegészíti egy embléma¹⁸ is (lásd I. képet), amelyen a következő subscriptio olvasható: „Lucifugi, sol luce sua quaerendus; at istas / Praelucet vobis Lucifer ipse faces.”

A szöveg és a kép tanulsága szerint az allegorikus-szimbolikus értelemben vett *Napot* (értsd: isteni világosság, lumen sacrum) tehát nem fáklyával, vagyis nem mesterséges fényvel kell keresni. A lelkiismeret sötétjébe, vagyis a bűnökbe való belenyugvás helyett a jézusi kegyelem áradó világosságát kell követni, hiszen csak az igaz penitencia által juthat el a lélek a szent fényhez.¹⁹

IV. A meditációs könyv misztikus útmutatásai: a via triplex elve, a jegyesszerep és a compassio kívánalma

Ahogy azt Tüskés Gábor is megállapította, *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje* „az átlagosnál nagyobb teret nyit a személyes tartalmak és misztikus hatások kifejeződésének.”²⁰ Ebből adódóan az imádságoskönyv meditációs struktúrájának csomópontjain olyan misztikus útmutatások rejlenek, amelyek

¹⁷ WESSELÉNYI, *i. m.*, 43–46; DAVID, 14. jegyzetben *i. m.*, 22–25.

¹⁸A *Paradisus sponsi et sponsae*[...] metszeteit Theodor Galle készítette, a devóciós mű 102 illusztrációval jelent meg Johannes Moretus kiadásában. Lásd Tóth Margit bevezetőjét: TÓTH, *i. m.*, 11.

¹⁹ Vö. a meditáció szövegével, lásd: előző jegyzet.

²⁰ TÜSKÉS Gábor, *A jézusita meditáció irodalom a XVI–XVII. században*, Irodalomtörténet, 1997, 33–34.

elsősorban a lélek egyéni ájtatossági gyakorlatán alapulnak. A három legfontosabb ilyen misztikus elv a via triplex sémája, a jegyesszerep és a compassio tana.

IV. 1. A via triplex elve

Az imádságkönyvben foglaltak egyetlen meditációban éppúgy, mint a mű egészét tekintve, a via triplexen kívánják végigvezetni a hívő keresztény olvasót. A Dionüsziosz Areopagitész misztikus teológiájából származó via triplex elve a középkori és kora újkori misztikus gondolkodás talán legalapvetőbb spirituális-kontemplatív sémájaként volt jelen. A *De caelesti hierarchiában* kifejtett hármasságmodell a misztikus élmény megtalálásának és elmélyülésének a folyamatát fedile, amely szerint az Istenhez történő legtökéletesebb hasonulás, illetve egyesülés, azaz az unio mystica tapasztalata három hierarchikus fokozat vagy másképpen fogalmazva tudásszint egymásutánjának az eredményeképp érhető el:²¹ Elsőként a tisztulás/ megtisztulás szintjére kell eljutnia a léleknek (via purgativa), amely az Istentől távol eső, tőle idegen elemektől való megszabadulást jelöli. Ezt követheti a megvilágosodás periódusa (via illuminativa), amelyben az immáron megtisztult, isteni fényvel való elteléssel, kizárólag egy, az Isten felé irányuló, szemlélődő magatartást és képességet tesz magáévá a lélek, hogy aztán felemelkedhessen a végső, harmadik fokra (via unitiva), ahol elnyerve a tökéletesedés kegyelmét, részesülhet Istenben (unio mystica).²²

IV. 2. A jegyemisztika és a jegyes-szerep

Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertjében a dionüszioszi modell nem önmagában alkotja az imádságkönyv gondolati struktúrájának fő teológiai vonalát, hanem az *Énekek énekéből*, valamint a középkori (főképp a szent bernáti és vilmosi) misztikából ismert jegyesszereppel is összekapcsolódik. A Salamon és Szulamit szerelméről szóló bibliai könyv allegorikus értelemszintje gazdag exegetikai hagyományt hozott létre. A kommentárok a vőlegény és a menyasszony kapcsolatát Krisztus és az egyház jegyességének feleltették meg, s ez az ekkleziológiai megközelítés mindmáig alapvető maradt a héber dalciklus értelmezésével kapcsolatban. A későbbi teológiai gondolkodás (kiváltképp

²¹ PSZEUUDO-DIONÜSZIOSZ Areopagitész, *A mennyei hierarchiáról*, ford. ERDŐ Péter = *Az isteni és az emberi természetéről: görög egyházatyák*, Bp., Atlantisz, 1994, II, 213–258. – Lásd továbbá: Kurt RUH, *A nyugati misztika története, I: A patrisztikus alapok és a 12. század szerzetesi teológiája*, ford. GÖRFÖL Tibor, Bp., Akadémiai, 2006, 37–93.

²² PSZEUUDO-DIONÜSZIOSZ Areopagitész, *i. m.*, III, 1–3.

Clairvaux-i Szent Bernát és Saint-Thierry-i Vilmos jegyesmisztikája) szempontjából Órigenész *Énekek éneke*-értelmezése bírt még meghatározó szereppel. Az ókeresztény egyházatya elgondolása szerint az *Énekek énekének* menyasszonya nem csupán az egyházat, hanem az emberi lelket is jelenti, a szerelmi kapcsolat ezáltal pedig az istenszeretetnek és az Istennel való egységnek, vagyis az unio mysticának a tapasztalatát is kifejezi.²³

Az imádságoskönyv meditációinak misztikus-kontemplatív tere pontosan ennek a típusú jegyesi kapcsolatnak az imitált mását hozza létre. A via triplex elvének és a jegyesmisztikának az összekapcsolása gyakori szerzői eljárásként volt jelen a korszak kegyességi irodalmi gyakorlatában. A 17. század egyik legnépszerűbb jezsuita emblémáskönyvének, Hermann Hugo (1588–1629) *Pia desiderii*-jének (Antwerpen, 1624) fő strukturális és logikai-gondolati szervezőelve hasonlóképp a Krisztussal jegyességet kötő léleknek a misztikus hármas útja.

IV. 3. *A compassio tana*

Az eljegyzett személyek paradicsomkertjének ezt a via triplexre és a jegyesszerepre épülő misztikus modelljét a compassio tana egészíti ki és teszi teljessé mint az imádságoskönyv harmadik legfőbb misztikus kívánalma és útmutatása. Ennek értelmében ahhoz, hogy az ájtatos lélek valóban megtapasztalhassa az isteni kegyelmet, nem elég csupán kontemplálnia, hanem Krisztus szenvedéseit is magáévá kell tennie.²⁴ A passió együttes átélésének vállalása az unio mystica jegyében tehát az a kulcsfontosságú elem, amely beteljesítheti a lélek megnyugvását és tökéletesedését. Ez a szenvedésközpontú misztikus-vallásos magatartás az imádságoskönyv ötven meditációjából sajtátható el, amelyek Krisztus szenvedésének valamely részletét elevenítik meg az olvasó lelki szemei előtt, és segítik átélhetővé tenni az ahhoz kapcsolódó elvontabb teológiai tartalmakat is.

V. Emblematikus narráció és misztikus ascensio a 40. meditáció példáján

Az egyéni üdvösség elérésének elősegítése nem csupán a nyelvi szintre, az olvasás dimenziójára korlátozódik a meditációs könyvben. *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje* ugyanis egy emblematikus mű, amelyben kép és szöveg elválaszthatatlan egységet alkot egymással – ezt már a három paratextuális szövé-

²³ RUH, *i. m.*, 283–284.

²⁴ *Uo.*, 267.

nek és a hatodik meditáció, illetve a hozzá tartozó *pictura* esetében is megfigyelhettük. Szöveg és embléma összetartozása azonban nemcsak gondolati szinten jut érvényre: az elmélkedések ugyanis nem pusztán tartalmilag kívánják meg a hozzájuk tartozó kép szemlélését (és fordítva), hanem szövegszintű utalások is jelzik a képnek, a látványnak a fontosságát és az ezáltal létrejövő egységet. Ennek alátámasztására két példát idézek az első szövétnékből:²⁵

Melto dologh mind azokat a mellicket mierettunk szenuedett, amy tellies szívünkben ugy be foglalunk, hogy minden niomorusagit, es kinszenvedesenek ezkiozit, megh gondolvan, magunkban megh eosmerhessük azoknak hasznat, melliceknek Christus Urunkban valo letelet nem chak olvasas altal szemwnkkel is megh tapasztalhatunk, hogy nem chak eo benne telliesedgiek be az megh valtsagnak es közben iarasnak modgia s mivolta, de magunkban is valosagoskeppen megh tapasztalhassuk azt amit azon Apostol mond. [...] Hogy azert a mennyire giarlosagunknak engeteth, mi erettunk szenvedeth Christusunkhoz amy indulatink megh zabolazasanak szenvedesevel hasonlok lehessunk mint egy neminemeu szep keppben. Szemwnk eleiben helhezteessük [...] stb.

Jóllehet, Wesselényi fordítása kéziratos formában maradt ránk, és ebből adódóan nincsen illusztrálva, ám minden bizonnyal húga, Anna együtt használhatta az eredeti jezsuita mű akkoriban talán önállóan is hozzáférhető embléma-sorozatát és a Wesselényi által neki készített magyar nyelvű fordítást. S nem zárhatjuk ki azt sem, hogy Wesselényi a szöveg kiadására is gondolhatott, közösségi devóciós műnek szánva a könyvet, erre azonban valami miatt mégsem kerülhetett sor.

Mindazonáltal az olvasás mellett a vizuális, szem általi misztikus megtapasztalásnak a szükségessége egyértelmű meditációs kíváncsalmóként szerepel a szövegben. Az „*applicatio sensuum*”-ot, az érzékeknek a bevonását a meditációs folyamatba alapvető fontosságúnak tekintette már Loyolai Szent Ignác is (1491–1556). Mint ismeretes, az *Exercitia spiritualia* pokolról szóló elmélkedésében mind az öt érzéknek a bekapcsolását szükségesnek tartotta az olvasottak kellő mértékű elmélyítéséhez és misztikus átérzéséhez.²⁶ Roberto Bellarmino (1542–1621) *imago-elméletében*²⁷ hasonló funkcióban jelenik meg a kép, illetve

²⁵ WESSELÉNYI, *i. m.*, 26.

²⁶ TÜSKÉS, *A jezsuita meditáció...*, *i. m.*, 23–25.

²⁷ Roberto BELLARMINO, *Septimana controversia generalis de Ecclesia triumphante tribus libris explicata, II: De reliquiis et imaginibus Sanctorum* = *Uő, Opera omnia [...]*, ed. Justinus FÈVRE, III, Parisiis, Vivès, 1870, 199–266.

a képi ábrázolás, amely valami olyasféle spirituális tartalmat is képes kifejezni, mint amelyet Loyolai Szent Ignác elgondolása szerint az érzékekkel lehet csak megközelíteni. Az imago ezáltal válhat a hit megvallásának is az eszközévé.²⁸

Ekképp kapcsolódhat tehát össze egy vallási tartalmak kifejezésére szolgáló irodalmi forma a képszerű emblémával. Azt, hogy Wesselényi Anna imádságoskönyvében ez hogyan valósul meg; illetve, hogy milyen kapcsolatban áll egymással az emblemikus narráció és a Krisztus szenvedéseit tematizáló meditációkban átélhető ascensio, azt az alábbiakban az imádságoskönyv 40. meditációjának és az ahhoz tartozó emblémának az elemzésével igyekszem illusztrálni.

V. 1. *A hétrendbeli káromkodásokról (Septem blasphemiae)*

A 40. meditáció²⁹ a hétrendbeli káromkodásokról szól (*Septem blasphemiae*), amelyben az olvasó azt a hét, nyelv által elkövetett bűnt, istenkáromlást követheti végig, amely Krisztust érte passiója során. Az első káromlás Krisztust emberségében, a második isteni mivoltában, a harmadik legfőbb hatalmában, a negyedik közvetítő méltóságában, az ötödik atyjával szembeni kegyességében, a hatodik királyi fenségében, a hetedik pedig isteni örökségében sértette meg:

1. *Vab, qui destruis templum Dei, et in triduo reedificas illud!* → humanitas Christi
2. *Si filius Dei es, descende de cruce!* → divinitas Christi
3. *Alios salvos fecit, seipsum non potest salvum facere.* → Christi summa potestas
4. *Si tu es Christus, salvum fac temetipsum et nos.* → dignitas mediatoris
5. *Confidit in Deo, liberet nunc eum, si vult.* → Christi in Patrem pietas
6. *Si Rex Israel est, descendat de cruce et credimus ei.* → Christi regia maiestas
7. *Si filius Dei es, mitte te deorsum.* → Christi divina hereditas

Ezek a káromlások nyilakként reprezentálódnak a meditáció szövegében nyelvileg, és ugyanez a káromlás mint nyíl fogalmi metafora jelenik meg vizuálisan is az elmélkedéshez tartozó emblémán (lásd a II. képet). A meditáció a nyilak sorról sorra, egymás után történő összeszedését és jelentésük megértését kívánja meg a lélektől, amely az üdvösség elérését teheti lehetővé. Az olvasottak gondolati kibontását és lelki elmélyítését pedig a szöveghez tartozó embléma segíti elő.³⁰

²⁸ KNAPP, TÜSKÉS, 11. jegyzetben *i. m.*, 322.

²⁹ WESSELÉNYI, *i. m.*, 135–137; DAVID, *i. m.*, 158–161.

³⁰ Vö. Albrecht SCHÖNE, *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*, München, C. H. Beck, 1968, 18–26.

Egyfelől a subscriptio a krisztusi áldozat nagyságára hívja fel a figyelmet és gondolkodtat el ennek misztikus teológiai tartalmán: „Excipis et moriens blasphemiae spicula linguae: Omnis nempe mali tunc scopus unus eras” (halálod óráján is az istenkáromló nyelv szúrását veszed fel: hiszen minden gonosznak egyedüli célja voltál). Másfelől az embléma képi megszerkesztettsége által hozzásegítheti a meditálót lelkének fokról fokra való felemelkedéséhez. A hét káromló nyíl és a hozzájuk kapcsolt medalionok egymásutánja ugyanis egy félkörívvet, egy misztikus kupolát alkot, amelynek központi csúcsa a keresztre feszített Jézust és isteni örökségét ábrázolja, a hozzá tartozó nyíl végén mintegy ennek inverzeként pedig az ördög feje és szája látható, amely mint a legfőbb rossz, magában egyesít minden bűnt. Ezt emblematikusan az jelzi, hogy ez az a középponti nyíl, amelyen az összes többi káromlás is kereszttülhalad.

Az embléma az értelem működtetésén túl, amely az olvasottak felidézését és lelki megfontolását jelenti, ekképp a vizualitás érzékét is aktivizálja: Isten és ördög, erény és bűn, mennyország és pokol eszkatológiai perspektíváinak elkülönítése képi síkon az embléma elemeinek pozícionáltságában a fentre, illetve a lentre való helyezésben fejeződik ki; a nyíl központi emblematikus elemként pedig összetett szimbolikus tartalmakat hívhat elő a keresztény olvasóban a meditációs folyamat során.

V. 2. A nyíl misztikus-allegorikus motívuma: bibliai, irodalmi és emblematikus párhuzamok

Arra figyelve, hogy *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje* intertextuális hálóját tekintve rendkívül sűrűn átszőtt a bibliai allúziókkal, fontos sorra venni azokat a szentírási locusokat és jelentéseiket, ahol a nyíl lexikális elemként, illetve szimbólumként fordul elő. Az imádságoskönyv korabeli olvasója számára ugyanis az Ó- és Újszövetség történetei, jövendölései és jellegzetes szófordulatai alapvető háttértudásként voltak jelen. Ezek ismerete elengedhetetlen a meditáció értelmezéséhez, hiszen a szöveg olvasása révén átélhető misztikus tapasztalat lefolyását alapvetően befolyásolta az, hogy a korabeli olvasó milyen jelentést, jelentéseket tulajdoníthatott a szövegben megbújó utalásoknak. Minden egyes bibliai kapcsolás ugyanis egy-egy impulzus a meditációban, s a szöveg egésze által megvalósítható teljes, a misztikus tudásszintek mindegyikét magában foglaló nagyobb folyamaton belül kisebb részegységeket, részkontemplálásokat jelenthetnek. Az adott reflexió itt csak morális szintű lehet, s a lélek megjobbítását szolgálhatja, hiszen a pozitív történetelemekre való bibliai utalások egyenesen vezetnek az unio mystica felé, a negatív allúziók pedig

mintegy tükörként funkcionálva mutatják az utat a meditációs folyamatban történő felfelé haladáshoz.

Negatív jelentésben mindenekelőtt a *Második törvénykönyv*ben jelenik meg a nyíl, ahol az ószövetségi istenképnek megfelelően az Úr haragját, bosszúállását fejezi ki (Vö. „Kilövöm rájuk minden nyílam. Éhséggel rakott csűr lesz majd az ij” MTörv 32, 23–24). A *Zsoltárok könyvé*ben, amelyre többször is reflektál a 40. meditáció szövege, a „nappal repülő nyilak” valamiféle veszedelmet, bajforrást, vétket jelentenek, amelytől csak az Istenben való hit óvhat meg (Vö. „Szárnyai-val oltalmaz, tollai alatt menedékre lelsz, hűsége a védőpajzsod. Nem kell félned az éji kísértettől, sem a nappal repülő nyilaktól [...]” Zsolt 91, 4–5). Izajás próféta történetében a nyíl pozitív jelentéstartalommal bír, amikor egy hasonlat formájában a prófétálás erejét és az Istenhez való tartozás szilárdságát fejezi ki (vö. Iz 49, 2 „Mint a hegyes nyíl, olyanná tett [...]”). Ezzel ellentétben az *Újszövetség*ben, a *Jelenések könyvé*ben a nyíl, az ij a pusztulás szimbólumaként tűnik fel, hiszen az *Apokalipszis* négy lovasa közül a hódító, gyilkos barbár népeket jelképező első tart kezében íjat mint az öldöklés eszközét (Vö. „Erre a szemem előtt egy fehér ló jelent meg. A lovasnak íja volt. Koszorút nyújtottak át neki, s ő diadalmasan kivonult, hogy győzelmet arasson.” Jel 6, 2). A 91. zsoltár újszövetségi párjaként az *Efeszusiakhoz írott szent páli levél*ben a tüzes nyilak a rossztól, a gonosztól származó negatív, bűnnel teli veszedelmek, amellyel szemben csak a hit mint ellenállhatatlan védőpajzs menthet meg (Vö. „Mindehhez fogjátok a hit pajzsát, ezzel elháríthatjátok a gonosz minden tüzes nyilat.” Ef 6, 16).

A nyíl a bibliai gondolkodásban tehát egyszerre fejez ki negatív és pozitív jelentéstartalmakat, és épp ez a kettősség az, amelyet a hétrendbeli káromkodásokról szóló meditáció is megjelenít. A nyílnak e komplex misztikus tartalmán való elmélkedésre hív a szöveg és a kép együttese, hiszen azt mutatja meg, hogy a káromlás nyelvi bűnre használt vétkes, és ördögtől való nyílvessző másik oldalról a hit és az istenszeretet jelképe. Ezért szerepelhet a meditáció szövegében az a kíváncsi, hogy „Leöd megh tehát amy sziwönkötis, az the szere[te]teddel, hogy irlalmazo eles nielveknek, es fogaknak nylait, athe szerelmes fiadnak kedveiert, yo kedvel el szenvedhessuk.” A compassio jegyében tehát el kell viselnünk a ránk irányuló nyilakat, ám ezek bűnre való felhasználása helyett azt kell tudatosítanunk, hogy a nyilak Isten szeretetének szimbólumai is,

amelyek ha átlövik a keresztény lélek szívét, akkor az az üdvösség záloga lehet.³¹

A nyíl fontos szimbóluma tehát az ellentéteteket kedvelő misztikus nyelvnek, s az olyan szövegek és képek, amelyek ezt a motívumot tartalmazzák kiválóan alkalmasak egy összetett és elmélyült meditációs gyakorlathoz. Nem véletlen, hogy a nyíl mint misztikus-allegorikus motívum, valamint a hozzá kapcsolt (nyelvi) bűn, illetve az annak ellenpólusán elhelyezkedő istenszeretet nem csupán a *Bibliában* fordul elő gyakran, hanem az irodalomban sem példa nélküli. Már *Szent Furseus látomásában* is megtalálható ugyanez a motívum: Furseus püspök másvilágra tartó lelkét ördögök támadják meg, akik tüzes nyilakkal kezdik ostromolni, különféle rágalmakkal illetik, majd pedig a „hívságos beszéd” nyelvi bűnét említik. A történet Beda Venerabilisnál is szerepel,³² magyar nyelvű változatát – a *Legenda aurea* alapján (144. fejezet) – pedig a *Nádor-kódex* őrizte meg:³³

Forseus pispeoc mícoron iozagban, es kegeossegeben fenlenec, Vtolso napanac ideyere iutvan lelket elbocatha / Es latha keth angalt hog kik hozza keozelgetnec vala, Harmadicat lata hog eleotte feneos teorrel , es feyer verttel megenvala, Annac vtanna halla az eordeogeoknec reuasit es yveolteseoket , Eleol vevegeoc es haborusagot , auag hadat kezdenec vele. Mícoron immar elhalattac volna , De az angal eleotte megeonvala a vertel, es a teuzes nilakat megfog’avala , es legottan meg oltyavala Tahat az eordeogeoc az angalocnac ellene mondanac , Hywsagos bezedeoeket gakorta mondot es azert kinzas neki [...].

Nevezetesebb példa Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéje*,³⁴ amelynek a IV. elmélkedéséhez tartozó emblémája (lásd a III. képet) állítható párhuzamba a hétrendbeli káromkodásokról szóló meditációval, illetve az ahhoz tartozó képi

³¹ Kultúr- és vallástörténeti adalék ehhez, hogy Szent Ágostonnál és Avilai Nagy Szent Teréznel a nyíllal átlőtt lángoló szív mint attribútum az Isten iránti szeretetet jelenti.

³² BEDA VENERABILIS, *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*, ed. George Herbert MOBERLY, Oxford, 1881, 174–179 (III, 19).

³³ *Nádor-kódex, 1508: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, kiad. PUSZTAI István, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1994, 1329–1353. – Vö. KATONA Lajos, *Tűhvilági látásokok kódexeinkben* = KATONA LAJOS *irodalmi tanulmányai*, II, Bp., Franklin Társulat, 1912, 101–125.

³⁴ HAJNAL Mátyás, *Az Jesus szívet szerető szíveknek aytatosságára szíves kepekkel ki formaltatott és azokról való elmélkedésekkel és imádságokkal megmagyaráztatott könyvecskéje [...] Vannak az vege fele egynéhány régi és áitatos embereknek deákból magyar nyelvre fordított hymnusok, mellyeknek táblája és rendi ez könyvecskének végén találattik*, Bécs, Rickhes Michael, 1629, RMNy 1422.

illusztrációval. A Hajnal által átvett Antoine Wierix (†1624)-féle rézkarcsorozat, a *Cor Jesu amanti sacrum*³⁵ rendkívül népszerűnek számított a korszakban, számos kiadása ismert, amelyek főként a jezsuita körökben terjedtek el.³⁶ Az alap-tema, akárcsak *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertjében*, itt is a lélek misztikus hármas útja, melynek végcélja az unio mystica, kiegészülve a központi szerepet betöltő szívnek a keresztény allegóriájával.³⁷ A Hajnalnál a IV. meditációt megelőző emblémán Krisztus látható, amint tüzes nyilakat lő az emberi lelket jelképező szívre. A kilőtt tüzes nyilak értelme a misztikus gondolkodás számára tárulhat csak fel: ezek nem mások, mint az üdvösség elérésének eszközei, hiszen ahogyan Hajnalnál olvashatjuk a „mennyei kívánság egh nagy lán-golásokkal”. A *Szíves könyvecske* IV. emblémáján Krisztus allegorikus értelemben tehát szeretetével lő rá az emberi szívre (charitas infusa), megnyitva ezzel az utat az örök boldogság eléréséhez.

Mindezek ismeretében *Az eljegyzett személyek paradicsomkertjének Septem blasphemiae*-ábrázolása a Wierix–Hajnal-embléma antitetikus párjaként is értelmezhető: ahogyan a bűnös emberek káromló nyilakkal támadtak Jézusra, és ezáltal a pokolban lakozó ördöggel váltak egyenrangúvá (Jan Davidnál, illetve Wesselényinél), úgy szórja Jézus is – ennek mintegy az ellentettjeként – szeretetének tüzes nyilait az üdvösséget kereső és azt el is nyerő ember szívére (Wierixnél, illetve Hajnalnál).

Szent Fursens látomása tehát mint analogikus minta, a Wierix–Hajnal-féle embléma pedig mint antitetikus pár kapcsolható a hétrendbeli káromlásokról szóló meditáció textuális, illetve vizuális megjelenítéséhez.

V. 3. Bibliai utalások a meditáció szövegében

Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje 40. meditációjának gondolati komplexitása azonban nem csupán a hét káromló nyíl által reprezentált misztikus értelemszinteknek az egymásutánjában és az említett irodalmi, illetve képi kapcsolódásokban jut érvényre, hanem a bibliai utalásokban is tükröződik. A meditáció szövege a nyílmotívum által felidézett bibliai locusokon kívül még

³⁵ Marie MAUQUOY-HENDRICKX, *Les estampes des Wierix conservées au Cabinet des estampes de la Bibliothèque Royale Albert 1er*, I, Bruxelles, Bibliothèque Royale Albert 1er, 1978, 68–79.

³⁶ ZEMPLÉNYI Ferenc, *Egy magyar jezsuita emblematikus: Hajnal Mátyás = A reneszánsz szimbolizmus*, szerk. FABINY Tibor, PÁL József, SZÓNYI György Endre, Szeged, JATEPress, 1998, 145–152. Itt: 145–147

³⁷ Vö. HAJNAL Mátyás, *Szíves könyvecske (Bécs, 1629)*, kiad. KŐSZEGHY Péter, tan. HOLL Béla, Bp., Balassi, 1992, 16; KNAPP, 9. jegyzetben *Irodalmi emblematika...i. m.*, 103–104.

további nyolc szentírási helyre reflektál, amelyek közül egy, (az utolsó) kivételével mindegyik az *Ószövetség*ből származik:

Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje

A bibliai pretextus

A bibliai hely

„Ime az bwnös emberek meg vontak a kezyat es ele készíték az Nilakot puzdraiokal [tegez], hogy titkon megh löoek az igaz sziwö Embert”

„Lám, a bűnösök feszítik íjukat, nyilat helyeznek a húrra, hogy az igaz szívűeket a sötétben leterítsék.”

/ *Ószövetség*
Zsolt 10,2
Az igaz bizalma

„Mivel hogy amit veghez vittel vala, el rontak de az igaz ember mit mivele?”

„Így halt meg Saul hűtlensége miatt, amelyet az Úr ellen elkövetett, az Úr szava miatt, amelyet nem vett figyelembe, és amiatt is, hogy halottlátó aszszonyt kérdezett meg, s tőle kért tanácsot.”

/ *Ószövetség*
utalás Saul történetére, illetve halálára: 1Krón 10.
(igaz ember volt, de hűtlen lett Istennel szemben, ezért meg kellett halnia.)

„De most athy kedvete-kert, az Atia Istennek adam magamot, ky ö nekiek illien hatalmat ada, hogy tisztvan feregge lettem, es nem Emberre, es Embereknek megh vetet ala valo gialazattia lettem.”

„De én csak féreg vagyok, nem ember, az emberek gúnytárgya s a népek megvetettje.”

/ *Ószövetség*
Zsolt 22, 7
(Az igaz szenvedés és reménye)

„Innetis az Urnak nyilay vadnak en bennem, kiknek neheztelessek ky szyak az en veremet, es az Urnak rettegesi harczolnak en ellenem.”

„Belém fúródtak a Mindenható nyilai, lázt hozó mérgeiket felitta a lelkem. Rémségei ellenem csatasorba álltak.”

/ *Ószövetség*
Jób 6, 4

„Vegietek eszetekben thy Jerusalemnek leany velem edgiuth, mikeppen be len telliesedve az, amit megh iövendölt vala az Propheta: Az ö tegze ugy mond ollian mint az aky nylt koporso.”

„Tegze olyan, mint a nyitott sír, s mindannyian hősök.”

/ *Ószövetség*
Jer 5, 16

„Az eö torkok ollian mint az ky nitot koporso.”

„Szájukban nincs igazság, szívükben gonoszat forralnak. Torkuk nyitott sír, nyelvük hízelgésre hajlik.”

/ *Ószövetség*
Zsolt 5, 10
(reggeli ima)

„Hamarsaggal sies tehát, megh ne aly sed esse az nyilakot es vidd megh az the Uradnak. Illien szokkal szol vala Jonatas a maga aprodgianak, midön Davidnak Saul kyalinak reia valo haragiat, illien ielekkel vegezések szerint megh jelentette vala.”

„Azt mondta szolgájának [Jonatán]: »Fuss és keresd meg a nyilakat, amelyeket kilövök.« Míg a szolga futott, kilőtte fölötte a nyilát. Amikor a szolga odaért, ahol a nyíl volt, amelyet Jonatán kilőtt, Jonatán oda kiáltotta neki: »Nem rajtad túl van a nyíl?« Aztán Jonatán még egyszer odaszólt a szolgának: »Gyorsan, siess,

/ *Ószövetség*
1Sám 20, 36–39

ne ácsorogj!« Jonatán szolgája fölvette a nyilat és odavitte urának. A szolga nem vett észre semmit, csak Jonatán és Dávid tudtak a dolgról.”

„Bizoniara igen illendő es melto az illien dolgh, mert ha az czeledes gazdankot Belzebubnak hittak, miken haraghatik es gonosz neven veheti affelegialzatokot, a zolga rend?”

„Nem nagyobb a tanítvány mesterénél, sem a szolga uránál. Legyen elég a tanítványnak, ha olyan, mint mestere, s a szolgának, ha olyan, mint ura. Ha a ház urát Beelzebubnak nevezik, mennyivel inkább háza népét!”

/ Újszövetség
Mt 10, 24–25

Azáltal, hogy a meditáció nemcsak központi témáját, illetve motívumát tekintve merít a *Szentírásból*, hanem ezen felül a szövegben még más bibliai allúziók is el vannak helyezve, különös mértékben megnő a szöveg morális hatása. Hiszen a vallásos ember számára a *Biblia* az elsődleges lelki forrás, amely állandó és megkérdőjelezhetetlen autoritásként szolgál, amelyre egy jó meditáció mintegy rávezeti „használóját”. A *Zsoltárok*, a *Krónikák*, a *Jeremiás*, a *Jób* és a *Sámuel első könyvére* tett utalások a szöveg strukturálisan kitüntetett pontjain találhatóak, amelyekre egymás után, folyamatszerűen akad rá az imádkozó-meditáló befogadó. Ez a meditáció arányos és átgondolt megszerkesztettsége mellett egyszersmind a morális figyelem ébrentartását is szolgálja, amely a nyilakhoz tartozó elvárt meditatív magatartásban is hangsúlyosan jelen van. A szövegből kirajzolódó meditációs folyamat ugyanis a lelki állhatatosság, a constantia érelyét kívánja meg a hitgyakorlótól, amelyet a hozzá tartozó embléma is elősegít vizuálisan. A „de meny tovább, es szedgied az Nilakot”, illetve az „eregi tovább oh en lölkem es szedegesd a Nilakot” és változatai időről időre előkerülnek a szövegben és figyelmeztetik a meditáló lelket, hisz az unio mysticát csak úgy érheti el, ha nem inog meg lelkében, s a misztikus folyamat minden egyes lépésőjén kitartóan végighalad. Ez nem csupán a fokról fokra történő felemelkedés lehetséges misztikus élményét segíti elő, hanem a bűnöknek való ellenállás képességével is felvértez, hiszen ahogyan olvashatjuk a meditáció szövegében a

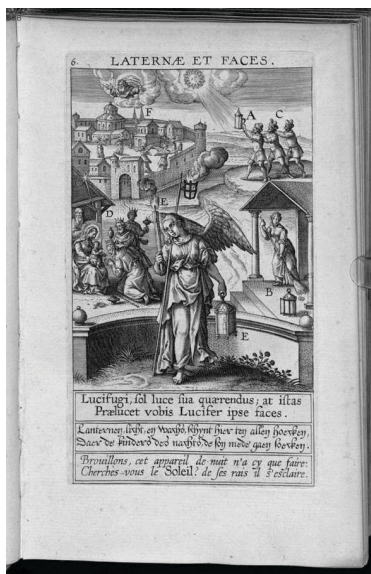
könyörgő részhez közeledve: „Most most oh en lolkem czinali magadnak ezekből az Nilakbol czomot, kinek szagaval es viselesevel, az Eördöghnek twzes nilay ellen alhass.” Másrészt arra is tanít, hogy az ellenünk elkövetett, ránk irányuló vétkes cselekedeteket és mindenféle bűnöket is békével és irgalommal kell eltűrnünk, hiszen ahogyan minden élethelyzetben, úgy itt is a jézusi magatartást kell követnie a hívő keresztény embernek: „The pedigh nem hagi valamikor Isten ellem karomkodnal, de söt ez ellen az Istennek nevet, es tisztesseget mindenwt nevellied es az ellened valo bosszusagokat bekevel el türied [...]” Ez az a mindenkori morális tanítás, amelyet a meditáció befejező, könyörgő része is végső konklúzióként állít a meditáló elé:

Uram, athe yo akaratodnak payzaval koronaz megh bennwnköth es a the igasagodnak paizaval körniöl vegy bennwnköth hagi amy ellensegunknek tüzes Nilaitol megh ohassuk magunkot, idvöseges poenitentianak erdeme altal es az artalmas nielvek nylait, minden kaar nekwl el szenvedhessuk. [Amen].

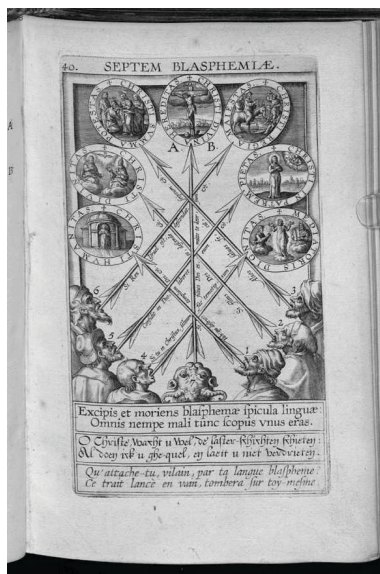
VI. Összegzés:

Láthatjuk tehát, hogy Wesselényi Anna imádságoskönyvének meditációi és a hozzájuk tartozó emblémák a keresztény olvasó számára kifinomult és összetett teológiai értelemszinttel rendelkeznek, amelynek misztikus-spirituális felfejtése az imakönyv használójának saját benső kontemplációja során történhet meg. Hiszen – Sevillai Szent Izidort idézve – „amikor imádkozunk, mi szólunk Istenhez; amikor pedig olvasunk, Isten szól hozzánk”.³⁸ Tekintve, hogy minden egyes elmélkedés egy kerek egész gondolati struktúrára épül, *Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje* egyetlen meditáció kiválasztásával éppúgy az unio mystica tapasztalatát segíthette elő, mint az imádságoskönyv valamennyi elmélkedésének az egymás után történő befogadása. A magyarországi emblemikus devóciós irodalomnak tehát már e legkorábbi fennmaradt művében is a barokk kegyességi gyakorlat igen magas színvonalú és kiforrott formája figyelhető meg. Bízom benne, hogy tanulmányom révén sikerült felhívni a figyelmet ennek a szakirodalom által eddig még nem elemzett emblemikus meditációs könyvnek az irodalmi és művelődéstörténeti jelentőségére.

³⁸ „Nam cum oramus, cum Deo ipsi loquimur; cum vero legimus, Deus nobiscum loquitur.” Sevillai Szent IZIDOR, *Sententiae*, III, 8, 2. Idézi: GÁBOR Csilla, *A meditáció a hitgyakorlásban és az irodalomban*, Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Catholica Latina, 2000/1, 137.

I. A Paradisus sponsi et sponsæ 6. meditációjához tartozó embléma / Laternæ et faces.

II. A Paradisus sponsi et sponsæ 40. meditációjához tartozó embléma / Septem blasphemæ.

III. A Szűzes könyvecske IV. meditációjához tartozó Wierx-Hajnal-féle embléma

KÖNYV FRANCISKA

*Viczay Anna Terézia apácáknak fordított elmélkedésgyűjteménye és annak forrása**

Bizakodó fordítóról tanúskodik az 1720-ban megjelent elmélkedésgyűjtemény ajánlása: „oly ereit remílem ezen könyvecskémnek, hogy ha ki véle szorgalmasan fog élni, igen könnyen eltávoztathatja az magától minden bűnöknek veszedelmét és nyomorúságát.”¹ Az *elmélkedéseknek és lelki foglalatosságoknak könyve* címet viselő mű kiadója egy nagyszombati klarissza: Viczay Anna Terézia. A címlap és az ajánlás sorai szerint a nyomtatás az apáca nagynénje, lósi és hédervári Viczay Terézia költségén valósulhatott meg. Bár a könyv egészében nincs arra való pontos kijelentés, hogy maga a klarissza fordította, sőt a címlap „fordítottatta” igéje elbizonytalanító is lehet, a szakirodalom és hagyomány alapján előbbit tarthatjuk valószínűleg.

Tanulmányomban miután összegeztem a fordítóról való ismereteinket, felfedem az elmélkedésgyűjtemény forrását és annak titokzatos szerzőjét. Ezeket követően a fordításra vonatkozó következtetéseket vonok le a két mű összehasonlítása alapján. Végül a könyv tágabb kontextusát tekintve, hasonló korabeli lelkigyakorlatokat figyelembe véve vizsgálom a meditációk tematikáját és szerkezetét.

1. Ki fordította?

Keveset tudunk az elmélkedésgyűjtemény fordítójáról. Legutóbb Schwarcz Katalin foglalta össze ezeket az ismereteket. Nagy Iván családtörténeti munkájában Hédervári Katalin (†1680) és Viczay János lányának tartja, de a nagyszombati klarissza jegyzőkönyv és más források ennek ellentmondanak. Ezek szerint Viczay Anna Terézia (1682–1768) Perényi Erzsébet és Viczay Ádám leánya.² Schwarcz Katalin észrevételét támasztja alá az a temetési beszéd,

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ VICZAY Anna Terézia, *Az elmélkedéseknek és lelki foglalatosságoknak könyve*, Nagyszombat, 1720, [5].

² SCHWARCZ Katalin, *A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században*, Szeged, Scriptorum, 1994 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 6), 28.

melyet Stehenics János apát mondott Héderváron a 34. életévében elhunyt gróf Viczay Jób (1701–1735) felett.³ A szónoklatból egyértelműen kiderül, hogy a halott a fent említett Viczay Ádám és Perényi Erzsébet fia. Az orációban a pap elsőként a klarissza Teréziát nevezi meg az elhunyt Rebeka és Anna testvérei mellett:

búcsúszom tőletek is egy testvér atyámfiat, lósi és hédervári Viczay Terézia szűz Szent Klára szörzetinek egyik virágszála, kedves nénémasszony, te sanyarú szörzetes életet választottál magadnak, és kisedd korodtúl fogvást a sanyarúság fejedelmét, a Krisztust vőlegényednek eljegyztetted, tégy részessé minden áhétatosságodban, hogy Ábráhámmal azt mondhaszam: *Bene sūt mibi propter te, et anima mea vivat ab gratiam tui*. Hogy jól legyenek miattad, és éljen lölköm lölködért.⁴

Nagy Iván a lósi és hédervári Viczay család leírásánál egy mondatot szentel a klarissza fordítóra is: 1720-ban Nagyszombatban egy „imakönyvet” adott ki. A nemzetségtáblában pedig tévesen apja testvérével, Teréz nagynénjével azonosítja, akinek a könyv ajánlása szól.⁵ Schwarcz Katalintól tudjuk, hogy Anna Terézia hasonlóan több nemes származású leánygyermekhez, egész korán, nyolc éves korától, tehát 1700-tól a nagyszombati klarissza zárdában élt. Fogadalmat 1708. március 18-án tett. Tisztséget nem viselt, clericaként halt meg 1768. november 16-án.⁶

2. Miből fordította?

A nyolcadrétű elmélkedésgyűjteményben mindössze a címlapon találunk egy rövid utalást a forrászövegre: „a klastrombéli szüzeknek ezelőtt német nyelven sokféle könyvekből összeszedett.” A szakirodalom mindeddig nem azonosí-

³ A család ezekben az években a Habsburgok támogatását élvezte. Viczay Ádám (I.) 1645-ben báró rangot kapott, unokája Ádám (II.) a törökkel folytatott harcok idején, a Győr megyei felkelő nemesség vezére volt. Utóbbi fia Viczay Jób 1723. május 14-én III. Károly királytól grófságot nyert. NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedéki táblákkal*, XII, Pest, 1865, 174–175.

⁴ STEHENICS János, *Lessus Hedervarianus, az az Hédervári siralom*, Győr, 1735, 68.

⁵ NAGY, *i. m.*, 174–175.

⁶ SCHWARCZ *i. m.*, 81.; A *MaMűL* Schwarcz adatait használja: TAMÁS Zsuzsanna, *Viczay Anna Terézia = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: középkor és kora újkor*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, XII, Bp., Balassi, 2011, 428.

totta az eredeti művet.⁷ Kitartó nyomozás és az internet nyújtotta segítség által sikerült megtalálnom a német nyelvű forrást. Először 1710-ben jelent meg Wilhelm Fesenmayr ferences *Betrachtung und Exerctien-Buch für die Geistliche, Gott-verlobte Closter-Jungfrauen* című könyve.⁸ Kelendőségére következethetünk abból, hogy 1715-ben és 1724-ben újra kiadták. Mindhárom nyolcadrés méretű kiadás Augsburgban Stephan Meistetter nyomdájában készült. Ezek az első újranyomások, tartalmi eltérésként csupán a kiadás sorszámának („zum andern mahl in Truck gegeben”; „zum dritten mahl [...]”) feltüntetését említhetjük a címlapon. Ugyanakkor az eredetiben szereplő 15 egész oldalas metszetből hiányzik néhány a harmadik kiadásban.

Wilhelm Fesenmayrról, a forrásszöveg szerzőjéről sem lehet többet tudni, mint magyar fordítójáról. Legtöbbet a lelkigyakorlatos könyv alcíme árul el róla. Eszerint egy strasbourg-i provinciához tartozó ferences szerzetesről van szó, aki az Eger városban lévő klarisszák gyóntatójaként különböző könyvekből szerkesztette össze művét.⁹ Itt a morvaországi Eger (mai csehországi Cheb) településről van szó.¹⁰ Az *Allgemeine deutsche Biographie* csak annyit ír a szerzőről, hogy a ferences rendhez tartozik, és 1715-ben (!) Augsburgban megjelent ez a könyv, tehát az első 1710-es kiadásról nem tud.¹¹

Az olvasóhoz címzett német ajánlás a megjelenés idején már elhunytként („in der Gott ruhende Vatter Wilhelm Fesenmayr”)¹² említi a ferences szerzőt, aki mint a méh a sok virágocskáról a mézet, úgy gyűjtötte össze ezt a lelkigyakorlatos könyvet, és úgy szerkesztette, ahogy legjobbnak vélte a klarisszák szá-

⁷ A klarisszák könyvjegyzékéről készült lista nem említi ezt a könyvet: SCHWARCZ, *i. m.*, 58–77.

⁸ Wilhelm FESENMAYR, *Betrachtung und Exerctien-Buch für die Geistliche, Gott-verlobte Closter-Jungfrauen*, Augsburg, 1710.

⁹ Mindhárom címlapon: „F. Wilhelm Fesenmayr, Franciscan. der Recollecten Strassburger Provinz, der Zeit Deffinitor, und Clarisser Beichtvatter.”

¹⁰ Az egri klarissza kolostort az 1270-es években alapították. Bert ROEST, *Order and Disorder: The Poor Clares between Foundation and Reform*, Leiden, Brill, 2013, 145–154. A kolostorral szemben 1708–1711 között épített és Szent Klárának szentelt templom Christopher Dietzenhofer tervei alapján készült, ma a város egyik legszebb barokk épülete, és világi koncertteremként működik.

¹¹ „Ein Wilhelm Fesenmayr, Ord. Minor., schrieb ein Betrachtung- und Exerctienbuch für die Klosterjungfrauen. Augsb. 1715.” Karl Gustav VEESNMEYER, *Veesenmeyer = Allgemeine deutsche Biographie* (ADB), hrsg. Historische Commission bei der königl. Akademie der Wissenschaften, XXXIX, Leipzig, Duncker & Humblot, 1895, 519–523: http://de.wikisource.org/w/index.php?title=ADB:Veesenmeyer,_Georg&oldid=1681711. (Az utolsó leltetés dátuma: 2015. 01. 16.)

¹² FESENMAYR, *i. m.*, [5].

mára.¹³ Ugyancsak az ajánlásból értesülünk arról, hogy Bernardina Vetterlin von Wildenbrunn nevezetű apátnő közbenjárásának köszönhetően jelenhetett meg ez a könyv. A klarissza abatissza nevét a különböző feljegyzések többféle formában őrzik.¹⁴

A klarisszákra, mint a mű célközönségére nem csupán a címlap és az előszó utal, hanem ez hangsúlyosan megjelenik az elmékedések tematikájában és a lelkigyakorlat végzéséhez fűzött útmutatókban is. Utóbbira példaként kiemelném a második fejezet 6. részét, amely *Mi kívántatik a kart gyakorló és külső rendbéli szűzektől?* alcímmel egy teljes napi program felépítését tartalmazza: óráról órára lebontva. Ebben két alkalommal a szerzet által rendelt imákat írja elő. A lelkigyakorlat után elmondandó tanúságtételek szövege alapján a szerzetes személy néhány más szent neve mellett fogadást tesz „szűz szent Klára anyám előtt is”.¹⁵ A szerző a lelkigyakorlat végére útravalóként három utat fogalmaz meg: mi módon maradhat meg jó elhatározásaiban az ember? Rádásként ezt a tanácsot adja: leghasznosabb számodra „ha minden cselekedetidben a te szerzetednek vége és céljára fordítod lelki szemeidet, és eszerént fogod rendelni minden más fogadásodat.”¹⁶

4. Hogyan fordította?

A magyar nyelvű elmékedésgyűjtemény és eredetijének összehasonlításakor, rögtön feltűnik, hogy a fordító elhagyja a német kötet olvasókhöz címzett előszavát. Ehelyett a már említett Viczay Teréziának szóló ajánlás olvasható. Ugyancsak könnyen észrevehető, hogy a fordítás rövid toldást tartalmaz a vé-

¹³ „als Er würtlicher Beichtvatter deren *Clarisserinen* in Eger war/ aus vielen anderen/ gleichwie die Bienlein aus vielen Blümlein das Hönig samlen/ das gegenwörtige *Exervitien*-Buch zusammen getragen/ und/ wo es füglich senn kundte/ für die besagte *Clarisserinen* eingerichtet.” *Uo*.

¹⁴ Nevének Bernardina Vetterlin von Wildtenbrunn változata szerepel az egeri klarissza kolostor regiszterében. Ez a forrás 1680-ban még Joanna Penzint nevezi apátnóként, a következő bejegyzés viszont (1691. november 4-ei dátummal) már Bernardinát említi. Anton SCHUBERT, *Urkunden-Regesten aus den ehemaligen Archiven der von Kaiser Joseph II. aufgehobenen Klöster Böhmens*, Innsbruck, Wagner, 1901, 173: <https://archive.org/details/urkunden-regeste00schugoog>. (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 01. 16.) – Egy újabb névváltozatban találjuk Eger város archívumának katalógusában: 1688–1700 között Bernhardina Vetterle von Wildenbrunn a klarissza apátnő, meghalt 1723-ban. Karl SIEGEL, *Die Kataloge des Egerer Stadtarchivs*, Eger, 1900, 211.

¹⁵ VICZAY, *i. m.*, 429.; FESENMAYR, *i. m.*, 353.

¹⁶ VICZAY, *i. m.*, 440.; FESENMAYR, *i. m.*, 363.

gén. A négy oldalas bővítés öt gyónás előtti és három gyónás utáni magyar nyelvű imádságból áll. Az első két ima egy évvel korábban Pongrácz Eszter *Arany koronájában* is megtalálható (egy ima formájában).¹⁷

A továbbiakban nézzük, milyen fordítói eljárást fedezhetünk fel, ha részletesebb összehasonlítást végzünk? Tartalmi jellegű eltérések vizsgálatakor megállapíthatjuk, hogy Viczay Anna szövegű, szoros fordítást készített. Tehát nem jellemző rá sem bővítő, sem kihagyó tendencia. A teljes magyar szöveg szinte szóról szóra, teljesen megfeleltethető a német forrásszövegnek. Alig néhány esetben van példa egy-egy gondolat, mondat elhagyására. Ezeket véletlenszerűségük miatt szándéktalan, fordítói- vagy sajtóhibaként is minősíthetjük. Példaként említem itt: az ötödik nap 4. elmélkedéséhez tartozó Kempis *Krisztus követéséből* való két ajánlott olvasmány egyikének elmaradását. Viczaynál ezt találjuk: „II. Könyvének 8. részében. *A Jézushoz tartandó hív barátságáról.*” A németben ezt megelőzi még a belső béke megteremtéséről szóló 2. könyv 1. fejezetre való hivatkozás („Lesung aus Thoma von Kempis, im 2 Buch, 1 capitel. Won inneren Wandel und gedultigen Leyden aller Wiederwärtigkeit”).¹⁸ Szentírási versek és egyéb hivatkozások elhagyása esetében viszont, ezek gyakoriságából és rendszerességéből arra következtethetünk, hogy szándékos kihagyásról lehet szó.¹⁹ A fordító általában idézi a fejezetszámokat, viszont a versszámokat már nem adja meg.²⁰

A magyar szöveg lexikai és stilisztikai vonatkozásait összegezve a fordító gazdag jelzőhasználatát, szemléletes képeit, szófordulatait emelném ki. A szövegű fordításmód következtében viszont kevés efféle bővítést fedezhetünk fel. Egyik ilyen példa a halálról való elmélkedésben található: ha elképzelsz egy halálra vált embert, és a testi változásokon meg nem rendülsz, „nem vagy ember: hanem kemény kőszikla és fene tigrisnél erősebb és gonoszabb”. Ez a for-

¹⁷ PONGRÁCZ Eszter, *Igaz isteni szeretetnek harmatjából nevedet, drága kövekkel kirakott arany korona*, Nagyszombat, 1719, 122.

¹⁸ Ezután következik a magyarban meglévő: „Im 2 Buch 8 Capitel Von der gehaimischen Beiwohnung und Freundschaft gegen Jesu zu haben.” VICZAY, *i. m.*, 302.; FESENMAYR, *i. m.*, 235. Hasonló eset: „Kempis 1,4 r.: Míképpen kellessék embernek magát megutálni és minden kívánságoktól búcsút venni.”, németben emellett még Kempis 3, 32: Wie der Mench sich selbst verlaugnen und allen Begirden absagen soll. VICZAY, *i. m.*, 233.; FESENMAYR, *i. m.*, 176.

¹⁹ „[...] amint szól szent Pál”, VICZAY, *i. m.*, 328.; „ad Galat 6.v.1.”, FESENMAYR, *i. m.*, 260.

²⁰ Pl. Prov 14, (23); Préd 9, (25). VICZAY, *i. m.*, 243.; FESENMAYR, *i. m.*, 185.

rásszövegben: „so bist du kein Mensch, sondern ein Stein, oder ein wieldes Tiegerthier.”²¹

A fordító lexikai gazdagságára és egyben egyfajta értelmezési tevékenységére is példa a német Anzieg címszónak a magyar változatban való többféle megfeleltetése: a különböző részek leginkább alkalmas címeként felváltva fordítja oktatásnak, intésnek, elmélkedésnek. A negyedik nap 2. elmélkedése az érzékszervek megkísértésére hívja fel a lelkigyakorlatozó figyelmét: a sátán örömet hallgatja a haszontalan, dísztelen és trágár beszélgetést („unnützes, für witziges, ungeistliches geschwätz”).²²

5. Milyen elmélkedésekre épül a klarisszáknak írt lelkigyakorlat?

Az elmélkedési témák rendszerezéséhez előbb röviden tekintsük meg a könyv szerkezetét. A *Betrachtung und Exercitien-Buch* három részre tagolódik: ebből az első kettő gyakorlati útmutató a könyv használatához, intések sorozatát tartalmazza, míg a harmadik rész a tényleges nyolc napra osztott lelkigyakorlat. A lelkigyakorlatozó minden nap három témán (kivéve az ötödik napot) elmélkedhet. Egy meditáció szerkezete következőképpen vázolható:

elmélkedések előtti állandó kezdőimádság
 bemenetel (képezd magadnak, mintha látnád...)
 „punctum”-oknak nevezett impulzusok (általában három ilyen)
 elmélkedés utáni állandó imádság
 önvizsgálat (pl. az alázatosságnak vizsgálása, felebaráti szeretetről való vizsgálat), melynek végén ajánlja a témához illeszkedő Kempis-olvasmányt
 fundamentumbéli oktatás (általában szentírási idézet)
 ezen elmélkedésnek gyümölcse (rövid tanulságféle).

Fesenmayr a bevezető részben többször is hangsúlyozza az előkészületek fontosságát (elolvasni még kezdés előtt a punctumokat), az elmélkedés helyével kapcsolatban pedig így ír: mikor elérkezik az ideje, menj abba a szobába, ahol végezni akarsz, „és essél térdre töredelmes szívvel egy ájtatos kép előtt, a szent kereszt jelét magadra vetvén kezd el.”²³

²¹ VICZAY, *i. m.*, 26.; FESENMAYR, *i. m.*, 18.

²² VICZAY, *i. m.*, 225.; FESENMAYR, *i. m.*, 169.

²³ VICZAY, *i. m.*, 7.

Az elmélkedések tematikáját tekintve Fesenmayr műve szorosan illeszkedik a korszak meditációirói hagyományához, amely nagyrészt az ignáci *Lelkigyakorlatokra* alapoz. A szerző könyve elején néven is nevezi Loyolai Ignácot, mint általában az elmélkedésnek („a mennyei gondolkodásnak”) szerzőjét.²⁴ Másik forrásműve Kempis Tamás *Krisztus követése*: minden meditációhoz hozzárendel ebből egy-egy olvasmányrészt. Elmélkedéseinek impulzív, megfontolásra szánt gondolatai: a teremtés/az ember célja, a négy végső dolog, a bűn/bűnös természet kérdése, az érzékszervek és akarat megzabolázása; ezek mellett két nap Krisztus életeseményeiből merít, majd a kötet a megdicsőülés és istenszeretet témájával zárul. Az általánosságok mellett viszont a klarisszáknak szóló címzés következtében a szerző csaknem minden napra bevesz egy-egy olyan elmélkedést, amely kimondottan a szerzetbeli élettel kapcsolatos.²⁵ Itt kiemelném a lelkigyakorlat ötödik napját, amely a szerzetesi fogadalmakra (szegénység, szüzenesség, engedelmisség, megmaradás) összpontosít (ld. a Függelék). Ennek hangsúlyosságát jelöli, hogy ez az egyetlen nap, amelyik négy meditációt tartalmaz, és a lelkigyakorlatos idő közepére sem véletlenül helyezte a szerző. Fesenmayr a regulák megtartásának fontosságára szintén megkülönböztetett figyelmet szentel. A naponkénti lelkiismeretvizsgálatban (pl. 5. nap: A szerzet reguláiról való vizsgálás és elmélkedés) gyakran tér vissza erre, emellett az utolsó nap 2. elmélkedését is ennek szenteli.

Fesenmayr könyve az ignáci mintának tulajdoníthatóan tematikailag hasonlatosságot mutat a francia jezsuita, Antoine Boissieu néhány évvel korábban, 1679-ben megjelent lelkigyakorlatával (*La voye de la perfection, pour la retraite de huit jours*).²⁶ Ezt a művet többször is németre fordították. Az 1707-es müncheni kiadáson a fordító neve nem szerepel, csupán annyit tudni, hogy egy jezsuita atya készítette.²⁷ Boissieu lelkigyakorlata nem tagolódik nyolc napra, ahogy Loyolai

²⁴ VICZAY, *i. m.*, 3.; FESENMAYR, *i. m.*, 2.

²⁵ Részletesebb példaként hozom az első nap 2. elmélkedését, amely a kolostorba vonuláson mint Isten ajándékán gondolkodik. Hasonlatként a Noé bárkája és az özönvíz képével él: a világ tele a gonoszság vizeivel, de Isten téged innen kiragadott, a szerzet bárkájába vezetett az ő mennyei sugallatai által, ahol elkerülted az örökkévaló kárhozat veszedelmét is, ezért mindenkor hálaadással tartozol neki, mondja az első pont. A további kettő pedig e hivatás fenségségéről elmélkedik, és lelkiismeret-vizsgálatra indít: pirulj megfontolva, hogy mennyit haladtál előre a lelki úton, mióta a szerzetbe léptél. Az elmélkedés gyümölcsként pedig a következő feladatot adja: tekintsd meg, milyen készüléttel érkeztél első nap a szerzetbe, és hogy megmaradtál-e ebben mindeddig. *Vö. Uo.*, 117.

²⁶ Antoine BOISSIEU, *La voye de la perfection, pour la retraite de huit jours*, Lyon, 1679.

²⁷ *Weg der Vollkommenheit, für eine acht tägige Versammlung des Geists*, München, 1707. Ezt később Michael Sintzel is lefordította, munkája valószínűleg nem egyezik a korábbi német ki-

Ignácnál vagy Fesenmayrnél láthatjuk. A francia jezsuita folytatólagosan számozva huszonhat elmélkedést nyújt az olvasó elé.²⁸ A bevezetésben viszont részletes eligazítást ad a lelkigyakorlatozónak a meditációk végzésének menetéről, és minden napra kegyes olvasmányokat ajánl. Utóbbiak változatosak: Kempis igen kedvelt műve mellett gyakran hivatkozik Alphonsus Rodriguez (1532–1617), a később szentté avatott jezsuita atya traktátusára,²⁹ ugyanakkor minden napra ajánl egy-egy evangéliumi szövegrészt.

A korabeli jezsuita lelkigyakorlatok mellett meg kell említenünk a német ferences, Aemilianus Nieberle *Octava Seraphica* című munkáját, amely Európa szerte nagy népszerűségnek örvendett a 18–19. században. Az 1715-ös latin nyelvű első megjelenése után több nyelvre is lefordították (köztük németre, lengyelre, angolra, olaszra).³⁰ Magyarul először Csíksomlyón adták ki 1768-ban,³¹ majd két évvel később, feltehetőleg előbbi ismerete nélkül, Takács Antal szintén lefordította (név nélkül).³² Takács nem vette át az eredetiben szereplő *Rubricae Generalist*, amely aprólékos leírását adja a ferences rendtartásnak meghatározva az étkezések ideje mellett a közösségi imák és az egyéni meditációk időpontját is. Ugyanitt megtaláljuk a lelkigyakorlat idejére kiírt olvasmány, a Kempis *Krisztus követése* naponként olvasandó részeinek listáját is.

A két ferences által írt lelkigyakorlat összevetése alapján megállapíthatjuk, hogy a meditációk hasonló témákat dolgoznak fel (ld. a Függelékét). Az elmélkedés mindkettőnél három-három punktumra épül. Közös elem a napi reflexió, lelkiismeret-vizsgálat, a szerzetesi fogadalmaknak szentelt nap (napok). Nieberle lelkigyakorlatának napi szerkezete könnyebben áttekinthető:

adással. Michael SINTZEL, *Weg der Vollkommenheit für acht tägige geistliche Übungen: nach den Betrachtungen des heiligen Ignatius*, München, 1845.

²⁸ Az 1707-es német fordítás már felosztja az elmélkedéseket: minden napra három-három meditáció jut, melyeket egy consideration (megfontolás) zár.

²⁹ Boissieu írta meg a spanyol jezsuita szent élettörténetét: Antoine BOISSIEU, *La vie du vénérable Frère Alph. Rodriguez de la Compagnie de Jésus*, Lyon, 1688.

³⁰ Aemilianus NIEBERLE, *Octava Seraphica religiosa spiritualia exercitia facienti: singulis annis per octo continuos dies studiose pariter ac devote celebranda*, Augustae Vindelicorum, 1715. – Többi kiadásáról és elterjedéséről részletesen: FARMATI Anna, „Szerzetted el-hagyod, ha égni, és Szerafim lenni nem akarsz”: *A misztikus tapasztalat mint argumentum- és identitásképző nyelvezet egy ferences lelkigyakorlatos könyvben = Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKÉ – BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 5), 101–112.

³¹ *Octava seraphica. Avagy nyolcz napok alatt tartó Exercitium az-az: a keresztényi és szerzetesi tekeletes életre vezérlő lelki elmélkedéseknek s tanúságoknak Gyakorlása*, Csíksomlyó, 1768.

³² *Lelki-isméretnek ösztöne, az az egy titkos értelmű tövisszes kert*, Győr, 1770.

meditatio 1.

lectio matutina (Rövid reggeli üdvösséges és hasznos olvasás)³³

examen (számvétel)

meditatio 2.

lectio vespertina (Estvéli lelki mulatság)

examen (számvétel)

meditatio 3.

A lectionak nevezett részek gyakorlatilag nem sokban térnek el az elmélkedések alatt olvashatókkal: értekezésszerű szövegrészek keverednek ajánlott fohászokkal, néhány dolog meggondolására, megfontolására hívják fel a lelkigyakorlatozó figyelmét. A meditációk tartalmilag közel állnak az examenhez: gyakran lelkiismeret-vizsgálatra, élete megjobbítására szólítják fel olvasót.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a ferences Wilhelm Fesenmayr (Viczay Anna Terézia által magyarra fordított) lelkigyakorlatos könyve, hasonlóan a többi korabeli elmélkedésgyűjteményhez, tematikai és szerkezeti szempontból egyaránt meghatározóan az ignáci lelkigyakorlat mintájára épül. Érdeemes figyelemmel követni, ahogy a szerzők a célközönségtől függően szabadon kezelik az elmélkedési témákat. Így Fesenmayr, hasonlóan a német ferences, Aemilianus Nieberle lelkigyakorlatához, a szerzetesi élet mindennapjait érintő témákkal egészíti ki a Loyolai Ignác nyomán elterjedt meditációkat, az elmélkedési időt pedig a kolostorban élők rendtartásához igazítja.

³³ A latin kifejezés magyar megfelelője Takács Antal fordításában olvasható.

Függelék

Fesenmayr művének fordítása: *Az elmékedéseknek és lelki foglalatosságoknak könyve* nyolc napos lelkigyakorlatának elmékedési témái (kiemelve a szerzetesi étellel kapcsolatosak):

I. napja

[1: A teremtés céljáról és végéről]

2: A szent szerzetben való bemenetel Istentől adott jótéteményről

3: A szerzetbéli személynek céljáról és végéről

II. napja

1: A te bűneidnek sokaságáról és igen nehéz voltáról, melyekkel Istent megbántottad

2: A bocsánandó bűnről

3: Az üdőnek kárhozatos elvesztéséről, mellyel a szerzetes személy rosszul élt

III. napja

1: A szerzetbéli személynek haláláról.

2: A magános ítéletről

3: A purgatóriumnak tüzeréről

IV. napja

1: Az elme gonosz kívánságinak meggyőzéséről

2: A nyelvnek, füleknek és szemeknek külső érzékenységéről

3: Az elmének, akaratnak és ember maga szeretetinek megvizsgálásáról

V. napja

1: A szerzet fogadásának megtartásáról és először az lelki szegénységnek fogadásáról

2: A második votumról, tudniillik a szüzességről

3: A harmadik votumról, úgymint az engedelmességről

4: A végig való megmaradásnak votumáról

VI. napja

1: A pusztában való Krisztus Urunk kísértetéről

2: A tanítványoknak Krisztus által való lábok megmosásáról

3: Felebaráti szeretetről

VII. napja

1: Krisztus Urunknak megostoroztatásáról

2: A Krisztus megcsúfoltatásáról, mely történt midőn ütet Heródesnél tövissel koronázták

3: Krisztus Urunk megfeszítéséről

VIII. napja

1: Az Úr Jézus Krisztus föltámadásáról és mennyben meneteléről

2: A szerzetbéli személynek nagy dűcsőségéről, melyet fog nyerni mennyben a regulák megőrzése után

3: Az embernek az ő Istenihez való szeretetéről

Aemilianus Nieberle művének fordítása: *Lelki-isméretnek ösztöne* nyolc napos lelkigyakorlatának elmélkedési témái (kiemelve a szerzetesi élettel kapcsolatosak):

I. napja

[1: A teremtés céljáról és végéről]

2: Az Istennek hív szolgálatáról

3: A tulajdon üdvösségnek szorgalmatos gondviseléséről

II. napja

1: Az halálos vétekről

2: Az halálos vétekről

3: A bocsánandó véteknek nagy voltáról

III. napja

1: Az halálról

2: A végső ítéletről

3: A poklóról

IV. napja

1: A szerzetes életnek méltóságáról

2: A szerzetes életnek különös hasznáról

3: A szerzetesi tökéletességről

V. napja

1: Az engedelmességről

2: A szerzetesi szegénységről

3: A tiszta szüzességről

VI. napja

1: A Krisztus követéséről

2: A Krisztus életéről

3: Az Úrnak szenvedéséről

VII. napja

- 1: Közönségesen a jó erkölcsökről
- 2: A véghetetlen szeretetéről Istennek, mellyel minket szeretett
- 3: A maga alázatos megismeréséről embernek

VIII. napja

- 1: A boldogságos Szűz Máriának méltóságáról
- 2: Az Istenről
- 3: A jó fogadásoknak végben viteléről

Wilhelm FESENMAYR, Betrachtung und Exerctien-Buch für die Geistliche,
Gott-verlobte Closter-Jungfrauen, Augsburg, 1710

KŐVÁRI RÉKA

Szűzekekről, özvegyekről, női szentekről szóló énekek a Kájoni Cantionalében

A lelkiségtörténeti konferenciák 1800-as felső időhatárához igazodva jelen dolgozatban Kájoni János *Cantionale Catholicum* c. énekeskönyvének első két kiadását (1676 és 1719)¹ elemezzük a címben foglalt énekekre szűkítve. Érdemes azonban felhívni a figyelmet arra, hogy az 1805-ben kiadott harmadik kiadás és a hozzá csatlakozó *Ceremóniás Könyv*,² valamint a 20. század eleji ún. *Baka-féle kántorkönyv* (melyet a *Cantionale* negyedik kiadásának tekintünk)³ több női szenthez intézett éneket tartalmaz, természetesen többnyire újabb, más énekeskönyvekből átvéve (vagy az 1719-es *Cantionalében* megjelenő éneket tovább víve). Érdekes, hogy a *Ceremóniás Könyv*ben még újabb latin himnuszokkal is találkozunk.

Először is tekintsük át, hogy a Kájoni *Cantionale* első kiadásában milyen énekek szerepelnek, s ezek a második kiadásban hogyan változnak meg. Előjáróban néhány számadat: az első kiadásban 22, a másodikban 21 énekszöveget találunk. Ezekben azonban eltérések vannak: a második kiadás kihagyott négy éneket, ugyanakkor három újabbal gyarapította a női szentekről szóló énekek sorát, vagyis összesen 25 énekről beszélhetünk, melyből 18 közös a két kiadásban. E 25 ének adatait (felirat, incipit, nótajelzet, valamint a Kájoni *Cantionale* első két kiadásának oldalszáma) táblázatba foglaltuk, ezekre külön hivatkozásokat nem alkalmazunk. A továbbiakban először az énekeskönyv két kiadásának szövegbeli eltéréseit mutatjuk be, illetőleg egy-egy érdekes mozzanatra hívjuk fel a figyelmet.

¹ KÁJONI János, *Cantionale Catholicum*, Csíksomlyó, 1676 (modern, kottákkal ellátott kiadása, melyre DOMOKOS 1979 formában hivatkozunk: DOMOKOS Pál Péter, „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”, Bp., Szent István Társulat, 1979); KÁJONI János, *Cantionale Catholicum*, szerk. BALÁS Ágoston, Csíksomlyó, 1719². Továbbiakban: KÁJONI 1719.

² KÁJONI János, *A' Keresztény Katholikusok Egyházi Énekes Könyve* [a Kájoni *Cantionale* harmadik kiadása], szerk. ANDRÁSI Rafael, Csíksomlyó, 1805, 1806. Uő, *K[atholikus]. Kántorok' Tzeremóniás Könyve...* [a Kájoni *Cantionale* harmadik kiadásához készített *Ceremóniás Könyv*], szerk. ANDRÁSI Rafael, Csíksomlyó, 1805, 1806.

³ KÁJONI János, *Erdélyegyházmegyei énekeskönyv...* [a Kájoni *Cantionale* negyedik kiadása], szerk. BAKA János, Gyergyószentmiklós, [1921].

Az 1676-ban megjelent szöveggyűjteményben a *De Sacris Virginibus / A' Szent Szűzekekről* egységfelirat alatt két általános énekkel kezdődik a szóban forgó énekanyag: az első egy 19 versszakos, magyar nyelvű ének (*Édes Jézus, Szűzeke-nek virága*), amelyben két helyütt apró változtatás következett be a *Cantionale* második kiadásában (5. vsz.: Soha nem vólt, hogy Világ tudnája → Soha nem vólt Világnak tudtára; 19. vsz.: Vigadozzunk e' drága Szűzekekkel → Vigadozzunk e' drága Szentekekkel); a másik pedig egy 10 szakaszos, latin ének, ami vértanú szűzekekről szól (*Dum saevit Africus*), s aminek 2–5. versszaka felsorolja az ismert és ma már kevésbé ismert női vértanúkat (csak néhányat említve: Ágota, Cecília, Ágnes, illetve Ursula).

Majd az egyes szentekről következnek énekek. Katalinról 5 éneket is olvashatunk az 1676-os énekeskönyvben, melyek közül csupán kettőben javított, rövidített a második kiadás. Az *Élő Istennek ártatlan Fia* kezdetű ének általános bevezető 3 strófáját hagyta el az 1719-es énekeskönyv szerkesztője, így 17 szakaszra rövidítve le azt, s incipitje is megváltozott: *A Szent Katalin okos és eszes*. A második magyar nyelvű énekben (*A pogány nemből egy szép szűz támada*) pedig a doxológiában javított Balás Ágoston, mégpedig a rövid záró sort, mely az ének folyamán „Szent Katarina” szöveg volt, 1719-ben „mindenkor, Amen.”-re változott.

Katalin után 3 Borbáláról/Barbaráról szóló ének következik. A *Drága színben öltözött menyasszonyság* kezdetű éneket a második kiadásban 5 versszak elhagyásával rövidítették le. A latin éneket (*Matutino tempore Barbara Beata*) viszont teljes egészében kihagyták az 1719-es kiadásból. A másik magyar nyelvű ének (*Üdvözlég Szűz Szent Borbála*) azonos az énekeskönyv két kiadásában.

A *Cantionale*ban a női szentekről szóló énekek sorának közepe táján helyezkedik el egy himnuszgyűjtemény. Az 1676-os kiadásban ez 6 éneket jelent, amely csoport 1719-ben jelentősen megváltozik. A *Mennyszágnak dicső városa* himnusz 12 versszakkal lesz rövidebb; a Kláráról szóló második latin himnusz (*O Clara, luce clarior*) helyett 1719-ben egy magyar nyelvű énekszöveget találunk (*Szűz Szent Klárát a magas egekben*); a *Jesu corona Virginum* a második kiadásban a himnuszokra ez idő tájt jellemző humanista-jezsuita átköltésen esett át, ami azonban a magyar változatot (*Jézus, szűzeke koronája*) nem érintette; a szűzek ezen latin és magyar himnusza után a második kiadásban egy új, „Döghalásal időben” Szűz Szent Rozáliához éneklendő szöveget látunk (*Üdvözlég Szűz Rozália*); végül pedig az özvegyek himnuszában (*Fortem virili pectore*) csupán a doxológia záró sorát költötték át 1719-ben az előbb említett reform hatására.

A himnuszok után Mária Magdolnáról szóló énekek következnek. A latin ének (*Jesu vena veniae*) a második kiadásból kimaradt, a *Dicsőséges Isten, életnek kútfeje* kezdetű ének pedig két strófával rövidebb lett.

Végül Szent Annáról és Erzsébetről szóló énekek zárják a sort. Míg a *Cantionale* első kiadásában Annáról, a boldogságos Szűz Mária édesanyjáról egy latin nyelvű prosát olvashatunk (*Ave Mater gloriosa*), a második kiadásban egy magyar nyelvű népéneket (*Dicsértessél magas mennyben*) találunk. Szent Erzsébet első énekében (*Atya Úr Istennek szerelmes Szent Fia*) mindössze csak a doxológia záró sorát írták át az 1719-es kiadásban (Istentől nékie készített Koronát → Isteni dicsőség boldog Menyországát), a második énekben pedig igen apró változtatásokat hajtottak végre.

KÁJONI <i>Cantionale</i> 1676.				KÁJONI <i>Cantionale</i> 1719.	
felirat	incipit	nótautalás	oldal-szám ⁴	változás az 1. kiadáshoz képest	oldal-szám
De Sacris Virginibus. A' Szent Szűzekről.	<i>Édes Jézus, szűzeknek virága</i>	Angyaloknak nagyságos Aszszonya	480 (564)	Nota: Angyaloknak királynéasszonya	414
De Martyrio SS. Virginum.	<i>Dum saevit Africus</i>	–	482 (565)		415
Szűz Szent Katalinrol.	<i>Élő Istennek ártatlan Fia</i>	Követi vala	482 (566)	<i>A Szent Katalin okos és eszes</i>	416
Hymnus.	<i>Ave Catharina</i>	Ave maris stella	484 (567)		417
Mas.	<i>A pogány nemből egy szép szűz tá-mada</i>	–	484 (568)		418
De Sancta Catharina.	<i>Castitatis lilium Sancta Catharina</i>	Mittitur ad Virginem	485 (569)	De Sancta Catharina V. et M.	418

⁴ (DOMOKOS 1979. Nr.)

Mas, Szent Katalin Szűzről.	<i>Szűz támada pogány népnek nemzetiből</i>	–	485 (570)		419
Szent Borbala Szűzről.	<i>Drága színbe öltözött menyasszony-ság</i>	Drága dolog az Úristent dicsérni	486 (571)	Szent Borbala Szűzről.	420
De Sancta Barbara.	<i>Matutino tempore Barbara Beata</i>	Mittitur ad Virginem	488 (572)		–
Mas.	<i>Üdvözleg, Szűz Szent Borbála</i>	O gloriosa Domina	488 (573)	Mas A' Szent Szüzekről. Ad notam communem Hymnorum. Nota: O gloriosa Virginum	421
Mas A' Szent Szüzekről.	<i>Mennyországunk dicső városa</i>	Ad Notam Communem Hymnorum.	489 (574)		421
De Sancta Clara Ord. Min. Hymnus.	<i>Concinat plebs fidelium</i>	–	491 (575)	De Sancta Clara V. Ord. Min. Hymnus.	422
Ad Laudes.	<i>O Clara, luce clarior</i>	Concinat plebs fidelium (Nota eadem)	491 (576)		–
			–	Szüz Szent Klararol. <i>Szűz Szent Klárát a magas egekben</i> Nota: Angyaloknak Királynéasszonya	423
Hymnus de Virginibus.	<i>Jesu corona Virginum</i>	–	492 (577)		424
Hymnus Jesu Corona	<i>Jézus, szüzek koronája</i>	Mennyországunk dicső városa	492 (578)		424

				Szüz Szent Rosaliahoz. Döghalálos időben. <i>Üdvözlégy szűz Rosália</i> Nota: Ó szép Jézus, reménységem	425
De Viduis Hymnus.	<i>Fortem virili pectore</i>	Jesu corona Virginum	493 (579)	Nótautalás nincs	425
Szent Maria Magdolnáról.	<i>Ó nagy szeretetnek felgerjedd tüzes lángja</i>	Bocsásd meg, Úristen	493 (580)	fejzetécím: A' Szent Özvegyekről.	426
De Sancta Maria Magdolna Prosa.	<i>Jesu vena veniae, Magdalenam</i>	Feltámadá mi Urunk	495 (581)		–
Mas Azonrol.	<i>Dicsőséges Isten, életnek kútfeje</i>	Hálaadásunkban	496 (582)	Nótautalás nincs	428
De Sancta Anna, Matre B. V. Mariae. Prosa.	<i>Ave mater gloriosa</i>	–	497 (583)		–
			–	Szent Anna Aszszonyrol. <i>Dicsértessél magas mennyben</i> Nota: Ó szép Jézus, reménységem	429
Szent Ersebeth Aszszonyrol.	<i>Atya Úr Istennek szerelmes Szent Fia</i>	Hálaadásunkban	497 (584)		430
Mas Ugyan Szent Ersebethről.	<i>Magyarország szép nemes csillaga</i>	Angyaloknak nagyságos Aszszonya	498 (585)	Mas, Ugyan Szent Ersebethről. Nota: Angyaloknak királynéasszonya	430

Rátérve az énekek dallamaira, azt mondhatjuk, hogy a felvázolt 25 ének közül néhányat gregorián dallamra énekeltek. Ilyen a Katalin-himnusz (*Ave Catharina*), mely egy Mária-himnusz dallamát adja meg nótaulásként (*Ave maris stella*, kissé egyszerűsített alakját lásd az *Éneklő Egyházban* [a továbbiakban: *ÉE*] Nr. 218.). Ennek ugyan létezik egy jóval egyszerűbb, népénekjellegű változata is az 1651-es *Cantus Catholicus*ból,⁵ mi mégis inkább a díszes gregorián dallamhoz kötjük a szöveget. Az egy tömbben lévő himnuszok (a *Mennyországnak dicső városától a Fortem virili pectoremig*), pontosabban az 1676-os *Cantionale* 6 éneke közül 2 szöveg commune himnusz dallamon (*Mennyországnak dicső városa, Jézus, szűzének koronája*), 2 saját dallamán, 2 énekszöveg pedig ez utóbbi 2 dallamon éneklendő. Ezek a dallamok (*Concinat plebs fidelium; Jesu corona Virginum*) nem szerepelnek ugyan az elsősorban a Kájoni *Cantionale* népénekdallamait tartalmazó ún. *Deák–Szentek kézirata*ban,⁶ de egyéb forrásban hozzáférhető, így az 1741-ben Csíksomlyón nyomtatott *Hymni Vesperarum*ban.⁷ Ez utóbbi csoportnak 1719-ben újonnan megjelenő magyar énekei mind népénekdallamra utalnak (*Szűz Szent Klárát a magas egeken; Üdvözlégy Szűz Rozália*), ezekről a későbbiekben szólunk. Tehát összesen 7 himnusz szerepel a 25 ének között 4 himnusz dallamon.

Még két liturgikus tételt találunk az 1676-os kiadásban, mindkettő prosa, azaz szekvencia. A Szent Anna tiszteletére való énekhez (*Ave Maria gloriosa*) nincs nótajelzet, így a szöveg szerkezetéből kiindulva vagy valamely 8.8.7-es szótagszámú szekvencia, vagy egy ilyenből származó népének dallamán énekelhették (mint pl. a *Lauda Sion*ból származó dallamra, lásd *ÉE* Nr. 579.). A másik prosa Mária Magdolnáról szól (*Jesu vena veniae*), nótajelzete népénekdallamra utal, ezért később mutatjuk be a dallamot.

Áttérve szűkebb tárgyunkra, a népénekekre, azzal az énekkel kezdjük a dallamok bemutatását, amelynek egyelőre nem találtuk meg erdélyi forrásban a dallamát. Saját dallama van, azaz nincs nótajelzete Kájoninál a *Dum saevit Africanus* kezdetű éneknek, amelyet azonban kottástul megtalálunk az 1651-es *Cantus Catholicus*ben:

⁵ SZÖLLŐSI Benedek, *Cantus Catholicus*, 1651, 114., lásd pl. DOMOKOS 1979. Nr. 435.-nél.

⁶ Kiadása, melynek sorszámaira a későbbiekben hivatkozunk: KÓVÁRI Réka, *A Deák–Szentek kézirata = The Deák–Szentek Manuscript* (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria = Magyar Ferences Források 6.), Bp., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013.

⁷ *Hymni Vesperarum*, Csíksomlyó, 1741, 29 és 2.

Dum sae - vit A - fri - cus, tunc ro - sa ru - ti - lat,
 Et Au - stro vi - o - la per - flan - te pur - pu - rat:
 Et Eu - rus li - li - a pro - na dis - sua - vi - at,
 Vis nul - la e - ro - bo - rat, et nul - la ex - a - ni - mat.

1. kotta: *Cantus Catholici* 1651, 143.

A következőkben azokat az énekeket vesszük sorra, amelyek a *Cantus Catholici*-ben másként, más variánsban jelennek meg, mint a *Cantionale* dallamait tartalmazó *Deák–Szentek kézirat*-ban.

A Szent Katalinról szóló népének (*Szűz támadá*) dallama ugyan rokon a két kottás forrásban, de a *Deák–Szentek kézirat*-ban bővebb (ismétlést tartalmazó) alakot látunk, mint a *Cantus Catholici*-ben.

Szűz tá - ma - da po - gány nép - nek nem - ze - té - ből, Nem - ze - ti - ből,
 Szűz Szent Ca - tha - ri - na, Cos - tus ne - vü ki - rály vé - ré - ből,
 Szűz Szent Ca - tha - ri - na, Cos - tus ne - vü ki - rály vé - ré - ből.

2. kotta: *Deák–Szentek kézirat* Nr. 136.

Hasonló jelenséget tapasztalunk a Borbáláról szóló éneknél. A *Cantionale*-ben a *Drága színben öltözött menyasszony*ság kezdetű ének nótatalása *Drága dolog az Úristent dicsérni*, amely több éneknek is kölcsönzi a dallamát, így a *Nagy bánatban Dávid mikoron vala* kezdetű zsoltárparafrázisnak is. Dallamát ezzel a szöveggel

olvashatjuk a *Deák-Szentes kéziratban*, a *Cantus Catholici*ben viszont saját szövegével és eltérő dallammal szerepel.⁸

Nagy bá - nad - ban Dá - vid mi - ko - ron va - la,
 Ö fë - lel - mé - ben he - lyet nem ta - lá - la,
 Az Vr ha - rag - ját ma - ga fe - jén Lá - nya,
 Is - ten - hez a - zért sza - vát így for - dí - nya.

3. kotta: *Deák-Szentes kézirat* Nr. 158.

Találkozunk ma is ismert vagy közismert népe népekre vonatkozó nótautalásokkal. Ilyen az *O gloriosa Domina* dallamán éneklendő *Üdvözlely Szűz Szent Borbála* kezdetű ének, mely a *Cantionale* második kiadásában az *O gloriosa Virginum* nótajelzettel kapja. Ennek érdekessége, hogy az *O gloriosa* Mária-éneket átköltött alakban hozza, de számos énekszöveg esetében nótautalásként az *O gloriosa Dominá*-t hagyja meg. A mai liturgikus gyakorlatban is több szöveggel használt dallam (ÉE Nr. 219.) szerepel a *Cantus Catholici*ben, a *Deák-Szentes kéziratban* viszont a következő, attól eltérő változatban olvasható:

Dí - cső - ség Meny - ben Is - ten - nek, Bé - ke - ség föl - di né - pek - nek,
 Jó a - ka - ra - tú hi - vek - nek, kik Is - ten - ben ör - ven - dez - nek.

4. kotta: *Deák-Szentes kézirat* Nr. 8.

⁸ A *Cantus Catholici* dallamát (*Cantus Catholici*, i. m., 1651, 154) l. pl. DOMOKOS, i. m., 1979. Nr. 563.

Egy közismert húsvéti ének dallamát használja Mária Magdolna latin prosája (*Jesu vena veniae*). Nótautalása, a *Feltámadá mi Urunk* ugyanis nem más, mint a *Krisztus feltámadá* (ÉE Nr. 107.) variánsa.

Fel tá - ma - da mü U - runk, le - sus Chris - tus Is - te - nünk,
ko - por - só - ból e - ret - tünk, a - zért mü is ö - rül - lyünk,
Ir - gal - maz né - künk.

5. kotta: *Deák-Szentes kézirat* Nr. 88.

Ma is közismert felekezeti népekdallam a *Bocsásd meg, Úristen*. A Mária Magdolna júliusi ünnepén valaha elhangzott *Ó nagy szeretetnek felgerjedt tüzes lángja* kezdetű énekhez saját dallamot közöl a *Cantus Catholici*, míg Kájoni megelegszik az ismert énekre való utalással: *Bocsásd meg, Úristen*. Külön érdekessége ennek a nótautalásnak, hogy mint énekszöveget nem közli Kájoni, azonban több énekhez is ezt társítja, így az *Imádlak tégedet, láthatatlan Istenség* kezdetűhöz is, melyet később a ferencesek jegyezték fel a *Deák-Szentes kézirat*ba:⁹

I - mád - lak té - ge - det, lát - ha - tat - lan Is - ten - ség,
Ke - nyér szi - ne a - latt el rej - te - tett em - ber - ség,
No - ha it le - te - det meg nem ta - pasz - tal - lya
Em - be - ri Ér - zé - ken - ség.

6. kotta: *Deák-Szentes kézirat* Nr. 105.

⁹ A *Cantus Catholici* dallamát (*Cantus Catholici*, i. m., 1651, 144) l. pl. DOMOKOS, i. m., 1979. Nr. 580.

Ugyancsak ismert népénekdallam az *Angyaloknak nagyságos asszonya*, amelyre a *Cantionale* első két kiadása három női szent énekét énekelte: a szüzekről szóló általános ének (Édes Jézus, szüzeknek virága), az egyik Szent Erzsébet-éneket (Magyarország szép nemes csillaga), valamint Klárának a latin laudes-himnuszát 1719-ben felváltó népéneket (*Szűz Szent Klárát a magas egekben*). A *Cantionale* második kiadása *Angyaloknak királyné asszonya* nótatalást alkalmaz, amely azonban nem jelent másik dallamot. A *Cantus Catholici*-ben itt is variáns szerepel¹⁰ az erdélyi ferences kézírathoz képest.

An - gya - lok - nak Ki - rály - né A - szo - nya,
 Vr le - sus - nak di - cső - sé - ges A - nya,
 Me - nyor - szág - nak Fel - sé - ges A - szo - nya,
 Pa - ra - di - csom meg - nyi - tott ka - pu - ja.

7. kotta: Deák–Szentés kézirat Nr. 114.

Ahol az *Éneklő Egyházat* használják, ott ugyancsak ismert dallam a *Követi vala Krisztus csodáját* (a *Cantus Catholici* alakjában, ÉE Nr. 214. *Követte egykor*). Ezen dallam a *Deák–Szentés kézirat*-beli variánsát a Kájoni *Cantionale* az *Élő Istennek ártatlan Fia*, illetve a második kiadásban a 4. versszaktól kezdődően *A Szent Katalin okos és eszes* kezdettel alkalmazza.

Kö - ve - ti va - la Chris-tus csu - dá - ját, Nép-nek so - ka - sá - ga:
 Mert sok be - te - get ő meg gyó - gyt va - la.

8. kotta: Deák–Szentés kézirat Nr. 134.

¹⁰ A *Cantus Catholici* dallamát (*Cantus Catholici, i. m.*, 1651, 106) l. pl. DOMOKOS 1979. Nr. 26.

A magyar nyelvterület keleti felében voltak/vannak használatban következő dallamaink. Szent Katalin, illetve Borbála latin nyelvű énekének (*Casitatis lilium* és *Matutino tempore*) nótatalása a *Mittitur ad Virginem* adventi népének. Ezt a 18. századi ferences forrásunkban a következőképp rögzítették (vö. *ÉE* Nr. 49.):

Mit - ti - tur ad Vir - gi - nem De - i For - ti - tu - do
Ar - chan - ge - lus Gab - ri - el sum - mo qui de Coe - lo
Lap - sum pri - mi ho - mi - nis re - stau - ra - ret mun - do,
qui de - cep - tus ab ho - ste te - ne - ba - tur lim - bo.

9. kotta: *Deák-Szentes kézirat* Nr. 15.

Ugyancsak erdélyi forrásból ismert a Kájoni *Cantionale* második kiadásában egy-egy Rozáliáról és Szent Annáról szóló ének (*Üdvözlégy Szűz Rozália* és *Dicsértésél magas mennyben*) dallama is. Ezek nótatalása az *Ó szép Jézus, reménységem*, mely azonban már az énekeskönyv első kiadásában is olvasható. Ez tovább utal az *O magnum Sacramentum* kezdetű ének dallamára.

O ma-gnum Sa - cra - men - tum, o Nu - mi - nis te - sta - men - tum,
Tu Ci - bus es, tu pi - gnus es, Tu ba - cu - lus vi - a - to - rum.

10. kotta: *Deák-Szentes kézirat* Nr. 106.

A *Deák-Szentes kézirat*ban találjuk a következő dallamot is. Egy-egy Mária Magdolnáról és Szent Erzsébetről szóló ének (*Dicsőséges Isten, életnek kútfeje* és *Atya Úr Istennek szerelmes Szent Fia*) nótatalásként a *Hálaadásunkban* kezdetű éneket jelöli meg a *Cantionaléban* (bár az első ének az 1719-es kiadásban nem ad nótajelzést).

Há - lá a - dá - sunk - ban ról - lad em - lé - ke - zünk,
ke - gyel - mes Is - te - nünk, té - ge - det tisz - te - lünk;
Te nagy jó vól - to - dért el fel ma - gasz - ta - lunk,
Ha - szon - ta - lan szól - gak mert az - zal tar - to - zunk.

11. kotta: Deák-Szentek kézirat Nr. 152.

A végére hagytuk a talán legérdekesebb dallammeghatározást, melyet az egyik Katalin-éneknél látunk. Az *A pogány nemből egy szép szűz támada* kezdetű ének a Kájoni *Cantionale* első két kiadásában olvasható, mindkettőben ugyanazzal a nótautalással: *Ez az Istennek kedves szent szolgája*, mely latinul *Iste Confessor Domini sacratus* kezdettel ismert. A *Cantionale*-ben ez az ének azonban tovább utal az *Ó mi Szent Atyánk* kezdetű ének dallamára, melyet latin szöveggel (*O Pater Sancte*) megtalálunk a Kájoni *Cantionale* dallamait 18. századi erdélyi ferences lejegyzésben tartalmazó *Deák-Szentek kézirat*-ban:

O Pa - ter San - cte mi - tis at - que pi - e,
O le - su Chri - ste Fi - li ve - ne - ran - de,
Pa - ra - cle - te - que Spi - ri - tus et al - me, De - us ae - ter - ne.

12. kotta: Deák-Szentek kézirat Nr. 99.

A Kájoni *Cantionale* szerint azonban az *O Pater Sancte* himnusz egy népének dallamán éneklendő, mégpedig az adventi Mária-ének, az *Ave Maria, boldog Isten Anyja* dallamán. Ez ugyancsak olvasható a *Deák-Szentek kézirat*-ban:

A - ve Ma - ri - a, bol - dog Is - ten Any - nya,
te ben - ned ter - met vál - csá - gunk a - rany - nya.
Té - ged di - csí - ri - ni nyel - vem meg nem uny - nya. A - ve Ma - ri - a.

13. kotta: Deák-Szentés kézirat Nr. 14.

Vagyis himnusz- és népénekdallamon is énekelhető ez a szöveg. Hogy valóban mely dallamon énekelték a 17–18. századi Erdélyben, nem tudjuk megmondani.

A most bemutatott 12–13 népénekdallam szolgálja ki a Kájoni *Cantionale* első két kiadásában olvasható női szentekről szóló 17 népénekszöveget. Befejezhetném egy sóhajjal. Ezek a mind szövegük, mind korabeli erdélyi dallamuk tekintetében értékes énekek ma alig használatosak, ami annál is inkább sajnálatos, mivel a katolikus népénektár (mely még mindig nincs igazán elterjedve) sem ad ennyi éneklehetőséget szentjeink ünnepnapjainak liturgikus megünneplésére.

MACZÁK IBOLYA

Jóasszony módra

*Bibliai nőkép a régi magyarországi temetési beszédekben**

A „jóasszony módra” megjelölés arra utal a régi receptekben, hogy a kor átlagpolgári ízlésének megfelelően készítendő az étel, vagyis minden – a konyhában éppen fellelhető – földi jóval kell kínálni. A kifejezés ugyanakkor konkrétabb esetekben is használatos: húsételeknél (császárszalonnás, hagymás, gombás, zöldborsós) ragut, halaknál gombamártást is jelent. Ehhez a példához hasonlóan előadásomban arra keresem a választ, hogy azok a régi, magyarországi temetési beszédek, amelyek szerzői a bölcs és jó asszonyról szóló bibliai locusokat használják, mennyiben bírnak általános, mennyiben konkrét jelentéssel: milyen mértékben utalnak egyéni sajátosságokra, illetve jelentenek sztereotípiát. E témakört az idők során több tanulmány is érintette, így Németh S. Katalin,¹ Bellágh Rózsa² kapcsolódó írásai. Újabbban, összefoglalóan V. László Zsófia megjelenés alatt álló doktori értekezése³ foglalkozik a kérdéssel.

Írásomban elsősorban prédikációkhoz kapcsolható szerzői invenció kérdéssel foglalkozom. Főként arra keresem a választ, hogy a temetési beszédek tartalmi-retorikai és a „megrendelő” által megszabott kötöttségei mennyiben engedtek teret a hitszónoki képességek kibontakoztatásának, azaz mennyiben hasonlítanak egymásra azok a temetési beszédek, amelyek azonos bibliai citátumhoz kapcsolódnak. Elemzési szempontjaim között – kisebb mértékben – szövegalkotási kérdések is helyet kaptak. Munkám fontos szempontját jelentet-

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport főmunkatársa. A tanulmány az OTKA K 101571. számú pályázata támogatásával készült.

¹ NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletrajza és XVIII. századi halotti beszédek*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1984, 195–198; Uő, „Az asszonyi tudós világról”: *Vélekedések a 18. század közepén = A nő az irodalomban: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vándorgyűlése 1984*, Zalaegerszeg, [k. n.], 1986, 50–68.

² BELLÁGH RÓZSA, „A jó és bölcs asszony” a 18. századi halotti beszédekben = *A nők világa: Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, [Bp.], Argumentum, 2007, 211–226.

³ V. LÁSZLÓ Zsófia, *Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*. Budapest, 2011. [Doktori disszertáció.] Ezúton köszönöm meg a szerzőnek, hogy a kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.

te az is, hogy az eddig jelentős mértékben vizsgált protestáns anyagot katolikus beszédek bemutatásával egészítsem ki.

A locusokkal kapcsolatos kérdés jelentőségére Kecskeméti Gábor is rámutatott, amikor könyvének vonatkozó fejezetében részletesen kifejtette, hogy „egy-egy jól megválasztott bibliai párhuzam a prédikáció telitalálatát, egész invenciók rendszerének forrását jelentette.”⁴ Ennek ellenére az egyes beszédek locusainak, textusainak kiválasztási szempontjára vonatkozóan nem áll sok adat rendelkezésünkre.⁵ Feltűnő azonban, hogy a nőkről mondott temetési beszédek jelentős részében a *Példabeszédek könyvéből* származó bölcs asszonyra vonatkozó szövegrészeket használnak a hitszónokok. V. László Zsófia meglátásai szerint az okos, bölcs asszony leírásához a hitszónokok rendszerint két textust alkalmaztak: a 11. példabeszéd a testi és lelki szépséget állítja szembe egymással, a 31. példabeszédben pedig „a házát szorgalmas munkájával építő, gazdaságát irányító, istenfélő asszonyt dicsérik.”⁶

Az ezzel kapcsolatos források közé tartoznak a Bethlen Miklós-féle levelezésgyűjtemény vonatkozó darabjai is. Amikor ugyanis elhunyt a főúr második felesége, Rhédey Júlia, 1716. március 11-én kelt, Bethlen a fogságban írt levelében meghagyta József nevű fiának, hogy a tetem felett két pap prédikáljon, közülük az egyik a *Jelenések könyve* „7, 13-tól végig”, a másik bibliai idézet pedig a *Bölcsességek könyvéből* – 12, 3 – legyen.⁷ A *Jelenések könyvéből* való rész a Bárány imádására fehér ruhában megjelenő sokaságról szól (kapcsolódva Bethlen azon igényéhez, hogy fehér ruhában legyenek a gyászolók⁸), a *Példabeszédek könyvéből* való rész pedig a következő: „A derék asszony koronája az ő férjének”. Ehhez kapcsolódóan azt is megjegyezte Bethlen, hogy „Redei Juliáról bizony sokat mondhat, de az eő érdeméhez képest eleget nem.”⁹ Később a „megrendelő” módosította kapcsolódó igényeit, s a *Példabeszédek könyvének* locusa helyett *Ezékkiel* 24, 15-re tartott igényt. Ez nem volt minden előzmény nélkül, hiszen már korábban megjegyezte: „En az en kabult keserűseget kepzelni sem tudom, nem hogy kimondani tudnam. Szörnyű keserves példa Eze. 24, 15.”¹⁰

⁴ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 200.

⁵ Vö. KECSKEMÉTI, *i. m.*, 170–172.

⁶ V. LÁSZLÓ, *i. m.*, 151.

⁷ BETHLEN Miklós *levelei*, gyűjt., s. a. r., bev., jegyz. JANKOVICS József, Bp., Akadémiai, 1987, (Régi Magyar Próza Emlékek, 6/1–2), II, 1137.

⁸ *Uo.*, 1137, 1145.

⁹ *Uo.*, 1137.

¹⁰ *Uo.*, 1132.

Ennek szövege a következő: „És lőn az Úr beszéde hozzám, mondván: Embernek fia! Imé, én elveszem tőled szemeidnek gyönyörűségét hirtelen halállal, és ne sírj és ne jajgass, se könyved ne hulljon.” Úgy tűnik tehát, hogy a túlságosan általános igazságokat tartalmazó szövegrészt egy olyannal helyettesítette, amely jobban megfelelt lelkiállapotának – annak ellenére, hogy ő maga helyzetéből adódóan nem vett részt a szertartáson. S bár a *Példabeszédek könyvéből* való locus nem került elmondásra (vagy kinyomtatásra), a kapcsolódó forrás – Bethlen feleségére vonatkozó kommentárja és az idézetek gondos megválogatása – arra utal, hogy a rendelkezésre álló „közhelykészletből” a leginkább kapcsolódót igyekezett kiválogatni a megözvegyült főúr.

Okunk van feltételezni, hogy a bölcs asszonyról szóló példabeszédek már korábban is népszerűek voltak. Így Báthory Zsófia 1680-as temetésén is, ahol a hitszónok, a jezsuita Kiss Imre az erős asszony példáján főként az elhunyt politikai tevékenységét, illetve az uralkodó iránti hűségét hangsúlyozta:

Erős dicsíretes asszonyállat, magyar Judit, Báthori Zsófia nagy fejedelmi asszony, bölcs Salamon nagyra magasztaló szép szavai szerint [...] A fölséges római császár is azon dicsíretes igékkel méltóztatott felmagasztalni Báthori Zsófia nagy fejedelmi asszonyt. Imé az erős asszonyállat. Mert bizonyára címeres sárkányfogával erősen viselte magát haláláig Fölséged hűsége és országa mellett.¹¹

A *Példabeszédek* 12, 3-ban szereplő derék asszonyt erős asszonynak fordítva 1721-ben Kamarási György fogarasi református hitszónok *Jó feleség címere* címmel prédikált Teleki Józsefné Kun Borbála felett. Beszédében azt hangsúlyozta Kamarási, hogy a *Példabeszédek könyvének* szerzője, Salamon ugyan alapvetően az eklézsiát érti Erős asszonyon, de a „chail” szót értelmezve a következőket jegyezte meg:

böv értelmekre hasábló szó és jegyzi az elmének szándékában, munkában, tereh viselésben 's a t. való excelsitássát, mélységét, és tántorodás és tántorodás, 's belé-fáradás nélkül való erősségét, 's serénységét, 's a t. ért azért kerekdeden az Erős Asszonyon Salamon, Férjfiui elmével vetelkedő, nagy elméjü, tanátsiban állhatatos, jámbor erköltsü [...] hitiben, vallásában, 's kegyességi munkájában forró, Isten látogató kezeit pánto-

¹¹ *Magyar nyelvű balotti beszédek a XVII. századból*, kiad., jegyz., bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, 232.

lódás nélkül erős hittel hordozó, másokhoz tsendes, ’s Férjéhez engedelmeskedő Asszonyt.¹²

Kun Borbála temetéséhez kapcsolódik Solymosi Mihály által írt halotti ének is, amelyet a szerző 1718. december 18-án írt (miután december 4-én megírta saját beszédét a halotról) *A Jó asszonynak Ditséretiről* címmel.¹³ Előbbi szövege jelentős részben cento, azaz idézetekből összeállított költemény, s erre a közreadó tipográfiai eszközökkel (kurzív betűtípussal és lapszéli jegyzetekkel) is utalt. Ebben a szövegben is számos helyen fordultak elő a bölcs asszonyra vonatkozó jegyzések, s figyelemre méltó a különböző kompilációs technikák (szűkítés, bővítés, összevonás) változatos alkalmazása.¹⁴

Rákos Raymund Kelemen Didáknak tulajdonítja a Károlyi Sándor felesége, Barkóczi Krisztina felett mondott temetési beszédet, amely 1724. szeptember 25-én hangzott el.¹⁵ Ezt támasztja alá az a levél is, amelyben – ugyanez év október 30-án – arról tájékoztatja a szerzetes a pártfogót, hogy igyekszik minél hamarabb elkészülni beszédének nyomdába szánt változatával.¹⁶ A beszéd locusa ez esetben is a *Példabeszédek* 14-ben szereplő bölcs asszonyról szóló jegyzés. Érdekessége, hogy több kompilált részt is tartalmaz Pázmány Péter Pünkösöd utáni XV. vasárnapra írt beszédéből. (Ez a prédikáció pedig azért is figyelemre méltó, mert – amint azt Ocskay György kutatásai is igazolják¹⁷ – a hitszónok Koháry Judit felett mondott, 1718-as és a Krucsay János feletti, 1741-es beszéde is tartalmaz átvételeket e Pázmány-szövegből.)

1728-ban ma már ismeretlen jezsuita mondott beszédet Illésházy Józsefné Csáki Anna Franciska felett. A prédikáció címe *Példabeszédek könyvéből* (31, 10) vett erős asszonyi állatra utal, a kapcsolódó locus pedig ugyancsak a *Példabeszédek könyve*: (31, 31): „Adgyatok néki az ő kezének gyümölcséből, és dicsérijék

¹² KAMARÁSI György, *Jo feleség’ czimere*, Kolosváratt, nyomt. Telegdi P. Samuel, [1720], [3].

¹³ A pontos jegyzés: „Nóta: Porrá váló, ’s jaj el-múló életem.” SOLYMOSI Mihály, *Az Istenben bizó kegyes asszonynak belső ékessége*, Kolosváratt, nyomt. Telegdi P. Samuel, [1720], [23]. Ez a szöveg Kájoni János versgyűjteményében is szerepel: *Pataki Annának kesergő elmelkedése*. Kiad. Régi magyar költők tára XVII. század, 11: *Az első kuruc mozgalmak korának költészete 1672–1686*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1986, 124. sz.

¹⁴ Lásd a mellékletben.

¹⁵ RÁKOS Balázs Raymund, *Ugye, atyafiak?!: Isten szolgája P. Kelemen Diák [...] élete, 1683–1744*, Roma, Edizioni Agiografiche, 1975, 307–308; P. KELEMEN Didák *levelei (1714–1743)*, s. a. r. RÁKOS B. Raymund, Róma, Edizioni Agiografiche, 1979, 152–153.

¹⁶ P. KELEMEN Didák *levelei...*, i. m., 149.

¹⁷ OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1982, 440.

ötet a' kapukban az ö cselekedeti.”¹⁸ A locust Jacobus Tirinus 1645-ös kommentárjának szavaival magyarázza az ismeretlen szerző: „Valakik illy Jelyes Asszonyt akartok dicsérni, maga tulajdon jótéteményeirül, jóságos cselekedetirül dicsérjétek, kihagyván az mi másé, 's nem övé.”¹⁹ Ennek révén emelte ki a hitszónok Csáki Anna Franciska ájtatosságát, bőkezűségét, irgalmasságát. Az erős asszonyra vonatkozó hivatkozás révén pedig arra hívta fel a figyelmet az ismeretlen hitszónok, hogy bár az „asszonyi erőtlén természethez [...] nehezen fér a férfiúi erősség”,²⁰ igenis voltak ilyenek az *Ótestamentumban*: Debóra, Judit, Eszter, Zsuzsanna.

A *DoMVs sapientiae* című prédikáció szerzője kissé árnyaltabban látta az asszonyi erő kérdését saját, ugyancsak 1728-ban megjelent beszédében. Szerinte ugyanis az erősség ingyen adatott a természettől, így aztán nem nehéz erős asszonyt találni. Példaként Delilát, Jáhelt és Juditot hozta a hitszónok. Ugyanakkor a bölcsesség nézetei szerint fáradságos munka és iskolába járás révén sajátítható el, ezért az erősekhez hasonló bölcs asszonyt – szerinte – nehezebb találni a *Szentírásban*. (Ezért meg sem kísérelt példákat hozni rá...) Mivel pedig az elhunyt, Andrassy Klára meghagyta neki, hogy ne az ő személyét, illetőleg jó tulajdonságait méltassa, a hitszónok a *Példabeszédek* 14, 1 nyomán azokról a házakról beszélt, amelyeket a bölcs asszony épít. Ezek közül az első a tiszta lelkiismeret, a halálra való készülés, a harmadik az Isten háza (templomalapítások), negyedik a mennyei boldogságban épített örökös ház.

Ezekhez hasonló szimbolikával élt a ferences Telek József is, aki a *Példabeszédek* 14, 1 nyomán beszélt 1766-ban Jászberényben, Esterházy Antalné Koháry Éva felett. A hitszónok szavai szerint az istenfélelem, a tűrés és az adakozás voltak az ő házépítésének fundamentumai. Az első imádságos élete és az Esterházyakhoz kapcsolódó Mária-tisztelete és böjtölése példázta. Türelmet főként engedetlen cselédei és betegsége (szélütése következtében harmincnegyedik évig élt bénán) felett gyakorolt. Adakozás tekintetében oltárokat, lámpákat, gyertyatartókat, miseruhákat adományozott. A hitszónok által említett három alapkő közül utóbbi kettő a Kohári családhoz köthető (a hitszónok ki is emeli Koháry István példáját²¹), az első pedig az Esterházyakhoz (kiemelten Esterházy Pálhoz) kapcsolódik. Sajátos nőkép jelenik meg ebben a beszédben:

¹⁸ *Mulier fortis cujus pretium ab ultimis finibus*, Nagy-Szombat, Acad. Ny., 1728, 3.

¹⁹ *Uo.*, 11.

²⁰ *Uo.*, 28.

²¹ Ennek azért van különös jelentősége, mivel Koháry István felett mondott temetési beszéd nem jelent meg nyomtatásban.

Nem szereti olly hevesen a' nyers erőben dítsekedő és *Argirus* 's *Kemény* Historiáit által még által olvasó Leányzó, a szököső tántzot, ugrálást, sétálást, és ingyen maga mutogatást; mint ő kedvellette a' békességes türéssel édesített veszteg-maradást, beteg-ágyán való ülést, fekvést és a világ szemei-előtt el-rejtezt.²²

Szathmári Pap Zsigmond református hitszónok 1746-ban, Boldogasszony havának 9. napján beszélt a *Példabeszédek* 31, 10–12 alapján, a „Salamontól megditsértetett Erős Asszonyról”. A hitszónok kissé pesszimista előjellel azt kutatta, hogy létezik-e egyáltalán jó asszony. Hivatkozott Diogenészre, aki lámpással kereste az „egyenes, virtuosus, tökéletes” embereket, de ezer közül csak egyet talált, asszonyok közül pedig egyet sem. Idézte a közismertnek számító latin szöveget is (véltetően saját fordításában), mely szerint:

Níntsen e' Világon tsak egy Jó Asszony-is; Vagy ha van: tsudáalom, hogy lett Jó Roszból-is.²³

Ennek ellenére azért számos pozitív példát is felsorolt a hitszónok: a szelíd és engedelmes Sárát, Rebekát és Ráheldt, a bölcs Mártát és Abigélt, „a könyörgeésben és egyéb Kegyességnek munkáiban fáradhatatlan” Annát és Máriát, valamint a vitéz és bátor Jáheldt és Debórárt. A beszédben említésre került Semiramis, Pénélopé és angliai Erzsébet is.²⁴ Közölt negatív példákat is:²⁵

Pogány Socratesnek durtzás és hásártos felesége, a Xantippé, ki miatt az említett Filozofus az Asszonyoktól annyira elidegenedett, hogy azokat ama két bajos dologgal, úgy mint a Grammaticával és a szegénységgel egy karban helyeztetni nem kételkedett.²⁶

A beszéd konklúziója értelmében az erős asszony a belső szépségével „kegyes és mindenben bölcs magaviselésével” hat – egyaránt hűséges Istenhez és a férjéhez is.

²² TELEK József, *Örökké való házat építő bölts asszony*, Kalocsa, Érseki Ny., 1766, [14].

²³ SZATHMÁRI PAP Zsigmond, *Istennek szenteltetett első-szüilött*, Kolo'svár, S. Pataki Jó'sef, 1747, [2].

²⁴ Nádudvari Sámuel gyakorlatából hasonló példákat idéz V. László Zsófia: V. LÁSZLÓ, *i. m.*, 152–153.

²⁵ Hasonló jegyzést tesz V. László Zsófia a későbbi beszédek kapcsán: „A 19. század elején megfigyelhető egy olyan irányzat is, mely a korábban megszokott, eszményített bibliai nőalakok személyiségét az eredeti történeteket újraolvasva realistább és lényegesen negatívabb színben tüntette fel.” V. LÁSZLÓ, *i. m.*, 123.

²⁶ SZATHMÁRI PAP, *i. m.*, [28].

Kakutsi Judit temetésén, 1743-ban Radnotfáji N. Sigmond a *Példabeszédek* 14, 1 nyomán megállapította, hogy az a bölcs asszony, alkalmas háztartásának ellátására – eredendően, illetve neveltetése révén. Ebben a református beszédben is megtalálható a bibliai nőkatalógus, a jó asszony istenfélő, mint Erzsébet és Anna, Férjét szereti és becsüli, mint Sára, annak erkölcséhez magát „okosan alkalmaztatja”, mint Abigél, szüzességét ahhoz megtartja, mint Sára és Rebecca.²⁷ A hitszónok említést tett arról a könyvről is (Báthory Zsigmond udvarában írták, mások Acidaliusnak tulajdonították), amelyben vitatják, hogy az asszonyok emberek-e.²⁸ Megnyugtatóan azt is közölte a prédikátor, hogy ezt 1595-ben megcáfolták a brandenburgi fejedelmi udvarban.²⁹

Amint a fent bemutatott példák is mutatják, a halotti prédikációk számos közhelynek számító gondolatmenetet alkalmaztak. Ezek leglátványosabb példái a házépítő asszony lelki értelemben vett architektúrai tevékenységének bemutatása, a bibliai nagyasszony-katalógusok felsorolása. Ezek korábbi példák, segédletek használatát valószínűsítik (hivatkozások esetében igazolják). Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a vizsgált temetési beszédek kapcsán jóval többet tudhatunk meg a hitszónokokról, s például a Bethlen-forrás révén a megrendelők ízlésvilágáról, szövegalkotási módjáról. Mindazonáltal – nyilvánvalóan a hitszónoki tehetség, invenciózusság függvényében – főként az alkalmaztatás révén lehetőséget biztosítottak a hitszónok számára az életrajzi adatok konkrétabb megfogalmazására. (Így például Koháry Éva esetében a nagyasszony szülötéséről és harmincnyolc évig tartó betegségének mindennapjairól, vagy éppen Báthory Zsófia császárhűségéről.) Éppen ezért következtethetünk az átlagpolgári ízlésre, de az egyéni invenciók számos lehetőségére is.

²⁷ Vö. V. LÁSZLÓ, *i. m.*, 151.

²⁸ A témához kapcsolódó nézetekről, további szerzők gyakorlatában: Uo., 98–100.

²⁹ A vitáról és annak magyarországi recepciójáról bővebben: BARTÓK István, *Emberké-e a nők vagy sem?: Egy 16. századi vita és utóélete*, Kaleidoscope, 2012/5, 369–375.

Függelék

Solymosi Mihály A Jó asszonynak Ditséretiről	A kapcsolódó bibliai szövegrészek
<p>„Böls Aszszonynak, drága jónak, példája, Salamonnál, nagy Királynál van írva, Bölsessége, 's ékessége rajszolva, Igen szépen, belsőképen ki-adva.”³⁰</p>	<p>Péld 19, 14 „A ház és marha atyától való örökség; az Úrtól van pedig az értelmes feleség.”</p>
<p>[...]</p> <p>„Illyen vala KUN BORBÁRA [!] mindenben, <i>Serény asszony</i>, jó Gazdasszony életében</p>	<p>Péld 31, 10; 31, 31 „Derék asszonyt kicsoda találhat? Mert ennek ára sokkal felülhaladja az igazgyöngyöket.” „Adjatok ennek az ő keze munkájának gyümölcséből, és dicsérjék őt a kapukban az ő cselekedetei!”</p>
<p>Istenfélő, jót kedvellő lelkében; Kellemetes, belől ékes szívében.</p>	<p>1 Pét 3, 2–4 „Akiknek ékessége ne legyen külső, hajuknak fonogatásából és aranyrakásából vagy öltözékek felvevéséből való” „Hanem a szívnek elrejtett embere, a szelíd és csendes lélek romolhatatlanságával, ami igen becses az Isten előtt.”</p>
<p>Böls elméjü, kegyes nyelvü, szép okos</p>	<p>Péld 31, 25–26 „Erő és ékesség az ő ruhája; és nevet a következő napnak. Az ő száját bölcsen nyitja meg, és kedves tanítás van nyelvén.”</p>

³⁰ *Uo.*, [23].

Szent Írásban, jó példákban tanácsos

2Sam 24

[Dávid megmenti népét]
„És monda Dávid Abigailnak: Áldott legyen az Úr, Izráelnek Istene, aki téged ma előmbé küldött! És áldott legyen a te tanácsod, és áldott légy te magad is, hogy a mai napon megakadályoztál engem, hogy gyilkosságba ne essem, és ne saját kezemmel szerezzek magamnak elégtételt!”

Nagy oktató, jól vigyázó, és gondos;

1Sam 25, 32–33

[Lemuel beszédei, a bölcs asszony jellemzése.]

Szemérmes, mértékletes, jó dolgos.”³¹

Péld 31, 3; 31, 5–27. 1 Tim 2, 9

„Hasonlatosképpen az asszonyok tisztességes öltözetben, szemérmességgel és mértékletességgel ékesítsék magokat; nem hajfonatokkal és aranynyal vagy gyöngyökkel, vagy drága öltözékkel...”

³¹ *Uo.*, [27].

MEDGYESY S. NORBERT

„Három állapotban Istennek szolgáltál, Szűzesség,
Házosság, özvegyiségben voltál...”

17–18. századi énekek Árpád-házi Szent Erzsébet tiszteletére iskolamesterek
kézirataiban*

*Jáki Sándor Teodóz OSB (1929–2013) karnagy emlékének,
aki Paksi Márton György közössége, Kunsziget előénekese volt.*

A felebaráti szeretetet a lelki és testi szűkölködők, betegségben kínlódók, mindenfajta bajban szenvedők irányában hősies fokon, máig példamutatóan gyakorló Árpád-házi Szent Erzsébet (1207–1231, ünnepe a világegyházban: november 17., magyar nyelvterületen: november 19.)¹ tiszteletére számtalan liturgikus és egyéni ihletésű alkotás született az elmúlt közel 800 esztendő során.

* A tanulmány az OTKA K 101571-es számú pályázatának (Szerzetesi kultúra Magyarországon a 18. században) támogatásával készült.

¹ Legújabb összefoglaló művek Szent Erzsébetről és tiszteletéről: SZ. JÓNÁS Ilona, *Árpád-házi Szent Erzsébet: Életek és korok*, Bp., 1986; BALINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, Szeged, Mandala, 1998, III, 528–538. – A 18. századi művészetben: KOSTYÁL László, *Változatok egy témára – Árpád-házi Szent Erzsébet = Szenttisztelet: A szenttisztelet történeti rétegei és forrásai Magyarországon és Közép-Európában: A magyar szentek tisztelete*, szerk. BARNÁ Gábor, Szeged, Néprajzi Tanszék, 2001 (Szegedi Vallási Néprajzi Könyvtár, 8), 98–108; PUSKELY Mária, *Árpád-házi Szent Erzsébet*, Bp., Kairosz, 2007; *Árpád-házi Szent Erzsébet: Magyar–német kultúrkapcsolatok Kelet-Közép-Európában*, szerk. GÁBOR Csilla, KNECHT Tamás, TAR Gabriella-Nóra, Kolozsvár, Verbum, 2009; *Árpád-házi Szent Erzsébet kultusza a 13–16. században – Saint Elizabeth of Hungary’s Cult the 13–16th Century: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2007. május 24-én tartott konferencia előadásai*, szerk. FALVAY Dávid, Bp., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, (Studia Franciscana Hungarica – Magyar Ferences Tanulmányok, 2) 2009; *The Life and Afterlife of St. Elizabeth of Hungary: Testimony from Her Canonization Hearings*, transl. with notes and interpretive essays by Kenneth BAXTER WOLF, Oxford, University Press, 2011. – Regionális vonatkozás: J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, *A ferencesek és Árpád-házi Szent Erzsébet tisztelete Kassán = Nyolcszáz esztendő ferences rend: Tanulmányok a Rend lelkiességéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről*, szerk. MEDGYESY S. Norbert, ÖTVÖS István, ÓZE Sándor, Bp., Írott Szó Alapítvány – Magyar Napló, 2013 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 8/1), 253–267.

Tanulmányunkban a 17–18. századi, hazai iskolamesteri kéziratosoknak e női és asszonyi példaképről szóló epikus és könyörgő költeményeit mutatjuk be.²

Középkori liturgikus tételek Szent Erzsébet tiszteletére

A római liturgián belül Magyarországnak nagyjából az államalapítástól kezdve hivatalosan 1630-ig önálló rítusa volt, amelyet a magyar Egyház központjáról esztergomi rítusnak nevezünk. Ezen belül kalocsai, váradi és erdélyi rítust is megkülönböztet a liturgia- és zenetörténeti kutatás. Az esztergomi rítus saját tételeket és az egész latin rítusú egyházban énekelt tételek hazai szöveg- és dallamváltozatát, valamint több esetben saját szertartásrendet jelentenek.³ Az esztergomi rítus kincse a verses formában, a 13. században keletkezett Szent Erzsébet-zsolozsma is. A 12–14. századi hagyományoknak megfelelően verses formájú zsolozsmát, korabeli szóval „históriát” komponáltak Erzsébet tiszteletére. Összesen négy zsolozsma íródott Európa-szerte a különös megbecsülésnek örvendő szent özvegy közbenjárását kérve, de közülük minden kétséget kizáróan a legnépszerűbb a „Laetare Germania” kezdetű, 23 antifónából és 10 responzóriumból álló nagy verses história volt.⁴ Kovács Andrea kutatásai szerint a magyarországi liturgikus források egységesen és kivétel nélkül a *Laetare Germania*-officiumot a *Gaudeat Hungaria*-sorozattal együtt énekeltették Szent Erzsébet ünnepén, november 19-én. Ez a két alkotás egyben a két legrégebb Szent Erzsébet-officium.⁵

² Néhány, már kiadott népének szövegének egy-egy részletét illusztrációként mai helyesírással idézi, valamint a mezőkövesdi szegények etetésének szokása alkalmából elhangzó Szent Erzsébet-ének szövegét közli: MAGYAR Zoltán, *Árpád-házi Szent Erzsébet: Történelem, kultusz, kultúrtörténet*, Bp., Kairosz, 2007, 46–49.

³ DOBSZAY László, *Az esztergomi rítus*, Bp., Új Ember Kiadó, [2003].

⁴ A verses zsolozsma nevét Szent Erzsébet ünnepé I. vesperásának 1. zsolttárantifónája adta. Szent Erzsébet teljes verses zsolozsmájának szövegét a 15. századi *Codex Sangallensis* alapján kiadta: *Historiae Rhythmicae: Liturgische Reimoffizien des Mittelalters*, hrsg. Clemens BLUME, Leipzig, Reisand, 1897 (Analecta Hymnica Medii Aevi, 25), 90–94, 253–258. (Újabb kiadás: *Ua.*, Frankfurt am Main, Minerva G. m. b. H., 1961, Nr. 93., 264–268.) – A Szent Erzsébet-zsolozsmáról: DOBSZAY László, *Az ország patrónusainak liturgikus tisztelete a középkori zsolozsmában = Magyar szentek tisztelete és ereklényei: Kiállítás a Keresztény Múzeumban, 2000. június 17–október 1.*, szerk. CSÉFALVAY Pál, KONTSEK Ildikó, Esztergom, Keresztény Múzeum, 2000, 100. (A teljes tanulmány a 96–106. lapon olvasható.) – Az I. vesperás zsolttár-antifónáit közléteszi: *Musica Sacra II, Példatár: Jegyzet a szemináriumok énekóráihoz*, Összeáll., JÁKI Sándor Teodóz, Bp., [1974], 62. a–c ének.

⁵ KOVÁCS Andrea, *Szent Erzsébet középkori liturgikus énekei Magyarországon*, Magyar Egyházzene, 14(2006/2007), 4, 393–410. A tanulmány a hozzá tartozó táblázatokban a teljes litur-

Árpád-házi Szent Erzsébet nagylelkű adományával gazdagította az Anglia területén fekvő cambrai-i székesegyházat. Erzsébet szívét is itt helyezték örök nyugalomra. A székesegyház 1286 és 1298 között másolt kódexe tartalmazza az előbb említett két népszerű verses officiumot (zsolozsmát), amely Barbara Haggh kiadásából ismert.⁶

A „Gaude, felix Hungaria [...]” – „Vigadj, boldog Pannónia [...]” kezdetű himnusz Erzsébet szentté avatása (Perugia, 1235. május 28.) után, a 13. század végén keletkezett magyarországi alkotás. Ez a legismertebb Szent Erzsébet-himnusz, melyet az erdélyi és a zágrábi források az ünnep I. vesperásában írtak elő.⁷ A mives költemény azért hívja örvendezésre Magyarországot, mert Szent Erzsébet az ő területén született, belőle származott.⁸ A himnusz sehol nem olvasható az általunk áttekintett 17–18. századi nyomtatott és kéziratos katolikus népének-gyűjteményekben.

gikus Erzsébet-repertoárt áttekinti. Kovács Andrea értekezése azonos címmel a középkori Szent Erzsébet-mise rekonstruált változatával bővítve olvasható: *Árpád-házi Szent Erzsébet kultusza...*, i. m., 223–250.

⁶ Barbara HAGGH, *Two Offices for St Elisabeth of Hungary: Gaudeat Hungaria and Letare Germania*, Ottawa, The Institute of Mediaeval Music, 1995 (Wissenschaftliche Abhandlungen, 65/1). – A *Laetere Germania* verses zsolozsma szövege olvasható: Josephus DANKÓ, *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*, Bp., Franklin, 1893, 276–285. Hangzó kiadása latin–magyar–német–angol szövegkiadással: *St. Elizabeth of Hungary – Magyarországi Szent Erzsébet: Two medieval Offices – Két középkori zsolozsma*, Schola Hungarica, vezényel: SZENDREI Janka, DOBSZAY László, Bp., Hungaroton Classic LTD, 1995.

⁷ KOVÁCS, *Szent Erzsébet középkori...*, i. m., 401. – A himnusz szövegét kiadta: *Hymni inediti: Liturgische Hymnen des Mittelalters*, hrsg. Guido Maria DREVES, Leipzig, Fues, 1888 (Analecta Hymnica Medii Aevi, 4), 130. – 15. századi kéziratokból: DANKÓ, i. m., 286–287. Dallamát közli: RAJECZKY Benjámín, *Melodiarium Hungariae Medii Aevi, I: Hymni et Sequentiae*, Bp., 1956, Zeneműkiadó, Nr. 76., 21; UÓ, *Két dallamtörténeti adalék = R. B. írásai*, szerk. FERENCZI Ilona, Bp., Zeneműkiadó, 1976, 126 (a teljes tanulmány: 124–126); *Magyarország zenei története, I: Középkor*, szerk. RAJECZKY Benjámín, Bp., Akadémiai, 1988, 333; KOVÁCS, *Szent Erzsébet középkori...*, i. m., 403–404. – A magyarországi forrásokban való előfordulását sorjázza: HOLL Béla, *Repertorium hymnologicum medii aevi Hungariae: initia hymnorum, officiorum rhythmicorum, sequentiarum, troporum, versuum alleluaticorum cantionumque*, s. a. r., KÖRMENDY Kinga, előszó MADAS Edit, Bp., OSZK, 2012 (Fragmenta et Codices in Bibliothecis Hungariae, subsidia, 1), Nr 267.

⁸ Az éneket gyakorlati céllal kiadta: *Éneklő Egyház: Római Katolikus Népénekétár – liturgikus énekekkel és imádságokkal*, Bp., Szent István Társulat, Bp., 2001⁶, 308. ének (a továbbiakban: ÉE); *Dicsőjétek az Urat: Római katolikus népénekétár liturgikus énekekkel, erdélyi változatokkal és imádságokkal*, szerk. a Főegyházmegye Egyházzenei Bizottsága, Gyulafehérvár, Római Katolikus Érsekség, 1993, 2007², 308. ének (a továbbiakban: DU); *Népszolozsmák: Énekes zsolozsma az Esztergomi Breviárium alapján*, Bp., Keresztény Értelmiségiek Szövetsége – Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, 1990, 112.

A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei között jelentős értéket foglalnak el azok a kéziratok, melyeket a kegytemplomban, a Szűz Mária-szobor alatti dobogóban őriztek évtizedeken keresztül – egészen 1980. augusztus 22-ig.⁹ Az ekkor előkerült kéziratok közé tartozik Kájoni János *Hymnariuma* is, amelyet 1659 és 1677 között vetett papírra a neves ferencrendi egyházzenesz.¹⁰ Az 1008 számozott oldalból álló kéziratban, minden oldalon két oszlopban (hasábban) szerepelnek a himnuszok, a szekvenciák, és jóval kisebb számban az anyanyelvű népénekek, világi költemények és a *Comico-Tragoedia* (első kiadása: Várad, 1646) című színjáték első kiadásának (Várad, 1646. RMK I. 787/b) szinte pontos másolata.¹¹ A bal columnában olvasható latin szövegekhez – több esetben – a jobb columnában magyar nyelvű fordítás is található, és némelyikről feltételezhető, hogy Kájoni János fordítása. Dallamutalásokat Kájoni nem közöl a

⁹ MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei: Könyvleletek 1980–1985*, Bp.–Kolozsvár, Balassi–Polisz, 1999, 94–129.

¹⁰ KÁJONI János, *Latin-magyar versgyűjtemény (Hymnarium)*, Csíksomlyó, 1659–1677. Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, A V 3/5250. – A kötet leírása bibliográfiával: PAPP Géza 1944-ben lejegyzett adatai alapján HOLL Béla közöl egy hozzávetőleges tartalomjegyzéket: *Régi magyar költők tára XVII. század, 15/B: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Jegyzetek*, írta HOLL Béla, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1992, 120–135 (a továbbiakban: RMKT XVII/15/B); MUCKENHAUPT, *i. m.*, 100; STOLL Béla, *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2002, 102. tétel. – A *Hymnarium* forrásait részletesen sorolja: JÉNÁKI Ferenc, *Kájoni János énekeskönyve és forrásai*, Kolozsvár, Magyar Irodalomtörténeti Szeminárium, 1914, 72. Jénáki szerint a legtöbb fordítás Kájonitól származik, mert a barokk ferences egyházzenesz, orgonista és orgonaépítő az anyanyelvi szöveggel kívánta növelni a vallásosságot. – A *Hymnariumot* néhány mondatban ismertetik: RUPP Kornél, *Adalékok Kájoni János életéhez*, Magyar Könyvszemle, 1896, 65–67. (Rupp Kornél közli Rác István búcsúztatójának egy részét.); SEPRÓDI János, *A Kájoni-codex irodalom- s zenetörténeti adalékai I*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1909, 144; „... édes Hazámnak akartam szolgálni...”: KÁJONI János, *Cantionale Catholicum* – PETRÁS Incze János, *Tudósítások*, összeáll. DOMOKOS Pál Péter, Bp., Szent István Társulat, 1979, 110–116. – Legutóbbi tanulmányok a *Hymnariumról*: MEDGYESY S. Norbert, *Ciszterci hivatkozású himnuszok Kájoni János Latin-magyar versgyűjteményében = A Ciszterci Rend Magyarországon és Közép-Európában*, szerk. GUITMAN Barnabás, Piliscsaba, PPLE BTK, 2009 (Művelődéstörténeti Műhely, Rendtörténeti konferenciák, 5), 89–111; RÉGER Ádám, *Pázmány-hivatkozások Kájoni János Hymnariumában = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat, 2013, 353–365.

¹¹ KÁJONI, *Hymnarium, i. m.*, 75–100. – Legújabb elemzés e drámáról: KAPOSI Krisztina, „Az Istenért kérlek, bocsásd el Lázárt...!”: *A Névtelen Comico-Tragoedia második scéniájának folklorizálódása = Doromb: Közkeöltészeti tanulmányok*, 2, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., reciti, 2013, 11–33. A világhálón: http://reciti.hu/wp-content/uploads/04_Kaposi_Doromb-2.pdf (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 5.)

költemények mellé. Ebben a mívés gyűjteményben szerepel a „Novum sydus emicuit” kezdetű Szent Erzsébet-himnusz: *Alius. de S. Elizabet.*

1. Novum sydus emicuit,
Error vetus conticuit,
Novo splendore rutilat,
Plebs novas laudes jubilat.	2. In cuius nunc praeconia,
Lingvam solvat Ecclesia,
Novae praeconis gloriam,
Promat sperando veniam
3. Dies solemnis agitur,
Dies salutis agitur,
In qua, spes quae promittitur,
Hac attestante redditur.	4. Ergo Dei, tu, famula,
Elizabet per saecula,
Christo conregnant, veniam
Nobis poscas et gratiam. Amen. ¹²

E himnusz szerzőjének sokáig az 1400 és 1435 között élt, domonkos rendi Johannes Nider aus Isny szerzetest tartották, mert a NIDER nevet rejti az ének akrosztichonja. Ezt a tényt viszont cáfolja, hogy már a jóval korábbi, a 14. századi *Codex Spinalien* 204. lapján, a kéziratos *Breviarium Gorziense* lapjain is olvasható ez a himnusz.¹³ A magyarországi források a *Novum sydus emicuit*-himnusz az ünnep laudésében (hajnali zsolozsmájában) énekeltek, hazai dallamváltozatait Rajeczky Benjámin és Kovács Andrea tette közzé.¹⁴ Kájoni *Hymnariuma* nótautalást és az *Analecta Hymnica*-ban kiadott, Szentháromságot dicsőítő záró versszakot nem tárja elénk.

17–18. századi népénekek Szent Erzsébet tiszteletére

A legkorábbi Szent Erzsébet-népéneket a jezsuita Hajnal Mátyás vetette papírra és tette közkinccsé 13 versszakkal *Szent Erzsébet aszszony napján* címmel, „Angyaloknak Nagyságos Aszszonya” dallamjelzéssel *A’ Jesus szívét-szerető Szívek áitatoságára Szíves Kepekkel Ki-ábráztatott [...] Könyvetske* című gyűj-

¹² KÁJONI, *Hymnarium, i. m.*, 655. A himnusz záró, a Szentháromságot dicsőítő versszakát Kájoni nem másolta be gyűjteményébe: „Deo patri sit gloria, / Eiusque soli filio, / Cum spiritu paraclito / Per infinita saecula.” Kiadta: *Die Hymnen des Thesaurus Hymnologicus H. A. Daniels and anderer Hymnen-Ausgaben, II: Die Hymnen des 12–16. Jahrhunderts aus den ältesten Quellen*, hrsg Clemens BLUME, Leipzig, O. R. Reisland, 1909 (*Analecta Hymnica Medii Aevi*, 52), Nr. 182., 169–170 (a továbbiakban? AH LII). Ezen énekekről lásd még: MEDGYESY S. Norbert, *Egyházzenei ábítat Árpád-bázi Szent Erzsébet tiszteletére a csíksomlyói kegytemplomban = Árpád-bázi Szent Erzsébet: Magyar–német ...*, i. m., 262–278.

¹³ AH LII., i. m., 1909. Nr. 182., 169–170. Hazai adatai: HOLL, *Repertorium hymnologicum, i. m.*, Nr. 509.

¹⁴ RAJECZKY, *Melodiarium... i. m.*, 3. tétel; KOVÁCS, i. m., 404–405.

teményében Pozsonyban, 1642-ben.¹⁵ A veretes szépségű, himnikus magasságokban szárnyaló barokk költemény a középkori liturgia fent hivatkozott, elsősorban a *Breviarium Strigoniense* (1484, fol. 372–373.) Szent Erzsébet-napi olvasmányaiból és himnuszaiból merít.¹⁶ Teljes változatában átvette a kéziratos *Pécsi énekeskönyv* 1674-ben,¹⁷ továbbá Kájoni *Cantionaléjának* első kiadása Csíksomlyón, 1676-ban.¹⁸ A 18. századi kéziratos gyűjtemények közül két énekeskönyv tárja elénk e himnikus költeményt: az öttevénszigeti (mai Kunsziget, Győr vm.) *Paksi Márton György-énekeskönyv* (1760–1761) 572–574. oldala és a *Szakcsi kántorkönyv* (Tolna m., 1786–1789) *Szent Erzsébet Özvegyről* címmel, „O Stel.” nótajelzéssel,¹⁹ „Magyar Ország szép Nemes tsillaga” kezdősorral. Az ismeretlen Tolna megyei másoló, a „Szaktsi Iskola Gyermekek Tanítója”²⁰ a Paksinál megőrkített strófákból az 1., 3., 4., 5., 9., 11–13. versszakokat vetette papírra.²¹ Paksi iskolamesteri kézirata dallamjelzést nem közöl, de – Hajnal írásához hasonlóan – szövegéből a 4+6-os középkori himnuszirtemus olvasható ki. Paksinál a *De Sanctis Mariphilis* című fejezetben olvasható ének feliratában lévő kronosztichon a másolás esztendejét, 1761-et rejti. A *De S[ancta] ELIsabetha AnDreae RegIs DILeCtae VngarIae FILLa* című ének szövege a következő:

1. Magyar Ország szép fényes Csillága,
Aszszonyi rend tiszteletes tagja,
Ki szentséggel hamar kezét foga,
És közöttünk fényesen világa.

¹⁵ Első modern kiadása: DANKÓ, *i. m.* 1893, 413–414; kritikai kiadása: *Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 7: Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, s. a. r., HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974, 78. tétel, 116–117 (a továbbiakban: RMKT XVII /7).

¹⁶ A „Gaude, syon, quod egressus” és a „Jocundetur plebs fidelis” kezdetű Szent Erzsébet-szekvenciákat kiadta: DANKÓ, *i. m.*, 288–291. További összefüggések: RMKT XVII /7, 540–541.

¹⁷ *Pécsi énekeskönyv* (1674), 60b–61b. (STOLL 2002. 98. tétel.)

¹⁸ A Kájoni *Cantionale* első kiadása (Csíksomlyó, 1676, 498.) alapján közzétették: DANKÓ, *i. m.*, 413–414; DOMOKOS, „...édes Hazámnak...”, *i. m.*, 585. ének, 873–874. A Kájoni *Cantionale* 2. kiadása (Csíksomlyó, 1719) nem tartalmazza ezt az éneket.

¹⁹ Kájoninál – a 4+6-os szótagszámhoz illően – a nótajelzés a 16. századi dallamra (népzenei összefüggései: SZENDREI Janka, DOBSZAY László, RAJECZKY Benjamin, *XVI–XVII. századi dallamaink a népi emlékezetben*, Bp., Akadémiai, 1979, I/44a, II/103e; DOBSZAY László, *A magyar népének*, Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó, 1995, Nr. 209.) utal: „Nota: Angyaloknak Nagyságos Aszszonya.” (DOMOKOS, „...édes Hazámnak...”, *i. m.*, 873.)

²⁰ *Szakcsi kántorkönyv* (Tolna m., 1786–1789), II, 125a. Mf: MTAK B 268/II.

²¹ *Uo.*, 120a–b. E kéziratban ez az egy ének olvasható Árpád-házi Szent Erzsébet tiszteletére. A szakcsi tanító nyilván nem ismerte öttevénszigeti (kunszigeti) kollégájának, Paksi Márton Györgynek kézirátát.

2. Vigad e' nap dicső Sz[ent] Eörsébet,
Dicsősséges ruhában öltözött,
Ki á Földrűl már Menybe érkezett,
És böl dog örömben firkezet.
3. Királynak nevezetes neme,
Erkölcöknek tündöklő Gyöngy szeme,
Kinek gazdag árra és érdeme,
Romlásunknak gyakran lőn videlme.²²
4. Ez a' Testenek eleven fogságában,
A' Léleknek nagy szabadságában,
Dicsősséges magoss Pompájában,
Élt szegénység el vetett ruhában.
5. A kevélység fel emelt Tornyában,
Gyönyörű szép arany Ruházatban,
Mint a' Fünek²³ fekete porában,
Élt nagy szelid alázatosságban.
6. A hol sokan fogságban akattak,
Es halálra kötözve hanyáttak,
Ennek ott bőv jutalmak adattak,
Szabadságra nagy kapuk nyitattak.
7. Bölcsességnek é gazdag árossa,
Ama drága Gyöngynek szép árossa,
Ki nagy summát azért ki ólvasa,
Dicsősséggel fénlík most városa.
8. Nem let ez kincsenek tikozlója,
Sem Uraságának meg rontója,
Sőt, Aszonnya hív takargatója,
Szép Őrőkös Tárházban²⁴ lakója.

²² A *Szakcsi kántorkönyv*ben (120a, 2. versszak) így olvasható az utolsó két sor: „Kinek gazdag ára s érdeme, / Szent Erzsébet, Krisztusnak jegyese.”

²³ Hajnalnál: sárnak.

²⁴ Tarházban [értelem szerint javítva].

9. Két kezét a' nagy munkára adta,
 Úijaival az órsót forgatta,
 Szegényeknek ájtaját nyitotta,
 Éhezőknek kenyerét nyújtotta.
10. Meg iratik már nagy Bóldogsága,
 Hirdettetik szép, bölcs okossága,
 Soha nem fogy el ő gazdagsága,
 Mert Mennyben vagyon Aszonnysága.
11. Aszszonyoknak é bölcs Tanítója,
 Eozvegyeknek jó út mutatója,
 Leányoknak szép példa adója,
 Mint legyenek kincsek takarója.
12. Országunknak drága, szép plántája,
 Öcseinknek²⁵ édes Unokája,²⁶
 Nemzetünknek fényes Koronája,
 Sz[ent] Hitünknek gyümölcsös szép Ága.²⁷
13. Dicsekedgyünk ily fő Nemzetünkkel,
 Lelki jókkal tündöklő Szentekkel,
 Kit kövessünk bizvást életünkkel,
 Hogy ő véle élyünk Istenünkkel.
14. Dicsirtessék Mennyben az Istenség,
 Sz[ent] Háromság edgyenlő Istenség,
 Kit illet a' hatalom és Fölség,
 Földön, Mennyen edgyenlő Tisztesség. Amen.²⁸

A Paksi Márton György által alkalmazott textus a Hajnal Mátyás által megörökített, ismeretlen eredetű költemény késő barokk átírata, amely szövegében és strófarendjében hűen követi a 17. század első feléből származó elődjét. Egyetlen eltérés olvasható a Hajnal-féle kiadástól: a 2. versszak Paksi Márton

²⁵ Öcseinknek [értelem szerint javítva]; a *Szakcsi kántorkönyvben* (120b): Ötseinek.

²⁶ Unokája [értelem szerint javítva].

²⁷ Aga [értelem szerint javítva].

²⁸ *Paksi Márton György-énekeskönyv* (Öttevénysziget, mai Kunsziget, Győr vm.), 1760–1761, 572–574. Gyakorlati kiadása 5 versszakkal: EE 309; DU 309.

György alkotása lehet, e versszak 4. sora nem a szokásos 4+6-os ritmusú, hanem 9-es szótagszámú.²⁹

„Idvezlégy Rózsák Rózsája” kezdősorral egy ugyancsak lírai szépségű, 11 strófás barokk költemény maradt fenn a Kájoni *Hymnarium* lapjain. Az ének Szent Erzsébet lelki szüzességéről elmélkedik, amit családanyaként Jézusnak ajánlott fel. Ezzel a gondolatkörrel már november 19-e „Sicut virgo virginum” kezdetű Magnificat-antifónájában is találkozunk. Kájoni kézírata nem adja meg a himnikus, felező nyolcas mértékű ének nótajelzését:

Sz. Ersebetről.

1. Iduez legy, Rosak rosaja,
Szüzességnek violaja.
Draga köveknek bányája,³⁰
Christus el jedzet matkaja.
2. Kiraly Nemből eredesed,
Leven boldog Születesed.
Azert Istentől eleted
Meg aldatot vegig mehed.
3. Szüzen ferjnek hogy adatal,
Szüzen Jesustol tartatál,
Mert Szivól neki szolgaltal,
Tőle malasztal aldatál.
4. Gyakran Jegyesedet kértem,³¹
Mely ellen sokat vétettem,³²
Legy szó szollo, kerlek, ertem,
Hogy legyen boldog eledem.

²⁹ Az ének legújabb elemzése: BITSKEY István, „Erkölcöknek tündökölő gyöngyszeme” (*Szent Erzsébet a kora újkor magyar irodalmában*) = *Árpád-házi Szent Erzsébet: Magyar–német...*, i. m., 9–17. Gyűjteményes kiadása: *Ua.* = BITSKEY István, *Religió, stúdium, literatúra: Tanulmányok a régi magyarországi irodalmi műveltségről*, Bp., Universitas, 2013, 209–218.

³⁰ banyaja [értelem szerint javítva].

³¹ kertem [értelem szerint javítva].

³² vetettem [értelem szerint javítva].

5. Szűzen Jesusnak szolgaltál,
Vilag tisztivel nem jartál,
Mivel mindent meg utaltal,
Kit jonak lenni nem lattal.
6. Azert sokakat hitedben,
Elven tiszta Szűzessegben,
Meg-haladtal szeretetben,
Batran elven Sz[ent] életben.
7. Okossaggal bővölködtel,
Jesusert sokat szenvettél,
Mellyert igen tiszteltettel,
Menyben szep koronat nyertél.
8. O, draga Rosak rosaja,
Sz[ent] Haromsag szolgálója,
Ki lelkünknek vádolója,
Roncsa meg Jegyessed Karja.
9. Nyerjed bűnünk bocsanattyat,
Tőröld el rollunk nagy súlyját,
Hogy batran futhassunk pallyat,
Kerjed Jegyessed malasztyat.
10. Kinek hordozzuk zaszlojat,
Hogy ne fizessük adojat,
Bűnnel terhelt vad halojat,
Roncsd³³ el erejenek hatját.
11. Az vetkeknek undoksagat,
Adgyad, kerüllyük rutsagat,
Hogy Jegyessed boldogsagát
Birhassuk boldog orszagat.³⁴

A Kájoni-kézirat nem tartalmaz nótaulást. Az „Idvezlégy, Rosak rosaja” kezdetű vers nem azonos az „Ave, rosa Ungarorum” kezdetű, 6 versszakos ke-

³³ Roncs [értelem szerint javítva].

³⁴ KÁJONI, *Hymnarium, i. m.*, 654–655. A központozás tőlünk származik.

gyes költeménnyel. Ez utóbbi költemény is Jézus Krisztus jegyesének (sponsa Christi) nevezi Szent Erzsébetet.³⁵

„Atya Úr Istennek szerelmes Szent Fia” kezdősorral a legszebb epikus jellegű költeményt olvashatjuk a 17. századból, amely Szent Erzsébet életének főbb eseményeiről regél: gyermekként eljegyezték őt türingiai Lajos őrgróffal, majd a betegek és a szenvedők számára kórházat alapított, és ott maga gondozta a gyakran fekélyes, rút nyavalyás testüket. Férje halála után a rokonok Erzsébet vagyonát eltulajdonították, de anyagi szegénységében is csak a betegekkel és az árvákkal foglalkozott, szörruhába öltözött és sokszor kézimunkázott. Szenvedései jutalmaként földi halála után az égben kapott koronát. Ez a népének forrásaink közül elsőként a dél-dunántúli kéziratos *Pécsi énekeskönyv*ben (1674)³⁶ 15 versszakkal olvasható. Kájoni János *Cantionaléja* első és második kiadásában (Csíksomlyó, 1676 és 1719) egy rövidített, 8 versszakos változatot tár elénk.³⁷ A pannonhalmi illetőségű *Szoszna Demeter György-énekeskönyv*ben (1714–1715)³⁸ – a *Pécsi énekeskönyv* variánsához hasonló – 15 versszakos változat található. Szoszna verziója a 8–15. strófa szófordulataiban és sorpár-beosztásában tér el a 40 esztendővel korábban papírra vetett *Pécsi énekeskönyv* textusától, szótagszámuk (12-12-12-12) viszont megegyezik. Szoszna kéziratában a naptárrend szerint a Szent Márton katona-püspök (ünnepe: november 11.) tiszteletére írt

³⁵ *Pia dictamina: Reimgebete und Leselieder des Mittelalters*, II, hrsg. Clemens BLUME, Leipzig, O. R. Reisland, 1898 (Analecta Hymnica Medii Aevi, 29), Nr. 140., 57.

³⁶ Az ének címe: „De Sanctae Elisabethae Hvgariae Regis Filiae, XXIX Ixbris”: *Pécsi énekeskönyv* (1674), 58b–60b. Kiadta: *Régi magyar költők tára XVII. század, 15/A: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Szövegek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1992, 519. ének, 664–665. (A továbbiakban: RMKT XVII/15/A).

³⁷ Az ének címe: „Szent Ersebeth Aszszonyrol. Nota: Hálá-adásunkban, etc.” Incipit: „Atya Úr Istennek szerelmes Szent Fia, / Ki vagy szegényeknek gondviselő Attya”. KÁJONI, *Cantionale*, 1676, 497; *Ua.*, Csíksomlyó, 1719, 430. Csupán az ének utolsó sora tér el az első kiadástól. Az első kiadásban (1676) „Istentől nékie készített Koronát” sor, a 2. edícióban pedig „Isteni dicsősség bódolg Mennysországát” sor olvasható. Kiadta: DANKÓ, *i. m.*, 1893, 411–412; DOMOKOS, „...édes Hazámnak...”, *i. m.*, 584. ének, 872–873. – A dallamot elsőként Domokos Pál Péter tette közzé a *Deák–Szentés kézirat* 131. éneke szerint: DOMOKOS, „...édes Hazámnak...”, *i. m.*, 199. ének dallama, 402. Legutóbbi, kritikai kiadása: KÓVÁRI Réka, *A Deák–Szentés kézirat – The Deák–Szentés Manuscript*, Bp., Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány – MTA BTK, 2013 (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria – Magyar Ferences Források, 6), 152. ének, 219.

³⁸ A magyarországi népénektörténet e jeles forrásáról: GACS B. Emilián, *Szoszna Demeter György kéziratos énekeskönyve (1714–1715)*, Pannonhalma, 1938 (Pannonhalmi füzetek, 20).

költemények után következik három Szent Erzsébet-ének. A lírai szépségű epikus költeményt így örökítette meg Pannonhalma iskolamestere:

„Szent Erzsébeth Őzvőgy Aszonyrul Ének. Nota: Irgalmazz Úr Isten immáron etc.”

1. Atya Úr Istennek szerelmes Szent Fia,
és á szegényeknek gondviselő Atya,
Őzvőgyek, árváknak kegyes Táplálóia,
hosszan kiáltoknak légy megh halgatoia.

A kézirat a 3. versszakkal folytatja, jelöli, hogy – ismeretlen okból – felcseréli a 2. és 3. strófa sorrendjét:

2. Miként Szent Erzsébeth Te néked szolgálá,
Parancsolatidban igazán eliará,
Az, kinek ünnepét kereszténység áldgya,
És ez mái napon nagy örömmel tartya.

Megjelölve a 2. versszakkal folytatja:

3. Engedgyed, Szent Atyánk egy mást szerethessük,
Szüntelen Te néked hiven szolgálhassunk:
Az irgalmasságot mindnyáiaán kövessük,
Parancsolatidban igazán járhassunk.
4. Az, ki gyermekségtől fogvást az Istennek
Szolgálá szüntelen Édes Mesterének:
Áhitatossággal üdvözítőjének
Tellyes Életében az Élő Istennek.
5. Házás Társúl pedig Lajosnak adaték,
Turingiában, holott uralkodék:
Fejedelmessége tüle viselteték,
Turingia ország Lajostúl biraték.
6. Kegyes és irgalmas Szent Erzsébeth vala,
Isteni félelem bizony benne vala:
Gyámoltalanokon szánakodék vala,
Istenért mindennek adakozék vala.

7. Azért az Istenhez szívből folyamodott,
Ura hólta után megh is bizonyodott:
Kit tellyes Éltében Erzébeth gyakorlott,
Mivel egy Ispitált szívből csináltatott.
8. Mellyben szegényeket, kórókat szerezvén,
És sok betegeket Erzébeth begyojtvén:
Nagy szorgalmatossan gondgyokat viselven,
Istenért ezeket táplálván, ettetvén.
9. Életekre minden gyámoltalanoknak
Szorgalmatos gondot viselte árváknak,
Szomiúhozásokra sok nyomorúltaknak,
És rúhazattyokra őzvőgyek árváknak.
10. Tulajdon kezével számos betegeknek
Undok fekélyeket, és gyenetségeket,
Tisztogattya vala sekeket ezeknek
Szent Erzsébeth Asszony kölemb szegényeknek.
11. Őzvőgyen maradott Ersébeth Asszonynak,
Az egész Jószágot ő megh holt urának:
Magoknak kapdozták Rokoni Lajosnak,
Ötet pedog igen megh nyomoritottak.
12. Oly nagy szegénységre Szent Erzsébeth juta,
Ugy hogy szútt rúhában végtére ő iará:
Sőt, kézi munkával á mit találhattya
Aszalis kórókat naponként táplálta.
13. Sok munka, fáradság s háborúság után,
Ő megh fogyatkozván és megh nyomorodván:
De az Úr Istennek örömet szolgálván,
Ezeknek utána világbúl ki múltván.
14. Igy vévé azért az dicső koronát,
Sok fáráságinak érdemes Jutalmát:
Az örök Életnek kívánt bóldogságát,
Istentül nékie készített koronát.

15. Dicsiret Te néked örök Atya Isten,
Néked eggyetemben áldott Fiú Isten:
Kegyess Vigasztalónk, szent Lélek Úr Isten,
Tellyes Szent Háromság Égy bizony Úr Isten. Amen.³⁹

A *Varsányi énekeskönyv* scriptora Szent Erzsébetről három éneket másolt be kéziratába.⁴⁰ A epikus „Atya Ur Istennek” kezdetű költemény Kájoni által kiadott 8 strófás verzióból az 1. („Atya Úr Istennek”), a 2. („Engedgyed Sz[ent] Atyánk”), a 3. („Miként Sz[ent] Ersébet”), az 5. („Kegyess és irgalmas Sz[ent] Ersébet vala”), a 7. („Ott minden jószágát”) és a záró, 8. („Igy vévé eö azért”) versszakot másolta át.⁴¹ A veszprémvársányi oskolamester forrása minden bizonnyal Kájoni énekeskönyve volt, a Szoszna Demeter kéziratában megörökített 15 versszaknak nincsen hatása a *Varsányi énekeskönyv* másolójára. Herchl Antal, Bajna (Esztergom vm.) oskolamestere egy ötstrófás változatot másolt be énekeskönyvébe „Ugyan azon Szentről” címmel, „Mikor Mariahoz” nótajelzéssel. Herchl szövegváltozatának 1. („Atya Úr Istennek”), 2. („Miként Szent Erzsébeth”), 3. („Kegyess és irgalmas Szent Erzsébeth vala”) és 5. („Igy vévé azért az dicső koronát”) versszaka a 17. századi históriát örökíti tovább, 4. versszaka viszont egyéni invenció eredménye:

Ura holta után nagy sok szeginyekhez,
Es gyamoltalanok, sulyos betegekre,
Egy Ispitalban gondot visele ezekre,
Mint jó Anya szokott eö Gyermeke.⁴²

A Szegedi Lénárd szerkesztette, Kassán 1674-ben napvilágot látott *Cantus Catholici* tartalmazza elsőként a legismertebb, nyomtatásban a legkorábban meg-

³⁹ *Szoszna-ék.*, 464–467. Az énekváltozat nyomtatásban itt jelenik meg először. Szoszna Demeter György terjedelmes kézírata ezen kívül még két éneket tár elénk a szent életű asszonyról: 467–471. oldalon: „Más Szent Erzsébetről Ének” címmel Náray *Lyra Coelestis* (1695) gyűjteményéből átmásolt „Szent Erzsébeth Asszony Eletéről” kezdetű költeményt, továbbá a 471–472. oldalon „Hármadik Sz[ent] Erzsébetről Ének. Nota: Áaron vesszeje virágzik etc.” címmel a „Magyar királytól származván” éneket. Mindkettőt az alábbiakban közöljük más forrásból.

⁴⁰ A *Varsányi énekeskönyv* (18. sz. 2. fele) Szent Erzsébet-énekeinek kezdősorai: „Atya Úr Istennek” (pag. 192–193), „Magyar Királytól származván” (pag. 194), „Isten kedves Szolgálója” (pag. 195).

⁴¹ *Varsányi ék.*, 192–193. Cím és nótajelzés: „Szent Erzsébet Asszonyról. N. Hálá adasunkban.”

⁴² *Herchl Antal-énekeskönyv* (Bajna, 1765–1801), 177–178.

jelent Szent Erzsébet-éneket „Magyar Királytúl szármozván” incipittel. Dallamjelzése: „Aaron veszeje virágzik”. A nótautalás az „Infinítæ bonitatis” énekre utal, amely ugyanezen kancionális első kiadásában (*Cantus Catholici*, Lőcse, 1651, 33) található.⁴³ A *Cantus Catholici* (Kassa, 1674) alapsövege:

XIX. Novemb. Sz. Ersebetről. Nótája fol 18.

1. Magyar Királytúl szármozván,
Nagy Herczegnek eladatván,
De Sz. Ersébet, csak Istent szomjúzván:
Éjjel és nappal, Istennek szolgált; sok javaival, sok kóldúst táplált:
Sanyarúsággal Jésushoz közel járt.
2. Tudván, Világ álnokságát,
Választván⁴⁴ Jésus országát,
S’ abba Ersébet rejté sok jószágát:
Roppant ispotályt,⁴⁵ Fel-gazdagíta: árváknak italt s’ ételt indíta:
Véghetetlen jót magának hárita.
3. Szent Ersébet, egek fénye;
Rimai szent hit ösvénye;
Sovány szívünknek légy bő veteménye:
Mi Lelkeinket kösd szent óltárhoz; Mi kincseinket, Egek Urához:
Ugy Istenünkben, éllyünk veled: Amen.⁴⁶

⁴³ „Infinítæ bonitatis, et immensa charitatis”. Kiadta: PAPP Géza, *A XVII. század énekelte dallamai*, Bp., Akadémiai, 1970 (Régi Magyar Dallamok Tára, 2), 200. ének, 313. – Az „Infinítæ bonitatis” dallama a Deák Imre és Szentés Mózes csíksomlyói ferencesek kéziratosa, kottákkal ellátott kántorkönyvében (1741–1774) is szerepel, kiadását és elemzését lásd: KÖVÁRI, *i. m.*, Nr. 30, 135. – Udvarhelyi és bukovinai székely népi gyűjtésben előkerült dallamát kiadta: DOBSZAY László, *Barokk dallamok átalakulása a magyar népi gyakorlatban*, Magyar Egyházzene, 4(1996/1997), 153–160. Gyűjteményes kiadása: *Dobszay László válogatott írásai 1995–2010, I: Népének–népzene–magyar zenetörténet–gregorián*, szerk. KOVÁCS Andrea, Bp., Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, 2010, 146–151.

⁴⁴ A *Varsányi-ék.* választá (pag. 194.).

⁴⁵ *Uo.*: Ispitált (pag. 194.).

⁴⁶ *Cantus Catholici Latino-Hungarici, In Lvcemdati Authoritate [...] Francisci Leonardi Szegedi Episcopi Agriensis*, Cassoviae, Typ. Acad. F. Lubovienski, G. Pilgram, 1674, 531–532, (RMK I. 1159). Elsőként közölte: RMKT XVII/15A, 1992, 520. ének, 667.

Az ismeretlen szerzőtől és eddig anonim forrásból származó költemény – eddigi adataink szerint – összesen kilenc későbbi, 18. századi kéziratos énekeskönyvben olvasható.⁴⁷ A kéziratos másolatok pontosan követik a *Cantus Catholici* alapszövegét, kivéve Herchl Antal bajnai ludi magister kancionálisát. Herchl két versszakot másolt át kéziratóba, az elsőt („Magyar Királytól szármozván”) és a harmadikat, az alábbiak szerint átírva:

Szent Örsébet, egek fénye,
Irgalmasságnak tüköre,
Sovány szívünknek légy bő veteménye!
Mi bűnösöknek nyerj bocsánatot, És lelkeinknek irgalmasságot,
Hogy dicsőségben ellyünk veled, amen.⁴⁸

Bitskey István a Szent Erzsébet-konferencián Csíksomlyón, 2007. november 16-án tartott előadásában kiemelte, hogy a szent magyar, Árpád-házi királyok nemzetségéből való származás a későbbiekben szakrális legitimitációt adott az utódoknak. Az életszentségre való hajlamot a középkor felfogása szerint a királyi származás már eleve biztosította.⁴⁹ 17–18. századi Szent Erzsébet-énekeink erre utalnak, többek között az imént közölt, igen kedvelt költemény kezdősora is. A minden későbbi változatában is három versszakból álló költemény Szent Erzsébet jóságát, a koldusok és az árvák táplálását, az ispotály alapítását énekl meg, és kéri Erzsébetet, hogy kösse az oltárhoz a könyörgők lelkét.

A másik epikus éneket – nem bizonyíthatóan saját tollából – „Szent Örsébet Asszony életirül” kezdősorral Náray György esztergomi kanonok örökítette meg *Lyra Coelestis* című gyűjteményében, 1695-ben:

„Cantio de S. Elizabetha Hungariae Regis Filia” – Sz. Ersebetrul valo enek

1. Szent Örsébet Asszony életirül,
Emlékezzünk sok jó tételérül:

⁴⁷ 1. „Hármadik Sz[ent] Ersebetrül Ének. Nota: Áaron vesszeje virágzik etc.” címmel a *Szozsna-ék.*, 471–472; 2. a *Zirci énekeskönyv* (1751–1766) 57a; 3. „Ugyan azonról. N. Inf. bo. v. Ma Mennyekeknek Asz. I.” címmel a *Katolikus énekeskönyv* (1768–1769), 305, [OSZK Quart. Hung. 1541/1]; 4. „Szent Ersebetrül. N. Infinitae bonitatis etc.” cím alatt a *Szabó János-énekeskönyv* (1783), 21b, [OSZK Oct. Hung. 1364.]; 5. „Szent Örsébetrül. Not. Inf.” címmel a *Katolikus énekeskönyv* (18. sz. 2. fele), 52b, [OSZK Oct. Hung. 1133]; 6. „Azonról. N. Infinitae” címmel a *Varsányi ék.*, 194; 7. „De Sancta Elizabetha” címmel a *Mocsy Elek-énekeskönyv* (1798), 69a; 8. „Szent Orzsebet Asszonyrul” címmel a *Herchl Antal-ék.*, 177 (lásd alább); és 9. a *Pécsi ék. XVIII. századi betoldásának* (1674) 96a oldalán.

⁴⁸ *Herchl Antal-ék.*, 177.

⁴⁹ BITSKEY, 29. jegyzetben „Erkölsöknek ...”, *i. m.*, 2009, 10.

- Mi-is ötet kövessük, azon légyünk,
Amit benne dicsírünk, cselekedgyük.
2. Születék⁵⁰ Örsébet jó órában,
Királyi Atyától Székes Várban:
Nevelkedvén hogy el-kezde szóllani;
Jesust Jesust tüle vólt csak hallani.
 3. Szokék imádsághoz el annyira,
Hogy egyéb multság vala kinnya:
A' játék közt gyakorta⁵¹ kápolnában,
Be-szalada,⁵² hogy imádkoznék abban.
 4. Nagyobbkorra minden szive kedve,
Az Istenhez vala felemelve:⁵³
Hogy csak alig imádságtul, Templomtúl,
Vitethetet únalmas Udvarlókúl.
 5. Isten dicsireti gyakorlását,
Meg tartá mind végig⁵⁴ Szent szokását:
Férje⁵⁵ oldala mellől szokot kelni,⁵⁶
Titkon éjjel 's térden Istent tisztelni.
 6. Szegényekhez vala kegyes, és jó,
Könyörülő szivel adakozó:
Még kis korban asztali falatkákat,
Ehezöknek gyakorta⁵⁷ osztogatot.
 7. Egyszer ki vitt vólna⁵⁸ köténykében,
Olly alamisnácskát téli időben?
Király Attya Kit elő⁵⁹ találá,
Rosácskákává Szent alamisnája⁶⁰ vála.⁶¹

⁵⁰ A *Szoszyna-ék.* szövegváltozatában: Szülöték (pag. 468.).

⁵¹ A *Dőri énekeskönyv* (1763–1774) szövegváltozata szerint: gyakran (pag. 381 – 184a).

⁵² *Szoszyna-ék.*: bé-szaladá (pag. 468.).

⁵³ *Uo.*: fel emelve (pag. 468.).

⁵⁴ *Uo.*: végég (pag. 468.).

⁵⁵ *Uo.*: ferie (pag. 468.).

⁵⁶ *Uo.*: kólni (pag. 468.).

⁵⁷ *Dőri ék.*: gyakran (pag. 381 ~ 184a).

⁵⁸ *Szoszyna-ék.*: ki vivén (pag. 469.).

⁵⁹ *Uo.*: hogy elő találá (pag. 469.).

⁶⁰ *Uo.*: alamisna (pag. 469.), a *Dőri énekeskönyv*ben: alamisna (pag. 381 ~ 184a).

⁶¹ E versszakban eltér a sorok szótagszáma: a szokásos 10-10-11-11 szótag helyett 10-11-10-12 szótag olvasható.

8. Az után sok számú Ezereket,
Aranyat, ezüstöt, 's töb Kéncseket:⁶²
Nagy éhségben Csürökbül⁶³ gabonáját,⁶⁴
El osztotta, söt, a' maga ruháját.
9. Ehez nagy Ispitált⁶⁵ építetett,⁶⁶
A' kiben⁶⁷ sok szegényt helheztetet;
Kezeivel⁶⁸ étette betegeket,
Tisztogatta fekélyes rút⁶⁹ sebeket.
10. Mindent el oszta sok koldulókra,
Maga-is szegénnyé lön utótra:
Ki vetteté⁷⁰ özvegységben jószágból,
Es élt 's⁷¹ jót tött másokkal fonásából.⁷²
11. Nem magának való vólt Örsébet,
Másokhoz mutatot emberséget:
Istenéhez buzgó nagy szeretetít,
Kinek éppen szentelé⁷³ az életit.
12. Isten is illy maga szolgálóját,
Am meg dicsöiti éltit,⁷⁴ holtát:
Böjttül fonnyat⁷⁵ arczaja⁷⁶ mások előtt,
Midön a' szép Angyalhoz hasonló lött.

⁶² *Szoszna-ék.*: kincseket (pag. 469.).

⁶³ *Uo.*: Csürökbül (pag. 469.).

⁶⁴ *Dóri ék.*: gabonáját (pag. 381 ~ 184a): a változtatást az „Angyaloknak Nagyságos Asszonya” dallamjelzés miatti szótagszám és a nyugat-dunántúli, rábaközi nyelvjárás indokol(hat)ja.

⁶⁵ *Szoszna-ék.*: Ispitályt (pag. 469.).

⁶⁶ *Dóri ék.*: építetett (pag. 381 ~ 184a).

⁶⁷ *Szoszna-ék.*: az A kiben helyett: mellyben (pag. 469.).

⁶⁸ *Dóri ék.*: kezeivel (pag. 381 ~ 184a).

⁶⁹ *Uo.*: a „rút” melléknév nem szerepel (pag. 381 ~ 184a), valószínűleg a nótautalás (Angyaloknak Nagyságos Asszonya) 4+6-os szótagszáma miatt.

⁷⁰ *Dóri ék.*: kiveték (pag. 382 ~ 184b).

⁷¹ *Uo.*: az *Es élt 's* kifejezés helyett *még is* szóalak olvasható (pag. 382 ~ 184b).

⁷² *Szoszna-ék.*: fonyássából (pag. 470.).

⁷³ *Dóri ék.*: szentelte (pag. 382 ~ 184b).

⁷⁴ *Uo.*: éltét (pag. 382 ~ 184b).

⁷⁵ A fonnyat szó nem szerepel Szoszna kéziratában (pag. 470.).

⁷⁶ *Dóri ék.*: orczája (pag. 382 ~ 184b).

13. Boldog Szent halálán örülének,⁷⁷
Angyalok, és szépen éneklének:
Templom felet⁷⁸ sok szép madár képiben,
Istent dicsírvén illy kedves szentiben.
14. Hólta után sem szünt könyörölni,
Söt jó téte kezdet öregbülni;
Mert halottak életre vissza juttak;⁷⁹
Sánták, vakok általa meg gyógyúltak.
15. Mi-is e' nagy Szentnek példáiára;
Allyúnk testünk sanyargatására:
Tellyes szível a⁸⁰ másoknak javára,
Igyekezzünk, és Isten áldására.
16. Mert jobb a' Lázárral itt szenvednünk,
Szenteket kis-korig úgy követnünk:
Hogy ö⁸¹ vélek lehessünk boldogságban,
Eörök⁸² dicső⁸³ életben menyországban. Amen.⁸⁴

A terjedelmes költemény ugyancsak egy énekelt „történelemórának” felel meg: Szent Erzsébet királyi származásáról énekel a fent említett okok következtében. Születésének „Székes Vár”-t írja, amely a korabeli szóhasználatban Székesfehérvárt jelentette, de a történeti kutatás kiderítette, hogy a királylány Sárospatakon látta meg a napvilágot 1207-ben. Az ének a középkori Szent Erzsébet-legendát verseli meg: már gyermekkorában különlegesen imádságos élete volt, és saját maga ápolta a legsúlyosabb betegségben szenvedőket, akiknek ispotályt alapított. Három csodát ez a költemény énekel meg elsőként a hazai kegyességtörténetben: rózsacsodát (7. vsz.), Erzsébetnek a böjttől fonnyadt orcáját (12. vsz.) és a sírjánál történt eseményeket, köztük nemcsak a betegek gyógyulását, hanem halottfeltámasztást (14. vsz.) is. Az ének két kisalföldi, köz-

⁷⁷ *Uo.*: örülyének (pag. 382 ~ 184b).

⁷⁸ *Uo.*: fölött (pag. 382 ~ 184b).

⁷⁹ *Szosszna-ék.*: jüttek (pag. 471.).

⁸⁰ *Dőri ék.*: e névelő nem olvasható (pag. 382 ~ 184b).

⁸¹ Az ö szócska a *Dőri énekeskönyv*ben (pag. 382 ~ 184b) nem szerepel.

⁸² *Szosszna-ék.*: örők (pag. 471.).

⁸³ *Dőri ék.*: az Eörök dicső kifejezés helyett és ditső olvasható (pag. 382 ~ 184b).

⁸⁴ *Lyra Coelestis svavi concordia Divinas Laudes personans*, elaborata et juxta Musicales Nota in Harmoniam adaptata Georgij Naray [...], Tyrnaviae, Typ. Acad., J. A. Hörmann, 1695, 142–144 (RMK I. 1479/1.) Sortagolása a dallam alapján. Gyakorlati kiadása 3 versszakkal: ÉE 310; DU 310.

ségi iskolamester kéziratában élt tovább a 18. században: a pannonhalmi *Szozs-na Demeter-énekeskönyv* „Más Szent Ersébetrül Enek” címmel a 464–471. oldalon tárja elénk, és a Kováts István iskolamester munkássága nyomán fennmaradt *Dőri énekeskönyv*ben (1763–1774, 183b–184a, mai számozással: 380–382.) olvasható „Szent Őrsébet Aszszony életérül, emlékezzünk sok jó tetelérül” kezdősorral. Náray kottát is közöl énekeskönyvében. Ez a melódia a 17. századra visszanyúló Rákóczi-dallamkör családjába tartozik, amely sok változatban igen népszerűvé vált.⁸⁵ A *Dőri énekeskönyv* ezzel szemben az *Angyaloknak Nagyságos Aszszonya* nótajelzést írja elő énekeseinek, amely egy 16. századi, 4+6-os lüktetésű, középkori eredetű himnikus dallam.⁸⁶

Az Erdélyhez köthető, 1700-ban nyomtatásban napvilágot látott *Lelki Paradicsom* barokk stílusú himnuszának nincsen párja sem a nyomtatott, sem a kéziratok dokumentumokban. Szent Erzsébet életének már többször megénekelte motívumai mellett kiemeli, hogy a szent királylány a díszes ruha helyett szőrzsákot öltött:

Hymnus Szent Ersébeth Aszszonyról, Magyar-Országú második András Király Leányáról

Özvegyeknek szép Tüköre
Szent Ersébeth idvez-légy!
Nemzetednek nemes vére

⁸⁵ A dallamcsalád a nevét a „Rákóczi, Bezerédi, híres magyarok vezéri” kezdetű népdalról kapta. Táncdallamként Kájoni János csíksomlyói ferences „Chorea” néven jegyezte fel kódexébe 1634–1671 között. Nyomtatásban megjelent: *Codex Caioni saeculi XVII. (facsimile) 1634–1671.*, ed. Saviana DIAMANDI, Bp.–Bucuresti, MTA ZTI – Muzicalá a Uniunii Compoz. si Muzicolog. din Romania, 1993 (Musicalia Danubiana, 14/A); *Codex Caioni (transcriptiones)*, ed. Saviana DIAMANDI, Ágnes PAPP, ford. MÉSZÁROS Erzsébet et al., Bp., MTA ZTI, 1994 (Musicalia Danubiana, 14/B/1–2), I–II. – E dallamcsaládba sorolható többek között a „Szentséges Szűz Mária” kezdetű csíksomlyói búcsús (ÉE 237.) ének is. Bővebben: KODÁLY Zoltán, *A magyar népzene*, a példatár szerk. VARGYAS Lajos, Bp., Zeneműkiadó, 1971⁵, 64–65; SZABOLCSI Bence, *A magyar zene történeti kézikönyve*, Bp., Zeneműkiadó Vállalat, 1955, Példatár 64.; SZENDREI, DOBSZAY, RAJECZKY, 19. jegyzetben *i. m.*, II/108, a–u példák; DOMOKOS Mária, *A Rákóczi-nóta családjája*, Magyar Zene, 1980, 249–263; DOBSZAY László, *Magyar zene történet*, Bp., Gondolat, 1984, 183–190; UŐ, *A magyar népének I., i. m.*, Nr. 429, 136–138; PAKSA Katalin, *Magyar népzene történet*, Bp., Balassi, 1999, 168–174.

⁸⁶ Lásd: ÉE 232. A dallamcsaládról bővebben lásd: SZENDREI, DOBSZAY, RAJECZKY, *i. m.*, I/44, 46; *A Magyar Népdaltípusok Katalógusa – stílusok szerint rendszerezve*, I, kiad. DOBSZAY László, SZENDREI Janka, Bp., MTA ZTI, 1988, III/159; DOBSZAY, *A magyar népének I., i. m.*, Nr. 209.

Szent Ersébeth áldott légy!
Szent életnek szép példája
Magyarok-közt tündöklesz,
Szenvedésnek szép formája
Mindenk-előtt fénylesz.
Nem gondolsz a' királysággal
Alázatosság fénye,
Sem a' Királyi pompával
Szelidség drága szine.
Szegénységet gazdagságért
Választasz te-magadnak,
Kicsinységet, nagy pompáért;
Ezzel tetczel Uradnak,
A' szegények gyámolának
Mindenütt hirdettetel,
Es betegek orvosának
Mindentől dicsirtetel.
De hogy éppen a' világot
Lábad-alá tapodnád,
És ez mulandó hivságot
Egészszen meg-útálnád:
Királyi szép köntösidet
El-cseréled a' Zsákért,
Es ékes öltözetidet
Másnak adod daróczért.
Add, hogy mi-is e' világot
Lábunk-alá tapodgyuk,
Ez árnyék mulandóságot
Mint ganéjt meg-útálljuk.
Csak Istenhez ragaszkodgyunk,
E' siralom völgyében,
Osztán benne vigadozzunk
Az örök dicsőségben. Amen.

Antiphona. Adgyatok néki az ő kezei gyümölcséből, és dicsíriék ötet a' kapukban az ő cselekedeti. Proverb. 31, v. 31.

Imadság

Világosítsd-meg kegyelmes Úr Isten, a' te hivednek sziveket, és dicsőséges Szent Ersébethnek esedezése-által adgyad, hogy ez világot meg-útálljuk, és mindenkor mennyei vigasztalásokkal örvendezzünk. A' mi

Urunk JESUS Kristusnak-általa, ki te-veled, és a' Szent Lélekkal él, és uralkodik mind örökkön örökké, Amen.⁸⁷

Egyedi költemény a 18. század elején papírra vetett *Magyar Cantionale* ismeretlen eredetű Szent Erzsébet-éneke, mert nem említi a szent asszony jótékonykodásait, csupán imádságos életét emeli ki, amelynek híre messze túlszárnyal Szülőhazáját:

„Nota Oh Jesus békessigne Sz:”

1. Sz[ent] András haván tizenkilenced napian,
Sz[ent] Erzsébeth szentnek hirdettetik nyilván,
Kinek hire Pannonián,
de onnát meszebbis teriedet az után.
2. Sokszor eiel és nappal aldott templomban
Sz[ent] Erzsébeth beszélgetvén imádcságban,
Isten dicsirvén illy formán,
Foglalá eő szivét csak lelki dolgogban.
3. Elérkezvén halála ez sz[ent] özvegynek,
Ajánlá lelkét drága Űdvözitőknek,
Példát hagyván mindeneknek vala,
Kik azon drága nevet viselnek.
4. Ezekért légyen áldot neve Jesusnak,
A' kj adoja illyen drága példáknak,
Vezérlője utainknak,
Örzője Sz[ent] Erzsébeth, légy országunknak. Finis.⁸⁸

A kéziratos *Gasztonyi-énekeskönyv* Győr megyéből maradt fenn 1743-as évszámjelzéssel. „Sz[ent] Örsebeth-napra” cím alatt, „Dicsirlek tizedet etc.” Nótajelzéssel egy eddig ismeretlen, elsősorban az özvegyeket tanító és lélekben bátorító költeményt énekeltet, amely 6. strófájában a szegényeket megvető fősvényeket is megfeddi:

1. Oh, kegyelmes Isten, minden állatoknak Teremtőő,
Hozzád kiáltoknak és őzvegy Arvaknok ki vagy Gondviselőő.

⁸⁷ *Lelki Paradicsom* [...], H. n., [1700], Dd 2a–b (RMK I. 1572).

⁸⁸ *Magyar Cantionale* (18. század 1. fele), 154. ELTE EK Kt A 112. Stoll 2002. 226. tétel.

2. Adgy te hivednek, Földi nipeidnek oly mallasztott, hogy ez gyarlo testben, halando életben téged Dicsirhessenek.
3. Mint az Sz[ent] Eőrsabeth, míg ez gyarlo Testben, itt tartatott, mindent meg utálván és semminek tartván tsak Istennek szolgálván.
4. Az Szűkölkődőkhöz könyörülő vala nagy irgalmu, nem szánto aranyát, ű Drágo Jozságát, szeginyeknek ki adni.
5. A Kőr betegeket ű meg látogatta, vigasztalta, főkiles sebjecket noha kiralné volt, gyakorta tisztogatta.
6. Pirullon orczátok ezt hallátok, nedingesek, kik az szeginyeket – nyomorult voltakért hamar meg utállátok, Im Sz[ent] Eőrsébetben szép példát láthattatok, ha akartok mellet ha követtek, nem retteg Lőlkőtök utolso iteletben.
7. Mert ez alázatos, tiszta, szent életű mindenkor volt azért őzvegyeknek, hogy mikint élének igaz utát mutatott.
8. Oezvegyek, hol vadtok, ehez szolamiatok éltetekben, ettűl tanullatok, erre vigyázzatok, ti minden szűkségitekben.
9. Itt meg tudhattjátok s’ meg tanulhátjátok világossan, hogy őzvegségiteknek foláso mint ligen, jövendőben hasznosan.
10. Ha ezt követitek, Példaul veszitek, szégyellitek, tiis el nyeritek, végső orátokon, Menyország nagy őromit.
11. Dicsirtessél Atya, Fiu és Sz[ent] Lilek, Nagy űr Isten, kik Őrsabethnek, edes nemzetűnlnek riszt adál őrómmődben. Amen.⁸⁹

Az 1743 táján papírra vetett *Gasztonyi-énekeskönyv* lapjain olvasható elsőként az „Isten kedves szolgálóia” kezdetű Szent Erzsébet-ének, amelyet variánsaiban őriz még három 18. századi kéziratunk. A *Gasztonyi-* és a *Paksi Márton György-énekeskönyv* változatának első versszaka szentnek említi Meráni Gertrúdot (1185–1213), Árpád-házi II. András király (uralk. 1205–1235) feleségét, akire a közép- és barokk kori kegyesség pozitívan, tehát egészen máshogyan tekintett, mint a reformkor, a polgári nemzettudat romantikája, amely Gertrudis esetében legerősebb stílusjegyekkel Katona József *Bánk bán*jában (1819), és ennek nyomán – Egressy Béni szövegkönyvével – Erkel Ferenc operájában (1861) öltött testet. Az alábbi, „Isten kedves szolgálóia” kezdetű ének szövegéből viszont egyértelmű, hogy Szent Erzsébet édesanyjáról van szó. Gertrúdnak az emlékezetben való szentségét egyrészt az adhatta, hogy a családjában, a közvetlen környezetében sok szent életű ember élt. Emellett ismert, hogy az *Aschaffenburgi kódex* liturgikus naptára szeptember 28-nál valamely más szent helyett a Pilisben meggyilkolt Gertrúd királynét említi. E zsolnároskönyvet valószínűleg Gertrúd lánya, Szent Erzsébet használta, aki ezt harmadik gyermekére, a később boldoggá avatott Gertrúdra (1227–1297), a Wetzlar melletti Altenberg

⁸⁹ *Gasztonyi-énekeskönyv* (Győr vm., 1743), 189–190.

premontrei zárda főnöknőjére örökítette át.⁹⁰ Az Győr és Sopron megyei iskolamester által megörökített Erzsébet-ének forrása ez idáig ismeretlen. Gertrúd szentként való titulálása ikonográfiai előzményeket is sejtet.

Egyedi az alábbi ének záróversszaka, amely Erzsébet imádságára 16 halott feltámasztásáról tudósít. A *Gasztonyi-énekeskönyv* (1743) „Mas” című, „Veni Jesu etc.” dallamjelzéssel ellátott költeménye így hangzik:

1. Isten kedves szolgálóia,
András Királynak Leányo,
Mai dűcső Szent Eőrsabeth,
Szent Gertrud⁹¹ szép magzátyta.
2. Ez az Drágo királi Nemzet,
Nem kedvel kőnnyű életet,
Viselt Drágo őltőzetet,
Alatta sőrsákott viselt.
3. Alamisnát osztogatott,
Betegekhez igen látott,
Sokszor titkon Ura idét,
Koldusokat tisztogatott.
4. Mar őzvegy Livin Ispitált,
Szegin koldusoknak fundált,
Minden kincsit rájok kőltvin
Maga is nékiek szolgált.
5. Holta után tündőkőllik,
Tizen hat szolgát fől kőltvin,
Isten csudákkol tisztóltó,
Országában riszeltette. Ámen.⁹²

Veszprémvarsány iskolamesterének a 18. század 2. feléből fennmaradt kézírata, a *Paksi-énekeskönyv* és az 1768–1769-ből származó, ugyancsak kézíratos *Katolikus énekeskönyv* a záróstrófa elé betold egy (5.) versszakot, amely Szent Erzsébet szerzetességéről és csodás haláláról szól:

⁹⁰ MAJOROSSY Judit, „A királynét megőlni nem kell félmetek jó lesx [...]”: Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013: Kiállításvezető, Szentendre, 2013 (Ferenczy Múzeum kiadványai, D sorozat: Múzeumi füzetek – Kiállításvezetők, 4), 55–56.

⁹¹ Paksinál Gertrudis (pag. 574).

⁹² *Gasztonyi-ék.*, 191.

Bé ment maga is Szerzetbe,
Tiszta életük közibe,
Ott életét elvégezvén
Juta Isten seregében.⁹³

Egyedi alkotás 1761-ből a *Paksi Márton György-énekeskönyv* másik Szent Erzsébet-éneke „Melodia: Jesu Salvator” dallamjelzéssel:

1. A Szent Eörsébet Isten Jegyesse és drága Kedvesse,
Kinek ünnept az keresztyénség mindenütt szentölé.
2. Sz[ent] élet után mai nap jutot Isten eleiben,
Hol kedveskedik és gyönyörködik ott á tönn szentekkel.
3. Halván életét, értvén szentségét kövessük a nyomdokát,
Hogy holtunk után vele végadván vegyük jutalmát.
4. Dicsirjük Isten Eörsébettel, édes Nemzetünkkel,
És kérjük őtett, hogy Isten előtt szóllyon érettünk. Ámen.⁹⁴

A *Dőri énekeskönyv* három Szent Erzsébet éneke előtt egy kép látható: a megkoronázott, feje körül glóriával ragyogó, jobb kezében jogart tartó Szent Erzsébet bal kezével pénzt ad az alatta kezét felnyújtó koldusnak. A kép jobb oldalán egy szál rózsza látható és a „Sz. Örsébet” felirat.⁹⁵ A rábaközi iskola-mester, Kováts István gyűjteménye egy – eddig még – nem ismert, lírai szépségű költeményt örökített meg „Szent Örsébet Aszszonyrúl.” A legendabeli elemek (buzgó gyermekkor, ifjúkori szüzesség, a szegények ápolása) mellett olvasható Erzsébet sírjánál történt csoda: a szent teste illatos volt és koporsójából olaj csurgott:

Nóta: Magyar Ország Pátronája etc.

1. Szent Örsébet tisztaságnak gyönyörű szép Csillaga,
A Mennyei sok szenteknek edgyik ékes virágja,
Kinek fimlett Sz[ent] élete példás maga viselete,
Mint a szép napnak sugára, ki teczik jó példája.

⁹³ *Varsányi ék.*, 195. Az ének címe és dallama: „ugyan Azonról. N. O Deus, ergo amo te.”; *Paksi Márton György-énekeskönyv* (1760–1761), 574–575. „Melodia. Veni Jesu.”; *Katolikus énekeskönyv* (1768–1769), 304–305. Címe és dallama: „Azonról. N. Szeretlek téged Istenem.”

⁹⁴ *Paksi Márton György-ék.*, 579.

⁹⁵ *Dőri ék.*, 183a (379).

2. Kiss-korában Sz[ent] Örsébet kezdte tiszta életet,
Naprul napra szentül gyűjtött Lelkének drága gyöngyöt,
Virágzott szüzességében, Istennek drága kedvében,
Mint Liliomok a kertben, fimlék gyermekségében.
3. Nevelkedék, mint a rózsa, drága, szép illattával,
Kedveskedék Istenének sok, szép ájtatossággal,
Lelki drága, szép gyümölnsel ékesítő szentségekkel,
Hogy az Istenhez mennyegbe végre jusson örömben.
4. Szent Örsébet szegényeken igen szánakodó volt,
Mert udvarában gyakorta sok koldus szállást tartott,
Akiknek éjjel és nappal gondgyokat viselvén
Szolgált fekélyes lábokat mosá, fejeket tisztogató.
5. Illy irgalmas és kegyelmes vala a Sz[ent] Örsébet,
Már a Menyországba váloztott draga helyet,
Kövessük, hát, e nagy szentet, szegényekhez kegyes szivet,
Kérjük mi-is hogy részessek örömben lehessünk.
6. Holta után sz[ent] testéből kedves illat származott,
Mint a kristal ő belőle gyönyörű olaj tsurgott,
Melly tsudákkal az Úr Isten jutalmazta itt ez földön
Az ő drága Lelkét pedig helyezettette Mennyegben. Amen.⁹⁶

A *Dőri énekeskönyv* másik, cím nélküli, „Az igaz hitben etc.” közkedvelt nótajelzéssel ellátott szaffikus költeménye Szent Erzsébet hármass állapotról (szüzesség, asszonyság, özvegység) énekel és közbenjárását kéri a bűnös magyar nemzetért is. Az ének sorainak hosszúsága változó. Ennek alapján állítható, hogy a költemény megörökítője, Kováts István iskolamester nemcsak a *Cantus Catholici* első kiadásának (Lőcse, 1651) 11-11-11-6-os szótagszámú változatát,⁹⁷ hanem a Szegedi Lénárd-féle, 1674-es *Cantus Catholici* énekeskönyv „Idvözlégy kis Jesus, lelkünk ébresztője” kezdetű, 12-12-12-5-ös szótagszámú énekét⁹⁸ is mintának tekintette.

⁹⁶ *Dőri ék.*, 183a–b (379–380).

⁹⁷ Népi változataival kiadta: SZENDREI, DOBSZAY, RAJECZKY, *i. m.*, I/138a–c.

⁹⁸ Közre adta: KŐVÁRI Réka, *A Szent László-népének dallamairól* = „Vállal magash mindeneknél”: *A Szent László-berma Győrbe érkezésének 400. évfordulóján megtartott tudományos konferencia előadásai*, Győr, 2007. június 25–27., szerk. MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert,

Nóta: Az igaz hitben etc.

1. Szent Erzsébet Aszszony, András király Leánya,
A Magyar Nemzetnek tündöklő tsillagja,
Igaz özvegyeknek eleven példája,
Krisztus szolgálója.
2. Három állapotban Istennek szolgáltál,
Szűzesség, Házosság, özvegységben voltál,
Minden dolgaiddban Isten féltő voltál,
Azért szentül holtál.
3. Földi gazdagságnak voltál utalója,
Nyomorultaknak igaz táplálója,
Árvák, özvegyek s-igyegefogyottaknak
Kegyes Pártfogója.
4. Sok féle jóságos tselekedettel
Fimlél Istennél, mellyel kedves lettél,
E tsalárd földön ártotlanul éltél,
Menyégbe vitettél.
5. Kőnyörőgy értünk a nagy Úr Istennek,
Ne nézze sokságát undok vétkeinknek,
Kegyelmezzon szegény, gyarló bűnösöknek
S árva magyar népnek.
6. Ditséret légyen az Atya Istennek,
És mindenkoron a Fiu Istennek,
És Vigasztaló Szent Lélek Istennek
Mind örökké. Amen.⁹⁹

Illyés András (1637–1712) erdélyi püspök *Jora intő Enekecskeke* című, 1702-ben Nagyszombatban napvilágot látott gyűjteménye a székhelyét sirató történeti énekek között „Magyar Szent Erzsébet Aszszonyrol” címmel, „Bocsásd meg Úr Isten” nótajelzéssel tárja elénk a Dőri kéziratosa átmasolt szöveget. Illyés változata egy strófával hosszabb, a fenti 5. versszak után ez a szakasz olvasható:

Adgya, ez világon csak ő neki szolgallyunk,
Mindent az ő törvénye szerént cselekedgyünk,

SZÉKELY Zoltán, Győr, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2008, 254 (Teljes tanulmány: 253–266).

⁹⁹ *Dőri ék.*, 185a (383).

Hogy halálunk után menyországba menyünk,
Örökké örvendezzünk.¹⁰⁰

Ugyanez a költemény más, „Imádlak tégedet etc.” nótajelzéssel, 13-13-12-7 szótagszámmal az alábbiakban variálódott az 1768–1769-ben papírra vetett kéziratos *Katolikus énekeskönyv* lapjain:

„Szent Ersébet Aszszonyról. 19 novembris. N. Imádlak tégedet etc.

1. Szent Ersébet Aszszony András Király Leánya,
Az Magyar Nemzetnek tündöklő szép csillaga,
Igaz Özvegyeknek eleven példája,
A Kristusnak szolgáltója.
2. Három állapotban Istennek kedves vóltál,
Szűzesség, házasság, özvegységben szent vóltál,
Minden dolgaiban Isten féltő vóltál,
Istent szerető vóltál.
3. Földi gazdagságnak vóltál meg útálója,
Szegény nyomorodott emberek táplálója,
Árvák s özvegyeknek igye fogyottaknak
Nagy kegyes Pátrónája,
4. Sok jószágos cselekedetekkel fénylettél,
Isten színe előtt, mellyekkel kedves lettél,
Ez csalárd világon ártatlanúl éltél,
Menyországban vitettél.
5. Könyörögi érettünk az Felséges Istennek,
Ne tekintse sokaságát mi vétkeinknek,
Kegyelmezzzen szegény, gyarló bűnösöknek,
Nyomorúlt népeink.
6. Adgya ez világon csak eő néki szolgáltunk,
Mindent az eő Törvénye szerint cselekedgyűnk,
Hogy halálunk után menyországba mennyünk,
Örökké örvendezzűnk.

¹⁰⁰ [ILLYES András], *Jora intő Enekecskek. Igasság ellen tusakodo gonosz emberek ellen, Igasság szerető Híveknek vigasztalására. Mellyeket szerzett Ilyes András erdeyi püspök [...]*, Tyrnaviae, 1702, 33–34 (RMK I. 1659/1).

7. Dicséret, dütsőség örök Atya Istennek,
Édes Megváltónknak, áldott Fiú Istennek,
és a vigasztaló Szent Lélek Istennek,
Szent Háromság Istennek.¹⁰¹

A Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei Csépa énekvezető-tanítója volt Szabados József, akinek 1769-ben papírra vetett kancionálisának második kötete két éneket tár elénk „Szent Erzsébet Aszony-napján” „Redemptoris Mater” dal-
lamutalással, a kéziratot követve sortörés nélkül így hangzik az első költemény,
amely a szegény- és beteggondozást emeli ki és állítja példaként:

1. Szent Erzsébet asszony születék Magyarországon,
Szeginyeknek Anyja,¹⁰² András királynak leánya,
Istenes életben szép jámbor erkölcsben, magát gyakorollya és
foglallya, követ sok jóságot, leginkáb irgalmaságot.
2. A nyomorultakott, ügyefogyott koldusokott
Házában fogattya, javait mind néki agya, sebeket gyogyittya, szivesen
tisztittya, szépen mosogattya, s csokolgattya, mely irgalmaságáért,
vett Istentől örökös bért.
3. Oh, édes Istenünk, téged minyájan kérünk, mi szent Asszonyért
szent Örsébeth érdemiért, velünk, bünösökkel mind
szükölködökkel, hogy sok irgalmadbul, jovoltodbul, tégy
irgalmaságot, engegy örök boldogságot.¹⁰³

Szabados József gyűjteményében olvasható másik Szent Erzsébet-ének – a
kéziratmásolat szerint – egy zsolozsmaszármazék, amely tükrözi a fent idézett
közép-európai Szent Erzsébet-officium antifónáinak és rezponzóriumainak
szófordulatait. Az ének szövegét a kéziratoshoz híven, sortörés nélkül közöl-
jük:

Második a Solosma szérént. Not. Jer, dicsérjük Jézus urunkat

1. Magyar országnak finyes csillaga, Örsébet Aszony, Nemzetünk vi-
rága, szép erkölccsel, mint gyümölcselel termő nemes ága, András ki-
rálynak Leánya vala, Szeginy árváknak ides gyámola, kiknek hiven és

¹⁰¹ *Katolikus énekeskönyv* (1768–1769), 301–302.

¹⁰² Anya [értelem szerint javítva].

¹⁰³ *Szabados József kántorkönyve* (1769), II, 417. (Eredeti számozással: 101. oldal.) Budapest, Néprajzi Múzeum, Ethnológiai Adattár (EA) 1442. (Gépiratos másolat.)

nagy böven mint holtig szolgálta, Szent Ferencz Atyánknak Harmadik Rendében, Penitenzia tartott szerzetében magát ajálá özvegy életében Példát hagyván és mutatván, fő rendekbe abban.

2. Most imár menyben vigad az szentekkel, örvend vég nélkül, dicsőültekel ki irgalmat s nyugodalmat tett a szeginyekkel irgalmassági mert boldoggá tették, mint alamissna környül vették, gazdagságra vigaságra Menyegben emelték, Oh, Irgalmas Atyánk, szent Erzsébet Aszony, velünk is menyben tégy irgalmasságot, hogy együt veled birjunk boldogságot, békeségben tartsd Magyar Országot. Ámen.¹⁰⁴

A vasi Egervár ismeretlen iskolamesterének kéziratoss gyűjteménye a 19. század első szentendeiben az alábbi költeményt jegyezte le a jószágos asszonyról, amely az előző másfél évszázad során már sokszor megénekelte toposzokat örökíti tovább:

Szent Örsébeth Napján N^{ta}

1. Szent Örsébet öröme
kinek ditsösséges neve	Hazánknak rendeltetett,
Urtul ki terjesztetett. ://:
2. Halgasd fohászkozásunkat,
És kérjed Jésus Urunkat	anyai szerelmeddel,
bününket töröljő el.
3. <i>Szent</i> és Isten félő voltál
és meddig nem ért az halál,	még kis Gyermekek korodban,
Jámbor minden dolgodban. ://:
4. Isten igeje Lelkednek
minden gondja a' szivednek	jobbantetett mindennél,
vala menyben Istennél. ://:
5. Lévén világi hivságban
ha valál nyomoruságban,	vétkedért szomorkodtál,
Jesusoddal vigadtál. ://:
6. Anyja ¹⁰⁵ voltál özvegyeknek,
segítségé betegeknék	árváknak s koldusoknak,
és meg nyomorodottaknak. ://:

¹⁰⁴ *Uo.*, 418. (102.)

¹⁰⁵ Anya [értelem szerint javítva].

7. Mostan pedig könyörgésed
Jesunál esedezésed | Úr Istennél hathatós,
kedves és foganatos. Amen. ¹⁰⁶ |
|---|--|

A 19. század hazai, nemcsak erdélyi énekgyakorlatát – 18. századi stílusjegyekkel – jelentősen meghatározta *A Keresztény Katholikusok Egyházi Énekeskönyve* címmel Csíksomlyón, 1805-ben és egy esztendővel később napvilágot látott gyűjtemény, amely alappréteget tekintve a Kájoni *Cantionale* 3. kiadása. Az ebben fellelhető alábbi hat versszakos ének megemlíti Szent Erzsébet edesapját, II. András királyt, majd Erzsébetnek már a csudálatos gyermekkorában megmutató szelíd kegyességét. Nevének említése nélkül Gertrudis ugyancsak keresztény jó anyaként említetik. A többi, barokk kori költeményhez hasonlóan részletezi Erzsébet már említett gondoskodásait és dicső temetését:

Magyar Szent Erzsébet Aszszonyról.

Nota. Hiszek egygy Mindenható. vagy. Im! ortzánkra borúlunk.

1. Erzsébet, Királyoknak édes Unokája,
A' ki vólt Magyaroknak fényes Koronája,
András Magyar Királytól vette eredését,
Keresztény jó Anyától bóldog nevelését.
2. Még kisdéd idejében kezdé Istent félni,
Élete zsengejében tisztán s' Szentül élni,
Ö Vélle nevedett egygy szelid kegyesség,
Szivében ékeskedett a' kegyes szelidség.
3. Nagy szivel meg-vetette a' tsalárd hivságát,
Állandóul követte az irgalmasságát,
Kezeit meg-nyitotta sok bús szegényeknek,
És jövait osztotta Árvák' s Özvegyeknek.
4. Gyógyított betegeket fekélyes rútságból,
Tsokolgatta sebeket lelki búzgóságból,
Nagy Ispotált épített ritka kegyességből,
Sokakat ki segített útolsó szükségből.
5. Életének végzése fénylett nagy Jelekkel,
Ditső lett temetése tsuda tételekkel,
A' mellyek meg-múttatták Erzsébet Szentségét,
Nyilván bizonyították Menyben ditsőségét.

¹⁰⁶ *Egervári énekeskönyv* (19. század eleje), 296.

6. Erzsébet! Bús sziveknek Te vagy Szószollója,
Légy hát Magyar Hiveknek kegyes Pártfogója,
A' Hittől tévelygőknek nyerj világosságot,
Igaz Hitben lévőknek Szent állandóságot. Amen.”¹⁰⁷

A Mura-menti Vendvidék, Csáktornya, majd Stridóvár és Perlak ludi rectora, az 1790-ben született Johannes Horváth énekgyűjteményét 1852-ben vetette papírra. „Na Don S. Jelzabethe – Szent Erzsébet napjára” címmel, nő-tajelzés nélkül „Andrasa drugoga Vugerzkoga Kralja” – „Második Andrásnak, a magyar királynak / Szent Erzsébet vala igaz, szép leánya” kezdősorral tár elénk egy 8 versszakos, historikus tartalmú költeményt. Az ének szövege szerint Erzsébet nem akart házasságot kötni, de atyja kérésére Tübingiába ment, ahol házasságában sem maradt el egyetlen nap sem a templomtól, kórházakat és ispotályokat alapított, járvány idején a szegényeknek ételmet adott, a betegeket maga ápolta és Marburgban halt meg szent özvegységben. A költemény az újkor századaiba helyezi át a 13. századi történetet azáltal, hogy szerinte Erzsébet férje, Lajos őrgróf a törökök elleni háborúban halt hősi halált Szicíliában.¹⁰⁸

A katolikus felekezet énekgyakorlatát őrző *Petri András-énekeskönyv* (1630–1631), a *Czerey János-énekeskönyv* (1634–1651), a Csíkcsobotfalvi kézirat (1675), a *Mihál Farkas-kódex* (1677–1687), a *Pálffy Márton-énekeskönyv* (1694), a *Turóci Cationale* (17. sz. 2. fele), az *Écsi énekeskönyv* (1700–1725), a *Kenyeri énekeskönyv* (1708), a *Maracsko Anzelm-énekeskönyv* (18. sz. 1. fele), egy *Cationale Catholicum* töredéke (18. sz. 1. fele), a *Cantus Catholici 1674 toldaléka* (18. sz. 1. fele), a *Bocskor János-énekeskönyv* (1716–1739),¹⁰⁹ a *Vépi énekeskönyv* (1731), a *Cantus Catholici 1738 toldaléka*, a *Császár Ferenc-énekeskönyv* (18. sz.), a *Szakolczai István-énekeskönyv* (1762), *Kócziány Antal toldaléka* (1763 előtt), a *Deák-Szentes kézirat* (1774), az *Ivánci énekeskönyv* (1770–1797), a *Szárnyai Márton-énekeskönyv* (1772–1776), a *Zemplényi-kézirat* (1775–1785), a *Cursus parvus* című gyűjtemény (1779), a *Salamon József-énekeskönyv* (1783–1797), a *Jászfényszaru énekeskönyv* (1788), a *Pannon*

¹⁰⁷ *A' Keresztény Katholikusok Egyházi Énekes Könyve*, s. a. r., P. ANDRÁSI Rafael, Csíksomlyó, 1805, 1806, 292–293. (Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, jelzet nélkül.) Az éneket az ún. *Baka-énekeskönyv* (1921) is elénk tárja: *Erdélyegyházmegyei Énekeskönyv a róm. kath. kántorok, a nép és ifjuság használatára*, összeáll., orgonakísérettel ellátta BAKA János, Gyergyószentmiklós, 1921, 364. ének, 415–416.

¹⁰⁸ Az ének szövegét eredeti nyelven és magyar műfordításban kiadta: EPERJESSY Ernő, *Magyar szentek énekei egy XIX. századi horvát kézíratos énekeskönyvben* = 1. jegyzetben *Szenttiszteltet...*, i. m., 66–67. (Teljes tanulmány: 58–79).

¹⁰⁹ *Bocskor János énekeskönyve (1716–1739)*, DOMOKOS Pál Péter hagyatékából s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2003.

halmi katolikus énekeskönyv (18. sz. 2. fele és más kézirat a 19. sz. 1. feléből), a *Katolikus énekeskönyv* (1790, OSZK Quart. Hung. 4000.), a *Pannonhalmi énekeskönyv* (1796), a *Gyulai Sáska Absolon-énekeskönyv* (1798), a *Nagyölvédi énekeskönyv* (18–19. sz. ford.),¹¹⁰ a *Kajali énekeskönyv* (1802–1853), a *Nagyszombati énekeskönyv* (1804–1822), a *Körössy József-énekeskönyv* (1827), a *Ceglédi kántorkönyv* (1831), a *Szanyi énekeskönyv* (1836), a *Nagypösei énekeskönyv* (1836–1837) és *Csáki János nagybonyi kántorkönyve* (1830–1845) nem tartalmaz Szent Erzsébet tiszteletére írt szöveget. A *Kántorkönyv* (1808) című kézirat csak halotti búcsúztatókat tartalmaz.

Összefoglalás

A mindenkori női és asszonyi példakép, Árpád-házi Szent Erzsébet (1207–1231, ünnepe: november 19.) tiszteletére írt barokk költemények sokkal kevésbé historikus jellegűek, mint az országalapító királyokról, Szent Istvánról és Szent Lászlóról szóló iskolaversek. A Szent Erzsébet tiszteletére írt barokk költemények közül az első a jezsuita Hajnal Mátyás „Magyar Ország szép fényes Csillága” kezdetű költeménye (1642), amelyet az általam tárgyalt nyomtatott énekeskönyveink is átvettek. A Jézus-jegyves Erzsébetnek a gyermekkori szüzességét, későbbi jószágos asszonyságát, megaláztatásait, özvegységét, a lelkileg és testileg éhező szegények ellátását, a betegek hősiességét, közben természetesen az ispotály-alapítást és a rózsacsodát emelik ki. Életrajzszerű éneknek csupán Szoszna Demeter György pannonhalmi (1714–1715) és a névtelen (veszprém)varsányi oskolamester által a 18. század során továbbmászolt, „Atya Úr Istennek szerelmes Szent Fia” kezdetű, az 1670-es évektől dokumentált, 15 strófás alkotás tekinthető, amely az említett életrajzi elemek mellett Erzsébet férjét, tübingiai Lajos őrgrófot is említi. Hasonlóan epikus éneket Náray György (1695) adott gimnazista és literátus olvasói kezébe a „Szent Örsébet Asszony életirül” kezdetű, 16 versszakos énekével. A *Paksi Márton György-* (1760–1761) és a *Gasztonyi-énekeskönyv* (1743) egyik éneke „Isten kedves szolgálóia” kezdettel Erzsébet anyját, Gertrudis (1185–1213) királynét szentnek titulálja. Gertrudis szent mivoltát az aschaffenburgi kódex liturgikus naptárában fellelhető beírás ihlethette amellet, hogy a meggyilkolt királyné közelében sok szentéletű ember élt. A Rosák rosája, szüzességnek violaia, Magyar ország virága (flos Ungariae) jelzőkben a 13. századi magyarországi és cambrai-i verses zsolozsma frazeológiája köszön vissza. A bőkezűséget (largitas), a munkálkodást (labor) és az

¹¹⁰ A nagyölvédi énekeskönyv adatát Ollé Viktóriának köszönöm.

együttérzést (*compassio*) megtestesítő Szent Erzsébet egyéniségéből¹¹¹ adódóan a róla szóló, bármelyik évtizedből ránk maradt énekekben aktuálpolitikai és felekezeti ellentétre való utalás egyáltalán nincsen.

A klerikus állapotú személyek közül a 17. század 2. feléből Szöllősi Benedek SJ, Szegedy Ferenc Lénárd, Kájoni János OFM, Náray György, a 18. század végéről Szentmihályi Mihály, Bozóki Mihály és Andrassy Ráfáel OFM; a 18. századi világi iskolamesterek közül – időrendben – a pannonhalmi Szoszna Demeter György, az öttevényszigeti Paksi Márton György, a dőri Kováts István, a bajnai Herchl Antal, a csépai Szabados József, továbbá Szabó János és más, eddig ismeretlen iskolamesterek, kántortanítók, és nyomukban a népi előénekek, búcsúvezető „szentemberek” szerepe ennek következtében felbecsülhetetlen az énekelt történelem fenntartásában is.

¹¹¹ Az Árpád-házi szentek legendáinak motívumairól: MAGYAR Zoltán, *Az Árpád-kori szentek legendái: Motívum-index*, Bp., Kairosz, 2010.

NAGY ANDOR

Halotti búcsúztatók a brassói nők vallásosságáról
(17. század)

Egy társadalom vallási kérdésekről való gondolkodását a könyvészeti kutatások szempontjából is megkísérelhetjük rekonstruálni. Írásomban ezért egy korábban nem kutatott területről, a brassói szász asszonyok vallásosságának kutatási lehetőségeiről szeretnék írni. Elemzésemet a brassói Fekete-templom Levéltárában található Joseph Trausch-gyűjtemény¹ korabeli alkalmi verseinek alapján teszem meg. Az itt található 17. századi kéziratos és nyomtatott akcicens írásokat abból a célból vizsgáltam meg, hogy képet adjak arról, miként jelenik meg a vallásos gondolkodás ezekben a művekben, illetve szerezhetünk-e benyomást a brassói szász nők vallásosságáról ezen írástípuson belül.

Az alkalmi nyomtatványok a könyv-, a művelődés- és az irodalomtörténeti kutatások sok szempontból még feltáratlan csoportját alkotják. A különféle alkalmakra (születés, peregrináció, házasság, hivatali beiktatások, újév, halálosek, stb. során) készült írások közös jellemzője, hogy az élet meghatározó eseményeihez kapcsolódnak. Segítségükkel számos olyan észrevételt is megfogalmazhatunk, amelyeket gyakran az önmagában kevés információt nyújtó alkalmi nyomtatványok egymás mellé állításával rajzolódnak ki. Jelen tanulmányban arra keresek választ, hogy miként jelennek meg a nők az alkalmi írásokban, hogyan vélekedtek bennük Istenről, életről és halálról, a mennyországról és az igaz keresztényi életről.

A témáról való értekezést nehezíti, hogy a kora újkori erdélyi szász közösség mindennapjairól, egymáshoz fűződő kapcsolatukról meglehetősen keveset tud még a történettudomány. A két nemzet vizsgálva is igen jelentős különbségek mutatkoznak a források tükrében. A brassói szász polgárság férfitagjairól jelentősen több adattal rendelkezünk: a patricius családok gyermekei kivétel nélkül a Honterus Gimnázium diákjai voltak, melynek elvégzése után iparosokká, kereskedőkké váltak és rendszerint a város hivatali tisztségeit is ők töltötték be. Az ettől eltérő másik életút a tanári vagy lelkészi pálya volt. Az előbbieket közül néhányan Erdély különböző református kollégiumaiban folytat-

¹ Evangelische Kirche Augsburgischen Bekenntnisses (A. B.) Kronstadt – Archiv der Honterusgemeinde (A továbbiakban: AHK)

ták tovább a tanulmányaikat, míg a leendő tanárok, lelkészek már külföldi egyetemeket látogattak, és a stúdiumok elvégzése után tértek vissza szülőhazájukba. Ezt követően nősültek meg és alapítottak családot.

A város nő tagjainak életútjáról, a szász társadalomban betöltött szerepükről ugyanakkor nem rendelkezünk pontos ismeretekkel. Ennek túlnyomórészt az az oka, hogy az eddig átvizsgált levéltári források, a gimnáziumi anyakönyvek, a naplók és az album amicorumok, vagy a peregrinációk során létrehozott nyomtatványok művelődéstörténeti adalékot egyáltalán nem nyújtanak az erdélyi szász hölgyekről. Éppen ezért új, eddig kevésbé kutatott forráscsoport beemelése válik szükségessé a kutatásba. Ehhez kínálhatnak kiváló alapot a könyveszeti kutatások eredményei, egyfelől a könyvek kéziratos bejegyzései, másfelől az adott korban a különféle alkalmakra készült kéziratok és nyomtatványok versei, amelyek vizsgálatával és azok egymás mellé állításával új összefüggésekre is fényt deríthetünk.

A kutatásom szempontjából a halotti búcsúztatók jelentik az elsődleges forrást. Elhalálózaskor a korabeli szokás szerint gyászverseket írtak a városlakók, szűkebben véve az elhunyt családtagjai részére, hogy emlékét megőrizzék és tiszteletüket tegyék a megboldogult előtt. A fennmaradt művekből arra következtethetünk, hogy legtöbb esetben kinyomtatták (néhány példányszámban), ritkábban kéziratban készítették el – olykor igen díszes kivitelben. Ezt követően a templom ajtajára vagy falára függesztették ki, hogy mindenki láthassa.² További felhasználásukról csak keveset lehet tudni. A halotti búcsúztatókat a temetéskor a gyászoló tömeg előtt felolvashatták, majd pedig a rokonoknak és a barátoknak ajándékozhatták őket.

Adódik a kérdés, hogy miként jelennek meg a nők az alkalmi nyomtatványokban? Eddigi munkám eredménye azt mutatja, hogy elsősorban a közigazgatási tisztviselők, lelkészek és a tanárok azok, akikről leggyakrabban olvashatunk. Ritkábban előfordul azonban, hogy hölgyek is szerepelnek a művekben. Csupán három esetben tapasztaltam, hogy alkalmi nyomtatványt készítettek a brassói szász hölgyek tiszteletére: házasságkötéskor, az adott hölgy halála esetén és gyermek elvesztése során. A művek hosszú körmondatú címei azonban pontosan elárulják, hogy a városban mindig egy jelentős pozíciót betöltő férj kapcsán készültek hölgyekről a megemlékezések.

Pontosabb képet kaphatunk a brassói alkalmi nyomtatványok készítésének korabeli szokásáról, ha megvizsgáljuk a művek szerzői körét is. A szerzők min-

² ZOVÁNYI Jenő, *Egyleveles nyomtatványok s irodalomtörténeti adatok a kolozsvári reformátusok belső templomában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1895, 82–95.

den esetben férfiak voltak, közöttük azonban előfordulnak a városi gimnázium tanárai, diákjai, a nyomdászok, hozzátartozók és barátok. A szerzőként való előfordulási gyakoriságuk alapján pedig azt mondhatjuk, hogy szinte minden esetben a Honterus Gimnázium tanárai jegyzik ezeket a verseket, amiből arra következtethetünk, hogy megrendelésre (is) készíthették a költeményeket. A brassói szászok körében végzett kapcsolattörténeti vizsgálódásaim igen gyakran vezettek arra az eredményre, hogy az egyes szerzők valamilyen fokon hozzátartozóik vagy barátaik is voltak az elhunytaknak. A brassói tekintélyes családok genealógiáját³ vizsgálva jól látszik, hogy maguk között, lehetőleg az azonos vagyonnal rendelkezőkkel kötöttek házasságot. Végigkövethető például, hogy egy szenátor egy másik szenátornak a lányát, vagy egy lelkész szintén egy értelmiségi (lelkész, orvos vagy közigazgatási tisztviselő) lányát vette feleségül. Így vélhetőleg egy zárt közösséget alkotva egészen közlelről ismerhették egymást.

A következőkben néhány halotti búcsúztató versrészletén keresztül keresem a válaszokat a bevezetőben feltett kérdésekre.

Vallásos elemek a halotti búcsúztatók köréből

A korabeli brassói szász versek tanúsága szerint a földi életet szenvedéssel, megpróbáltatásokkal teli helynek tartották, melyre temetéskor igen gyakran emlékeztették is a gyászolókat. A személyes vallásosság ápolásán túl magyarázatot is letek ebben, különösen az élet egy-egy nehéz pillanatainak való túljutáskor.

Was ist das Leben hier?
mit vielem Creutz umbgeben
mit Unglück, Angst und Weh,
ein rechtes Jammer Leben. [...] ⁴
(Henricus Neusenius, Pastor Levetzoviensis
in praefectura Güstrowiensi)

A versrészlet a Trausch-gyűjtemény egyetlen güstrowi nyomtatványának verséből való, melynek szerzője, Henricus Neusenius, a güstrowi prefektúra

³ Genealogie der angesehensten Familien in Kronstadt. A kézirat mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 34 / II.

⁴ A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tq 135. 16. A versrészlet fordítása: „Mi az élet? / Sok kereszttel, / szerencsétlenséggel, félelemmel, fájdalommal terhelt, / egy valódi szenvedés az élet.” (A lábjegyzetekben szereplő versrészletek nem műfordítások, hanem a szerző megértését hivatottak segíteni.)

levetzowi lelkésze volt. A verseket az itt elhunyt Johann Krauss brassói szász polgár halálára készítették (a barátai), akinek életéről a nyomtatvány annyit árul el, hogy korai, de erényes élet után, 1665. szeptember 6-án helyezték örök nyugalomra, a Güstrow melletti Altkahlen város templomában.

Valentinus Greissing,⁵ a brassói Honterus Gimnázium rektora és számos alkalmi vers szerzője ugyanerről írt Agneta Rosenauer (1638–1694) brassói szász asszony halálára szánt búcsúztató versében.

Was ist dieß Leben doch? Ein Threnen-Thal:
Ein Sorgen-Meer: Ein Krieg-Getümmel:
Da Jammer / Ach / und Weh / sind ohne Zahl
Gleich in der See dem Fisch-Gewimmel. (...)6
(M[agister] Valent[inus] Greissing)

Petrus Wolf, a brassói gimnázium egykori tanára Martha Draudt⁷ (1632–1687) részére írt halotti búcsúztató versében még tovább megy. Írásából az a keresztény világfelfogás érezhető ki, amely szerint Ádám bűnbeesésével indult el az ember a bűn útján, amely azóta is sokak „vesztét” okozza. Hangsúlyozza, hogy az evilági élvezetek és örömök téves utat mutatnak, hiszen Jézushoz csak a kereszt által lehet eljutni. Bűn tehát az élvezetek és a vágyak után menni, mert ezek elvezetnek az Istentől. A vers egy tanítás arról, hogy aki Jézus nyomába szegődik, annak olyan boldogságban lesz része, amelyet a világ nem adhat meg, de el sem vehet tőle. Jézus azonban paradox módon úgy hirdeti a boldogságot, hogy közben kereszthordozásra szólítja fel az embereket. A következő vers tehát azért közvetíti ezt a gondolatot, hogy mindannyian, szász férfiak és nők, le-

⁵ 1653-ban született Brassóban, Christophorus Greissing (?–1655. 11. 25.) városi tanácsos és szenátor fiaként, patriciusi nemes családból. 1668-tól a Honterus Gimnáziumban tanult és 1674–1679 között a wittenbergi egyetemet végezte el. Erdélybe visszatérve feleségül vette 1680. június 16-án Johann Fuchs vidombáki (Ghimbav, Weidenbach) lelkész lányát, Sara Fuchs-ot (1664–1716). 1684–1694 között a brassói gimnázium rektora. Barcarozsnyón (Râșnov, Rosenau) lelkésszé választották. Meghalt 1701. szeptember 17-én szélütés következtében.

⁶ A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 51 /I. 45. A versrészlet fordítása: „Mi ez az élet? Egy könny-völgy: aggodalom tenger: folyamatos háború: ahol vég nélküli siránkozás és jajveszékelés van, úgy ahogy tengerben a halraj.”

⁷ Apja Stephan Greissing Brassó városának szószólója (orator) volt, anyja Martha, akinek apja Christian Hirscher városbíró (Stadtrichter) volt. Az elhunyt Martha Draudt férje, Georg Draudt (1633–1687) szintén egykori brassói városbíró. Ez is eklatáns példa arra, hogy egymás között kötöttek házasságot a brassói patriciusok.

gyenek tudatában: aki Krisztust akarja követni, arra kereszttel, nehézségekkel és próbatételekkel teli út vár.

Man kan ja diese Welt ein Jammer-Zelt recht nennen/
Inmassen Adams Fall kein Gutes nach sich zieh't.
Pflegt nicht ein Vnglücks, Feur bald da / bald dort zu brennen,
Wo ist ein solcher Ort / der stets im Glücke blüht,
Zumah! wo Christen seyn / da find't sich Creutz und Leiden/
Vnd köndte Weynen seyn der Christen Eigenschaft.
Wer Lachen sich erwehlt / erwehlt vermeynte Freuden.
Der lache/ welcher sich hat an der Welt vergafft.
Allein ein wahrer Christ weiß sich ins Creutz zu schicken/
Die weil des Creutzes Kelch muß seine Probe seyn.

A vers jól rímel Jézus a hegyi beszédben elmondott nyolc boldogságának egyikére: „Boldogok, akik szomorúak, mert majd megvigasztalják őket.” (Mt 5, 4) Mindez arra a gondolatiságra utal, mely szerint az öröm a Földön sosem lehet teljes és végleges, ezért nem lehet az emberi élet végcélja sem. Az egymás iránti részvételre, gondoskodásra szólítja az embert, mert önmagában az erény gyakorlása is örömmel tölti el a szívet.

A vers folytatásában az asszony példaértékűen viselt betegségéről is olvashatunk, aki hittel és méltóságteljesen viselte szenvedéseit, amely tartást adott neki életében. Ennek megemlézése egyúttal mintául is szolgált a város közösségének.

Denn welchen niemals pflegt ein Vngemach zu drücken/
Wird auß der Tieffen nicht zum Herrn / mit David schrey'n
Was hat vor grossen Schmertz Frau Dravdin auch empfunden
In Ihrem Creutz / so Sie allhier getragen hat!
Nun ist der harte Stand der Kranckheit überwunden:
Der Leib wird ruhen auß in seiner Ruhe-Statt.
Die aber / welche sind in Trauer-Stand gesetzt/
Erquicke Gottes Trost! der höchste schütze Sie/
Biß Sie einst Jesvs dort im Himmels-Saal ergetzet!
Es bleibt doch diese Welt ein Zelt voll Angst und Müh'.⁸
(Petrus Wolf / Gymn[asii] Cor[onensis] Lector)

⁸ A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 53/ VI. 15. A versrészlet fordítása: „Helyesen nevezhetjük e világot egy sirató sáturnak / Ádám bukása a nem jókat tömegével maga után húzza. Nem szokott a balszerencse tüze hol itt hol ott perzselni / olyan

A földi élet – ahogy a fentiekben is láttuk – nem állhat megpróbáltatások nélkül. A példaképek állítása a helyes életre való biztatás eszközei. Ez még hangsúlyosabban jelen van azokban a versekben, ahol a gyermekhalál az írás kiváltó oka. E versek tanítása mögött ott van a keresztényi gondolat: minden rossz a nagyobb jó érdekében jelenik meg a világban. Ezért sem szabad feladni. Még az asszonyoknak vagy a szülőknek címzett írásokban is gyakorta olvashatunk tanításokat, helyes életre való buzdításokat.

[...] Wie wenn Er denn noch einst ein Trauer-Stunde giebet/
 Muß da vergessen seyn des Höchsten Gütigkeit;
 Wie wenn Gott liebet noch/ wie Er vor dem geliebet;
 So lang das Glücke blüht / ist gut ein Christ zu seyn;
 Wenn aber Vnglück inzwischen uns umringet /
 Da sieht man wer ein Christ.
 [...]
 Gott hat geprüftet Euch / und ietzo wollen sehen /
 Ob Ihr / wie sonst / noch ein Kirchen-Beyspiel seyd.
 Kurtz: Selig ist wem so / wie Eurem Kind gescheen.⁹
 (M[agister] Valent[inus] Greissing)

A versrészlet az egyén befelé fordulását mutatja. A szerző felhívja a figyelmet a világi élet hiúságaiban rejlő veszélyekre és arra, hogy az evilági örömök hajszolása romba dönti az igaz keresztény életét. Az említett vers utolsó sora pedig jó példa a halotti búcsúztatók tanítási szándékának illusztrálására is, mely-

helyen / ahol a jószerencse virít / ámde hol Krisztus van / ott található a kereszt és a szenvedés / és a sírás a keresztényi jegyek. / Aki a nevetést választja / téves örömeket választ. Az nevet / aki a világot választja. Egyedül az igaz keresztény tudja, hogy a keresztre küldik / mert ez a kehely az ő próbatétele. Hiszen, akit soha nem szokott szerencsétlenség szorítani / a mélységből az Úrhoz nem kerül / Dáviddal kiált. Mit talált a nagy fájdalma előtt Draud asszony az Ő keresztjében / amelyet ő mindenütt hordozott! Végül kemény tartását legyőzte a betegség: a test elpihent nyughelyére. Ám akik a gyászolók lettetek / üdüljete fel az Isten vigasztalásában! a legfőbb támogatás Ő / amíg Ő egykor Jézus ott az égbe felvett. Ez a világ azonban még félelemmel és fáradtsággal teli sátor marad.”

⁹ A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 51/ II. 1. A versrészlet fordítása: „Mi volna, ha Ő még egyszer egy gyászórát adna / a legfőbb jószág létét kell ott elfelejteni; mi volna, ha az Isten még szeretne / miként Isten előtte szerette őt; Ameddig a boldogság virágozik könnyű jó kereszténynek lenni, ha azonban szerencsétlenség ér bennünket, akkor látszik, ki is az igaz keresztény. [...] Próbára tett benneteket az Isten, így akarja látni, hogy vajon még mindig az egyházunk példamutató tagjai vagytok-e. Röviden: Boldogok, akikkel ugyanaz történt, mint a ti gyermeketekkel.”

lyel a szerző kiemeli a lényegét: „Röviden: Boldogok, akikkel ugyanaz történt, mint a Ti gyermeketekkel.”

A nyomtatványban szereplő gyermek szülei, Marcus Draudt (1625–1706), barcaföldvári (Feldioara, Marienburg) lelkész, valamint Martha Draudt (?–1704), Johannes Greissing lánya, akinek az unokatestvére volt a vers szerzője.¹⁰

A művek alapján az Istennel való kapcsolatukra is találunk utalásokat. A következő versrészlet ismét az idézett güstrowi nyomtatvány verséből származik:

Damit sich müssen die betrübten Eltern trösten
Vnd ihren Willen fein in Gottes Raht ergeben
Mit Hiob sagen auch / ditz hat gefallen Gott /
O Jesu stärck uns doch in dieser Trauer-Noht.¹¹
(Henricus Neusenius, Pastor Levetzoviensis in præfectura Gustroviensi)

Egy másik példa, Johannes Chrestels, Brassó város titkárának és Asnath Mederus, a tekintélyes Mederus család egyik nő tagjának a 7 éves gyermekük halálára írt latin versrészletéből:

[...] Haec est illa dies, mea qui lugubria sumo
Sed fiat! quoniam sic placuit Domino.¹²
(Georgius Vaad Schön Ora[tor])¹³

A vallásosság alapja a hit, ezért az előbbieken említett motívum igen gyakori a halotti búcsúztatók verseiben. Valentinus Greissing a gyászon túl a mindenkori feladatunkra is emlékezteti a városiakat: ne halogassák, hanem tegyék meg amit meg kell tenniük és a többit bízzák a gondviselő Istenre.

Nun / nun / das Kind ist hin! Wir aber bleiben hier
In diesem Jammer-Thal¹⁴ / so lang es GOtt gefället.

¹⁰ JEKELIUS Erich, *Genealogie Kronstädter Familien*, Kronstadt, [Kézirat], 1965, III, 198–210. Jelzete: Archiv der Honterusgemeinde Kronstadt, IV. F 57.

¹¹ A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tq 135. 16. A versrészlet fordítása: „Ezzel kell vigasztalódnunk a gyászoló szülőknél, S akaratukat Isten kezébe helyezni, Jóbbal mondjuk mi is, így tetszett Istennek. Ó, Jézus, erősíts meg bennünket ebben a nagy szükségben!”

¹² A kézirat mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 51/ I. 31a. A versrészlet fordítása: „Itt van az idő, amikor a gyászruhám felöltöm. De legyen így! Mert így tetszik az Úrnak.”

¹³ Brassói szónok.

¹⁴ A kifejezés utalás a 23. zsoltárra: „Ha sötét völgyben járok is, nem félek a bajtól, hisz te velem vagy.”

Ach! daß doch Jeder mögt ob achten sein Gebühr /
 Vnd dann das übrige GOtt lassen heimgestellt!¹⁵
 (M[agister] Valent[inus] Greissing, Rector)

A vers Asarela Mederus, brassói titkár és Anna Töppelt 4 éves lányának 1692. április elsején bekövetkezett halálára készült. A vers szerzője egyúttal a gyászoló apa féltestvére volt.

Gyakran megjelenik a mennyzságról alkotott elképzelésük is, ahol öröm van, nincs szükölködés, vagy bárminek is hiánya, és ahol az angyalok hangosan énekelnek:

Ein besser Vaterland Herr CRAUSER ist geworden.
 So ihm sein Jesus theur durch Blut und Todt erworben /
 Er hin gereiset ist / da Freude überall
 Vnd da die Engelein singen mit grossem Schall.¹⁶

Egy másik példa szintén Johannes Chrestels és Asnath Mederus gyermekének emlékére írt halotti búcsúztatóból:

Ich bin in einem Orth, da nichts mir gebricht
 Da Jesus reichlich mich erquickt speist und trenckt.
 In diesem Trauer Got[t]s! Er wird ewer Freude seyn
 In euren Kümmernis ; und wenn es trüb hergehet.
 Wird er euch wonnen bey und mindre jede feinAde! Ich fahre fort! Lebe
 wohl biß Ihr mich sehet.¹⁷
 Simon Roth Mariævall[ensis]

Végezetül megfigyelhető, hogy mindig jelen időben írnak a túlvilági élet boldogságáról, ahol már nincs semmiben sem hiány. A földi élet említése kap-

¹⁵ A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 51/ II. 4. A versrészlet fordítása: „Most, most, a gyermek oda! Bár mi még itt maradunk ebben a síralom völgyben / addig, míg Istennek így tetszik. Ó! csakhogy mindenki akarja, hogy figyeljen a jussára, és úgy az Úr ítéletére bízza magát!”

¹⁶ A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tq 135. 16. A versrészlet fordítása: „Crausen úr egy jobb hazába került. Így megkapta Jézus drága vére és halála által az országot, Ahová elutazott. Ott mindenütt öröm van, s az angyalok hangosan énekelnek.”

¹⁷ A kézirat mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 51/I. 31.a A versrészlet fordítása: „Én egy olyan helyen vagyok, ahol nem szenvedek semmiben hiányt. Ahol Jézus gazdagon felüdít, etet és itat, ebben a gyászoló Istenben. Ő lesz az örömtök a szomorúságotokban; és ha ez szomorúan végbemegy, ő veletek együtt vesz részt és hogyha ez bekövetkezik Isten veled! Eltávonom! Jól éltek, amíg ti engem láttok.”

csán azonban mindig csak az eljövendő boldogságról olvasunk. Jellemző az is, hogy az evilági élet mintájára képzeltek el az Isten országát is, ahol Jézus gazdagon etet és itat bennünket. A következő nyomtatvány kibővíti a képet azzal, hogy a mennyekben, ahol mindannyian együtt vagyunk, nincs többé háború, hanem az örök béke ragyog. A vers szerzője Johannes Mankesch (1660–1690).¹⁸

Indessen ist Er da / wo alle Seelen leben /
Wo Krieg ist eingestellt und ew'ger Friede scheint /
Wo keine Leuchen [sic!] sind. Drumb wollt Euch nur ergeben
Dem neugebohrnen Trost / dem rechten Witwen Freund.¹⁹
Johann[es] Manckesch
S[acro] S[anctae] Th[eologiae] Stud[iosus]

Összegzés

A bevezetőben feltett kérdésre, miszerint az alkalmi nyomtatványok műfaján belül kaphatunk-e valamilyen képet a brassói szász nők vallásosságát illetően, határozottan pozitív választ adhatunk, annak ellenére, hogy sokszor nehéz különválasztani a társadalom tagjainak személyes vallásosságát egymástól. Könnyen belátható, hogy nem lehet teljesen elvonatkoztatni a városi közösségtől e forrástípuson belül, ha elsősorban számukra (a gyászoló tömeg részére) íródtak. Ezért a legtöbb megállapításunk az általánosság szintjén marad. Ugyanakkor, véletlenszerű gyakorisággal, de helyenként egy-egy adott személyre vonatkozóan is találhatunk vallásos elemeket a vizsgált költeményekben. Többet egymás mellé állítva pedig pontosabb kép alakul ki Brassó városának kora újkori vallásos életéről.

A hölgyek szempontjából vizsgálva az erdélyi szász alkalmi nyomtatványok műfaját, megállapíthatjuk, hogy kivétel nélkül minden esetben a már ismertségre szert tevő férfiak (lelkészek, tanárok, vagy a város irányításában szerepet vállalók) kapcsán készültek a korábban ismeretlen hölgyekről is a

¹⁸ Életéről keveset lehet tudni. 1676-ig Mankisch néven is ismert. 1683-tól tanult a wittenbergi egyetemen, ahol 1685-ben írta meg filozófiai és teológiai témájú disputációját. 1686-ban verse is jelent meg (RMK III. 3267, 3374, 3415).

¹⁹ A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 51/ II. 2. A versrészlet fordítása: „Közben Ó ott van / ahol minden lélek él / Ahol a háború megszűnt és az örök béke ragyog / Ahol nincsenek holtak. Ezért akart nektek csak engedelmeskedni az újjászületett vigasznak / igaz özvegy barátoknak.”

megemlékezések. Láthattuk, hogy általuk egyúttal információkat szerezhettünk a város közösségéről is. Csupán az említett néhány vers szerzőjéről is azt tapasztalhattuk, hogy rokoni kapcsolatban voltak az adott személyekkel. Az elhunytak azzal, hogy kivétel nélkül a városi elithez tartoztak, Brassó vezető rétegének életmódbeli jellemzői is árnyaltabbá válnak. Éppen ezért a legfőbb szándékom az volt, hogy bemutassam a szövegekben rejlő lehetőségeket, illetve, hogy ráirányítsam a figyelmet erre a kevésbé kutatott forráscsoportra. Tanulmányozásuk korábban valóban nem ismert eredményeket ígérnek.

A brassói nők vallásosságáról megtudtuk, hogy hitükkel áthatva viselték a szenvedéseiket, felajánlva keresztjüket az Istennek. Az evilági létről nem voltak pozitív véleménnyel, hiszen mindenhol a háború lehetőségét, jajveszékelést és a szomorúságot látták. Ezzel szemben az Isten országában minden tökéletes és örökkévaló, az angyalok éneke zeng és nincs seholy éhség, sem fájdalom. Helyenként erkölcsi útmutatásokat is megfogalmaztak, vagy azt láttuk, hogy példaképként mutatták be az elhunytat. Ezek miatt a személyes vallásosság előmozdításának fontos eszközeiként is tekinthetünk ezekre az írásokra.

Munkám további kutatást igényel. Véleményem szerint érdemes volna a későbbiekben lajstromba venni a házasság alkalmából készült írásokat is, valamint az alkalmi nyomtatványok bevonásával több régi magyarországi város férfi és nő tagjaira kiterjeszteni a lelkiségtörténeti kutatást. Írásommal is ehhez a célhoz igyekeztem közelebb jutni.

A felhasznált kéziratok és nyomtatványok

1.

Tröstliche Zuschrift an die hochbetrübten Eltern und sämptliche Freunde des WohEhrendesten und Wolgelehrten H[err]n. JOHAN Krausen / Bürtig von Cronstadt aus Siebenbürgen / der Heiligen Schriffe beflissenen : Als nach frühzeitigem aber sehligem intrit desselben erblassterer Cörper Christlichem Gebrauch nach den 6. Septembris lauffenden 1665. Jahrs / in der Kirchen zu Altkahlen beygesetzt ward. Gesetzt von hertzlich mitleidenden guten Freunden. Güstrow / Gedruckt bey Christian Scheppeln. A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tq 135. 16.

2.

Letzte Ehren-Bezeugung / Der weyland Edlen / viel Ehr- und Tugendsamen Matronen / Fr. Marthæ gebohrnen Greissingin Des Edlen / Nahmhafften / fürsichtigen und Wohlweisen Hn. Georgii Dravdt, höchstverdienten ältern Hn.

Richters bey unser Kron-Städtischen Respublic, gewesenen Ehe-Liebsten. Als dieselbe nach viel-jährigem Bett- Lager und abgewechselter Leibes Vnpäßlichkeit / selig im Herrn entschlief / den 7. April / des ietz-lauffenden 1687ten Jahres / Ihres Alters im 54. Jahr / 5. Monath / 19. Tage. Vnd darauff den dritten Tag nach gehaltener Leichen-Predigt / in der grossen Pfarr-Kirchen / bey volckreicher Versammlung beerdiget wurde. Zur Bezeugung schuldigster Condolentz / abgestattet von Nachgesetzten. Kron-Stadt / bey Michael Herrmann / druckts Nicolaus Müller. A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 53/ VI. 15.

3.

Christ-Schuldigste Trost-Schrifft / An den Groß-Achtbaren und Wohl-Ehrwürdigen Herrn Marcvm Dravd. Treuffleißigen und im Geist sehr eiverigen Predigern / bey der grossen Pfarr Kirchen in Kron-Stadt: wie auch an die Edle/ viel Ehr- und Tugendsame Frau Martham geborne Greissingin / Beyde ietzo höchst-betrübte Eltern wegen der allzufrüh erblassten Bindheit Des Knabens Martini Als derselbe Den 30. Dec. des ietzt zum ende lauffenden 1681. Jahres / seines alters 3. Jahr und 2. Monat / dem befürchtenden Trübsaal entrissen wurde. Zu Bezeugung der Schwägerlichen Condolentz / außgefertiget von M. Valentin Greissing. Gedruckt zu Kron-Stadt / in der Herrmannischen Druckerey. A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 51/ II.

1.

4.

Letzte Ehren Bezeugung Dem weyland Wohl-Ehrenvesten/ Achtbaren und Wohlgelehrten/ Herrn ASARELÆ MEDERO Der Beyden Rechten embsigt beflissenen/ Als derselbe Nach s. Jährigen glücklich volbrachten Reyse durch Türckey / Vngern / Polen / Teutschland / Holland / Engelland / Italien / und Franckreich / und darauff Fast Dreyjährigen höchst gewünschten Beheurathung mit der viel Ehr und Tugendsamen Fr. ANNA gebornen TÖPPELTIN, Endlich / nach dem Er 14. Tage land Betlägerig gewesen / sanfft und selig mit gutem Verstand den 18. Decemb. umb 10 Vhr ohngefähr Abends entschlief. Seines Alters 29. Jahr und 4 Monat Auß schuldigster Condolenz abgestattet von Nachgesetzten. [1689]. A nyomtatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 51/ II. 2.

5.

Als Das Zarte und Hoffnungs-volle Jungfräulein MARGARETA Des weyland Edlen / Achtbaren und Wohlgelehrten H[err]n ASARELÆ MEDERI, I[ur]ius V[er]triusque Cand[is] hinterlassenes Kind und einziges Töchter-

lein / den 1. April / dieseslauffenden 1692. Jahre / Abends umb 7. Vhr / sanfft und seelig entschlief / seines Alters 4. Jahr / weniger eines Monats / Vnd den dritten Tag darauff zu seinem Ruhe-Kämmerlein in volkreicher Begleitung / mit Christ-üblichen Ceremonien beygesetzter ward / Sollten und wollten hiemit ihre hertz-schmerzliche Condolentz abstaten Nachgesetzte. A nyomatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 51/ II. 4.

6.

Dum summae expecta[tio]nis Puer SAMUEL Circumspecti quondam ac Doctissimi Viri D[omi]ni JOHANIS CHRESTES Reipub.[licae] Patriae Secretarii meritissimi item Ornatissimae ac Pudicissimae Foeminae D[omi]nae ASNATAE MEDERIANAE Filiolus unice dilectus. Placide in Domino obiret ipsa 3tia Mart.[ii] An[n]o 1691. anno[rum] nat[us] 7. demptis 4 mensib[us] ac tertio abhinc die corpusculum ejus in Basilica nostra terrae mandaret[ur] et Singularem suam : [sympatheian] quoque poterant modo testari voluerunt. SEQUENTES. A kézirat mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 51/ I. 31a.

7.

Schuldigste Trauer-Bezeugung / Ob dem schmerzlichen Ableben Der viel Ehr- und Tugend-belobten Fr. Agneta Rosenauerin / geborne Honigbergerin / Als derselbe Nach 3. tätiger continuierlicher Niederlage den 9. Juli dieses lauffenden 1694. Jahres / Abends umb 5. Uhr / auff vorhergehende wohlgefasste Bereitschaft / in ihrem Erlöser sanfft und seelig verschieden / Ihres Alters 56. Jahr / und den dritten Tag hernach dem Leibe nach / bey Christ-üblichem Leichen-Gepränge / in der grossen Pfarr-Kirchen beerdiget wurde. Mitleydigst abgestattet von Nachgeseßten. Kron-Stadt / in Lucae Seulers M.D. Druckerey / druckts N. Müller. A nyomatvány mai lelőhelye: AHK IV F1 Tf 51/ II. 45.

NAGY LEVENTE

„*Merő labirintus sokképpen ez az papok dolga...*”

(*Lorántffy Zsuzsanna vallásossága és egyházpolitikája*
egy kiadatlan levele alapján)*

A levelet, melyről az alábbiakban szó lesz, Lorántffy Zsuzsanna 1655. április 25-én írta Sárospatakról a pozsonyi országgyűlésen lévő követéhez, Klobusiczky Andrásához.¹ Az utóbbi időben ez az országgyűlés elsősorban mint nádorválasztó diéta került az érdeklődés homlokterébe. Ekkor választották nádorrá Wesselényi Ferencet úgy, hogy a nádori terveket dédelgető Zrínyi Miklós még a jelöltek közé sem került. Zrínyi nádori aspirációit Lorántffy Zsuzsanna fia, II. Rákóczi György is támogatta, aki nagy csalódással vette tudomásul Wesselényi győzelmét. A nádorválasztási küzdelmek és a hozzájuk kapcsolódó publicisztika- és propaganda-kampány az országgyűlés egyik legfontosabb és legréjtélyesebb eseménye lett.² Nem csoda hát, ha elterelte a figyelmet az országgyűlés másik fontos napirendi pontjáról, a vallásügyi kérdésekről. Lorántffy Zsuzsanna szóban forgó levele ezekkel áll kapcsolatban.

Az országgyűlésen erőteljes puritánus-ellenes hangulat uralkodott még a protestáns követek körében is. Barna György, Abaúj vármegye követe, például 1655. május 2-i levelében, ezt írta:

Attól félek, hogy ez nyughatatlan versengő és magok elméjén járó s abban bizakodó neotericusok ezt az mi isteni dicsőség terjesztésében buz-

* A tanulmány az OTKA 111871. sz. pályázat támogatásával készült.

¹ MNL, MOL, E 190, Archivum Familiae Rákóczi, 6881. sz., fol. 31r–34v.

² PÉTER Katalin, *Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról*, Századok, 1972, 642–663; S. LAUTER Éva, „*Modus observandus...*”: *A 17. századi magyar nádorválasztások rendje = Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Bp., L'Harmattan, 2008, 187–207; VÁRKONYI Gábor, *Wesselényi Ferenc nádorrá választása = Mindennapi választások: Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter, Bp., 2007, 103–105; SZABÓ Péter, *Jelkép, ritus, udvari kultúra: Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*, Bp., L'Harmattan, 2008, 248–278; KÁRMÁN Gábor, *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után*, Bp., L'Harmattan, 2011, 276–285.

gó kegyelmes fejedelemasszonyunkat is valami alkalmatlanságba ne hoz-
zák, kitől Isten oltalmazza ónagyságát.³

Míndezek ellenére az országgyűlésen nem hogy nem született elítélő határo-
zat a puritánusokról, de ügyük még csak napirendre sem került. Ebben minden
bizonyal Lorántffy Zsuzsannának volt a legnagyobb szerepe. Ezt bizonyítja az
itt elemzett levélben bemutatott eset is. Zebegényi János (abaúji esperes), a
puritánus-ellenességéről híres Tolnai Dali János tanártársa 1642-ben írt egy
supplicatiót, melyben többek között ez állt:

[...] hogy ezek a mi prédikátorink az három recepta religio helvetica
confessio ellen cselekesznek, mert az innepeket el akarják rontani, az ke-
resztséget el akarják rontani, az prédikátorokat helyekből kitudván, ma-
gokat helyhezttették helyekben.

Zebegényi azt kérte a vármegyétől, hogy az küldje fel követeinek az ő
supplicatióját, amit aztán a követek vigyenek az országgyűlés elé, ráadásul úgy,
hogy a fejedelemasszonyt ne is értesítsék az erről. Az abaúji követek azonban
nyomban felkeresték Lorántffy Zsuzsannát, és végül úgy döntöttek, hogy nem
küldik fel Zebegényi panaszait Pozsonyba.

Milyen vallásos érzület vezérelhette a mindennapok egyház- és vallásügyi
döntéseinek meghozatalában a fejedelemasszonyt? Vajon mit és mennyit érthe-
tett meg kedvenc prédikátorainak írásaiból? Valamennyit bizonyosan, hisz
másképp nem pártfogolta volna őket. Az alábbiakban Tolnai Dali egyik vitaira-
tának rövid elemzésével szeretnék valamilyen mértékben válaszolni a fenti kér-
désekre. A Váci András ellen írt, a *Dáneus Ráca-I, azaz a Miatyánk felől igaz
értelmű tanítóknak magok mentsége* [...] c. könyvét Tolnai „az öregbik fejedelem
asszonynak parancsolatjából” adta ki.⁴ Tolnai számára az egyik alapvető fe-
szültség az volt, hogy nem lehet visszahozni azt, ami Krisztus idejében volt. Így
például, a *Miatyánk* esetében sem tudjuk pontosan megmondani, hogy azt mi-
kor kell és hogyan mondani. Ráadásul a Máté és a Lukács által közölt *Miatyánk*
szövege is eltér (Mt 6, 6–15; Luk 11, 1–4). Lehetetlen tehát eldönteni, hogy ki-
nek van igaza a *Miatyánk* használatát illetően. Nyilván ez egy frusztrált helyzetet

³ SZILÁGYI Sándor, *Az 1655-iki pozsonyi országgyűlés történetéhez*, Történeti Lapok, 2(1875),
133. – Lásd még: ZSILINSZKY Mihály, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai*, III, Bp.,
Magyar Protestáns Irod. Társ., 1893, 108–122.

⁴ TOLNAI DALI János, *Dáneus Ráca-I, azaz a Mi-atyánk felől igaz értelmű tanítóknak magok ment-
sége Váci-Andrásnak usorás vádja és szídalma ellen Tolnai Dali János munkája által* [...], Sárospa-
tak, Renius György, 1654 (RMNy 2550).

eredményez, melyet valahogyan fel kellett oldani. Tolnai Alstedre hivatkozva vélte megtalálni a kiutat:

Nem kell ugyan e' szókkal mindenkor élnetek, úgy hogy e' forma mellől el nem mehetnétek [...].
Mert nem a' szókbán, hanem a' dolgokban adom néktek ezt a' jól imádkozásnak a törvényét ⁵

Egyszóval a szavak csak formák, ahogy a *Miatyánk* is, melyet szabadon felhasználhatunk a saját imádságunk megalkotásában. Tolnai az egyénre önálló munkát ró, hisz azt mondja, mindenki saját személyére szabottan alkossa meg a saját imádságát és könyörgését. Ez az imitáció lehet tökéletes és szó szerinti reprodukciója a *Miatyánk*nak (ezt javasolja Tolnai a tudatlanok és erőtlének számára, akik megbotránkoznának azon, ha eltérnének a Krisztus által mondott szövegtől), de lehet a krisztusi *Miatyánk* szabad újraírása is, mely az imádkozó lelkiállapotához igazodik. Az imádkozó a *Miatyánk* anyagát felhasználva saját imádságot hoz létre, melyben saját lelkiállapota fejeződik ki. Ezt javasolja a gyakorlottaknak és a tudósoknak.

A matéria, ami a formában benne foglaltatik nem más, mint a legfőbb jó. És mi más lehetne a legfőbb jó, mint maga az Isten, a vele való lét. Az imádság célja, „fő vége” tehát Isten dicsősége. Ha az imádság matériája, tartalma a legfőbb jó, mely az emberi „lelki készségben” található, akkor a legfőbb jót, azaz Istent, Tolnai a legellenőrizhetetlenebb helyre, az egyén lelkébe helyezi. Ha pedig az abszolút igazság az egyén lelkébe helyeztetik, akkor nyilván megszűnik abszolútnak lenni. Valami azért igaz, mert az én lelkiismeretem azt mondja, ha azt megtagadom, lelkiismeretem ellen véték (meghasonlok magammal). Épp ezért lelkiismereti meggyőződésében senkit sem érhet kényszer. Ezt még az ortodoxus fejedelem, maga Rákóczi György is vallotta: „nagyságodat lelkiismeretiben nem üldözzük, mert nem hogy édes anyánkén, de egy legkisebb rend lelkiismeretiben sem akarunk uralkodni” – írta anyjának.⁶

A Tolnai gondolatmenten alapján fentebb leírt helyzetre három válasz lehetséges: 1. az erőszak: az én igazságom legyen mindenkié – ebből lesz a vallásháború, de ez Erdélyben és Magyarországon nem szokványos, még akkor sem, ha az erőszakra való buzdításra vannak jelek. 2. a megegyezés, és egy megengedő álláspont képviselése: ezt vallja Tolnai, de azt követi a fejedelemasszony is, sőt sok esetben még II. Rákóczi György is. 3. a mártírium: az én igazságomat úgy

⁵ *Uo.*, 31–32.

⁶ *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése*, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., Ráth, 1875, 505.

állítom be, hogy azt folyton üldözik, de én azt meg nem tagadva kész vagyok azért meghalni is. Lorántffy Zsuzsannának épp ez a levele bizonyítja azt, hogy a fejedelemasszony hajlamos volt arra, hogy az ortodoxus prédikátorok, eseperek és püspökök részéről jövő bosszantásokat úgy élje meg, mintha vallásától akarnák őt megfosztani:

Ide alá az a híre, hogy csak azért boszontnak annyira bennünket, hogy bosszúságunkat elunván, vallásunkat megváltoztatnók. Oltalmazzon Isten attul, hogy abban csak egy szikrányi is megváltozzék, mert Christus mondja, Moises székiben ülnek, de ne higgyétek szavokat, mi is cselekedeteket nem javaljuk, de vallásunkat meg nem változtatjuk.

Ez így nyilván erős túlzás volt, hisz Lorántffy Zsuzsannát senki sem kényserítette vallása megváltoztatására. Hogy a fejedelemasszony mégis miért így élte meg a puritánusok érdekében kifejtett tevékenységét, csak további kutatások során tisztázhatjuk. Ahogy azt is, hogy a 17. századi protestáns mártírológiában milyen szerepet szánhatunk a fejedelemasszonynak.⁷

Függelék

[31r] Generoso nobis honorem salutem cum favore nostro!

Ez elmúlt csütörtökön érkezvén étekgogónk Helmezcze hozzánk, meghozta az kegyelmed 18 praesens írott levelét, melyből értjük, hogy az minemű gravaminákat kegyelmetek őfelségének beadott volt, arra lett őfelsége választélenül. Contentusok nem lehetvén kegyelmetek újobban requirálta, és arra még válasz nincsen, melyeknek páriját is elvettük. Az után mi válasz lészen kegyelmeteknek elhittük jó alkalmatossággal megmutatja az idő. Az követek, hogy elunatkoztanak, nem remélhetvén tovább való késedelmek után is semmi jó választ, az mivel hittük, mindazonáltal az míg kegyelmeteknek módja lehet az dologban azon legyen, hogy ne kellessék kegyelmeteknek jó végzés nélkül alájűni.

⁷ A Lorántffy Zsuzsanna vallásosságáról és kegyességéről írt tanulmányok nem említik a fejedelemasszony mártírológikus nézeteit: PETRÓCZI Éva, *Lorántffy Zsuzsanna és Medgyesi Pál = Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna: Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, [Rákóczi Múz.], 2000, I, 115–129; BALOGH Judit, *A Praxis pietatis megjelenési formái Lorántffy Zsuzsanna levelezésében = Uo.*, 327–337; DIENES Dénes, *I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna bibliás kegyessége = A bibliás Rákócziak*, szerk. MONOK István, HAPÁK József, Bp., Kossuth, 2006, 97–103.

Az ide alá való veszekedés felől is írja kegyelmed, hogy most bár ne volna, hogy abból okot ne vennének oda fel is ellenünk való persecutióra, de nem hogy attul megszűnnének, sőt inkább naponként áradásképpen nevelkedik ezek a prédikátorok között a nagy bosszúból való igyentlenség. Ennek előtte megírtuk volt kegyelmeteknek ez a lizskai esperes minémű ok nélkül, s igaztalanul citálta volt Medgyesi, Tolnai, Keresztszegi és Lippai urakat, az melyből mi következett, s micsoda procesussal meddig ment az dolog az includált írásokból kegyelmed megértheti, mivel mi mind az két rendbéli citatiókat s arra való resolutiókat, megküldöttük, annak utána minémű declaratiónak alkalmatosságával küldtük nemzeti Bánzi Márton uramot és ő kegyelmével együtt Tolnai János és Lippay Sámuel urakat az lizskai gyűlésben követségben, s nem az citatióra. Ím kegyelmednek az declaratiót is írva küldtük az hova őkegyelmek elismerten mint írták, és mi véggel mentek emitt ki, azt is leírtuk s elküldtük. Mi pedig gondolván s tartván is a prédikátoroknak ilyen végezésektől, hogy ezeket a citátusokat priválják tiszteltül (aminthogy anélkül is ugyan meglett), azért nem akartuk úgy bocsátani mint citatióra, de ott meg sem hallgatták az declaratiót, sőt micsoda illetlenül beszéllett, azt is megértheti kegyelmed, holott mi is őkegyelmeknek csak annyiban böcsüljük [31v] az mennyiben Szentírás szerint tartozunk.

Az mikor mi innét Helmezcze akartunk menni, úgy mint kedden, az nemes Abaúj vármegye bocsátotta volt böcsületes követit hozzánk, úgy mint nemzeti Pongrácz Kristóf viceispán, Kormos Ferencz, Udvarhelyi György és Szokolay Boldizsár urakat, jelentvén őkegyelmek által, hogy noha Zebegényi uram úgy találta meg őkegyelmeket, hogy mindjárt írjanak oda fel levő becsületes követ atyafiaiknak supplicatiójában beadott panasziról, melyek ezek voltak, hogy ezek a mi prédikátorink az három recepta religio helvetica confessio ellen cselekszenek, mert az innepeket el akarják rontani, az keresztséget el akarják rontani, az prédikátorokat helyekből kitudván, magokat helyeztették helyekben, annak felette perest nem akarnak ismerni, az régi szokás ellen mindent felfordítanak, az imádságot elhagyják, az mely mind régi hazugság, kívánván ezek ellen való oltalmat a nemes vármegyétől, hogy oda fel írának felőle, sőt az dolgot mi ellönkben ne is bocsátának, mindazonáltal a nemes vármegye, azon kívánságnak helyt nem adván, találta azt jobbnak és helyesebbnek, hogy elsőben hozzánk küldvén az mi mentségünket is megértse, az melyet mi is kedvesen vettünk, s kívántuk is őkegyelmek által a nemes vármegyétől, hogy azután is, ha mi oly dolgokról őkegyelmek ellenünk requirálnak, ne adnának hitelt az olyanoknak, addig míg az mi mentségünket is meg nem hallgatnák.

Kihez képest osztán asztalhoz ülven, s már akkor Tolnai és Lippay urak is asztalunkhoz hivatalosok lévén sokat beszélgettünk, s Tolnai uram declarálván is voltaképpen az dolgot, megegyeztenek őkegyelmek akkor rajta s eszekben is vették, hogy nem úgy vagyon az mint requiráltatták, kihez képest mi is meghagytuk volt Báncki és Tolnai uraknak, hogy az lizskai gyűlésben leendő dolgokat Abaúj vármegye gyűlésében is ugyan onnét elmenvén (mivel az mely nap Liszkán volt a gyűlés, másnap Göncön volt) proponálják és a declarációt is elolvassák, az hol is mint procedáltak az dologban, kegyelmed megértheti. Úgy látjuk ugyan Abaúj vármegye által akartak minket megejteni, s az Úristen mely csudálatoson azokban munkálkodván, kedvek nem tetszett benne. Meg azt is mondotta Zebegényi uram, hogy Tolnai uram erővel a tarcaliaknak akarátjuk ellen ment volna közikbe tanítani, holott abba immár kegyelmed elégségesképpen és valósággal tudja, hogy mégis penig Göncön hitták Tolnai uramat az tarcaliak.

[32r] Az mint az tokaji udvarbíró nekünk értésünkre adta az lizskai gyűlés előtt az tokajiak is két embereket bocsátották volt hozzánk, akarván tőlünk Verécki uramat oda kívánni, s mi ugyan nem is tartottunk volna ellent benne, de azokat is esperes uram nem bocsátván hozzánk oda hivatta Verécki uramat Liszkára, s ott őkegyelme mentegetvén magát, hogy beteges állapotja miatt reá nem érkezhettek, akkor forralták azt, hogy Váczynek adjanak hivatalt, s amint értjük érette is küldöttek, holott nem Tolnai urammal való dolgáért, hanem mi ellenünk való méltatlan vádjáért deponáltatott, de ám lássák, mi egyáltajában nem fizetünk nekie, s mi prédikátorunk nem is léssen, meg is írtuk neki, csak ebből is megtetszik, hogy ezek az esperesek, csak mind bosszúból cselekszik ezt mirajtunk.

Ezeket penig a mi prédikátorinkat, noha immár eltiltották a prédikátorságtul, mindazáltal mi helytelennek és igaztalannak ismervén ez aránt való cselekedeteket, csak prédikáltatunk velek, s meglátjuk mi ki vonja ki őket, avagy esperes uram teszen róla, mivel nem igazán cselekedtek, csak magok bosszúját űzik. Meg úgy halljuk a városiakot is eltiltották reá ne menjenek predikációjokra, hiszen Isten ellen való gonoszságok ez azoknak a papoknak. Ez dolgot penig, úgy látjuk, a prédikátorok el nem igazítják, s mi is lelkünkismereti ellen az helvetica confessio mellől el nem mehetünk, valamit rendelt Isten felőlünk, de abban mi azmint kegyelmednek is megmondottuk minden tehetségünkkel meg akarunk maradni. Ha azért kegyelmetek is aránza az ott fenn levő vármegyék böcsületes követivel kellene egy öszvegyűlésben kegyelmeteknek errül consulálkodni, és amint immár kegyelmetek is derekason érte az dolgokat, ahhoz ké-

pest valami jó igazítást az dologba tenni, ezért tudjuk, hogy fegyverhez nem nyúlnak, ezek penig a prédikátorok el nem igazítják, mert az méltó declarációkat is nem admittáltak. Azmint értjük, penig, onnét fejül is vagyon derekas biztatások, és izgatójok Bocskai uram, s Farkas László urak, akiknek leveleket olvastatták is Bánczi urokkal, amint referáltak.

[32v] Újlaki uram dolga felől is ír kegyelmed. Szintén tegnap vala nálunk, mentegeti most is magát, kívánván, hogy írának újobban fiunknak mellette. Mi írtunk is, hogy legyen jóakarattal, Isten adjon oly elmét, amely által mind abban, s mint más dolgokban tudhasson igazat ítélni, most ugyan maga megyen be. Nagy Mihály Ádám dolga csakugyan nem lehetett volna méltán, mert ha a mi jobbágyunk más ember szolgálja, nem foghatjuk meg esztendeje eltelése előtt, ígérte ugyan, amint értjük, hogy vissza fogja adatni, hogy esztendejét kitöltse szolgálatunkba, de ha más jobbágyát kaphatjuk csakugyan azzal fogjuk kitölteni az másiknak esztendejét, mert ha mi azt nem cselekszük mások se cselekedjék törvénytelenül. Az másfél száz aranyat, hogy megadták akarjuk, de mi azt kegyelmeknek Zákány urammal küldtük, ezért tudósítson kegyelmed bennünket, ha magok között osztotta el, vagy mindnyájan közönségesen.

Az ledniczi udvarbíró dolgát kegyelmed tudhatja, az oda való embereket mi nem ismerjük, s ahoz képest rendelést is nem tudunk tenni, hanem Isten kegyelmedet jó véggel aláhozván, és arra betérven az mit legjobbnak ítélt abban is elhisszük azt fogja követni, minthogy odatalálnak, avagy tudnánk rendelni, de még itt is nincsen udvarbíránk; Dési Jánost hívtunk vala ide, de azzal mentegeti magát, hogy ő számadásra nem alkalmas, mi penig anélkül nem akarjuk semmi szolgálatját, kihez képest már ugyan vagy Galgóczit, vagy mást ugyan állatnunk kell, mert anélkül nem lehetünk, mert elhisszük kegyelmednek is vagyon gondja mikor tiszt nincsen itt, s nekünk is vagyon, de ha egyedül kell viselnünk, azt kevesebbnek tartanánk, csak az ilyen méltatlan bántódásokkal és szenvedéssel ne nyomattatnánk, ez nekünk nehezebb az magunk vallásán levőktől kelleitek szenvednünk, sohonnét semmi jót nem hallunk.

Lupul hogy szabadon volna, nem hallottuk, fiunk penig megírta volna, hanem azt írja szegény Preda vornikot is megölték az havasalföldi tolvaj latrok. [33r] Az lengyeleket is, hogy a kozákok megverték volna, abba sem értettünk semmit. Az prominest ha eddig az ledniczi udvarbíró nem küldött ne is küldjön, mert most dolgot sem adhatnának a kőművesek körül nekik készületlenség miatt, más az hogy a munkácsi gyalogokat is, kiket árendára akartunk bocsátani ismét helyben hadtuk az építéseket, melyért Erdélyből is az kőművesek kijöttek, s Tokajban hagyattuk őket, ott az konyhát kelletik megcsinálniok, az

az rakamazi vendégfogadóban is leszen munkájok, míg több dolog érkezik, mert az torony építését, Isten ha kegyelmeteket aláhozva, akkor akarjuk kezdeni. Most egy rendbéli földhordókat fogadtatunk, az bástyán a palánk fákat állatják, Isten segítségéből nemsokára az bástya építéséhez is hozzá fogatunk.

Bocskai uramnak, ha eddig kegyelmetek nem szólott Medgyesi uram dolgában, ezután mi akaratunkból ne is szóljon kegyelemetek. Barakonyi, ha ugyan supplicál lássa, de hiszen tudja kegyelmed is maga, hogy mi ahhoz igaz úton jutottunk. Micsoda hírek folytanak felőle, ha most nem is azokról, nem sokára írást küldünk kegyelmed kezében. Az hegyaljai nemesek micsoda dézsma adást sajnálnak nem tudjuk, mi rendkívüli valót nem vétetünk, kihez képest panaszok méltán nem is lehet, nekünk lehetne inkább nagyobb panaszunk a nagy lopó kád miatt, melyből soha igaz dézsmát nem adnák, inkább ha kegyelmednek módja leszen benne arról is kellene emlékezetet tenni, és arról valami jó rendtartást végezni. Hoffmány hogy Újfaluhoz közit praetendálja azt is értjük, azt mi nem tudjuk ha az asszony együtt kérte volt az urával, vagy nem, de elég az hogy minekünk adta, arról mindazáltal könnyebben tehetnénk igazítást, csak az többi ne akadoznának, mert akinek mi igazságát látjuk, s eszünkbe vesszük az olyanon mi nem kapdosunk.

[33v] Az Tarcalt lakó, s tokaji praesidium felől kegyelmetek csak most végezzén, mert azután nem remélhetünk semmit felőle, ha most vége nem szakad. Vámosújfaluban Komoróczinak háza vagyon, s más nemes ember is lakik benne, korcsomát árulnak, az olyannal mit kell tenni, tudósítson kegyelmed, akinek egy házhelye vagyon, árulhat-e bort, vagy, aki csak falut bír egészen? Nem tudtuk mi, hogy csak abban is akadályozkodjanak az oda fel való, hogy a postát Kapára nem dirigáljuk, s őfelsége jövedelme azaránt nem öregbedik, hogy az is ne legyen, ím arra bocsátottuk most.

Az városiakot mi tegnap ugyan felhívtuk vala, megtudván tőlök, mint tiltották el őket az prédikációk hallgatásául, s azt mondák ugyan izent az esperes, hogy szolgálatjok nélkül ellegyenek, prédikációjokra ne járjanak, sőt Tolnai uram is az scholában ne tanítson. Meghadtuk, hogy az egyházi tanács összegyűljön, s úgy is hisszük begyűltenek, hiszen Isten ellen való dolog az, hogy immár az lelkiektől is el akarnak tiltani bennünket. Ide alá az a híre, hogy csak azért bosszontnak annyira bennünket, hogy bosszúságunkat elunván, vallásunkat megváltoztatnók. Oltalmazzon Isten attul, hogy abban csak egy szikrányi is megváltozzék, mert Christus mondja, Moises székiben ülnek, de ne higgyétek szavokat, mi is cselekedeteket nem javaljuk, de vallásunkat meg nem változtatjuk. Mi Báncki uramat oda küldöttük az egyházi tanács köziben, írás ál-

tal értékre adván az dolgot, hogy érthessék az mint procedáljanak, meg is izentük az prédikátoroknak is csak eljárjanak dolgokban, mert az Isten ellen való nem igaz cselekedeteket nem javalhatjuk, hiszen maga is kegyelmetek jól tudja, micsodás tanítók. Ha ezek olyanok lettek volna, s Tolnai uram is olyanképpen tanított volna az scholában az mint ők praetendálják, magunk sem szenvedtük volna, inspectorok lévén kegyelmetek is.

[34r] Ím oda fel vice ispán uramok is mit cselekesznek mi azt tudtuk, hogy a közönséges jónak előmozdítására, s a vallásunknak is oltalmazására mennek fel őkegyelmek, de amint látjuk még az ellen törekednek inkább, amelyen fáj az szívünk, hogy azoktól kell szenvednünk. Mi itt magunk dolgaiban való fogyatkozásunkra, s gondokkal magunkat megterhelésére sem nézván, kegyelmeteket is azért bocsátottuk fel, hogy a közönséges jónak szolgáljon és segítsen, a vallásunkot oltalmazza, s mások mit cselekesznek, azt írják levelekben ide alá, hogy azokat az farkasbőrben járó juhokat, úgy mint a prédikátorokat elő ne bocsássák dolgokban, hanem inkább minden tehetségekkal lenyomják, melynek elhisszük főispán uram is volt segítője, s tanácsa, noha az neve ott nincsen az levélben. Mindazért immár ennyiben költ az dolog, ha ilyen prédikátorokat magok közül kirekesztettek, magunk is ezután mit várhatunk ezeknek az papoknak ilyen vakmerő gonosz cselekedetekből, netalán azután magunkra is fognának támadni vallásunkért, hiszen akár a pápista üldözzön immár bennünket, s akár az vallásunkon levők, mindegy. Azért kegyelmeteket mi az Istenhez való buzgóságos szeretetire, s vallásában való állhatatosságra kényszerítjük gyűjtse össze az vármegyék követeit, ha Mednyánszky uram, Berényi uram ott léznek sem bánjuk, terjessze ki kegyelmetek mind az ő méltatlan cselekedeteket, s mind a mi igazságunkat, s végezzen valami jót felőle, mert mi szintén eluntuk ezt az sok istentelenségeket, gonoszságokat az papoknak, sőt ha az ország elejiben kél is dolgunk, immár nem gondolunk vele, csak tessék ki az mi igazságunk, hogy mi elmentünk az helvetica confessio mellől, mert egyébként úgy látjuk, ennek vége nem is szakad, s ez nagy igaztalan cselekedetekért törvényt is kívánunk reájok, amint protestáltattunk is Bánctzi uramék által, hogy oda fel is meg akarjuk keresni őket érette. Az presbitérium dolga ha hasznosan elő mehetne, akarnók, de hogy olyant végezzenek, csak felvegye minden s erővel imponálják, azt sem kívánjuk, hanem csak aki szabad akarhatja szerént fel akarja venni, vehesse fel vallásunknak szabadsága szerént, aki akar jobbulni jobbuljon.

[34v] Ím, helvetica confessiót küldtünk, amennyit elvihettek nr. 4. Mednyánszky uramnak most nem írhattunk, siettetvén a postát, eddig is késedelmét

bánjuk, tudván az hamis hírnek serénységét. Fiunknak azonban levelét beküldtük. Tartsa meg Isten jó egészségben kegyelmedet.

Datum in arce nostra Sárospatak 25 apr. 1655.

PETRŐCZI ÉVA

„Istennek szolgáló leány”

Néhány vonás Bornemisza Anna portréjához

„Egyvágányú nép vagyunk, minden műfajban hajlamosak csak egyvalakit elismerni, körülrajongani.” Ez a megvilágosító erejű, bár keserű mondat egy képzőművész barátunk szájából hangzott el, valamikor a nyolcvanas évek közepén. És valóban: legyen szó festőről, zeneszerzőről, színészről, íróról – vagy éppen kegyes nagyasszonyról, mi, magyarok általában egy nevet dongunk körül. Ami I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem feleségét, Bornemisza Annát illeti, az ő protestáns hitéletben betöltött szerepét, jelentőségét történetesen felnevelőjének, Lorántffy Zsuzsannának vitathatatlanul elismerést érdemlő élete, kifejezetten az ő kultusza halványította el. Igaz, a 2000-es évben széles körben megünnepeelt Lorántffy-évforduló valamelyest Anna fejedelemasszonyra is ráirányította a figyelmet. Az *Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna* két kötetének tanulmányaiban az ő nevével is gyakran találkozunk.¹

Létezik továbbá egy nagyon szép, beszédes dokumentum, amelyben a két generáció, a két fejedelemasszony alakja teljes harmóniában jelenik meg egymás mellett. Ez pedig Bornemisza Anna halotti kártája, amelynek prózai részét feltehetőleg Köleséri Sámuel írta:

Ki menek-utána Nagy tekintetű Szülék által e’ világnak edgy-mást üzdögelő változásokkal ottan-ottan meg-ujjuloTheátrumába bé-lépett, és ama’ nagy dicsiretes s-örök emlekezetre méltó Fejedelmi RAKOCZI Háznak fényes Napjának Lorántfi Susanna Fejedelem Asszszonynak, lábainál tökéletes fegyhetetlenségben (feddhetetlenségben) felneveltetett volna; Isten, mind irgalmasságának, s-mind ellene álthatatlan hatalmának, édes Hites társa, szerelmesi, s-maga személyében tanito példájául ki-téte-tett. Mert az első házassági örömének valóságát, s-boldogságát, még eszében-is alig vette, hogy már szerelmes Társátul, hazánk korbácsolására született pogány Nemzeteknek keserves rabságára való vitettetésével, megfosztatott; ugy mindazonáltal, hogy csak hamar a’ vasak helyett fényes Coronával, a’ szeny helett, Fejedelmi ékességgel, rabság helyett,

¹ *Erdély és Patak fejedelemasszonya, Lorántffy Zsuzsanna: Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, Rákóczi Múzeum, 2000, I–II.

nagy méltósággal, ugyan annak Istentül való ajándékozgatásával, megvidámított annyira, hogy az olta tapasztalván tapasztalta, az APAFI háznak hogy Isten minden igyét s-baját maga kezére vette, s úgy forgattya hogy mind külső, s-mind belső kebelében hordozott belső ellenségének véres szándéka soha elő ne mehessen, és ma jus szerint ezt mondhassa: ISTEN AZ APAFI HÁZ OLTALMA:²

Igaz, hogy a halotti kárta idézett laudációjának zöme az Apafi-ház dicsőségét hirdető propagandairat volt. Az azonban még így is kiderült belőle, hogy Bornemisza Pál főgenerális 1628 körül született lányát a Rákócziak valóban családtagként kezelték. Olyannyira, hogy 1653-ban, Apafi Mihállyal kötött házasságakor a lakodalomnak I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna erődített udvarháza volt a helyszíne, a bihari Pocsaj faluban, nem messze Anna szülővárosától, Nagyváradtól.

A két fejedelemasszony „párhuzamos életrajzai”-nak érdekes vonása, hogy nevelő és neveltje egyaránt megkapta a maga paszkvillusát, Lorántffy a közismert, „nőhöz méltatlan” teológiai tevékenységét kifigurázó, jezsuita szerzőtől származó verzetben, míg Bornemisza Annára Szentpáli Németh Ferenc *Imago veritatis* című paszkvillusából ömlött a gúny, mint a kormányzásba-közügyekbe „illetlenül” belekotnyeleskedő asszonyszemélyre:

Kegyelmes asszonyom, fonók s- varrókhoz láss,
Nem asszonyok tiszti ország gubernálás,
Commissio által való parancsolás.
De fejér cseléd közt való igazgatás.³

A paszkvillusból idéző egykori Bornemisza Anna-monográfus hölgy így kommentálja e sorokat 1918-ban, amikor már Magyarországot is meglegyintette az emancipáció szele:

Az ilyen intelmek azonban hiábavalóknak bizonyultak a fejedelemasszonnyal szemben, aki tehetsége és rátermettsége biztos tudásában önbizalommal és tisztán látó szemmel haladt a saját útján, kortársainak véleményével nem törődve. Igazán hitt az ő történelmi hivatásában, amely őt a gyenge, önmagában megállani nem tudó Apafi Mihály mellé

² *Bornemisza Anna megbűvöltetése: Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben 1678–1688*, kiad. HERNER JÁNOS, Bp.–Szeged, MTA Könyvtár – JATE, 1988 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 21), 289.

³ *Régi magyar költők tára XVII. század, 13: Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Párizs Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1988, 36.

állította [...]. E hitében nem ingatta meg őt semmiféle titkolt vagy nyílt ellenszenv.⁴

Az Ali pasa által 1661-ben fejedelmi székébe ültetett, s így sokak által az erdélyi nemesség ellenségének, betolakodónak tekintett I. Apafi Mihály, s nagyváradi születésűként sokak által ugyancsak jöttmentnek érzett felesége körül az első pillanattól kezdve sok gyűlölködés, intrika termelt. Ezt a fejedelemszorongó jobb (avagy bal?) kezének, Teleki kancellárnak hatalmaskodó viselkedése, agresszivitása csak tovább rontotta. Az 1670-es évek második felében Béli Pál és becsvágyó felesége, Vitéz Zsuzsanna ármánykodása, sokakat megmozgató „összeesküvése” a korszak egyik hírhedt boszorkányperébe torkollott. A vádak valószínűségét erősítette az erős lelkű, de testében gyenge Bornemisza Anna sok betegsége, s a házaspárt sújtó, még a kor körülményeit tekintve is nem mindennapinak számítóan gyakori gyermekhalandóság; ők tíz gyermekükből kilencet veszítettek el, s csak az ifjabbik Mihály érte meg a felnőtt kort.⁵

Arra nézve, hogy Bornemisza Anna hitét a támadások, intrikák és testi bajok nem rendítették meg, ékes bizonyíték lehet egy 1681-es keltezésű levele Teleki Mihályhoz, amelyben az emberek Legfőbb Orvosának Istent tekinti:

Isten ő felsége kegyelmedet gyógyicsa, szivem szerint kívánom. Az Gyógyi feredő csináltatására meg Fejervarrul el jövelemtkor el küldöttem, az mesterrelis meg alkuttam. Ha Isten kegyelmednek annyira való egesseget ad, ne kessek, jöjjön el. Az mind kegyelmednek, mind az gyermekeknek használ. Mert akarmit mondgyanak, de az Doctorokis negyed napi hideg leles ellen nehezen segíthetnek, az feredő pedig Isten után használ[...]. Isten ő felsége kegyelmedet gyógyítsa. Tarcsa és eltesse jó egessegenben.⁶

Arra, hogy Bornemisza Anna minden támadást, gyűlölködést, betegséget, tudatosan felvállalt szerepköréhez híven, s véletlen egybeesésként I. Erzsébet angol királynőhöz hasonlóan önmagát „dávidizálva”, azaz „férfrasítva” viselt el, tanúbizonyság az alábbi, ugyancsak Telekihez ídeztetett mondat: „Nékemis az én sok nyomoruságokon s szenvedéseken forgó életemben, elég nehéz, edes bátyám Uram, hogy Davidként, mélység mélységet, edgyik keserőség mást üz rajtam.”⁷

⁴ BALÁS Ilona, *Bornemisza Anna fejedelemszorongó élete és kora*, Gyoma, Kner Izidor, 1918, 5.

⁵ HERNER, *i. m.*, 3–42 (Kísérőtanulmány a korabeli dokumentumokhoz).

⁶ Közli: *Uo.*, 100.

⁷ *Uo.*, 129.

S ha már egy Fogarasban keltezett levelet idéztünk, érdemes visszaemlékez-nünk egy kegyes asszonyembertől szokatlan, a várnép, köztük a katonaság hit-életét valósággal maszkulin-militáris keménységgel megregulázó instructióra is, amelyet Veres Péter vicekapitánynak címzett Apafiné. Kalitkába (szégyenket-recbe) ültetés, botozás, s végül a seregből való végleges elbocsájtás várt a vasár-napi „lógósokra”, az ördög nevét szitokszóként használókra pedig megkö-vezés.⁸

E dokumentumok vasszigorához képest a Béldi-féle összeesküvés kapcsán az 1676 és 1677-es esztendőkből az Apafiak tömlöcében raboskodó Bethlen Miklóstól egészen más képet kapunk a fejedelemasszonyról. Az ő szavai nyo-mán egy, még a vélt ellenséggel is jót tévő, keresztyéni nagylelkűséggel viselke-dő, alapjában véve anyaszívű teremtés lép elénk:

A fejedelemasszony igen tisztességes úri prebendát rendelt eleitől fogva végig rabságomban, nekem is, Béldinek is [...]. Kenyér, hús, tyúk, lúd, pisztráng, Olt hala, kertí vetemény, vaj, méz, szalonna, ecet, egyszóval minden konyhaszer elég volt; sőt mikor osztán is anno 1677. telében a fejedelem, februarius elein a fejedelemasszony odajöve Fogarasba, meg-parancsolta a fejedelemasszony, hogy a Béldi és én inasom felmenjen mindennap az öregasszonyhoz fejér cipó, kolbász és májósért [...]. Az okos fejedelemasszony azt is meghagyta, hogy az inasok magok menjenek a pincébe és magok szeme láttára vétették a fejedelem asztalára az urak számára való hordóból a bort münékünk, hogy a méregnek gyanúja se lehessen előttünk, vagy ha, mint ember halandó, másképen meghal-nánk is, ne lehessen olyan hír, hogy megéttetek.⁹

A még ellenségeivel szemben is irgalmasan, belátással viselkedő fejedelem-asszonytól már csak egy lépés a Lorántffy-modellt híven követő „egyházunk kegyes dajkája” szerepkörig. A fennmaradt írásos dokumentumok száma meg-számlálhatatlanul magas. Így csak néhány szemelvénnyel bizonyíthatjuk, milyen komoly, elfogultságtól mentes igazságtartalma volt I. Apafi Mihály szavainak, aki felesége egyik könyvébe ezt írta be, az asszony saját kezű bejegyzése mellé: „Istennek szolgáló leyan”.¹⁰

⁸ A kőkemény regulák teljes szövege olvasható: SZOLECZKY Emese, *Adalékok a fogarasi vár-nép és birtokos asszonya XVII. századi életéhez* = *Erdély és Patak...*, i. m., II, 207–217.

⁹ BETHLEN Miklós, *Önéletírás*, s. a. r.. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1955, I, 279–280.

¹⁰ HERPEI János, *Művelődési törekvések a század második felében*, Bp.–Szeged, Kossuth, 1971 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 3), 75.

A kettős, feleségi-férji bejegyző sorokat viselő könyv Pósházi János *Igazság istábjá* című munkája, az 1669. évben Sárospatakon nyomtatott, 1670-ben ugyanitt bekötött¹¹ könyv előállításainak költségeit a fejedelemszöny fizette. A „tejes étek”, azaz a mai olvasók számára a régies prózánál talán valamivel könnyebben emészthető költészet műfajával kezdjük a vázlatos bemutatást. Első példánk tehát az *Idvösség kapuja* című Nógrádi Mátyás-traktátus kísérőverse, amely az angol Hildersham művének más szerzők szövegeivel is kiegészített magyar fordítása. Az Abigéltől Tábitháig ívelő bibliai nagyasszony-galéria minden erényét a fejedelemszönynek ajándékozó alkalmi költemény nyolc versszakából csak kettőt érdemes idéznünk:

Anna Prophetissa, halhatatlan nevet
Visel az egekben, kit az isten szeret,
Méltóságtoknak-is, Bárány Christus széket:
Emelt az Mennyégben, fényes dicsőséget.

[...]

E' Könyvet Nagyságtok, mint Meny-ország Kulcsát,
Tartsa-meg szüntelen Örök élet utát.
Itt meg-találhattya Lelki Talentomát
Minden, a'ki hiven futtya-meg pályáját.¹²

Az idézett két versszak jóval többet kínál a vallásos alkalmi költészet támogatóit megillető, az esetek többségében jobbára közhelyes udvariassági körök-nél. Ha összehasonlítjuk az Apafihoz intézett, e költői szöveget közvetlenül megelőző *Dedicatio*val, akkor azonnal kiviláglik a kötelező és az önként, örömmel megfogalmazott magasztalás közötti különbség.

Még mindig a korabeli alkalmi versek világában járva, érdemes ugyancsak idéznünk Alvinczi Péternek, a fejedelmi udvar prefektusának Bornemisza Anna gazdasági naplóiból előkerült kettős akrosztichonját. A vers ügyetlenül, naivan bár, de a jól-rosszul összeácsolt, nevüket kiadó sorkezdetek-sorvégek révén mégis egybefoglalja a fejedelmi pár nevét, a tizenkilencedik század második felétől dívó kettős hitvesi arcképek modorára emlékeztető módon. Alvinczi Péter (1639 k.–1701) jogtudós volt ugyan, de a hasonnevű prédikátor unokájaként

¹¹ PÓSAHÁZI János, *Igazság istábjá* [...], Sárospatak, Rozsnyai, 1669 (RMNy 3591).

¹² NÓGRÁDI Mátyás, *A' tekéntes és nagyságos fejedelem asszönynek, Bornemisza Annának = Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 10: Az 1660-as évek költészete (1661–1671)*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981, 68–69.

ezzel a nehézkesen összehozott, egyetlen vers-imádsággal fejezte ki nyilvánvaló ragaszkodását, s a személyes hálán túli megbecsülését, a hitvédő-hitépítő házaspár iránt:

Áldott az Úr, kinek ajándéka sáleM
 Propheták közt kit s az szent apostolok rendI
 Áldani hirdetnek s tisztelttetni, mert óH
 Fő boldogságunk az; s lelkünk nyugalmáraA
 Igazgat, ne ártson földi tenger s homáLY.

Boldog ez Méltóság, kit azon Úr karjA
 ORszágolni rendelt, s visel is szárnyaiN
 Nagyságos dolgait folytatja szEMélyiN
 ISZSZonyítja s gonosz akaróit rontjA
 Áldott legyen az Úr, mondjuk allélujaH.¹³

E két verses laudáció után pedig idézzünk abból a prózában írott, mégis költői szárnyalású ajánlásból, amelyet Pósaázi János *Igazság istápjá* című művének élén olvashatunk.:

[...] ösztönzött az igaz háládatosságnak tisztí, mellyel Nagyságodnak magammal együtt az egész Reformata Pataki Schola tartozik: a' mellyet Nagyságod, midőn néhai kegyes dajkaitúl meg-fosztattván, többire árvaságra maradtott volna, kegyes Anyai gondviselése-alá venni méltóztaték. Az-óltátul fogva, nem-is szűnik-meg Nagyságod, ezen Christus veteményes kertét, és ebben a közönséges jóra nevedékeny palántákat, megszokot kegyelmességével élesztgetni, táplálni; Mellyel valóba meg-mutatá Nagyságod magát amaz néhai bóldog emlekezetű Méltóságos LORANDFI SUSANNA Fejedelem Asszonyinak keze alatt neveltetett leányának lenni...

Nagyságodnak mint kegyelmes Asszonyának szolgája a' lelkickben
 PÓSAHÁZI JÁNOS¹⁴

Pósaázi János sárospataki teológiai professzor katekizáló, kérdés-felelet szerkezetű munkája a „keresztyéni vallásnak fundamentumos ágazati”-t magyarázza, ugyanakkor hitvédelmi irat is, amely több ponton reagál az ellenreformáció támadásaira. A szerző – bár nem volt soha udvari lelkész – ugyanazzal a

¹³ ALVINCZI Péter, *Áldott az Úr [...]* = *Régi magyar költők tára XVII. század, 11: Az első kuruc mozgalmak korának költészete (1672–1686)*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1986, 371.

¹⁴ PÓSAHÁZI, *i. m.*, [2v].

formulával zárja ajánlását, ahogyan Medgyesi Pál tette: „Nagyságodnak [...] szolgálja a’ lelkiekben.”¹⁵ Ha pedig már együtt említettük e Sárospatak egyháztörténetéhez egyaránt kötődő két jeles teológus-író nevét, ideje belepillantánunk Bornemisza Anna könyvtárának 1671-ben készült könyvjegyzékébe. Ezeket ugyan nem egy Bod Péter kaliberű tudós készítette, hanem a fejedelemsasszony három, a könyvek világában is jártas házi inasa, Simon László, Keczei István és Markocsán Péter.¹⁶

A száznégy, főleg magyar nyelvű kiadványból álló jegyzék tizenhetedik századi női könyvtárként gazdagnak és változatosnak számít. A kegyességi – s ezen belül a puritán szellemiségű – könyvek mellett két Balassi-kötet, egy *Márysal társalkodó Murányi Venus*, több Aesopus-kötet, szakácskönyv, liktáriumoskönyv és kalendáriumok találhatók. Már első bepillantásra feltűnő a Czeglédi István-írta kegyességi munkák nagy száma. Ennek magyarázata nem csupán e kiadványok komoly lelkiességi és irodalmi értéke, hanem az, hogy a pataki iskola megsegítése mellett a fejedelmi pár fő támogatója a kassai iskola és eklézsia volt, követve a Rákócziak hagyományát. S mint kassai elsőpapot, a fejedelmi kegy magát Czeglédit is érintette, aki 1668. szeptember végén és október elején Erdélyben járt, az iskola támogatását, s könyvei kinyomtatását meggyorsítandó. Ítélszékre vitetését, korai halálát ez a látogatás is súlyosbította: összeesküvő hírébe hozta a jámbor prédikátort, aki direkt politizálásba soha nem ártotta bele magát.¹⁷

A Czeglédi-Apafiné levelezés anyagát áttekintve egy episztolából idézünk itt rövid részletet, amelyből kitűnik, hogy a fejedelemsasszony és kora legnevezetesebb prédikátorai között kölcsönösségen alapuló kapcsolat alakult ki, pontosan úgy, mint egy generációval korábban Medgyesi Pál és Lorántffy Zsuzsanna között. Czeglédi – mint látjuk – e levél elején ugyan instanciázik, kétségbeesetten könyörög *Dágon ledűlése* című művének megjelenése érdekében, de a záró for-

¹⁵ Erről bővebben: PETRÓCZI Éva, *Lorántffy Zsuzsanna és Medgyesi Pál* = Uő, *Fél-szentek és fél-poéták: Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*, Bp., Balassi, 2002 (Régi Magyar Könyvtár – Tanulmányok, 5), 33–45.

¹⁶ A teljes könyvjegyzék olvasható: *Erdélyi könyvesházak, III, 1563–1757*, s. a. r. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/3), 71–74.

¹⁷ Czeglédi megpróbáltatásairól: PETRÓCZI Éva, *Nem betyár, nem szépasszony, prédikátor: A Czeglédi István históriája című balladáról* = Uő, „...mi lelkünknek éltető abraka”: *Tanulmányok a magyar és angolszász vallásos irodalomról*, Bp., Fekete Sas – KRE Puritanizmuskutató Intézet, 2008, 85–95.

mulában még ekkor, ebben a kiszolgáltatott helyzetében sem mulasztja el a pasztorálást, az intést, a tanítást:

Kegyelmes Asszonyom! Nagyságodat áldja meg Isten érette, hogy mostan is levele által méltóztatott engemet méltatlant meglátogatni. Csak minapiban bocsátván Nagyságodhoz leveletem, mostan is ugyanazon szent dolognak végbeviteléért alázatosan könyörgök Nagyságodnak. Valóban nagy hasznot teszen Nagyságod az egész keresztyénségnek, ha mulandó költségét az örökké való jóra tartozandótól nem szánja, melyrül alázatosan kérem Nagyságodat hová hamarébb tudósítson [...]. Az Isten Nagyságodnak egész házát töltsé be az ü Szentkönyvének olvasásával, a Dávidi Soltárok éneklésével és minden lelki, testi kegyelmekkel! Kivánja ezt szívbül Nagyságodnak a Nagyságod méltatlan szolgálja, Czeglédi István. m. s.

Kassán 28 december 1668.¹⁸

Bornemisza Anna hitépítő-hiterősítő szenvedélye egyébként még azokban a nem-teológiai jellegű munkákban is megmutatkozik, amelyeket ugyancsak ő támogatott. Így a lelkészi végzettségű, nem túl sikeresen tanárkodó, Utrechtben jogot is tanult Nadányi János fordításának esetében is, amely kertészeti szakkönyv volt ugyan, mégsem hiányoztak belőle a teológiai vonatkozások.¹⁹ Ilyen kitérő például az, hogy a fordító (mellesleg a fejedelemasszony rokona) bár név említése nélkül, de Lippay János jezsuita főpapra, a *Posoni kerttel* nagy sikert arató botanikusra is gondolt, amikor így írt:

[...] adgya Isten hogy ily közönséges jora valo konyvnek valosagos hasznat-is a mi Országunkban tapasztalhassuk. Noha ugyan vadnak itt nem kevés dolgok, a' mellyek magamnak-is nem igen tetczenek, mint afféle Pápstai babonához szokot ember írt, sok helyen afféle dolgokat, mellyek nem természeti dolgok lévén minden okosság kívül lenni láczanak.²⁰

¹⁸ *Czeglédi István levele Bornemisza Annához*, kiad. KONCZ József, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1888, 858.

¹⁹ NADÁNYI János, *Kerti dolgoknak leírása négy könyvekben [...]*, Kolozsvár, Veresegyházi Szenteyel Mihály, 1669 (RMNy 3542).

²⁰ *Uo.*, 4.

A régi magyar kertkultúra világában jártas Csoma Zsigmond szerint túlhajtott kálvinista buzgalmában Nadányi alaposan túllőtt a célon, a kertkultúrához valóban nagyon értő Lippayt olyan babonásnak balítélve, amilyen nem volt.²¹

Bornemisza Annának a korabeli református papsághoz való viszonya nem korlátozódott a „schola és eklézsia”, továbbá a hitépítő könyvek kiadásának kegyes dajkája szerepkörre. Pataki István lelkipásztor és majdnem-udvari pap, a fejedelmi pár fiának nevelője, akiről a befejezésben még szó lesz, 1672-től 1705-ig vezetett naplójában többször is családi közelségbe hozza Bornemisza Anna alakját. 1674 júliusában például ezt írja:

Die 17. udvarhoz Radnótra ő kigyelmével [t.i. Apafival – P. É.], ugyan ő kigyelme praesentalt is urunk asszonyunknak.

[...]

Anno 1675.

2. Jan. Kegyelmes asszonyomnak hivataljára [hívására] s parancsolatjára indultam ki Kolosvárból délután egy katonával Ebesfalvára adván Tek. és Nemzetes Kun István uram pro viatico tall. 2.

[...]

Februarius

4. Febr. Küldött(!) kglmes asszonyomnak 8 sing granat posztót ajándékba.

[...]

1675 September

Jelenttem Udvarbíróné aszszonyom által Kglmes aszszonyomnak házasságbeli szándékomat, mely dolgot ő Naga által kellett végben vinnem. Melyre jó válaszom lött, és ő Naga parancsolatjából.”

[...]

Szept. 13.

Reggeli könyörgés után küldtem Miskolczi Judithoz kérni T. Tolnai István kedves sógor uramat, és T. Ormándi István uramat, kglmes fejedelmünk udvari praedicatorát, ő Nagok mellettem írott levelével. Commissariusunk volt Vajna László étek fogó. – Eodem Isten kegyelméből délután Spartam nactus sum. Estve kézfogásunk is lött.²²

²¹ CSOMA Zsigmond, „...szükséges- is volt erre nézve ily könyvet valaha Magyar nyelven írni...” (*Az első erdélyi, magyar nyelvű kertészeti könyv Nadányi János református lelkészétől 1669-ből*), Orpheus Noster, 2011/2, 55–61.

²² PATAKI István *református pap naplója 1672–1705*, kiad TÖRÖK István, Történelmi Tár, 1887, 147–149.

Mint az idézetekből nyilvánvaló, a hollandiai (Utrecht) és németországi (Marburg) egyetemekről hazatért Pataki Istvánnak nagy megbecsülés jutott a fejedelmi pártól. A rangos ároni családnak számító Miskolczi Csulyak familia nyilván ezért is fogadta vőként olyan készséggel családja tagjai közé. Ugyanennek a sokáig tutori szolgálatot is vállaló prédikátornak szomorú tisztesség is jutott. Amikor a fejedelemasszony 1688. augusztus 3-án elhunyt, Ebesfalván, Nagyari József prédikációját az ő halotti orációja követte.²³ Három esztendővel később, 1691. február 18-án, a fejedelem temetésekor ugyanezt a gyászrendet követték.²⁴

1909-ben Szádeczky Lajos rendkívül alapos közleménye választ ad arra, miért az almakeréki templom lett I. és II. Apafi Mihály, továbbá hitveseik, Bornemisza Anna és Bethlen Kata temetkezési helye. A fennmaradt feliratok szerint az Apafi-család halottainak helyt adó kápolnát még Apafi György, I. Apafi Mihály apja, fejedelmi titkos tanácsos építtette, három, zsenge korban meghalt gyermekének, s egyben családja további nyugvóhelyének is szánva azt. Hogy fia csatlakozott e szándékhoz, azt a torony csúcsán álló vitorlazászló vaslemezén álló felirat is tanúsítja: „AP. BO. 1651”. Szádeczky cikke, amely az Apafiak földi maradványainak 1908 októberében történt feltárásáról teljes és horrorba illő részletességgel, s a patetikus felhangokkal együtt is megrázó módon ír, több mint hátborzongató helyszíni tudósítás. Ami témánk szempontjából igazán fontos lehet, az a közlemény függeléke, a fejedelemasszony temetése tervezetének közlése, amely a Bethlen-család keresdi levéltárában, Bethlen Elek keze írásában maradt fenn. Ebből kitűnik, hogy a temetés méltó szcenírozása, a castrum doloris illő díszítése, a gyász-textíliák és virágok mellett – a fejedelemasszony hívő életéhez méltó búcsúztatásként – a hitéleti mozzanatokban, s a „papok, deákok” fokozott megbecsülésre esett a fő hangsúly:

Itt [Ebesfalván, a haláleset színhelyén] a testnek megindításakor az színen ki praedicáljon? Ki oráljon deákul s magyarul?
Kinn az külső udvaron ki praedicáljon?
Az Universitas részéről ki oráljon?

²³ Erről olvashatunk többek között Apafi Mihály naplójában: I. és II. APAFI Mihály *erdélyi fejedelmek naplója az 1632–1694. évekről*, kiad. TÓTH Ernő, Erdélyi Múzeum, 17(1900), 270–281. Itt: 279.

²⁴ SZÁDECZKY Lajos, *Az Apafiak sírboltja és hamvai*, Századok, 1909, 185–202, 273–280.

Hasonlóképpen az hol eltemetik (Almakeréken) ki oráljon s ki
praedicáljon?

Búcsúztató versek lesznek-e?

Hova való deákok lesznek az úton?²⁵

Végül: dolgoztunkban egy helyütt idéztük Alvinczi Péter udvari prefektus gyöngécske akrosztichonját. Noha nem vers, mégis, annál a halvány kis költeménynél sokkal költőibb erejű, s így Bornemisza Anna életét is méltóbban világítja meg ugyanezen udvari ember 1688. szeptember 6-án, Almakeréken kelt levele, amelyben a temetés főrendezőjét, Bethlen Eleket biztosítja a sírhelyül kiszemelt kápolna alkalmasságáról. Közelebbről, arról, hogy a végső nyugvóhely alkalmas, száraz talajú:

A tegnap felbontott sírt uram becsináltattuk [lezártuk]; az templom szoros és különben hibás voltát megorvosoltuk; az majestást is helyben csináltuk.

Az sírt az segestyében (sekrestyében) ásatjuk, már egy ember magosságánál mélyebbre ásták; remétségünk felett (az mint eddig látjuk) igen szép és jó földi vagyon [...].²⁶

E jó reménységhez képest 1908 októberében kiderült, hogy a nedvesség valóssággal szétmarta a fejedelemasszony koporsóját, csontjait megbarnította, s öltözékéből is csak foszlányok maradtak. Mindössze az arany-ezüst szálakkal átszótt selyem mellfűző zsinór, egy fejkötő-csipkeszegély, s egy, a homlokcsontra tapadt selyem csokor maradt viszonylagos épségben.²⁷

A boldog feltámadás reménye alatt azonban nem a romló test, s nem a maradandónak remélt halotti ékességek számítanak, hanem egyedül az, ahogyan Bornemisza Anna, ha úgy tetszik, igazi „Lorántffy Zsuzsanna rediviva”-ként, teljes épségében lép elénk a kortársak megbecsülő szavaiból, könyvek ajánlásaiból, levelekből, naplókából.

²⁵ *Uo.*, 277.

²⁶ *Uo.*, 194.

²⁷ A részletes leírást lásd: *Uo.*, 198–199.

PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA
A Sándor-kódex irodalmi programja
Hrotswitha Dulcitiának magyar recepciója*

A *Sándor-kódex*¹ a viszonylag kevésbé elemzett kódexeink közé tartozik,² annak ellenére, hogy ebben a kódexben maradt fenn a *Három körösztýén leány* címmel ismert drámaszöveg,³ Hrotswitha von Gandersheim *Dulciti*us című darabjának első anyanyelvű fordítása.⁴

A kódexszel kapcsolatban már első kiadása⁵ óta újra és újra felmerül az a vélekedés, hogy olyan vegyes tartalmú szövegegyüttes, amelynek a részei nem kapcsolódnak egymáshoz, így a drámafordítás sem illeszthető bele a kódex kontextusába, hanem egyedi és kivételes módon került a szövegek közé. Kato-
na Lajos, a *Három körösztýén leány* forrásának, latin eredetijének azonosítója ezt írja:

[...] sajtáságos véletlen folytán a korábbi középkor latin költészetének egy nevezetesebb emléke, Hrotswitha *Dulciti*usa, közeli szomszédja lett a *Tundal látomásából* kiszemelt fejezetnek. Érdekes tanújele mind a kettő annak, hogy a többnyire apácák és laikusok számára dolgozó kolostori

* A tanulmány az OTKA 83599. sz. pályázatának támogatásával készült.

¹ ELTE Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Cod. Hung. XVI. Nr. 6. Digitalizált változata: <http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/sandorkodex>. (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 02. 01.)

² *Bod-kódex; Sándor-kódex, XVI. század első negyede: A nyelvemlék hasonmása és betűbű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, bev., jegyz. PUSZTAI István, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1987 (Régi Magyar Kódexek, 2–3). A továbbiakban: PUSZTAI. Digitalizált változat: <http://mek.oszk.hu/10400/10427/10427.pdf> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 02. 01.) – A *Sándor-kódex* teljes bibliográfiáját lásd: 23–24. A kódexről újabban: LÁZS Sándor, *A Nyulak szigeti domonkos apácák olvasmányainak korszerűsége = „Latiatuc feleim...”*: Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a XVI. század elejéig. *Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29 – 2010. február 28.*, szerk. MADAS Edit, Bp., OSZK, 2009, 123–139.

³ „[...] mindössze egyetlen valódi dráma maradt ránk a középkor végéről: *A Három körösztýén leány* című mártírdráma.” Vö. V. KOVÁCS Sándor, *A magyar nyelvű vallásos dráma és líra = A magyar irodalom története*, főszerk. SÓTÉR István, szerk. KLANICZAY Tibor, I, Bp., Akadémiai, 1964, 164.

⁴ Katharina M. WILSON, *The Old Hungarian Translation of Hrotsvit’s Dulciti*us: History and Analysis, *Tulsa Studies in Women’s Literature*, 1982, 177–187.

⁵ VOLF György, *A Sándor Codex*, Bp., Akadémiai, 1874 (Nyelvemléktár, 2), 215–238.

irodalmunk a középkor egyetemes irodalmának az értékesebb, vagy legalább a színesebb és regényesebb részéből is ültetett át egy-egy maradandóbb becsű terméket.⁶

Ezt a véletlenszerűséget erősíti meg Pusztai István is, aki szerint „szerkesztettségnek nyoma sincs” a kódexben. „Az első három viszonylag nagyobb terjedelmű darab között (1/1–20/28, 21/1–31/6, 31/7–35/2) nincsen semmiféle tartalmi kapocs, de a továbbiakban is alig. Az egyes szövegegységek bemásolása véletlenszerűen történhetett. Ennek bizonyítéka a 35. és a 36. lapra bemásolt latin szöveg, amelynek szerepe ezen a helyen szerkezeti szempontból érthetetlen.”⁷ A kódex legutóbbi ismertetőjében is ez olvasható: „A *Sándor-kódex* vegyes tartalmú, szövegegységei között nem látszik kapcsolat.”⁸

Ami a kódex egyetlen latin szövegegységét illeti, valóban nincs kapcsolatban a kódex egészével, több szempontból is eltér attól: a kódex egésze magyar nyelvű, nagyjából azonos hosszúságú olvasmányszövegeket tartalmaz (a legrövidebb is két oldalnyi), a szövegek apácaközönység (hallgató és/vagy olvasó) számára készültek, amit megerősítenek a külső érveken kívül a belső megszólítások („azerth is irok en, te neköd ieszosnak zolgaloya”⁹) és a példák is (az „árulkodó” apáca példája¹⁰). A kutatók egy része a Nyulak-szigeti domonkos rendi apácakolostorral hozza kapcsolatba a kódexet,¹¹ mások a budai klarisszák vagy beginák kódexének tartják,¹² de a szövegegyezések alapján az is elképzelhető, hogy a klarisszáktól került a kódex a domonkosokhoz, mivel „könyveket és másolnivalót” kölcsönöztek a domonkosrendi apácáknak.¹³

Ezzel szemben a kódex 35–36. lapján (17r–18v) olvasható szöveg latin nyelvű, mindössze 20 soros (35/3–36/4), nagyobb betűmérettel készült, a szöveg elrendezése leginkább egy vázlatra vagy pontokba szedett felsorolásra ha-

⁶ KATONA Lajos, *Túlvilági látomások kódexeinkben*, Akadémiai Értesítő, 18(1907), 507.

⁷ PUSZTAI, *i. m.*, 16.

⁸ <http://nyelvemlekek.oszk.hu/adatlap/sandorkodex>, Az ismertetés szerzői: Wehli Tünde és Bibor Máté János.

⁹ PUSZTAI, *i. m.*, 27, (1r).

¹⁰ PUSZTAI, *i. m.*, 103–104, (20r–20v).

¹¹ *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor*, főszerk. TARNAI Andor, szerk. MADAS Edit, Bp., Tankönyvkiadó, 1992, 608.

¹² PUSZTAI, *i. m.*, 11. Ezt erősíti meg a kódex utolsó három sora (a szövegben pirossal): „hunc exemplum excepi de libro fratris Bernardini de Busty qui fuit frater sancti francisci”

¹³ LÁZS Sándor, *A Cornides-kódex eredeti rendje*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1983, 588. „[...] kölcsönösen átveszik egymás fordítmányait is.”; HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1988, 219.

sonlít. Pusztai István szerint „Talán memorizálhatóra alakított emlékeztető vázlatlalt van dolgunk”,¹⁴ ami a jegyzet témáját tekintve (valamely ismeretlen regulagyűjteményből származó szerzetesi szabályokat sorol fel) teljesen érthető. Végül, az ebben a szövegben olvasható megszólítások nem nőnemű, hanem hímnemű melléknévi és főnévi alakot mutatnak (bár a legutolsó szó végződését jelző rövidítés feloldása némileg bizonytalan),¹⁵ tehát a szabályok férfi szerzetesi közösségnek szólnak.

A kódex facsimiléjének vizsgálata alapján bizonyosnak tűnik, hogy ezt a latin részt utólag másolták be arra a két üresen maradt oldalra, amelyet az előző egység befejezésére tartott fenn a másoló. Bár a kódex egyetlen kéz írása,¹⁶ jól látható, hogy az itteni írásmód nem felel meg annak az egyöntetűségnek, ami a kódex írásképet jellemzi.¹⁷ A latint megelőző magyar nyelvű szövegegység rövidsége Pusztai Istvánnak is feltűnt („rövidre fogott tanítás” – „rövidke szövegegység”-ként definiálja),¹⁸ de nem veti fel a szöveg csonka voltát, merthogy hiányzik a tanítás latin megfelelője. Azonban a latin eredeti nélkül is megállapítható, hogy a szöveg éppen a legfontosabb tartalmi kérdések magyarázatával marad adós: a korábbi egységekben minden egyes kifejezést részletesen megmagyarázott, itt viszont éppen a két főszereplő, Dávid és Abigél („Az David uronk Kristus, az abygail az zyzesseeg tarto zömel”) allegorikus értelmezése marad el. Van egy külső, de véleményem szerint ugyanilyen súlyú érv is – a kódex meglehetősen arányos szerkezetű – a leghosszabb az első szövegegység: 10 levél (1r–10v), a következő 5 levél (11r–16r), az azutánai 2 levélnyi (16r–17v), ezt követi az Abigáiról szóló 13 sor, és a 20 soros latin szövegrész, (de majdnem egy oldal még így is üresen marad), majd a következő egység újra 2 oldalnyi (19r–20r), ahogyan a kódex utolsó egysége is (20r–20v). Ezek szerint valószínűleg ilyen terjedelmű lehetett a töredékesen bemásolt szöveg is, ezért hagyta ki neki a másoló a 17v–18v oldalakat.

¹⁴ PUSZTAI, *i. m.*, 19.

¹⁵ *Uo.*, 12.

¹⁶ *Uo.*

¹⁷ Korábban Ráskai Leát tartották a kódex másolójának, s bár ez a feltevés az írásképet összehasonlítása után már 1916-ban megdőlt, máig olvasható a szakirodalomban ez a vélekedés. Kardos Tibor hol a budai beginákkal, hol a Nyulak szigeti domonkosokkal hozza kapcsolatba a kódexet, de a Ráskai Leától való másolást több esetben is megemlíti: „Ráskai Lea 1518-i másolata már a margitszigeti apácák közönsége számára készült, olvasmánynak éppúgy, mint szövegkönyvnek.” *Régi magyar drámai emlékek*, szerk. KARDOS Tibor, DÖMÖTÖR Tekla, Bp., Akadémiai, 1960, I, 133. (a továbbiakban RMDE I) – „[...] a szöveg 1521 táján készült másolat, másolója Ráskai Lea.” *Uo.*, 512.

¹⁸ PUSZTAI, *i. m.*, 19.

A latin szöveg tehát nem lehet érv sem a kódex szerkesztetlenségére, sem a másoló (vagy a kódexet felhasználók) férfi voltára, ellenkezőleg, azt bizonyítja, hogy a kódex eredeti állapotában, elsődleges szövegeit tekintve teljesen homogén, azonos közönségnek és azonos céllal íródott, csak az utólagos betoldás változtatott a kódex eredeti rendjén.

Véleményem szerint teljesen nyilvánvaló, hogy a szövegek nem véletlenül kerültek egymás mellé, hanem egy tudatos szerkesztési-kompilációs célnak megfelelően. Tanulmányomban azt a hipotézist szeretném bizonyítani, hogy a szöveg ismeretlen magyar fordítója tudatosan választotta ki Hrotswitha életművéből éppen a *Dulcitius*-t, mert ez a szöveg felelt meg legjobban annak a gondolatiságnak, amelyre a kódex egésze épült. Pontosan úgy, ahogy Söveges Dávid írta egy (a kutatók figyelmét elkerülő) 1976-os tanulmányában: „a *Sándorkódex* meglehetősen összefüggő témájú: minden példa, prédikáció és a benne levő színmű is a szűzi tisztaságot tanítja.”¹⁹ Ebben az összefüggésben a dráma szövege nem más, mint „a keresztény hit és szűzi tisztaság állhatatos védelmének épületes példája.”²⁰ Bár a *Három körösztyén leány* (szerzője szándéka szerint) a drámai kánonba tartozik,²¹ nincs értelme a dráma előadásáról feltételezésekbe bocsátkozni, ahogy azt Kardos Tibor megkísérelte.²² Tóth Péter árnyalt elem-

¹⁹ SÖVEGES DÁVID, *Necessitas parit coronam*, A Pannonhalmi Szent Gellért Főiskola Évkönyve, [kézirat], 1976/77. V/1–V/11, itt: V/8.

²⁰ KATONA LAJOS, *Hrotswitha Dulcitiusának magyar fordítása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1900, 386.

²¹ Színjátékszöveggként csak a 20. században kezdett funkcionálni: Magyarországon Hont Ferenc mutatta be először a darabot 1938. december 2-án a Független színpad előadásában, a Zeneakadémia kistermében. Hont „elfelejtett magyar remekmű”-ként aposztrofálta a darabot és bemutatását azzal indokolta (a *Kocsonya Mihály házasságával* és a *Civilizátorral*, Madách ritkán játszott darabjával együtt), hogy „az idegen veszedelemre” hívták fel a néző figyelmét. Hont szerint „*A három körösztyén leány* a legrégebb magyar dráma és egyben az első vallásos és nemzeti politikai alkotás”. GAJDÓ Tamás, *Régi magyar drámái emlékek a huszadik századi színpadon 1911–1938 = A magyar színház születése*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2000, 190.

²² A kódexek illusztrációira hivatkozva először ezt írja: „E körülmény felveti annak lehetőségét, hogy például a *Három körösztyén leány*ról szóló mártírpassiót is előadták a szigeten.” RMDE I, 113. Majd: „Ráskai Lea 1518-i [...] másolata már a margitszigeti apácák közönsége számára készült, olvasmánynak éppúgy, mint szöveggényvnek. [...] Valószínű, hogy az udvari eredetű fordítás szélesebb körbe került, valamelyik nagy ünnepen diákok vagy egy iparos vallásos társulat színjátékosai adták elő.” *Uo.*, 133. Később: [A fordítás] „hamar kerülhetett szélesebb, városi közönség elé. Ez a színrevitel lehetett szerzetes-iskolai, világi-iskolai, céhpolgári jellegű.” *Uo.*, 513.

zése²³ is a középkori magyar dramatikusság hagyomány keretében helyezi el a szöveget, de az „olvasmánykézirat” fogalmát használja, ezzel demonstrálva azt a távolságot, ami a szöveget a színhátszövegektől elválasztja.²⁴ Ezt erősíti meg az is – ahogyan azt Tóth Péter is hangsúlyozta –, hogy „a *Három köröskeresztény leány* nem egymagában szerepel a kódexben, nem is más drámai szövegek kíséretében, hanem példák, „tanóságok” és más nyilvánvalóan olvasásra szánt darabok között.”²⁵ A kódex minden olvasmánya a test kísértéséhez és a szüzesség kérdéséhez kapcsolódik, vissza- és előreutalások is erősítik a szövegek közötti kohéziót. Ráadásul a kötet megszerkesztettsége két szinten is megvalósul: a tematikus kapcsolódási pontok mellett van kapcsolódás a keresztény világkép egyes elemeihez is, az első szöveg a mennyország, az utolsó előtti pedig a pokol megjelenítését adja, a kódex íve tehát az üdvözüléstől a kárhoz vezet. A fordító műveltségéhez, a bibliai hermeneutikában, exegetikában való jártasságához nem férhet kétség, olyan módon válogat a rendelkezésére álló anyagok között (a *Tundalus látomásánál* pl. le írja: „ez irast en talaltam egy könyvben”²⁶), hogy izgalmas és érdekes példákat mutasson fel egy női közönség számára az őket leginkább foglalkoztató kérdésekből. Nem elégszik meg a szövegek magyarra fordításával, de azok összerendezésével és a közöttük levő utalásrendszerrel értelmezési lehetőséget is kínál hozzájuk. A tudatosságra vall a kódex rubrumozása is: a piros színnel kiemelt megjegyzések, például „im arrol irok szep...” (16r), „tudod jól” (10r), „Ved azt immar eszedben” (5v), nemcsak a tagolást, hanem a mondanivalót (a dráma szövegében pedig az egyes szerep-

²³ TÓTH Péter, *Némely alázatos doktor szíj Mária képében = A magyar irodalom története a kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 180–195.

²⁴ Az, hogy a rendezői utasítások helyett múlt idejű elbeszélő fordulatokat találunk („mikor császár eleiben vitték volna őket”), a szereplők nevének közlése helyett pedig múlt idejű ige-fordulatokat („felelé Agapes”, „mondá az császár”), és nincsenek felvonások és jelenetek sem, „nem arról tanúskodik, hogy a szöveg nem dráma, hanem arról, [...] hogy a rendelkezésünkre álló kézirat nem egy színházi előadásra szánt mű »szöveggönyve«, hanem úgynevezett olvasmánykézirat, kegyes olvasmány céljára összeállított szöveg.” TÓTH, *i. m.*, 186. A fordító több helyen is leírást alkalmaz dialógus helyett. Gyakori az összevonás is: az eredetiben pl. a legények és Varius dialógusa hat rövid mondat, a magyar fordításban ebből csak ennyi marad: „Monda Varius a legényeknek [...]” A fordítási technikáról lásd: WILSON, 4. jegyzetben *The Old Hungarian...*, *i. m.*, 177–187. Wilson szerint a változtatásokat a „színszerűség” fokozása indokolta, de a példái nem meggyőzőek.

²⁵ TÓTH, *i. m.*, 186.

²⁶ PUSZTAI, *i. m.*, 103.

nevek) kiemelését, az olvasók tájékoztatását is szolgálják, egyúttal szoros kapcsolatot teremtenek a fordító és az olvasó között.

Ha elfogadjuk, hogy a kódex másolat, akkor valószínűleg az eredeti már ugyanezt a szövegvilágot mutatta, és a másoló legfeljebb rövidített, de nem változtatott az eredeti koncepción. Ugyanakkor ennél a kódexnél a fordító és a másoló személye nem különül el a szöveg folyamatában (nincsenek a margóra írt másolói megjegyzések, mint a *Cornides-* vagy az *Érsekújvári-kódex*ben),²⁷ tehát éppen a számunkra legfontosabb részeknél, az egyes szövegegységeket bevezető pretextuális megjegyzéseknél (didaszkáliáknál) nem dönthető el, hogy azok a fordítótól vagy a másolótól származnak-e. Ugyanakkor a kódex tartalmi vizsgálata is megerősíti Lázs Sándor véleményét, miszerint a kódexet nem férfi szerzetes, hanem apáca másolta,²⁸ és van néhány olyan megjegyzés, amely véleményem szerint egyértelműen a másoló apáca személyéhez köthető.²⁹ Fel tűnő, hogy azoknál a helyeknél, amelyek nagy valószínűséggel a másolótól valóak, a szöveg elején vagy végén mindenütt olvasható az „etc.” jel,³⁰ tehát úgy tűnik, hogy a kétféle szövegréteg elválasztásában komoly szerepe van. Különleges funkciójára Pusztai István is felfigyelt: „Megjegyezzük, hogy az etc. jele a legtöbb esetben nem ’és a többi’ jelentésben áll, hanem valamilyen nagyobb szerkezeti egységet lezáró jelként (pl. 1/9, 5/30, 7/8 stb.).”³¹ A három példából azonban csak egy tekinthető ilyennek (5/30), a másik kettő éppen egy-egy rövid pretextuális részt zár be, tehát igazolhatja a fenti megfigyelést, bár a másoló személyéhez ez sem visz közelebb. Kiletének megállapítása már csak azért is lehetetlen feladat, mert a *Sándor-kódex* az egyetlen ránk maradt másolt munkája, „írása egyetlen kódexmásolónk írásával sem egyezik”.³² Visszatérve a kódex koncepciójára, úgy tűnik, hogy ehhez a koncepcióhoz jól illeszkedett Hrotswitha von Gandersheim szövege, akinek az életművében „a szent szüzek tisztaságának” ábrázolása, a szüzesség mártíriuma kulcsfontosságú kategória.³³

²⁷ HORVÁTH, *i. m.*, 139–140.

²⁸ LÁZS Sándor, *A Cornides-kódex körül*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1981, 680.

²⁹ PUSZTAI, *i. m.*, 27, (1r).

³⁰ Ilyen a még később elemzendő: „Jo volna az kitül lehetne!” PUSZTAI, *i. m.*, 67, (11r); és etc. jel előzi meg a következő megjegyzést is: „mynt Im en neköd nylyvan meg irtam az töb kenoknak iraassaat mind el hagván, mert azokat tudny nem olyan zókseeg.” *Uo.*, 103, (20r); „engedye isten hog ig lehessön, etc.” *Uo.*, 95, (18r).

³¹ *Uo.*, 16.

³² *Uo.*, 13.

³³ Stephen WAILES, „*Beyond Virginity: Flesh and Spirit in the Plays of Hrotsvit of Gandersheim*”, *Speculum*, 76(2001), 1–27.; Florens NEWMAN, *Violence and Virginity in Hrotsvit's Dramas = Hrotsvit of Gandersheim: Contexts, Identities, Affinities, and performances*, ed. Phyllis RUGG BROWN,

Az utóbbi évtizedekben megélenkült az érdeklődés Hrotswitha von Gandersheim (935?–1002?) iránt, több szövegkiadás is napvilágot látott,³⁴ tanulmányok és tanulmánykötetek³⁵ sora jelent meg az „első európai írónőről”. A Hrotswithával³⁶ foglalkozó kutatók között ma az egyik legjelentősebb, Katharina M. Wilson magyar származású, s éppen a magyar fordítás kapcsán kezdett el foglalkozni az írónővel 1982-ben.³⁷

Hrotswitha kultusza 1501-ben kezdődött, amikor Konrad Celtis (1459–1508) humanista tudós nyomtatásban kiadta Hrotswitha műveit,³⁸ de a ránk maradt középkori másolatok azt bizonyítják, hogy a 12–13. században is népszerű szerzőnek számított.³⁹ Celtis 1493 végén a regensburgi (bencés) Szent Emmerámi kolostor könyvtárában fedezte fel a Hrotswitha műveit tartalmazó (mai nevén *Emmerámi-Müncheni*) kódexet, amelynek anyagát több szempontból is érdekesnek találta. Egyrészt a klasszikusok középkori kultuszának és saját humanista meggyőződésének megerősítését látta a Terentiusra hivatkozó bevezetőben, (ő maga Lipszében kurzusokat tartott Senecáról – akinek két drámáját, az *Őrjöngő Herculest* és a *Thyestes lakomáját* ki is adta –, a bécsi egyetemen

Linda A. McMILLIN, Katharina M. WILSON, Toronto, University of Toronto Press, 2004, 59–76.

³⁴ HROTSVITA DE GANDERSHEIM, *Dramata*, ed. Monique GOULLET, Paris, Les Belles Lettres, 1999 (*Auteurs Latins du Moyen Age*); *Hrotsvita de Gandersheim: Oeuvres poétiques*, ed. Monique GOULLET, Grenoble, Jérôme Millon, 2000 (*Atopia*). – HROSWITHAE [...] *Opera*, ed. Heinrich SCHURZFLEISCH, Wittenberg, Schrödter, 1707. <http://digitale.bibliothek.uni-halle.de/vd18/content/titleinfo/1178549>. (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 02. 01.)

³⁵ Monique GOULLET, *A propos des Drames de Hrotsvita de Gandersheim: histoire de leur réception en France*, *Le Moyen Âge*, 98(1992), 252–261; Uő, *Les Drames de Hrotsvita de Gandersheim: une réécriture dramatique de récits hagiographiques: Approche d'une technique de composition littéraire*, *Archivum Latinitatis Medii Aevi*, 54(1996), 105–130; Kenneth DE LUCA, *Hrotsvit's Imitation of Terence*, *Classical Folia* 28(1974), 89–10; *Hrotsvit of Gandersheim: A Florilegium of Her Works*, ed. Katharina WILSON, Cambridge, D. S. Brewer, 1998; Daniel FRANKFORTER, *Hrotswitha of Gandersheim and the Destiny of Women*, *The Historian*, 1979, 295–314; a kódex szövege és szakirodalom: <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj31725421> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. 02. 01.)

³⁶ Nevének írásmódjában többféle változattal találkozunk: Hrotswitha, Hrotsvita, Roswitha.

³⁷ WILSON, *The Old Hungarian...*, i. m., 177–187.

³⁸ *Opera Hrosvite illustris virginis et monialis germane gente Saxonica orte nuper a Conrado Celte inventa. Sub privilegio Celticae*, Norimbergae, 1501. Az OSzK példányának jelzete: Ant. 1788. A kiadás metszeteit Albrecht Dürer és tanítványai készítették.

³⁹ A 12. században másolt *Kölni-kódex* (Hrotswitha 4 drámájával) 1922-ben került elő, 1925-ben a *Mária* töredékét és a *Sapientia*t találták meg, 1933-ban pedig a *Gallicanus* másolatát találták meg a kutatók, WILSON, *The Old Hungarian...*, i. m., 177.; *Hrotsvithae opera*, ed. Karolus STRECKER, Lipsce, B.G. Teubner, 1930. (A továbbiakban: STRECKER)

Terentius, Plautus és Seneca színjátékait mutatta be a tanítványaival, és írt ünnepi színjátékot is *Ludus Dianae* címmel I. Miksa tiszteletére⁴⁰), másrészt egy középkori írónőt felfedezni igazi kuriózumnak számított, s ennek jelentőségét azonnal felismerte.⁴¹ A kiadás előszavában beemeli Hrotswithát a (női) irodalmi kánonba: egyrészt az ókori költőnők és „tudós” nők, másrészt a bibliai könyvek „női költői” közé. A felsorolásban Sapphóhoz, Cloeliához, Paulához, Eustochiumhoz, illetve a bibliai Ruth-hoz, Judithoz és Eszterhez hasonlítja Hrotswithát.⁴² (Hrotswitha magyar recepciójában is döntő szerepe lehetett Konrad Celtisnek, tanulmányomban azonban terjedelmi korlátok miatt nem foglalkozom a magyarországi recepciónak a közvetítő/fordító/másoló személyéhez kapcsolódó téziseivel, illetve a közvetítés/fordítás idejének pontos meghatározásával és az azzal kapcsolatos vitákkal)⁴³.

A ma a legteljesebb szövegállapotot tükröző *Kölni-kódex* beosztása a következő: a *Liber primus*ban vannak a 955 előtt, I. Ottó császár unokahúga, Gerberga apátnósága alatt (vele együtt?) készített legendák és énekek: *Maria, De Ascensione Domini, Gongolfus, Pelagius, Theophilus*, majd három carmina *Basilius, Dionysius, Agnetes* címmel. A *Liber secundus* 962 után íródott, ebben a könyvben hat dráma van: *Gallicanus, Dulcitius, Calimachus, Abraham, Pafnutius, Sapientia* címmel (ezeket a rövid címeket valószínűleg Konrad Celtis emelte ki), míg a harmadik könyvben történeti énekeket (carmina historica) találunk.⁴⁴ Máriáról és a szeplőtelen fogantatásról írott verse a korai Mária-kultusz bizonyítéka, a

⁴⁰ *Ludus Dianae in modum comedie coram Maximiliano Rhomanorum rege Kalendis Martiis et ludis Saturnalibus in arce Linsiana Danubii actus [...]*, Nürnberg, Hoelzel, 1501. Modern kiadása: Conradus CELTIS PROTUCIUS, *Ludi scaenici: Ludus Dianae, Rhapsodia*, ed. Felicitas PINDTER, Bp.–Szeged, 1945 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum Saec. 15–16.); SZÉKELY György, *A színjáték világa: Egy művészeti ág társadalomtörténetének vázlatja*, Bp., Gondolat, 1986, 192.

⁴¹ Lewis W. SPITZ, *Conrad Celtis the german arch-humanist*, Oxford, Harvard University Press, 1957, 42.

⁴² *Opera Hrosvite illustris...*, i. m. – A felsorolásból csak Sapphó köthető a mai „irodalom” fogalomhoz: Cloelia az etruszkokkal szemben álló hős és bátor római nő példája a Kr. e. 6. század végéről, Szent Paula (347–404) és leánya pedig a Szent Jeromossal való levelezés miatt kerülhetett bele ebbe a kánonba.

⁴³ Ezeket lásd: PUSZTAI, i. m., 11.; RMDE I, 513. – Újabb: MÓRITZ CSÁKY, *Die „Sodalitas litteraria Danubiana”: Historische Realität oder poetische Fiktion des Conrad Celtis?*, Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte, 15(1986), 739–758.

⁴⁴ Az általam használt kiadás: STRECKER, i. m., *Conversio Gallicani principis militiae*, 117–133, 134–139, *Passio Sanctarum Virginum Agapis, Chioniae, Hirenae*, 140–150, *Resuscitatio Drusianae et Calimachi*, 151–165, *Abraham*, 166–184, *Pafnutius* 185–206, *Passio Sanctarum Virginum*, *Fidei, Spei et Caritatis*, 207–226.

gandersheimi kolostorról írott műve és az I. Ottó császárról szóló gestája fontos történeti forrás, de a legnagyobb jelentősége ma a drámáinak van. Hrotswitha von Gandersheimnek a *Liber secundus* elé írt bevezetőjében kifejtett drámaprogramja a következő:

Plures inveniuntur catholici, cuius nos penitus expurgare nequimus facti, qui pro cultioris facundia sermonis gentilium vanitatem librorum utilitati praeferunt sacrarum scripturarum. Sunt etiam alii, sacris inhaerentes paginis, qui licet alia gentilium spernant, Terentii tamen fingmenta frequentius lectitant et, dum dulcedine sermonis delectantur, nefandarum notitia rerum maculantur. Unde ego, Clamor Validus Gandershemensis, non recusavi illum imitari dictando, dum alii colunt legendo, quo eodem dictationis genere, quo turpia lascivarum incesta feminarum recitabantur, laudabilis sacrarum castimonia virginum iuxta mei facultatem ingenio celebraretur.⁴⁵

Ennek megfelelően a hat dráma főszereplői olyan nők, akik jó útra térítenek pogány férfiakat (Drusiana) vagy saját maguk a bűnös élet után jó útra térnek (Mária, Thais), illetve akik mártírhalált halnak, hogy megőrizték tisztaságukat. A középkori hagiográfia egyik paradoxonja, hogy a nem a testiségről szóló szövegekben is nagyon fontossá válik a (női) test. Hrotswitha minden drámájának középpontjában is ez áll, de éppen azért, hogy deerotizálja, erotikamentessé tegye a testet, amelyhez csak annyiban tartozik hozzá „nőisége”, hogy Isten éppen a leggyengébbeket választja arra, hogy megszegyenítse velük az erőseket.⁴⁶ A női test a drámákban a belső harc és a megváltás színtere, a krisztusi tisztaság szimbóluma. A szüzesség elvesztése, a szexuális szabadosság minden emberi bűn paradigmája, a szüzesség megőrzése pedig a világi bűnök és az ördögi erők elleni győzelem szimbóluma. A „bordély” mint a „világi bűnös élet” analógiája három Hrotswitha drámában is megjelenik (a *Három körösztjén leányban* is a bordély lenne Hirena büntetése). A test kísértései, a test fetiszálása egészen extrém formákat öltenek: Calimachus a már halott Drusillát készül meggyaláznia a kriptában, (Hrotswitha világában minden nő fenyegetetté válik a szexuális abúzustól, még akár a halála után is), Sapientia testét pedig többszörösen megcsonkítják, darabokra tépik.⁴⁷ Ugyanakkor a lélek és a test élesen elválík

⁴⁵ *Uo.*, 113.

⁴⁶ Hrotswitha több helyen idézi Szent Pál apostolt: 1Kor 1, 27.

⁴⁷ Newman, 33. jegyzetben *i. m.*, 67–70.

egymástól, amire nincs akarata a léleknek, az nem bűn lesz, hanem mártíromság:

Varius: Ha taarsok leez az kwrwaaknak, nem zamlaltathatol ozton az zyzeknek tarsassaagokban. Hyrena: Az gyönörüsseeg nemz keent; az zükseeg koronath, nem mondatik az bűnnek, mire nyncen akaratya az lelokneek.⁴⁸

A lelki beszennyeződés ellenszere is a fizikai test megtörése, kínzása: az önsanyargatás és aszkézis.

Hrotswitha kivételes műveltségét mutatja, hogy három drámája „tudományos lecke”-ként is felfogható: a *Calimachus*-ban Arisztotelész-magyarázatot találunk, a *Paphnutius*-ban és a *Sapientiában* pedig Boethius (Kr. u. 480–524) tanításait közvetíti.⁴⁹

Ahogy több kutató kiemeli – bár hivatkozik rá –, ő maga nem olvashatta a gandersheimi kolostorban Terentius műveit, de ismerte Evanthus és Donatus Terentius-kommentárját, amelyet a 16–18. századi drámaelméleti irodalom mindvégig felhasznált, s amelynek definícióit (nálunk is) érvényesnek és megke­rülhetetlennek tekintették.⁵⁰ Több helyen utal Vergilius, Horatius, Ovidius, Beda Venerabilis, Aurelius Prudentius és Szent Ágoston műveire is.⁵¹ Drámái tökéletesen megfelelnek a Donatus-féle definíciónak és egyesítik a koraközép-kori mimus-hagyományt (ennek példája az 1150–1175 közötti *Ádám játék*⁵²) az antik drámahagyománnyal. Hrotswitha célja az utilitas és a moralitas, s koncepciójának része az, hogy a komoly témát az egyes elemek komikus ábrázolásával illusztrálja, pl. a *Dulcitius*-ban a „ridendo dicere verum” és a „ludicra seriis miscere” középkori alapelvének megfelelően.⁵³

⁴⁸ A bencés regulában is fellelhető mondás elő- és utóéletét lásd SÖVEGES, *i. m.*, 1–6.

⁴⁹ Erre példa: STRECKER, *i. m.*, 186–187.

⁵⁰ PIRNÁT Antal, *A reneszánsz dráma poétikája*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1969, 531–532, 537–538.

⁵¹ Katharina M. WILSON, *Hrotsvit of Gandersheim: the ethics of authorial stance*, New York, E. J. Brill, 1988 (Davis medieval texts and studies, 7), 152.

⁵² Magyar kiadása: *Akárki: Misztériumjátékok, mirákulumok, moralitások*. vál. SZENCZI Miklós, Bp., Európa, 1984, 5–34.

⁵³ Sandro STICCA, *Dramma sacro e realismo comico nel teatro medioevale tedesco e francese (X–XII secoli: da Hrotswitha di Gandersheim al Mystère d'Adam) = L'Eredità classica nel medioevo: il linguaggio comico*, a cura di Federico DOGLIO, Viterbo, Agnesotti, 1978.

Hrotswitha a teljes címben külön műfaji definíciót is ad: „*Passio Sanctarum Virginum* Agapis, Chioniae, Hirenae”.⁵⁴ Ugyanez a megnevezés olvasható a gyűjtemény utolsó drámája előtt is: „*Passio Sanctarum Virginum*, Fidei, Spei, et Karitatis”⁵⁵ (a magyar fordításban azonban nincs sem cím, sem műfajmegjelölés). Hrotswitha saját társnői okulására, tanítására és szórakoztatására írta darabjait, a rímes próza és a dialógusok kiválóan alkalmasak voltak felolvasásra, a kolostori élet mindennapjaihoz tartozó közös olvasásra, illetve magányos olvasásra is.⁵⁶ A magyar fordító a szüzesség megőrzését középpontba állító szövegek közül (*Gallicanus*, *Calimachus*, *Dulcitiuus*, *Sapientia*) a legrövidebbet és a legkonkrétabbat, illetve a magyar viszonyokhoz leginkább alkalmazhatót választotta ki saját könyve összeállításakor.

A *Sándor-kódex*nek a szüzességgel foglalkozó tematikája, illetve a Hrotswitha által is megírt (a *Legenda aurea*ban olvasható) legendák preferálása igen gyakori a magyar kódexirodalomban: a *Cornides-kódex* Ráskai Lea által másolt 11 legendája közül 9 szent szüzekről szól (akik Hrotswitha hősnőihez hasonlóan pogány fejedelmeket utasítanak vissza a mennyei jegyes szerelméért⁵⁷), az egyik prédikáció példája pedig Thais, Hrotswitha *Paphnutius* című darabjának hősnője. Az óbudai klarisszáknak készített *Nádor-kódex*ben Hrotswitha másik főhőséről, Egyiptomi Máriáról szól egy példa (az ő története az *Abraham* című drámában olvasható). A *Nádor-kódex* egyik legendájának is van Hrotswitha által dramatisztált változata,⁵⁸ ez a Szent Zsófiáról (Hrotswithánál: *Sapientiaról*) szóló legenda, aki három szűz leányával Hit, Remény és Szeretettel együtt vértanúságot szenvedett: tízszer öletett meg a pogány császártól, de Jézus mindig feltámasztotta. A *Nádor-kódex* tematikája abban is hasonlít a *Sándor-kódex*éhez, hogy négy elmélkedés, egy paradicsomi látomás (*Philibertus látomása*) és egy pokollátomás is szerepel benne.⁵⁹

A *Sándor-kódex* legelső (és leghosszabb) szövegegysége (1/1–20/28) egy értekező traktátus a mennyországról: „azért is írok én te neköd Jezusnak szolgálója igen szép dolgokat az mennyországról” (1r) A nagyon aprólékos, érzékletes

⁵⁴ STRECKER, *i. m.*, 140.

⁵⁵ *Uo.*, 207.

⁵⁶ Hrotswitha bevezetőjét idézi: LÁZS, 14. jegyzetben *A Cornides-kódex...*, *i. m.*, 596; STRECKER, *i. m.*, 113–114.

⁵⁷ HORVÁTH, *i. m.*, 231.

⁵⁸ *Uo.*, 208.

⁵⁹ *Uo.*, 207.

képekkel,⁶⁰ allegóriákkal teli, tudós magyarázat legfontosabb része a traktátus 14–16. oldala (7r, 7v, 8r, 8v), ahol azt tárgyalja a szerző, kik nyerhetik el az aranyos koszorút a mennyországban:

Čak az zozeek azok kȳk meg gȳozȳk testokeeth crossen : az martiromok. kȳk meg gȳozȳk ez vȳlagoth: hatalmassan. az predikatorok kȳk meg gȳozȳk orđogoth okossan, Az zózek bwȳasagra valo gȳonořosegoktól: kȳk az testben vannak mȳndon keppen magokath meg zenwettetȳk. Az martiromok ezvȳlagtul az haborusagoth mȳnd halalȳtg zenuceedȳk: Az predikatorok {7v} orđogothig gȳozȳk meg: hog nem čak ón-magoktul, deemeeg egȳebeknek is zȳwokboȳ kȳ ózȳk.

Mai átíratban így folytatódik a szöveg:

Mondanád te minémű szűzek azok, kiknek az aranyos koszorúcska adatik. Így vedyed eszedben, hogy öt féle szűzek vannak, de csak két rendű valóknak adatik: elsőik imezők, kiknek az a szándokok, hogy házasságra mennek, de míg arra mennének addig erőssen őrzik szűzességüket, de miért az szándok függő, nem adatik nekik az aureola: más rendön valók ezek, kik jól lehet szűzességet tartanak, de nem Isten szerelméért, hanem csak hő dicsőségéért, avagy tisztosságuk megtartásáért, avagy szabadság bírásért nem akarja, hogy férfitől bírtassék, avagy kényszerítésért, mert szüleitől kényszerítettött klastromban mennie, honnan örömet ki jőne, ha lehetne [...]. Csak a 4. és az 5. rendbeliek nyerik el a koronát, vagyis akik Isten szeretetéből és fogadással tartják meg a szűzességüket: „mennyi napon az ifjú szűz az viaskodásban vagyon, mind annyi napon mártír, sőt még nagyobb mártírnál, mert az mártír csak egyszer egy napon szenvedte az kínt, imez pedig minden éjjel minden napon szenved etc.”⁶¹

Ennek az első, a kódex szerkezetében is rendkívül hangsúlyos helyen olvasható traktátusnak a gondolatisága szerint a szűzesség megtartása maga is mártíromság, az „imitatio Christi” nemcsak a véres mártíromsággal valósulhat meg, hanem a szerzetesi életben is.⁶² Az *Ábrahám* és a *Paphnutius* is a 4. században játszódik, a remeteség (s az ebből kinövő keresztény szerzetesség) kialakulásának idején. Szent Antal legendája az első olyan, új típusú hagiográfiai mű,

⁶⁰ A szöveg szerint pl. a hívők olyanok, mint a húsvéti kenyérré (kokonyára) ácsingózó ege-
rek. PUSZTAI, *i. m.*, 31, (2r).

⁶¹ *Uo.*, 15, (8r).

⁶² NEWMAN, *i. m.*, 63.

amelyben már nem a véres mártíromság a szentség alapja, hanem az élethosszig tartó, önkéntes aszkézis. Ez a fajta mártíromság köti össze az egymástól olyan távol álló nőalakokat, mint (Egyiptomi) Máriát és Thaist (akik prostituáltként, a világ bűneiben elmerülve élnek, de megtérésük után a legszigorúbb büntetést mérik önmagukra és életük végéig vezekelnek) és a mártírhálált válaszó szüzeket. Ezekben a drámákban a szerzetesi élet az *ideális* „imitatio Christi”, és az a fajta mártíromság, amellyel a szerzetesek és apácák feláldozzák magukat Istennek, nem kevésbé nehéz és értékes, mint a szentek látványos passiója. A keresztény tökéletesség két formájának közös alapja a test átjuttatása a földi megpróbáltatásokon (vagy próbákon) át a spirituális végcéliba,⁶³ amikor is a feláldozáskor a meggyalázott, megcsonkított testek újra épek lesznek (Szent Ágoston tanításai szerint).

A *Paphnutius*-ban van egy beszélgetés a menny örömeiről és a mennyei zenéről⁶⁴ A *Sándor-kódex* első traktátusának a zenéről és táncról szóló részének a forrását eddig még nem találták meg a kutatók.

Az első traktátus szerint a mennyekben a testek „szenvedhetetlenek lesznek, ha képes volna annak lenni, hogy az ő testök pokol tüzében vettetnének, még az sem árthatna nekik”(4r). A *Három körösztyén leány*-ban Agapé és Cionia már a földön, mártíromsága közben is megtapasztalja, hogy testükön nem fog a tűz: „de az Úr Isten imelyen nag csodaath teen velök, hog sem ruhayok, sem hayok sem testök meg nem eege, de ha mynt csak el aluttak volna, lelköket istennek meg adaak.”⁶⁵

A második egység *A három keresztény leány* fordítása (21/1–31/6). Hrotswitha a *Dulcitus argumentum*-ában (melyet Kardos Tibor nem közöl⁶⁶) így foglalja össze a darabot:

Quas sub nocturno silentio Dulcitus praeses clam adiit, cupiens earum amplexibus saturari, sed, mox ut intravit, mente captus ollas et sartagine, pro virginibus amplectando osculabatur, donec facies et vestes horribili nigredine inficiebantur. Deinde Sisinnio comiti ius super puniendas

⁶³ *Uo.*, 69.

⁶⁴ David CHAMBERLAIN, *Musical Learning and Dramatic Action in Hrotsvith's Paphnutius*, *Studies in Philology* 77/4(1980), 319–343.

⁶⁵ PUSZTAI, *i. m.*, 81.

⁶⁶ RMDE I, 492.

virgines cessit; qui etiam miris modis illusus, tandem Ag. et Chion. Concremari et Hir. iussit perfodi.⁶⁷

A rövid tartalom – a címnek megfelelően – Dulcitiust állítja a dráma középpontjába, az ő megszegyenülése lesz a szöveg központi cselekményeleme. Az utolsó mondatban átadja a bosszúállás, büntetés jogát Sisinniusnak („Azután az, akit feltűnő módon még rá is szedtek, Sisinnius praesesnek engedte át a megbüntetendő szüzek feletti ítéletet, végre Agapét és Chioniát elégetni, valamint Hirénát leszúrni parancsolta.”⁶⁸), de a lányok valódi sorsáról, Isten csodás közbeavatkozásáról már nem ír, pedig a tanító-moralizáló szándéknak éppen a dráma második szövegegysége felel meg. A címadás és az argumentum tehát a terentiusi modell követését hangsúlyozza, a bohózszerű megszegyenülés kerül előtérbe a mártírdráma toposzai helyett.

A magyar fordító ezzel szemben a drámának azt az elemét emeli ki, hogy a három leány a szüzességéért vállalja a mártírhalt és száll szembe a császárral:

Harom köröztyen leanth ragattak volth el az törökök, es vittek volt cazarnak eleyben: eggiknek volth Agapes neue, massiknak Cionia, harmadiknak Hyrena. Ime, en nektök meg irom mikeeppen ük az Cazarral vetekötenek az köröztyen hyth melletth, es az ü züzességöknek meg tartassaerth: ez okaert hog ha mikorth titökeeth is oda ragadandnaak, tahaath ty es wgyan tegetök, mynth ök tetteek az hytterth es az züzesegerth. Io uolna, az kytöl lehetne!

Az argumentum utolsó mondatáról régóta folyik a vita a szakirodalomban,⁶⁹ véleményem szerint ez a nagyon közvetlen kiszólás nem a fordítótól, hanem a másolótól való: egy olyan apácától, aki ismeri a társnői hibáit és a gyengéit (a sajátját is), s akitől ez a mondat nem sértés, hanem inkább sóhaj (hasonlót találunk majd a következő egységben is). Katharina Wilson a mondat aktualitását hangsúlyozza: mindez „nem irodalmi tréfa, hanem ironikus megjegyzés a dolgok állása miatt, amelyben a kolostorokat bezárják, a nővéreket pedig hazaküldik, hogy megmeneküljenek a török veszélytől.”⁷⁰ Az eredetiben a három leányt

⁶⁷ Ez az argumentum hiányzik a C jelű (*Emmerami-Müncheni*) kódexből, STRECKER, *i. m.*, 140.

⁶⁸ A latin szövegek fordításában Löffler András volt a segítségemre.

⁶⁹ Kardos Tibor azt írja, hogy városi népies közönségnek szól a bevezető didaszkalia, (RMDE I, 133.) mivel túlságosan durva, apácákhoz méltatlan. KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Bp., Akadémiai, 1955, 364. Horváth János szerint „egy vaskos humorú, önbizalommal teli és közvetlen férfi” volt a fordító. HORVÁTH, *i. m.*, 234.

⁷⁰ WILSON, *The Old Hungarian...*, *i. m.*, 180.

egyszerűen Diocletianus elé hozzák, a magyar változatban viszont először elragadják, elrabolják őket a törökök, és csak utána viszik őket a császár elé.⁷¹ A körülmények ismeretében a 16. században ez valós, reális veszély volt, a portyázó törökök gyakran ejtettek foglyokat – írja Wilson, aki azt hangsúlyozza, hogy a fordító a konkrét, aktuális török veszélyre adaptálta Hrotswitha darabját. A magyar fordító nem a meglévő irodalmi hagyománnyal akar szembeszállni, hanem követhető példát akart mutatni az apácáknak: a kezdő jelenet nem a múltban játszódik, hanem a jelenben, egy meg nem nevezett török császár előtt, s a leányokat háromszoros veszély fenyegeti: nemcsak a hitüket és szüzességüket vesztenék el, de egy poligám házasságban kellene élniük.⁷²

A következő egység (31/7–35/2), (ami folyamatosan követi a drámafordítást!) egy példabeszéd: „Ím arról írok szép tanúságot, miképpen kísérti az ördög az szüzeket, az özvegyöket, az házásokat”. Ebben is van egy érintkezési pont a *Három körösztyén leánnyal*: „Azt mondád, hogy a szent írás nem tiltja az házasságot? Bizony az, hogy nem tiltja: de nem kötelez reája, mert az házások szülnek idő szerént való fijakat, leányokat, de az szüzek lelkieket, példát vettél az prófétákról, hogy sok szentöket szültenek, azok közül némelelyek, mint ám szent Katerina, Margaréta, Dorotea etc. mind halálíg *viaskottanak*. Azért is isten őket száz koronával koronázta, hol az házásokat csak harminccal.”⁷³ (Antiochiai Szent Margit és Dorottya legendája is olvasható a *Cornides-kódex*ben.) A szövegnek ebben az egységében is van másolói megjegyzés: „nem szükség ti néktök a házásokról írnom, azért nem írom az ő kísértésöket (34, 17 v).”⁷⁴

A következő egység (34/19–35/2) egy bibliamagyarázat (1Sám 25, 42): „Az-tán Abigail gyorsan fölegyenesedett, és felszállt a szamarára. Öt szolgálóleány kísértte. Így követte Dávid embereit, s a felesége lett” – a kódex szerzője szerint ez a jelenet is a bibliai tipológiával magyarázható, és Krisztus praefigurációját jeleníti meg: Dávid Krisztust jelenti, Abigail a szüzességet tartó személyt, az öt szolgálóleány pedig a szemérmességet, mértékletességet, az erkölcsösséget, a ritkán való szólást és az állhatatosságot. Itt is van egy – a másolótól származó

⁷¹ *Uo.*, 181.

⁷² Háromfajta prostitúció fenyegeti így őket Wilson szerint: bibliai prostitúció (idololatria), fizikai prostitúció (poligamia), és szellemi prostitúció (hűtlenség korábbi jegyesük, Krisztus iránt). *Uo.*, 180.

⁷³ PUSZTAI, *i. m.*, 89.

⁷⁴ Az özvegyek emlegetése miatt több kutató szerint a kódex a budai begina kolostor (harmadrendi ferences nővérek) számára készült.

– óhaj: „engedie isten hog ig lehessön: *etc.*” A következő szövegegység a latin szerzetesi szabályokat tartalmazza (35/3–36/4), majd *Tundalus látomása* következik (37/11–39/24). A magyar címe így szól: „Barátoknak, kanonokoknak, apácáknak és egyéb egyházi emböröknek, kik csak fejök megnyíretésével és ruha viselésükkel esmértetnek istennek hazudni, kik ő testüket meg nem tartóztatták tisztátalan dolgoktul, kik undok bujasággal magokat förtöztették, ilyen kint szenvednek pokolban” (37, 19r). A pokolbeli kízzatás éppen olyan abszurd és elborzasztó, mint Sapiaentia megkízzatása a földi szenvedés idején.

A kódex utolsó darabja (39/26–40/25) az árulkodó és szeretetlen apácáról szóló példa⁷⁵ Bernardino de’ Bustis ferences szerzetes (1450–1513) latin példagyűjteményéből.⁷⁶ A szentéletűnek tartott apácáról kiderül, hogy mégis a pokolra jutott, mivel hogy „gyakran veetekodoth: es be monta az többinek minden dolgokat es nag gyakran meg törtee az zenth zeretetöth”.

Hrotswitha von Gandersheim *Dulcitius* című drámájából is *veteködzés*, dramatikus példa lett a *Sándor-kódex* szövegei között, tökéletesen illeszkedve a kódex irodalmi programjához.⁷⁷

⁷⁵ Ugyanezt a példázatot olvashatjuk *Példák könyvében* és a *Tibanyi-kódexben* is, de Pusztai szerint csak tartalmi kapcsolat van közöttük. PUSZTAI, *i. m.*, 20.

⁷⁶ PUSZTAI, *i. m.*, 16–20. Bernardino de’ Bustis művei: *Mariale* (Milano, Ulderico Scinzenzeler, 1492), *Rosarium Sermonum* (Venezia, Giorgio Arrivabene, 1498), *Thesauro spirituale della b. Vergine Maria* (Milano, Giovanni Antonio da Honate, 1488), *Defensorium Montis pietatis contra figmenta omnia aemulae falsitatis* (Milano, Ulderico Scinzenzeler, 1497).

⁷⁷ A kézirat lezárása után jelent meg Dömötör Adrienne *Dráma és dialógus határán – a Három körösztyén leány* című tanulmánya. (*Drámák határhelyzetben I*, szerk. BRUTOVSZKY Gabriella, DEMETER Júlia, N. TÓTH Anikó, PETRES CSIZMADIA Gabriella, Nyitra, UKF, 2014, 47–63.) A tanulmány elsősorban a szöveg nyelvi megformáltságát, a fordítás és a másolás viszonyát és a dráma poétikai kérdéseit vizsgálja, rendkívül alaposan, új eredményekre jutva.

SZABÓ ANDRÁS

Istenes versek 16. századi magyar nőköltőktől?

Forrásaink arra utalnak, hogy a nők (a főnemesektől a mezővárosi polgárokig) kiemelten érdeklődtek a vallási kérdések iránt, ők lettek a reformáció (és később az ellenreformáció) leglelkesebb hívei. Ennek következtében számos vallási tartalmú nyomtatvány ajánlása született hozzájuk. Gyakran a férjikkel együtt szólítják meg a dedikációk őket, azonban a háttéradatokból kiderül, hogy valójában az asszonyok a valódi címzettek. A 16. századból még nincsenek számszerű adataink, de a 17. századi Angliában és Amerikában több helyen is dupla annyi nő járt templomba, mint férfi.¹ A reformáció ugyan elméletileg a nőkre is kiterjesztette az egyetemes papság elvét, azonban a gyakorlatban szó sem lehetett arról, hogy asszonyok is prédikátorként működjenek, papi funkciókat lássanak el. Csak az egész Európában üldözött anabaptisták között voltak női lelkészek, a többi felekezet ezt mereven elutasította. Magyarországon a protestánsok táborában szélsőséges álláspontok ütköztek meg ebben a kérdésben, az egyik oldalon néhány teológus a nőkben a bűnök megtestesülését látta, míg a másik oldalon az evangélikus Dévai Máttyás hajlamos volt megengedni, hogy az asszonyok szükséghelyzetekben papi feladatokat végezzenek.²

Az egyház életében való részvételhez, vallásos versek szerzéséhez írni és olvasni tudás kellett. Azt biztosan tudjuk, hogy ez a tudás 16. században elérte a nagybirtokos réteget, a század közepére a főrangú férfiak túlnyomó többsége jól tudott írni és olvasni, s a nők között sem volt már magától értetődő az írástudatlanság, sőt egyre inkább elvárás lett, hogy ők is képesek legyenek erre. Tóth István György alfabetizációról szóló könyve idézi özvegy Tarnóczy Andrásné Kerhen Borbála 1556-ban írt levelét Nádasdy Tamáshoz, amelyben azzal mentegetőzik, hogy Horvátországban, ahol ő felnőtt, nem volt szokás a lányokat megtanítani írni-olvasni.³ Ezek szerint viszont Magyarországon igen, leg-

¹ Diarmaid MACCULLOCH, *A reformáció története*, ford. VARGA Benjámín, Bp., Európa, 2011, 970–971.

² CSEPREGI Zoltán, *A Dévai-kód = Hol van a te testvéred? Tanulmányok a társadalmi nemekről és a testvérszeretetről*, szerk. OROSZ Gábor Viktor, Bp., Luther, 2011 (Eszmece, 6), 65–108.

³ TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: Az írás térbővítése a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA TTI, 1996 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 17), 139.

alábbis a módosabb nemesség köreiben. Egy korai bizonyíték erre Komjáti Benedek 1533-ban megjelent részleges bibliafordításának ajánlása özvegy Perényi Gáborné Frangepán Katalinhoz, amelyben (Erasmus gondolatmenetét felhasználva) elmondja, hogy úrnője kérésére fordította le Szent Pál leveleit magyar nyelvre. A szövegből nyilvánvaló, hogy Katalin asszony tudott írni és olvasni, ezért volt szüksége a fordításra, s ezért érdeklődött a bibliai szöveg magyarázatai, kommentárjai iránt is.⁴

A legismertebb (és sokszor idézett) példát Nádasdy Tamás és felesége, Kanizsai Orsolya levelezése szolgáltatja, itt többnyire világosan elkülönül, hogy mikor írnak íródeáknak diktálva, s mikor személyesen, s arról is értesülünk, hogy az asszonynak az írás még nehéz munkát jelent.⁵ Nádasdy a húgának, Annának két példányt küldött Huszt várába Sylvester János 1541-es *Újszövetség*-fordításából. Nádasdy Anna később maga is támogatót egy *Újtestamentum*-kiadást, Heltai Gáspárét 1562-ben.⁶ Thurzó György, a későbbi nádor második felesége, Czobor Erzsébet férjhezmenetelekor, 1592-ben még nem tudott írni, utána két évvel azonban már saját kezű levelet állított össze a férjének. Az idősebb Bánffy Borbála viszont 1568-ban korára hivatkozva megtagadta férje, Zay Ferenc kérését, hogy tanulja meg az írást. Magáévá tette viszont az írás-olvasás tudományát Telegdi Pál majd Nyáry Pál felesége, Várday Kata, akinek mindkét férjével való levelezését ismerjük.⁷ Ugyancsak „tisztos műveltségi szintről” tanúskodik (a róla írott legújabb monográfia fogalmazásával) Nádasdy Ferenc özvegye, a később hírhedtté vált ecsedi Báthory Erzsébet leveleinek stílusa és írásmódja.⁸

A reformáció elterjedésével ugyan egy írástudó női réteg – az apácáké – megfogyatkozott, majd szinte teljesen el is tűnt, azonban a művelődés egyre szélesebb körökben terjedt, a köznemességet és a polgárságot is elérte. A nemesi családokban különösen ott számíthatunk író-olvasó asszonyokra, ahol a férfiak műveltségi szintje az átlagosnál magasabb volt, s ilyen szempontból inspiráló volt a többnyire mezővárosi polgári családból származó protestáns értelmiség környezete is. A prédikátorok és tanárok, amennyire a tényeket

⁴ ZVARA Edina, „Az keresztényen olvasónak”: Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból, Bp., Balassi, 2003 (Régi Magyar Könyvtár, Források, 14), 37–38.

⁵ TÓTH, *i. m.*, 139–140.

⁶ VISKOLCZ Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban: Nádasdy Ferenc könyvtára*, Szeged–Bp., Szegedi Tudományegyetem – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 8), 25.

⁷ TÓTH, *i. m.*, 141–142.

⁸ VISKOLCZ, *i. m.*, 33–34.

ismerjük, családjuk és környezetük asszonyai között lelkesen terjesztették az írni és olvasni tudást. Bornemisza Péter 1578. március 16-án Pozsonyból ezt írta Máriássy Pálnak negyedik feleségéről, Gyótai Erzsébetről: „igen nagy szeretettel hallgatja is, olvassa is az Isten igéjét, és nemcsak háza népét, de sok anyja korúakat oktat.”⁹ Miskolci Csulyak István (későbbi olaszliszkai református lelkész és zempléni esperes) diák korában Debrecenben, 1591 és 1594 között marhakereskedő főbérelőjének, Szabó Balázsnak a mostohalányát egy év alatt megtanította magyarul írni és olvasni.¹⁰

Az írni-olvasni tudástól a versszerzésig tartó út már korántsem volt olyan egyszerű, mint gondolnánk, különösen mivel működő magyarországi leányiskoláról ebből a korszakból egyedül erdélyi szász környezetből, Brassóból van adatunk.¹¹ Egyetlen versíró asszony biztosan élt a 16. századi Kárpát-medencében, ő azonban Németországból érkezett ide. Magdalene Heymair, aki több német városban, közte 1570 és 1578 között Regensburgban működött evangélikus iskolamesterként, később Hans Rueber felsőmagyarországi főkapitány felesége majd özvegye mellett vállalt nevelői állást, 1586-tól helyileg is Kassán.¹² Verses bibliai története, vallásos énekei, tanításai többek között Bártfán jelentek meg nyomtatásban 1580-ban, az antológia más hölgyek német költeményeit is tartalmazza.¹³ Ha a magyar nyelvű verseket vizsgáljuk, a termés eléggé sovány. A 16. századi magyar versek repertóriumának két kötete összesen hét, talán nőkhöz köthető verset sorol fel.¹⁴ Először S. Sárdi Margit összefoglaló tanulmánya

⁹ *A magyar könyvkultúra múltjából*: IVÁNYI Béla *cikkei és anyaggyűjtése*, kiad. HERNER János, MONOK István, Szeged, JATE BTK, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11), 80–81. – Vö. NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter az ember és az író*, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Könyvtár), 296.

¹⁰ *Régi magyar költők tára XVII. század, 2: Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1962, 285–286. – Vö.: PÉTER Katalin, *Magánélet a régi Magyarországon*, Bp., MTA BTK Történettudományi Intézet, 2013 (Magyar Történelmi Emlékek, Értekezések), 26–27.

¹¹ Johannes Honterus alapította az 1540-es években: Joseph DÜCK, *Geschichte des Kronstadter Gymnasiums. Eine Festgabe zur dritten Säcularfeier desselben*, Kronstadt [Brassó], 1845, 22.

¹² <http://www.frauen-und-reformation.de/?s=bio&id=19> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 2.)

¹³ Magdalene HEYMAIR, *Das Buch Tobie [...] Mit sampt noch etlichen [...] christlichen und geistreichen Liedlein [...]*, Bártfa, Guttgesel, 1580 (RMNy 448.)

¹⁴ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne: Manuel de correction d'erreurs dans la base de données*, direction Iván HORVÁTH, assisté par Gabriella H. HUBERT, Paris, Nouvel Objet, 1992 (Ad corpus poeticarum), I–II. – Az interneten: <http://rpha.elte.hu/> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 2.) [Ezentúl: RPHA]

igyekezett összefoglalni mindazt, ami róluk tudható.¹⁵ A hét műből rögtön kisik a Szokoly Miklósné Telegdi Kata nevében írott szöveg, mert nem vallásos, s a legújabb kutatások alapján a vers volta vitatott, s talán nem is a nevezett hölgy írta.¹⁶ Egy mű a hétből pedig nagy valószínűséggel férfi által írott női vers, ezt erősíti meg a címe is: *Cantio iucunda de Helena Horvat*.¹⁷ A Csereyné-kódexben fennmaradt egyáltalán nem „iucunda” szöveg az első tizenhárom versszakában egyes szám első személyben panaszolja el egy özvegyasszony keserű sorsát, a következő három versszakban általános tanulságokat oszt meg az olvasóval/hallgatóval, majd a kolofónban rögzíti a szerzés helyét és időpontját: az erdélyi, Szolnok-Doboka vármegyei Kentelke község az 1566-os esztendőben.

Maradt még mindig öt versünk. Ebből az ötből négy a *Bornemisza-énekeskönyv*ben jelent meg,¹⁸ s ez nem lehet véletlen. Az egész nyomtatvány ajánlása nőhöz szól: a címzettje Balassi Istvánné devecseri Csoron Anna, patrónusának felesége, aki a szöveg szerint kérte is a szerkesztőt egy énekeskönyv összeállítására. Nem szokatlan, hogy protestáns énekyűjteményt nőnek ajánlanak, az 1590-es debreceni énekeskönyv Csáktornyai János által írott dedikációjának címzettje a debreceni polgár váradi Kis Tamás felesége, Nagy Dorkó asszony.¹⁹ A *Bornemisza-énekeskönyv* első részének, a *Közönséges isteni dicséreteknek* végén áll a „Láss hozzám, Úristen, kegyelmes szemeiddel” kezdetű költemény, a 71. zsoltár parafrázisa, amely akrosztichonjában a „LADONI SARA SK” betűket adja ki. Versformája Balassi *Bocsásd meg, Úristen* kezdetű versével azonos.

¹⁵ S. SÁRDI Margit, *A magyar női költészet történetének első fejezete = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 543–544.

¹⁶ JANKOVICS József, KŐSZE GHY Péter, *Telegdi Kata? verses? levele? = Erdély reneszánsza I.: A 2008. október 8–11. között tartott konferencia előadásai*, szerk. GÁBOR Csilla, LUFFY Katalin, SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2009, 118–140; MARKÓ Anita, *Kérdőjelek Telegdi Kata verses levele körül, avagy férfi-e az első magyar költőnő = Mű & szerző: Fiala kutatók konferenciája*, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011 (Arianna könyvek, 4), 53–64. – <http://reciti.hu/wp-content/uploads/musz.pdf> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 2.)

¹⁷ *Régi Magyar Költők Tára, 7: XVI. századbeli magyar költők művei 6, 1560–1566*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., Akadémia, 1912, 316–317; RPHA 380.

¹⁸ BORNEMISZA Péter, *Énekek három rendbe [...]*, Detrekő, Bornemisza, 1582 (RMNy 513). – Hasonmás kiadása: KOVÁCS Sándor Iván kisértőtanulmányával, Bp., MTA Irodalomtörténeti Intézete, 1964 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 6).

¹⁹ [*Énekeskönyv*], Debrecen, Csáktornyai, 1590 (RMNy 640).

A szöveg a bibliai zsoltárt szabadon formálva személyes hangon fordul Istenhez segítségért, hogy védje meg őt a rágalmazó ellenségeitől:

Ím ha nem nagy kín volt ez világban vajódnom,
Nekem nyavalyásnak gyámoltalan bujosnom,
Ilyen ártatlanul gonosz nyelvek miatt
Nagy szidalmat vallanom.

[...]

Rövid szóval, Uram, nyavalyámat megértsed,
Én árva fejemet igazságoddal mentsed,
Ellenségem ellen az prókátorságot,
Szent nevedért felvegyed.²⁰

Az akrosztichon, amelynek utolsó két betűje talán jelent valamit („scripsit” vagy akármilyen anakronisztikusnak is tűnik: „saját kezével”), illetve a vers megrázó személyes hangja azt az érzést erősítik, hogy az előző két esettel szemben itt valódi női versszerzővel találkoztunk, aki saját özvegységének panaszait tárja Isten elé. (Megjegyzendő, hogy a 71. zsoltár a bibliai szövegben az *Öregember könyörgése* alcímet viseli!). Ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy semmiféle bizonyíték nincs arra, hogy a versek személyes hangja utalna a női szerzősége, s a közösséghez szólás az ellenkezőjére, mint ahogyan azt S. Sárdi Margit gondolja.²¹

Rátérve Ládonyi Sárára, az utóbbi évtizedek irodalomtörténeti kutatása nem vett tudomást arról, hogy a Mihályi községben található későbbi Dóry-kastély helyreállítása során Koppány Tibor levéltári források alapján feltárta a Ládonyi család történetét, genealógiáját és műveltségi hátterét.²² Ennek alapján az alábbiak derültek ki a familiáról. A Ládonyiak a Vas vármegyében található, de Sopron vármegye határán fekvő Nemesládony községről kapták a nevüket. Kismenesi sorból birtokszerzéseik révén lassan a középnemesek közé emelkedtek. A család egyik tagja, Ládonyi Miklós 1465-ben iratkozott be a bécsi egye-

²⁰ Modern kiadásai: *Balassi Bálint és a 16. század költői*, kiad. VARJAS Béla, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók), II, 615–616; *Magyar költők antológiája*, kiad. S. SÁRDI Margit, TÓTH László, Bp., Enciklopédia, 1997, 10–12.

²¹ S. SÁRDI, *A magyar női költészet ...*, i. m., 543–544. – Köszönettel tartozom Fazakas Gergely Tamásnak, hogy erre az összefüggésre felhívta a figyelmemet.

²² KOPPÁNY Tibor, *Egy XVI. századi Sopron vármegyei kastély és építetője*, Soproni Szemle, 1980, 46–58.

temre.²³ Ládonyi Istvánt már a 15. század második felében „literátus”-nak, deáknak nevezik, s hasonlóan művelt volt a fia, Ládonyi (2.) Miklós (†1545), aki galgóci várnagysága következményeképpen Újlaki Lőrinc hercegtől egy szőlőt és házat kapott ugyanott.²⁴ Miklós és felesége, Törödsi Kónya Potenciana, megfelelően gondoskodtak gyermekeik neveltetéséről: két fiukat, Györgyöt és Demetert Bécsbe küldték tanulni.²⁵ Fennmaradt a tizenhét éves Ládonyi Demeter 1543-as levele anyjához, amelyben arról panaszkodik, hogy bátyja már „tisza Luther” lett, s állandóan zaklatja őt, egyébként is „nem gyermeknek való a bécsi tanulás”, vitesse őt haza, vagy ha nem akkor legalább küldjön pénzt, mert elfogyott.²⁶ Később maga a panaszkodó is csatlakozhatott a reformáció lutheri ágához, hasonlóan az egész nyugat-dunántúli környezetéhez. A lányokat (és a fiúkat is) Sárvárra, a Nádasdy-udvarba küldték nevelődésre, erre utal özvegy anyjuk 1549-es levele Nádasdy Tamásné Kanizsai Orsolyához, amelyben a „gyermek”, feltehetően a legkisebb, a tizenkilenc éves Sára hazahozásáról van szó.²⁷ Magától értetődően a fiúk és a lányok is aztán a Nádasdyak familiárisi köréből választottak maguknak házastársat. Ládonyi Sára 1530-ban született Mihályiban, s valamikor 1570 után halt meg. Férjeinek neve és sorrendje körül a szakirodalomban elég nagy a zűrzavar urakodik. Egy családtörténeti összefoglalás szerint Essegváry Imre volt az első házastársa, s razinai Bocskay Ferenc a második²⁸ ezt az adatot veszi át Sárdi Margit is.²⁹ Koppány Tibor viszont a fér-

²³ *Die Matrikel der Universität Wien, II: 1451–1518/I*, bearb. von Franz GALL, I, Graz–Köln, Böhlau, 1959, 90. – A „Nicolaus de Ladino” [?!] olvasat alapján a horvátországi Ladina községhez köti. Ezt veszi át: TUSKÉS Anna, *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526*, Bp., ELTE Levéltára, 2008 (Magyarországi Diákok Középkori Egyetemeken, 1), 218. – Ugyanakkor lásd: *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*, kiad. SCHRAUF Károly, Bp., MTA, 1902 (Magyarországi Tanulók Külföldön, 4), 107, ahol az olvasat „Nicolaus de Ladon”.

²⁴ KOPPÁNY, *i. m.*, 50, 52, 53.

²⁵ A bécsi egyetem anyakönyvében nem szerepelnek: *Die Matrikel der Universität Wien, III: 1518/II–1579/I*, bearb. von Franz GALL, I, Köln–Graz, Böhlau, 1959, 71–72, ugyanakkor a magyar nemzetében igen: SCHRAUF, *i. m.*, 197. – Schrauf a testvérpár nevét tévesen „Ladoni” helyett „Ladom”-nak olvasta, és sziléziainak tartotta őket, feltehetően ezért nem kerültek be a legújabbban megjelent diáknévsorba. Vö. KISSNÉ BOGNÁR Krisztina, *Magyarországi diákok bécsi tanintézetekben 1526–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2004 (Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 13).

²⁶ E. ABAFFY Erzsébet, *Magyar diák bécsi levele 1543-ból*, Magyar Nyelv, 1966, 496–497.

²⁷ MÁLYUSZ Elemér, *Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei (VIII. és utolsó közzelvény)*, Levéltári Közlemények, 1929, 277.

²⁸ *A Lőrinte nemzetség genealógiája*, <http://lorinte.org/pdf/lorinte.pdf> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 2.)

jek sorrendjét megfordítja, szerinte a második 1569-ben Egerváry Ferenc (!) volt.³⁰ Az első változat látszik valószínűbbnek, a házastársak halálozási idejének egybeesése (1570–1571 körül) arra utal, hogy Bocskay volt a második férj.³¹ A rövid özvegység ugyanakkor lehetővé teszi a vers pontosabb datálását erre a két esztendőre. Második férjétől egyetlen felnőtt kort megért gyermeke maradt Sárának, Bocskay Zsuzsánna, aki 1598-ban Dobos György felesége volt. Ládonyi Demeter (Sára bátyja) a korábban is álló nemesi kúria helyén építette fel a igényesebb, kőből épült és reneszánsz vonásokat is mutató kastélyát a Sopron vármegyei Mihályiban. Lánya, Ládonyi Anna másodjára Wathay Ferenc költőhöz ment feleségül, de házasságuk Anna korai halála miatt nem tartott sokáig. Az elmondottakból világosan kitűnik, hogy Bornemisza Péterhez két úton is eljuthatott Ládonyi Sára verse, az egyik Galgóc, ahol a Ládonyiaknak szőlője és háza volt, s egy időben Bornemisza volt a prédikátor, a másik út a Nádasdy-udvaron keresztül vezethetett, amelyhez a nyomdász-írót is szoros szálak fűzték.

Ugyancsak Bornemisza gyűjteményében, annak *Rövid isteni dicséretek* című részében látott napvilágot egy vers, amelynek versfői az „ANNA KATAGE” szavakat adják ki.³² Talán szövegromlás miatt torzult a név, nem tudjuk, miből. Csak tippelni lehet, talán Káthay Annáról, Ghyczy György erdélyi kormányzó feleségéről van szó.³³ A Káthay család erdélyi ágáról keveset tudunk, Káthay György udvari familiáris volt János Zsigmond fejedelem mellett 1569-ben, s hadi helytállásáért marosszéki birtokot kapott.³⁴ A költemény kevésbé személyes hangú, az utolsó három versszakban a közösség nevében szólás uralkodik el (én helyett mi), de ez – ahogyan már korábban jeleztem – nem jelenti automatikusan azt, hogy nem női szerzőtől származik.

²⁹ *Magyar költőnők...*, i. m., 10.

³⁰ KOPPÁNY, i. m., 57.

³¹ A razinai Bocskayak a híresebb kismarjai Bocskayak mellékága voltak, birtokaik a Dunántúlon és Szlavóniában terültek el. Bocskay Ferenc katonaként harcolt a török ellen, s 1571-ben már elhunytként említik. Testvére volt a királyi titkár és híres kalligráfus Bocskay György (1510 k.–1575). Köszönettel tartozom Gulyás Borbálának a rá vonatkozó adatok szíves közléséért. Az Egerváryak között a korban nem tudunk Ferenc nevű családtagról, az Essegváryak genealógiája viszont töredékes.

³² RPHA 140.

³³ NAGY Miklós, *A Ghyczyek a magyar nemzet történelmében*, Turul, 1929, 23.

³⁴ *Politika és házasság: Menyegzőre hívogató levelek a 16. századi Erdélyből*, kiad. HORN Ildikó, KREUTZER Andrea, SZABÓ András Péter, Bp., ELTE, 2005 (TID Könyvek, 2), 93.

A harmadik, talán nőköltő által írott vers a Bornemisza-énekeskönyvben a „Mostan vöttem, Uram, én ezt eszemben [...]” kezdetű, amelynek akrosztichonjában a MASSAI AGNES név található.³⁵ A vers személyessége az eddigi irodalom szerint arra utalhat, hogy nem neki ajánlott, hanem általa szerzett mű van előttünk, de a bizonytalanság itt is megvan. Az Arad, Zaránd, Békés és Bihar vármegyében birtokos, módos haraklyáni Massay (Majsay) család több hölgytagját is ismeri a régi magyar irodalmi kutatás, Massay Eulália, Mágocsy Gáspár második felesége Melius Péter munkáinak kiadását támogatta, unokatestvére, Massay Margit pedig Pázmány Péter édesanyja volt. A családról egy töredékes genealógiai táblázat készült, ezen sajnos nincs rajta Ágnes, aki talán Eulália testvére lehetett.³⁶ Az 1550-es években Kisserjéni (Serjéni) Pál feleségeként említik.³⁷ Eulália (és Ágnes?) apja, Massay Imre gondoskodott fiai taníttatásáról, 1551 és 1557 között Sibolti Demeter volt a házitánítójuk.³⁸ Sibolti később Bornemisza közvetlen munkatársa lett, s utóda a püspökségben,³⁹ rajta keresztül juthatott el a vers kézírata a Tiszántúlról Nyugat-Magyarországra. Semmiképpen nem azonos a szerzőnk azzal a Massay Ágnessel, aki a 17. század első éveiben ifj. Nyáry Pál felesége volt.⁴⁰

A negyedik ide tartozó vers kezdősora az énekeskönyvből: „Dicsérlek tégedet, én édes Istenem, nagy kegyelmességedért [...]”, a versfői az alábbi nevet adják ki: DOCHI ILONA AA, s vagy 1567-ben, vagy 1570-ben keletkezett.⁴¹ S. Sárdi Margit mellett érvelt, hogy a személyes hangú költemény utolsó előtti versszaka bizonyíték arra, hogy maga Dóczi a szerző.⁴² Ő feltehetően a nagylucsei Dóczy családból származott, amely – mint látni fogjuk – szintén kitűnt magas műveltségével. Valószínűleg azonos azzal a Dóczy Ilonával, akinek a

³⁵ RPHA 1021. – Modern kiadása: *Magyar költőnők...*, i. m., 13–15.

³⁶ KARÁCSONYI János, *Békésvármegye története*, Gyula, Békésvármegye közönsége, 1896, III, 91–92.

³⁷ BOROVSZKY Samu, *Csanád vármegye története 1715-ig, 2: A vármegye részletes története*, Bp., MTA, 1897, 293.

³⁸ Siboltiról legutóbb összefoglalóan: *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, szerk. KÓSZEGHY Péter, X, Bp., Balassi, 2010, 301.

³⁹ SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter 1535–1584: A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből*, Sopron – Bp. – Győr, Keresztyén Igazság, 1939, 143–144.

⁴⁰ SZLUHA Márton, *Nyitra vármegye nemes családjai*, Bp., Heraldika, 2003, II, 208.

⁴¹ RPHA 281. – Modern kiadása: *Magyar költőnők...*, i. m., 7–9.

⁴² S. SÁRDI, *A magyar női költészet...*, i. m., 544.

férje az 1552-ben, Temesvárnál elesett Batthyány Farkas.⁴³ Talán ugyanaz a Dóczy Ilona, akit Nagy Iván 1539-ben Rummy II. Osvát feleségeként jelöl meg, ez esetben ez volt az első házassága.⁴⁴ Nem lehet azonos viszont azzal a Dóczy Ilonával, aki 1616-ban az utolsó Massay felesége volt.⁴⁵

A hetedik vers („Dicsérem én az Istent minden időben [...]”) versfőiből a Dóczy Zsuzsanna név olvasható ki, ez a 33/34. zsoltár parafrázisa.⁴⁶ Kéziratos forrásokban és unitárius/református énekeskönyvekben maradt ránk. Életrajzi adatait S. Sárdi Margit többször idézett munkája kicsit keveri,⁴⁷ pedig Zsuzsanna asszonyt jól ismerjük, 1580-ban ment hozzá – mint második feleség – a dúsgazdag feltörekvő kereskedő (élete vége felé már báró) Thököly Sebestyénhez, két felnőtt kort is megért fiúgyereket szült neki, s 1596. június 19-én halt meg Késmárkon. Temetési beszédet a város tudós papja, Sebastian Ambrosius Lahm mondott felette.⁴⁸ Féltestvére volt Bekes Gáspárné, majd Wesselényi Ferencné Szárkándi Annának, akit a korábbi szakirodalom tévesen azzal gyanúsított, hogy ő lenne Balassi Bálint titokzatos Celiája. Testvérenek, Dóczy Andrásnak az anyósa pedig Balassi Anna, Bálint húga volt.⁴⁹ Költeményén, amely erős Balassi-hatást mutat, a negyedik versszakból eluralkodik a példázatos, intő hang, a közösség nevében szólás,⁵⁰ ennek ellenére nincs okunk elvitatni a szerzőségét, tekintettel arra, hogy a családban volt már női versszerző (Dóczy Ilona), s a familia erős kapcsolatokkal kötődik a Balassiakhoz.

Összességében elmondható, hogy a tanulmány elején felsorolt hét szöveg egyikével kapcsolatban sem állíthatjuk száz százalékos biztonsággal, hogy női szerzők művei, ugyanakkor a körülmények mégis valószínűvé teszik, hogy kellett már ilyeneknek lenni. Az szabályszerűségnek tűnik, hogy azokban a nemesi családokban ragadtak a hölgyek tollat, amelyekben a férfiak műveltségi szintje

⁴³ NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, I, Pest, 1857, 240. – Bár a szerző a különböző bekezdésekben és a táblázatokban nem nyilatkozik egyhangúan, mást állít itt és ott.

⁴⁴ NAGY, *i. m.*, IX, 1862, 819.

⁴⁵ KARÁCSONYI, *i. m.*, III, 92.

⁴⁶ RPHA 254.

⁴⁷ S. SÁRDI, *A magyar női költészet ...*, *i. m.*, 544.

⁴⁸ Sebastian AMBROSIUS, *Oratio funebris [...] Susannae Doczi [...]*, Heidelbergae, 1600 (RMK III. 944).

⁴⁹ SZABÓ András, *Némethi Ferenc és más versszerző főnemesei Északkelet-Magyarországon a 16. század második felében* = Uő., *Szépességtől Biharig: Protestantizmus, irodalom és művelődés Magyarországon a 16–18. században*, Komárom, Selye János Egyetem, 2013 (Monographiae Comarienses, 8), 57–58.

⁵⁰ S. SÁRDI, *A magyar női költészet ...*, *i. m.*, 544.

is magas volt, s törvénytörő az is, hogy a rokonságukban számos író volt, többek között Wathay Ferenc, Balassi Bálint és Pázmány Péter. (Az időben távoli rokonságokról nem is beszélve, mint amilyen Kisfaludy Sándort és Károlyt kötötte össze Ládonyi Sárával.)⁵¹ Meghatározó lehetett az olyan műveltségi központok hatása is, mint Nádasdy Tamás sárvári udvara. Végül igen sokat köszönhetünk Bornemisza Péternek, aki igen jó kapcsolatban állt a művelt, és a vallási kérdések iránt érdeklődő nőekkel, s ezért istenes verseiket is megőrzésre méltónak tartotta.

⁵¹ A Ládonyi család kihaltával a birtokaikat a közeli rokon Kisfaludyak szerezték meg, az ő levéltárukban őrződtek meg az irataik is. – KOPPÁNY, *i. m.*, 57–58; KISFALUDY László, *A kisfaludi Kisfaludy család története*, Debrecen, 2004 (Régi Magyar Családok, 2), 66–69, 206.

SZÁDOCZKI VERA

Egy erdélyi nemesasszony lelkiélete

*Thordai Klára imádságoskönyve**

Az 1700-as évek második felében már számtalan imádságos-, énekes- és elmélkedéseket tartalmazó könyv állt a lelki igények kielégítésének szolgálatában a Kárpát-medencében, akár főnemes, akár egyszerűbb ember, akár férfi, akár nő legyen a lelki javakra áhítózó személy, bármely nemzetiséghez és bármely felekezethez tartozzon is. Mégis, még ebből az időszakból is maradtak ránk olyan kéziratok, amelyek még egyel kívánták gyarapítani a meglévőek népes táborát. Vajon miért? Mit tartalmaznak ezek? Csupán magánhasználatra szánt, a kedvenc énekeket, imákat tartalmazó kötetek ezek, vagy összeállítójuk valóban úgy gondolta, hogy egy újabb, noha régi imákat tartalmazó kötettel valami újat tud nyújtani, esetleg más célközönség felé? Ezekre a kérdésekre talán sosem kapunk választ, de nézzünk egy konkrét példát, egy nemesasszony, Thordai Klára imádságoskönyvét 1773-ból. A kötet nem elsősorban a tartalma miatt izgalmas, mivel többé-kevésbé követi a korban megszokottakat. Nem is feltétlen találunk benne úgynevezett „nőies” dolgokat, de a benne foglaltak által talán rálátást kapunk egy hölgy lelkiéletére. Továbbá a kötet felvet egy olyan filológiai problémát, mellyel mindenképp érdemes foglalkozni. Vegyük most sorra mindezeket!

Ki is volt Thordai Klára? Életéről, kilétéről keveset tudunk, ami bizonyos, hogy valamikor az 1700-as évek első harmadában született, és az utolsó adat róla 1790-ből való.¹ A Tordaiak őse feltehetően Báthory István idején emelkedett fel, több ága létezett, ezek közül Klára családja a somogyomi ághoz tartozott. Tagjai jómódú, katolikus köznemesek voltak, birtokaik Kolozsvár környékén terültek el például Folyfalván, ahol a szóban forgó imádságoskönyv

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

¹ Egy adat a sok közül, melyet Zálha település kapcsán olvashatunk: „1757 tájt Tordai Klára Selyei Tolnai Jánosné nagyanyjának Budai Máriának itteni részeért Bethlen Jánost kereset alá fogta s ennek meg nem jelenésével kinyerte, valamint 1757 decz. 5-én kikapta br. Korda Györgytől is 250 frtig zálogban volt f.-csobánkai részét, melyeket 1790 július 18-án Tolnai János özvegye Tordai Klára Budaki Rettegő Zsigmondnak zálogosít el [...]” *Szolnok-Dobokavármegye monographiaja*, VII, szerk. KÁDÁR József, Deés, Szolnok-Dobokavárm. közönsége, 1900–1905, 140.

keletkezett. Nem tudni pontosan, mikor ment férjhez Tolnay János, fiscalis directorhoz, de 1750-ben már házasok voltak.²

A Tolnay család eredete kevésbé ismert és kutatott, mint a Tordaiaké, származásukat homály fedi (véltetően magyarországi család tagjai, akik Erdélyben találtak boldogulást).³ Legismertebb tagja Tolnai István,⁴ János nagypapja a kolozsvári református akadémia professzora, lelkész, fejedelmi orvos volt, akinek kapcsolata volt Tolnai Dali Jánossal és Pataki Istvánnal (ez utóbbi sógora volt). Ebből rögtön kitűnik, hogy a Tolnay család nem volt katolikus, köztük János, Klára férje sem mindaddig, míg gyermekkorában árvaságra nem jutott, s a kolozsvári jezsuitákhoz nem került, ahol 1713 és 1722 között a kollégium gimnáziumi évfolyamait kétszer is elvégezte.⁵ Feltehetőleg itt lett katolikussá. Pályafutásának további alakulásáról az általa szerkesztett erdélyi jogkönyv ajánlásában vall: egész életét az ausztriai ház szolgálatának szentelte, 1742-től a fiskális ügyek ügyvédje, majd 1754-től haláláig ugyanennek a hivatalnak az igazgatója lett.⁶ Neki és Klárának három gyermeke született: György, Zsuzsi és még egy lány, akinek a keresztnéve nem ismert, őket szintén a katolikus hitben nevelték. A család férfi tagjai ettől kezdve az országos politikai életben aktív szerepet vállaltak.⁷ Tolnay János 1770-ben meghalt, s az özvegy Klára nem sokkal ezután, 1773-ban egy imádságos könyvet másolt össze azzal a céllal, hogy az nyomtatásban is megjelenjen a hasonló nehézségekkel küzdők megsegítésére, de adatunk nincs arról, hogy meg is jelent volna, és más kéziratos példányt sem ismerünk. További érdekes adalék Thordai Klára vallásosságával kapcsolatban: a kolozsvári ferences templomban 1763 és 1770 között a régi oltárképet újra cserélték, amelyet a környék tehetősebb nemesi familiái anyagilag támogattak: a Kornis, Apor, Perényi és Bánffy család tagjai mellett találjuk Tolnai János feleségét is.⁸

² Kis Bálint, *A Tordaiak*, Turul, 1909, 97–102.

³ Több genealógiai alapmű is említi a családot, de mind Nagy Iván, mind Pálmay József munkájában több pontatlanság és hiányosság található, melyeket remélhetően újabb történelmi kutatások tisztáznak.

⁴ Róla írt tanulmányt PATAKI Jenő, *Tolnai István (1630-1690)*, Orvosi Szemle, 1937, 122–127.

⁵ VARGA Júlia, *A kolozsvári jezsuita gimnázium és akadémia hallgatósága 1641–1773*, Bp., MTA Egyetemtörténelmi Albizottsága, ELTE Levéltára, 2007, 1791. sz.

⁶ Joannis TOLNAI de Sellye, *Decretum Tripartitum Theresianum*, Nagyszeben, 1769, 5r (OSZK Fol. Lat. 4438).

⁷ Többük országgyűlési képviselő lett, vö. *Székegy nemesi családok*, III, *Marostorda vármegye nemesi családjai*, szerk. PÁLMAY József, Sepsiszentgyörgy, Charta, 2000, 138.

⁸ <http://www.templom.hu/phpwcmcs/index.php?id=14,218,0,0,1,0> (utolsó megjelenítés: 2015. február 10.)

Ma az Országos Széchényi Könyvtárban őrzik az *Igaz és töredelmes megtérésnek kívánatos lelki gyűjteménye* című kötetet.⁹ A fatáblás, kapcsos bőrkötésű imakönyv 205 utólag számozott folión több kéz írása, melynek problémájára még kitérek a későbbiekben. Szerkezete és a benne foglalt kizárólag magyar nyelvű imák és énekek a kor szokásait követik: imák az Atyához, Fiúhoz, Szentlélekhez, Máriához, szentgyónásra való készület, szentáldozás előtti és utáni áhítatosságok, szentekhez és más patrónusokhoz való könyörgések, köztük énekekkel. Ezt a szokványosságot ő maga is megjegyzi, kötete előszavában így fogalmaz:

Én ugyan megvallom, hogy semmi újsággal néked nem hízelkedhetem, hanem csak oly áhítatosságokat ajánlok, melyek a Római Katolika Szent Egyháztól már régen nemcsak helybe hagyattak, hanem közönséges is tétettek, mindazért nehogy újítani kívánván az anyaszentegyház bévett rendtartási ellen, nemem gyarlóságából is akaratom ellen hibázzak [...].

Ezeket a „bévett” és „közönségesé tett” imádságos és/vagy énekes könyveket mindeddig nem sikerült pontosan azonosítani. Ennek oka többek közt az, hogy a 18. század végére már akkora mennyiségű ima- és énekeskönyv jelent meg nyomtatásban a hívek használatára, hogy azoknak a bibliografikus számbavétele is jelentős munka. Ezért is merülhet fel kérdésként, hogy vajon miért szerette volna Thordai Klára asszony egy újabb ugyanolyannal gyarapítani a meglévőek népes táborát.

Ha már az énekes könyvekről esett szó, érdemes végignézni a kötetben szereplő énekeket. A lista nem lesz hosszú, összesen három litánia, három officium himnusza és három egyéb ének alkotja, amennyiben a *Te Deumot* és a litániákat énekek tekintjük. Az énekek esetében egyszer sem közöl dallamot, és nótajelzést sem ad soha, ének mivoltukra csak a verses-rímes formából illetve a címben szereplő *Hymnus* meghatározásból következtethetünk. Kicsit részletesebben: a Fiúistenhez való,¹⁰ Jézus Szívéhez való¹¹ és a Boldogasszony lauretomi litániáját¹² válogatja be a kötetbe. A három officium közül egy Jézusról,¹³ kettő pedig a Szűzanyáról¹⁴ való. Ezeknek egy-egy himnuszt a horáknak

⁹ STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*, Bp., Balassi, 2001, 313. sz. OSZK Quart Hung. 2411.

¹⁰ f. 35v–38v.

¹¹ f. 53v–55v.

¹² f. 111r–112v.

¹³ f. 46r–53v Jézus szentséges Szívéről való Officium.

megfelelően bontotta részekre, noha ezeket a korabeli énekeskönyvekben pl. Kájoni *Cantionaléjában* egyben közlik. Természetesen mindkét szerkesztési mód érthető a maga helyén. Az *Idvez légy világ asszonya*¹⁵ és a *Mondj naponként és óránként*¹⁶ kezdetű himnuszok megtalálhatók Kájoninál és megjelentek az RMKT kötetében is latin eredetjükkel együtt. A *Jézusnak szíve teljes égő lánggal* kezdetű himnusz forrását eddig nem találtam meg, modern kiadása sincs. A három egyéb ének közül egy a már említett *Te Deum*,¹⁷ egy hatsoros ének (vagy verses imádság) az őrangyalokhoz, és a *Jézus édes emlékezet*¹⁸ kezdetű himnusz. Ez utóbbiról néhány szó: a szent Bernátnak tulajdonított¹⁹ *Jesu dulci memoria* kezdetű középkori jubilus fordítása ez az ének, mely megtalálható az RMKT XVII. századi sorozatának 7. kötetében latin eredetijével és több szövegváltozatával együtt.²⁰ Érdekesége, hogy Thordai nem a Kájoninál szereplő változatot vette át. Ebből arra következtethetünk, hogy nem a *Cantionaléra* támaszkodott énekanyagának összegyűjtésekor, ami meglepő egy erdélyi, ferences körökben is mozgó személytől, hanem vagy más énekeskönyvekre vagy az általa használt imakönyvek részeként találkozott velük.

Essék most néhány szó az imakönyv nőies oldaláról, már ha van ilyen. Sokáig kellett forgatni, míg felbukkant benne valami kifejezetten nőnek szóló vagy valami, ami közelebb hozza hozzánk Klárát. Azt írja a mű címében és előszavában is, hogy azoknak állította össze, akik hasonló kínokkal küzdenek az életben, mint ő. Mik lehetnek ezek a kínok – ha nem csupán az előszavak tipikus megfogalmazásából eredő üres frázisról van szó? Az özvegyesség – erre ol-

¹⁴ f. 87r–99r *A mákula nélkül fogantatott boldogságos Szűznek Kiss Solosmája* (Üdvöz légy világ asszonya); f. 99v–110v *A B. Szűz más Solosmája, mely szent Casimirnak históriájából íratott* (Mondj naponként és óránként...)

¹⁵ KÁJONI János, *Cantionale catholicum*, Csík, 1676, 424–426; *Régi magyar költők tára XVII. század, 15/A: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Szövegek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1992, 409. sz.

¹⁶ KÁJONI, *Cantionale, i. m.*, 388–392; *Régi magyar költők tára XVII. század, 2: Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, s. a. r. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1962, 95. sz.

¹⁷ f. 18r–19r.

¹⁸ f. 42v–45v.

¹⁹ A középkori hagyomány tulajdonította Szent Bernátnak ezt a verset. A Wilmart és H. Lausberg egy ismeretlen angol cisztercita szerzetes (Bernát kortársa) művének tartja, H. Walther szerint Stephanus Langton, canterbury-i érsek alkotása. Vö. *Régi magyar költők tára XVII. század, 7: Katolikus egyházi énekek 1608–1651*, kiad. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974, 519.

²⁰ *Uo.*, 68. sz.; 511–522.

vashatjuk az özvegyek és árvák imáját. A másik ima, mely kicsit konkrétan fogalmaz, és nemcsak égi segítséget kér, a Szent Apollóniához szóló ima, melyben kéri, hogy mentse meg a fogfájástól és az örök fogcsikorgatástól:

Óh fölséges, mindenható Isten, kinek dicsőségéért Szűz Sz. Apollónia Mártír fogainak kitörését nagy békességgel senyvedte, alázatosan könyörgök neked, hogy akik az emlékezetit tiszteljük, fogaink fájdalomtól megmenekedvén s az örökké tartó fogak csikorgatását elkerülvén az örök életre juthassunk, a mi Urunk, Jézus Krisztus által. Amen!

Bizonyára fogfájós lehetett, mint mindenki más is ebben a korban?! Apollónián kívül még Szent Annához, Mária Magdolnához, Szent Klárához és Szent Borbálához szóló imákat találunk, mindenkire a saját rendeltetése szerint: Annához a házasságok egységéért, gyermekáldásért, Mária Magdolnához a bűnbánat kegyelméért, Klárához a testi-lelki tisztaságért, Borbálához a hirtelen halál elkerüléséért fohászkodott. Női dolgokért egyedül Szent Annához imádkozik. Talán a szentgyónásra felkészítő és az áldozás előtti és utáni imák közt érhető még tetten, hogy a kötetet nő állította össze. A gyónásra való készület imái közt megfigyelhető, hogy az olyan könyörgésekben, mint pl. „légy irgalmas és kegyelmes nékem, ki irgalmas voltál a kánai asszonyi állatoknak és Mária Magdolnának, ki kegyelmedet mutattad Publikánushoz és a kereszten függő latorhoz” először mindig konkrét nőket sorol fel, és esetleg csak utána férfít. Ugyanígy az áldozás előtti imáknál:

Jut eszembe Uram! hogy a bűnösökkel ettél és ittál, hogy kedvesebb volt előtted Magdolnának könnyhullatása a farizeusok eledelénél, hogy nem irtóztál ama vér-kórságos asszonyi állattól, ki perémedet illette. Tudom, hozzád járuló vakokat, sántákat, poklosokat meg nem vetted. Azért jöjj el, Uram Jézus Krisztus, íme a Te szolgád.

Konkrétan itt is csak nőt sorol fel, de a mondat végén azért szolgát használ és nem szolgálót! Továbbá az áldozás előtti-utáni imákra olyan fokú szentimentalizmus jellemző, mellyel egy férfi nem feltétlen tudott volna azonosulni.

Végezetül jöjjön az elején megígért filológiai probléma. A kötetről azt írja az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa, hogy ez Thordai imádságos könyvnek 19. századi másolata. Valóban, a kötet utolsó lapjának alján ezt olvashatjuk: a Dno Joanne Döring cive Leutchoviensi 1862. Ki lehetett ez a Döring János? A lőcsei polgárról nem sokat tudunk. Neve szerepel a lőcsei evangélikus teme-

tő egyik sírján, a Döring család más tagjainak is itt a nyughelye.²¹ Kérdéses, hogyan került a kötet Lőcsére vagy miért ment Döring Kolozsvárra, és mi oka lehetett egy valószínűleg evangélikus, iparos családból származó fiatalembernek egy katolikusoknak szánt imakönyvet, mondjuk úgy, „kezelésbe venni”. Mert a kötetet nem ő másolta. Az íráskép, a papír és a vízjelek alapján azt mondhatjuk, hogy Döring inkább a kötet rendbe hozója volt. Ezt a következő dolgok alapján vélem így: először is, noha a kötetet több kézzel írták, a szöveg nagy része mégis ugyanattól az egy kéztől származik, és ez nem egyezik Döring írásával. Az ő írását az utolsó bejegyzésen kívül még három lapon találhatjuk meg, először az előszó végén,²² ahol magyarázatot fűz Thordai lakóhelyéhez, Folyfalvához. A másik két, tőle származó bejegyzés sokkal érdekesebb. Két teljes folió a kötet két különböző helyén Döring írásával teleírva.²³ Ezeken a lapokon folytatja a korábbiakban megkezdett imákat, ahogy azt az őrszók jelzik, de más a papír, amire ír. Ugyanaz a papír, amire az utolsó oldal is íródott. Ezek alapján arról lehet szó, hogy a kötet megrongálódott, és Döring helyreállíthatta, a menthetetlen papírú/írásképű szövegeket átmásolta és az egészet újraköttette. Ezzel az ő keze letudva. De még mindig maradt öt kéz. Jellemzően idegenkezű írás csak a fejezetek végén található, illetve a kötet utolsó oldalain. Olyan, mintha az új rész előtt illetve a kötet végén üresen hagyott oldalakra valaki bemásolt volna imákat. Ebből adódhat a szentekhez szóló imák kuszasága is. Az idegenkezű bejegyzések közt van egy, mely tartalmában is teljesen eltér a kötet többi részétől, tudniillik nem vallásos szöveg, hanem egy recept: Marha döge ellen való próbált orvosság.²⁴ Ezek alapján elképzelhetőnek tartom azt, hogy a

²¹ Feltételezések szerint a nagyapa, Gottlieb Döring (1744–1833) feleségével és gyermekeivel költözött Lőcsére, ahol még hét gyermekük született. Közülük 1797-ben Johann Georg Dering (időközben ezzel a névváltozattal szerepelnek az anyakönyvekben), posztócsináló mester. Neki 1825-ben jött világra Johann Carl Dering nevű gyermeke. Ő lehet a Thordai imakönyv rendbe hozója. Pogány Gusztáv lelkész sírkatalógusa szerint a lőcsei evangélikus temető VI. szektorában nyugszanak a Döringek. Ezúton szeretném megköszönni ezeket a hasznos információkat Czenthe Miklósnak, az Evangélikus Országos Levéltár igazgatójának.

²² f. 7v.

²³ f. 169, 172.

²⁴ Egy érdekes adat ehhez az íráshoz, hogy a Vas vármegyei Tolnay család egy tagja, Tolnay Sándor (1747–1818) állatorvosként praktizált, és tanított a pesti állatorvosi iskolában. Életében és munkáiban különös figyelmet fordított a marhák közt pusztító járványoknak, a marhavészre vonatkozóan utasításokat fogalmazott meg, melyek nyomtatásban is megjelentek. Munkásságáért több kitüntetésben is részesült fiaival együtt. Csakhogy a sellyei Tolnai család és a Vas vármegyei Tolnai család nem állnak rokonságban. Hogy a hasznos információk vagy a vélt családi kapcsolat miatt került-e ide ez az írás, már sosem fog kiderülni.

kötet nem egy 19. századi másolat, hanem Thordai Klára sajátkezűen összeállított imakönyve, amely a századok folyamán használdott, kiegészült és több ízben restauráltatott.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ
Szent Anna kultuszának írásos emlékei
a kora újkori Magyarországon

Kísérleti jelleggel kezdtem kutatni Szent Anna Kárpát-medencei tiszteletét. Va-
jon mi volt a szerepe Jézus nagyanyjának a barokk kor lelkiségében? Speciálisan
a nagyanyák tiszteletére számíthatott csak, vagy tágabban meghatározható cso-
portnak, esetleg minden kereszténynek kiemelt tiszteletére számíthatott? Le-
gendája alapján ő az anyaságra vágyók, anyák és nagyanyák segítője.

Szent Anna nemcsak a Szűzanya édesanyja, hanem háromszoros tisztes
özvegyként, Jézus Krisztus öreganyja, dajkája, a szentatyafiság matri-
archája, és így a keresztény nagycsalád, nemzetség oltalmazója, a gyer-
mekáldás patrónája is.¹

Kultusza rendkívül sokrétű. A középkor után Szűz Márián kívül csak neki
alakultak ki búcsújáró kegyhelyei Magyarországon.² Templomainkban gyakori a
képe,³ az Anna név kedveltsége folyamatos, elterjedt keddenkénti kiemelt tisz-
telete.

Középkorvégi magyar nyelvű kódexeink már tanúsítják tiszteletét. Legendá-
ja olvasható a *Teleki*-, *Érdy*- és *Debreceni kódex*ben, latinul Temesvári Pelbártnál
is. Szekvenciáját és himnuszát a *Pozsonyi* és *Szegedi kódex* tartalmazza. Képi áb-
rázolásai közül a Mettercia (Szűz Mária gyermekével együtt édesanyja, Szent
Anna ölében) szintén gyakori. Több kézműves mesterségnek volt patrónusa, a
szegedi szabócéh által készített ereklyetartó máig fennmaradt. Érdekes vonás,
hogy tisztelete gazdasági kérdésekben is megelőzi férjéét, Szent Joákimét. Szent
Anna életének fontos eseményei legendája szerint kedden történtek: kedden
született, kedden fogant, kedden szülte Máriát, kedden halt meg. Kedden bizo-
nyos asszonyi munkák: szövés, fonás, varrás végzése tilos volt. Legendája végé-
ről csupán egyetlen mondatot idézek Illyés András tolmácsolásában:

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport vezetője.

¹ BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, Bp., Szent István Társulat, 1977, II, 95.

² *Uo.*, 95–118.

³ A barokk korig jó európai áttekintés: Beda KLEINSCHMIDT, *Die heilige Anna: Ihre Verehrung
in Geschichte, Kunst und Volkstum*, Düsseldorf, L. Schwann, 1930.

„Amiképpen a víz annyival tisztább, amennyivel a szép forráshoz közelebb merítették, úgy Szent Anna annyival nagyobb tisztasággal részesült a jószágos cselekedetekben, amennyivel közelebb volt a minden jószágos cselekedeteknek kútfejéhez, a Jézus Krisztushoz.”⁴

Bővelkedünk a Szent Annára vonatkozó újkori forrásokban. Szinte sohasem marad el a keddi tisztelet legendában alapozott eredetének elmondása, miszerint egy gazdag magyarországi ifjú, miután eltékozolta vagyonát, bűnbánatot tartva Compostellában Szent Jakab sírjánál kérdezte Jézust, melyik szent közbenjárását kérje. Megjelent neki Szent Jakab, aki a legenda szerint Szent Anna nem Szűz Máriától származó unokája volt, s azt a választ adta, hogy minden kedden égessen gyertyát Szent Anna képe előtt s mondjon el három *Miatyánkot* és három *Üdvözlégyet*. Gyakran kiaknázott eleme a legendának, hogy Szent Anna és Szent Joákim vagyonukat harmadolták (a templomnak, jótékonykodásra és saját célra), mintaszerű házaseletet éltek, továbbá, hogy sokáig csak vágyakoztak a gyermekáldásra. Az atyafiság-fogalom terjesztését táplálta, hogy a legenda szerint az apostolok egy része Szent Anna lányain keresztül nemcsak tanítványa, hanem atyjafia is Jézusnak.

Az eddig megjelent tanulmányoknak többsége az elérhető forrásoknak csak egy vékony rétegére támaszkodik. Középkori forrásokból ismert a misztikus gyertyagyújtásos felajánló ima, a *Szent Anna öt öröme*hez⁵ kapcsolt, jó halálért szóló kérésor, gyakori az *Üdvözlégy Mária* alapján készült *Szent Anna-imádság*,⁶

⁴ Idézi BÁLINT, *i. m.*, 98–99.

⁵ Leggyakrabban: 1. Isten szülőjének anyjává választása, 2. A fogantatás megjelentése, 3. Makula nélkül való szülés, 4. A gyermek felajánlása, 5. Mennyei vigasság.

⁶ *Lobkowitz-kódex (1514)*, s. a. r. REMÉNYI Andrea, Bp., Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1999 (Régi Magyar Kódexek, 22), 252: Idvezlégy Mária, malasztval teljes, Úr vagyon teveled, te malasztod legyen énelem. Te vagy áldott asszonyoknak kezette és áldott legyen te szentséges anyád, Szent Anna asszony, kitél születék te szentséges és istenes tested minden szeplő nélkül és fertelmesség nélkül nekenk. Ó édes Sziz Mária, tetőled kegyég születék az áldott Jézus Krisztus, Atyaistennek fia. Amen.

– *Lázár Zelma-kódex (XVI. század első negyede)*, s. a. r. N. ABÁFFY Csilla, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1992 (Régi Magyar Kódexek, 14), 105v–106r: *Ajtatos imádság az szentséges Anna asszonyról*. Üdvözlégy Mária, malaszttal teljes, Úr vagyon teveled, az te malasztod legyen énelem, áldott vagy te asszonyállatoknak közötté és áldott legyen az te anyád, Szent Anna asszony, kitől eredett bínnek szeplője nélkül, ki származtál ó bódogságos Sziz Mária, mert tetőled sziletött Jézus Krisztus, élő Istennek Fia, ki mindeneknek Úra és teremtője. Amen.

– PONGRÁCZ Eszter, *Arany korona*, Nagyszombat, 1719, 398: *Szent Anna asszonyinak üdvözléti*. Üdvözlégy Mária, malaszttal vagy teljes, Úr vagyon teveled, a te malasztod légyen énelem, áldott vagy te az asszonyi állatok között, és áldott a te anyád, akitől te minden bűn és maku-

elterjedté vált a virágszimbolikával teli *Hét üdvözlét Szent Annához*.⁷ A 17. századtól e középkorból származó szövegek felbukkannak a rekatolizáció megnövekvő igényeit kielégítő, népszerű imádságos könyvekben. A gyakran archaikus szövegek összehasonlító elemzése, összefüggéseik megállapítása elvégzendő feladat.

Szent Anna újkori, közép-európai tiszteletét erősítette a Habsburg-dinasztiához és a jezsuitákhoz kapcsolódása. 1678-ban Szent Anna ünnepnapján született meg Lipót császár és Eleonóra fiaként a már nagyon várt trónörökös. A bécsi Szent Anna templomban, amely 1573 óta a jezsuiták irányítása alatt állt, az uralkodópár védnökségével a gyermekáldás patrónája tiszteletére Szent Anna Társulat alakult. 1743-ban Mária Anna portugál királynő (I. Lipót lánya) Szent Anna kézereklyéjével ajándékozta meg a társulat anyatemplomát.

la nélkül származtál, szép Szűz Mária, és tetőled születék a Jézus Krisztus, élő Istennek szent Fia. Amen.

– *Uo.*, 399: *Szent Anna asszonyhoz imádság*. Üdvözlégy ó dicsőséges Szent Anna asszony, Szent Joákimmal és egész nemzetségeddel együtt teljes vagy malaszttal, az Úr áldása vagyon teveled: áldott vagy te az ótestamentomi asszonyi állatok között, és áldott a te méhednek gyümölcse Mária, a mi Urunk Jézus Krisztusnak szent anyja, kit te makula nélkül fogadtál és szültél. Kérlek téged, ó Szent Anna asszony, esedezzel a te szent nemzetségeddel érettem, szegény bűnösért, most és halálomnak óráján. Amen.

– CSÁKI Katalin, *Mennyei igyekezet*, Kolozsvár, 1767, 736: *Szent Anna asszonyról*. Üdvözlégy ó dicsőséges Szent Anna asszony, Szent Joákimmal és a te egész nemzetségeddel együtt teljes vagy malaszttal, az Úr áldása vagyon teveled, áldott vagy te az ótestamentomi asszonyállatok között, és áldott a te méhednek gyümölcse, Mária, a mi Urunk Jézus Krisztusnak szent Anyja, kit te makula nélkül fogadtál és szültél. Kérlek téged, ó Szent Anna asszony, esedezzel a te szent nemzetségeddel érettem, szegény bűnösért, most és halálomnak óráján. Amen.

⁷ Szent Anna hét öröme: 1. Máriát foganta, 2. Máriát méhében hordozta, 3. Máriát szülte és megpillantotta, 4. Máriát karjain hordozta és tejével táplálta, 5. Máriát a templomban Istennek bemutatva, 6. Máriát látta nehézkesen a világ Megváltójával, 7. A mennyi paradicsomban.

– A második örömről: II. Üdvözlégy jóillatú levendulavirág, ég színű kék színnel ékesített szerencsés Szent Anna asszony! Szívesen örvendek, midőn meggondolom, avagy kimondom szentséges nevedet. Kérlek téged azon öröm által, kit vallottál, midőn tiszta méhedben hordoztad a nemes Szűz Máriát, hogy engem megsegíts, és minden dolgaimat a te tiszteletedre s lelkem üdvösségére végezhessem, és engem mindennemű ínségből és szomorúságból megszabadíts, ó kegyes érdemű Szent Anna! Amen. *Miatyánk etc. Üdvözlégy Mária etc. (Az Isten mindenhatóságának tárháza [...], Bécs, 1708, 52.)*

Magyarországon 11 barokk kori Szent Anna társulatot ismerünk,⁸ Knapp Éva *Pietás és literatúra* című könyvében ezek közül öt kiadványait sorolja fel.⁹

Alábbi áttekintésem során előnyben részesítem a magyar nyelvű forrásokat, de megjegyzem, hogy általában ott találjuk mögöttük a latin és német mintákat, és gyakran a szlovák hívek számára kiadott párhuzamos anyanyelvű szövegeket is. A forráscsoportokat műfajonként, fajtánként elkülönítve tárgyalom, kiemelve lényeges vonásukat. A Szent Anna-legendákra, különösen az 1711. évi, „régí írásokból summába foglaltatott” kéziratnak forrásaink közé helyezésére más alkalommal visszatérek.

Imakönyvek

Szabolt Ferenc jezsuita szerzetes állította össze a Szent Anna-tisztelet magyar nyelvű alapkönyvét *Az Isten mindenbatóságának tárbáza, azaz Szent Anna, a boldogságos Szűz Mária édesanyjának tiszteleti* címmel. A kötet Esterházy Pál nádor tá-

⁸ TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században: Források, formák, közvetítők*, Budapest, Osiris, 2001, 277.

⁹ KNAPP Éva, *Pietás és literatúra: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Budapest, Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 9). Szent Anna társulatok kiadványai:

Lapszám	A társulat székhelye	A kiadványok leírása és 1800 előtti kiadásai
203	Kluknó	(SZABOLT Ferenc:) <i>Az Isten mindenbatóságának tárbáza, azaz Szent Anna, a boldogságos Szűz Mária édes anyjának tiszteleti</i> , Bécs, 1708. – Nagyszombat, 1708. – Nagyszombat, 1773. – Csíksomlyó, 1773.
207	Lesencetomaj	<i>Bulla Confraternitatis S. Annae [...]</i> , Anno 1754. H. n. (1754.)
208	Nagyemőke	<i>Szent Anna asszony és Szent Gyula [...] mártír gyülekezete</i> , Nagyszombat, 1750. RABCSEK Andreas, <i>Löbliche Bruderschaft</i> , Tyrnau, 1750. RABCSEK András, <i>Újbold vasárnapok</i> , Pozsony, 1756.
213	Nagyszombat, klarisszák	<i>A Jézus Krisztus Atyafiságának [...] kongregációja</i> , Nagyszombat, 1748.
232	Rudnok, premontreiek	<i>Keddre rendeltetett ájtatosság</i> , Kassa, 1751.
247		----- Evermodus BRAUNER, <i>Der aus einem wüsten Land [...] gepflanzte [...] Lust-Garten</i> , Kassa, 1754. <i>Krátke nyožení posobnosti a odpuustkov breterstva sv. Anny</i> , W Kossíách, 1766.

mogatásával jelent meg Bécsben, 1708-ban. „A kis könyvecskének kinyomtatására” okot az 1701-ben megalapított kluknói Szent Anna Társulat szolgáltatta. A mű (a nádor ösztönzésére) igyekezett Szent Anna tiszteletét az egész országban megújítani és elterjeszteni. A 18. században a műnek folytonos megvásárolhatóságot biztosított a nagyszombati nyomda, amely évente kiadott katalógusában így kínálta a kötetet: Szent Anna, metszetekkel, 24 krajcárért.¹⁰ Ma mindössze két 18. századi nagyszombati kiadást ismerünk: egyik címlap nélküli, mely csak szedésében tér el a bécsi, 1708. évi kiadástól. A szakirodalom minden bizonyítás nélkül ezt is 1708-ban megjelentnek tartja.¹¹ A másik 1773-ból való. 1710-ben a közeli Sopronban bizonyára azért készült kéziratos másolat a kötetről, mert a közeli Bécsben és Nagyszombatban nem lehetett azt megvásárolni.¹² 1770-ben a nagyszombati nyomdai katalógus azt jelezte, hogy fogytán van a nyomdai készlet.¹³

A kiadványhoz mellékelte 14 metszettel a szakirodalom bőségesen foglalkozott, néha az 1773. évi nagyszombati kiadás metszetsora alapján,¹⁴ jöllehet az 1708. évi bécsi kiadás minden metszete megvan. A művet 1773-ban csekély változtatással, metszetek nélkül a csíksomlyói nyomda is kiadta, búcsújegyzé-

¹⁰ *Catalogus librorum, qui in Academica Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu typographia anno 1743 [1758, 1770] reperiuntur*, p. 18, [21]. Az 1770. évi könyvajánlóban csillag jelzi, hogy már nincs belőle sok példány.

¹¹ A bécsi impresszumú kiadásból van címlapos példány Esztergomban (Bibliotéka, Inc. Hung. III. 49.), az OSZK-ban (RMK I 1743/b.) és a Budapesti Egyetemi Könyvtárban (RMK I 435/III.); nagyszombati címlap nélküli példány lelőhelye: BEK RMK I 439a. A BEK bécsi kiadású példányában a kötet végén Sztripszky Hiador 1937. II. 25-én kelt ceruzás bejegyzése olvasható a kötet hiányairól és az EK nagyszombati kiadásának példányával történt összevetésről. [NB. A nagyszombati kiadás datálásáról semmit sem mond Sztripszky.] – A kiadvány metszeteiről: RIDOVICS Anna, *Az Isten Mindenhatóságának Tárháza, 1*, *Ars Hungarica*, 1997, 1–2, 247–254; UÓ, „*Az emberi váltásnak kúcsa*” – *Egy barokk kori Mettercia-ábrázolás ikonográfiai típusáról = Omnis creatura significans: Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára*, szerk. TÜSKÉS Anna, Bp., CentrArt Egyesület, 2009, 199–204; HARIS Andrea, „*et Deo consecrat*”: *A Mária-felajánlás ikonográfiája és a térszentkúti templom oltárképe = Uo.*, 205–212.

¹² *Az Isten mindenhatóságának tárháza [...]*. Leíratott Sopronban F. I. által 1710. Esztendőben. Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, 10a. EE. 11.

¹³ Az OSZK-ban az 1743., 1758. és 1770. évi *Catalogus librorum, qui in Academica Universitatis Tyrnaviensis Societatis Jesu typographia anno [...] reperiuntur* nézhető meg. (jelzetek: OB 63.345; 210.502; 504.555.)

¹⁴ Az 1773. évi kiadás OSZK-példányának jelzete: M 319.198.

kében közölve a kolozsvári klarisszák templomában 1770-ben alakult Szent Anna Társulat búcsúengedélyeit.¹⁵ 19. századi kiadások is léteznek.¹⁶

Az Isten mindenhatóságának tárháza címmel ellátott mű négy fejezete közül kettőnek német forrását sikerült azonosítanom, ezzel Szabolt Ferenc jezsuita atya szerepe (e két fejezetet illetően mindenképpen) fordítóvá szűkült, a mirákulumok gondos dokumentálását sem ő készítette. A kiadvány metszet- és szövegmegfelelései kétségtelenül kiemelt figyelmet érdemelnek, a kultusz lényeges elemeit jelenítik meg e szövegekhez kapcsolódó képi ábrázolások.

A kötet I. része az officium, óránként 18 soros, epikus jellegű versekkel, majd litánia, bőséges imádságválogatás, Szent Anna öt öröme, hét üdvözlete. Valamennyi ima ebben a sorrendben és megfogalmazásban szerepel Szabolt forrásában, az *Anna-Büchelben*, ám a magyar nyelvi hagyományok, korábbi fordulatok, szövegek beépültek a magyar változatba.¹⁷ A *Hét üdvözlet* előtt ezt olvashatjuk: „A *Lelki paradicsom kertecske* nevű könyvből vétetett, mely nyomtatott 1658. esztendőben.”¹⁸ (A műből nem maradt ránk példány, a 2. üdvözlet szövegét az 7. sz. jegyzetben idéztem.) II. rész: kilenc keddre elmélkedések és imádságok (57–160). III. rész: kulcs Isten mindenhatóságának tárházához (161–210). Az élen álló kluknói leírás kivételével fordítás az *Anna-Büchelből*. A IV. rész (211–354) tartalma: a Szent Anna Kongregáció búcsúi, Szűz Mária ünnepei leírásokkal, imádságokkal, néhol himnuszokkal, énekekkel.

A kötet 14 metszetéből kilenc a kilenced által¹⁹ is központba állított életeseemények megjelenítése. Elmélkedések, imák és képek szoros kapcsolatban állnak egymással. „Kilenc szép elmélkedések [...] Szent Anna életéből, kinek is

¹⁵ *Az Isten mindenhatóságának tárháza, azaz Szent Anna, a Boldogságos Szűz Mária édesanyjának tisztelgeti*, Csíksomlyó, 1770. – A kolozsvári apácákról, a Szent Anna Társulat alapításáról: BENEDEK FIDÉL, *Szent Klára nyomában: Az egykori ferences nővérek története*, Kolozsvár, 1947 (Kolozsvári ferencesek kétszáz éve, 1725–1945, 4), 16.

¹⁶ Ismert kiadások: Buda, 1817; Esztergom, 1824. A mű 20. századi használatáról példa: PÉTER LÁSZLÓ, *Anna néni imakönyve*, Kortárs, 2009/12, 62–65.

¹⁷ Összehasonlító elemzéssel bizonyára több 20. században gyűjtött archaikus imánk előzményét ismerhetjük fel újkori kiadványokban, kéziratokban.

¹⁸ Az említett kiadványt nem ismerjük. Az imasort nem tartalmazza sem az 1675-ből ismert *Liliom Kertecske* című kötet (RMK I 1186), sem a Baranyi Pálnak tulajdonított, 1700-ban megjelent *Lelki paradicsom* (RMK I 1572).

¹⁹ A Szent Anna-kilenced témái: 1. Boldog házasságban, 2. A jó gazda harmadolja vagyonát (alamizsnaosztás), 3. Magtalanágban látomása a Szeplőtelen Fogantatásról, 4. Mária születése, 5. Mária tanítása, 6. A hároméves Mária felajánlása a templomban, 7. Mária eljegyzése Józseffel, 8. Szent Anna özvegyiségben (özvegyek és árvák támogatója: Mettercia), 9. Halála (a jó halál segítője).

formáját vagy leábrázolását [...] képek írásában is előadom.” Szent Ignác-i elvek szerinti „Gondold meg, mintha szemeiddel látnád [...]. Ez a kép, avagy Szent Annának a leábrázolása a gazdagoknak tanúságért, a szegényeknek vigasztalásért adatik eleikbe [...]” A terjedelmes elmélkedések közt részletes leírások bőven akadnak. Például az ötödik keddi elmélkedés a gyermekek különböző életkoraiban való neveléséről, a szülői felelősségről. A kilencedet különféle rendű és szükségben lévő emberek számára összeállított, halálfélelem elleni imák és tanácsok zárják.

A *Bibliában* egyáltalán nem említett Szent Anna élettörténetét Szűz Mária Szeplőtelen Fogantatásával együtt több forrásban olvashatjuk, magyar nyelven is. Martin Cochem népszerű, Jézus életét tartalmazó művét²⁰ Újfalusi Judit cseh nyelvről fordította magyarra, *Makula nélkül való tükör* címmel (első kiadás: Nagyszombat, 1712).²¹ A népszerű olvasmány kezdő fejezeteiben (1–10. és 47. rész) fontos szereplő Szent Anna, a fordításban több helyen felsejlenek imádságos könyveink szövegfordulatai. Nyelvi hasonlóságok szinte törvényszerűek, miként a képi ábrázolások motívum-összefüggései is, a szövegek számítógépes kutatása bizonyára segít majd tisztázni az azonosságokat. A budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött Szent Anna legenda 1711-ből származó szép másolata szintén Cochem műve alapján készült. A két klarissza fordítás eltérő,²² az utóbbi címiratában szereplő „régí írásokból summába foglaltatott” kifejezés korábbi szövegek felhasználására utalhat.

A Szent Anna kultusz terjedésével párhuzamosan (középkori örökségre támaszkodva) egyre gyakrabban vannak jelen általános imakönyvekben is Szent Annáról imák, litánia, officium, énekek. Az *Officium Rákócziánium* első ismert kiadásában már ott találjuk Szent Anna officiumát.²³ Az 1675 óta sokszor kiadott

²⁰ Martin Cochem *Leben Christje* először 1677-ben jelent meg, aztán többféle változatban sok kiadása volt.

²¹ ÚJFALUSI Judit, *Makula nélkül való tükör, mely az üdvözítő Jézus Krisztusnak és szent szüleinek életét, úgy keserves kánsgenvedését és halálát adja elé [...] cseh nyelvből [...] fordítottatott*, Nagyszombat, 1712, 4r, 536 l. A fordításról és a középkori nyelvemlék-szövegek fordításba épüléséről (Lauf Judit kutatási eredményeit bedolgozva): KOVÁCS Eszter, *A Makula nélkül való tükör cseh forrásai*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 9).

²² *Szent Anna asszonyinak, az Isten Fia naganyjának szentséges élete, régi írásokból summába foglaltatott, anni M. DCCXI*. Kézirattári jelzete: A 14(2).

²³ KNAPP, *Pietas...*, i. m., 33. A jezsuita kiadványba bizonyára az ekkor már a bécsi Szent Anna Társulat megalakításával (1694) párhuzamosan került be az officium. *Officium Rákócziánium, avagy külömbféle ájtatosságok [...]*, Kassa, Akad., 1767, 327–336: Magyarul, az

*Liliom kertecské*ben szerepel Szent Anna asszony olvasója, koronája, litániája és több Szent Annához szóló, valószínűleg középkori eredetű imaszöveg. Gyakran előfordulnak a Szent Anna életének eseményeihez kapcsolt, Örülj boldogságos Szent Anna asszonyom, Örülj édes Szent Anna asszonyom, Örülj szerelmes asszonyom [...] fordulattal kezdődő könyörgések. A Csáki Katalin által közölt *Üdvözlégy*ben Krisztus atyafisága és a Szeplőtelen Fogantatás együtt van jelen.²⁴ Pongrácz Eszter *Arany koronájának* (1719)²⁵ Szent Annához szóló rövid üdvözléteit is litánia követi. Az általános imakönyvek többségében jelen van Szent Anna, alakja egyre gyakrabban aprónyomatványokon is feltűnik.

Keczer István Sándor 1738-ban Szent Anna ájtatossági kötetet dedikált Forgách Mária nagyszombati klarissza apácának, bizonyára az apáca bátyjának, Forgách Pál prépostnak a költségén.²⁶ A nyomtatvány elején lévő metszeten Szent Anna olvasni tanítja Szűz Máriát. A Rómában tanult Forgách 1740 körül Szent Anna házában tanulmányozására utazott Lorettóba, s később váradi, majd váci püspökként támogatta Szent Anna kultuszának előmozdítását. A kötet a *Szent Anna litánia* előtt *Szent Annának öt kiváltképpen való ajándéki* címmel áll könyörgéssor a boldog halálért.

Az imakönyvekben gyakran szereplő, de külön szentképeken is terjesztett metszetek leggyakoribb Szent Anna-képe a 18. században a Szent Anna olvasni tanítja Máriát. A nagyszombati nyomda latinul vagy németül imát és életrajzot tartalmazó szentképsorának mind az öt kiadásából maradt ránk példány. A szakirodalom már húsznál több 18. századi Szent Anna szentképet közölt.

Imakönyv katekizmusbeli tanítással

Kókai Benedek pálos szerzetes Vácon adta ki *Krisztus atyafiságának könyvét*, melyhez már a 18. század második felének szokása szerint népének csatlakoznak.²⁷ (A kötetet a 19. században sokszor kiadták.) A hétköznapiokra ren-

imaórák himnuszai egystrófásak. A litániákat követő Más imádságok... a népszerű *Liliomkert* című imakönyv imádságának variánsa.

²⁴ CSÁKI Katalin, *Mennyei igyekezet*, Kolozsvár, Akad., 1767, 736–737: Szent Anna asszonyról.

²⁵ A nagyszombati 1765. évi kiadást használtam.

²⁶ *Szent Anna asszonyhoz Jézus Krisztusnak nagyanyjához, Isten-szülő Szűznek legméltóbb Anyjához való ájtatosság*, Nagyszombat, 1738. Forgách Pál címere a címlap verzóján látható.

²⁷ KÓKAI Benedek, *Kristus atyafiságának könyve*, melyben az imádság közt tanítanak a hívek a minden-napi, hét-béli, és esztendő-béli kötelességekre, lelki tudományra, sz. erköltsökre,

delt szándék-tételek között keddnél nem szerepel Szent Anna. Krisztus atyafiainak felsorolásában természetesen előfordul. A szentmise imádságainál tiltja offertoriumkor, úrfölmutatáskor és áldozáskor a rózsafüzérezést. Ezután a hét napjait veszi sorra: hétfő a Szentlélek Istené, kedd Szent Annáé, szerda Nepomuki Szent Jánosé és Páduai Szent Antalé, csütörtök az Oltáriszentségé, péntek a keresztúté és Kortonai Szent Margité, szombat Szűz Máriáé. A 400 lapos kötet tömör, 14 lapos fejezete (199–213) jól átgondolt Szent Anna kilencedet tartalmaz *Szent Annához kilenc keddre vagy hétre elosztott ábítatosság* címmel. Minden alkalom három egymással összekapcsolt részre osztott: *Isten akarátja* [tanítás], *Fohászkodás*, *Imádság*. A kilenc kedd témája a hagyományt követi: Isten akarátának megvalósulása Szent Anna életében, ennek megvalósítani akarása, alkalmazása az imádkozó életében, majd segítségkérő imádkozás a szűkebben vett Krisztus atyafiságához (Jézus, Mária, József, Anna, Joákim). Szó esik itt (1) a házasságbeli békességes életről, szeretetről, megbecsülésről, a terhek közös viseléséről; (2) a felebaráti szeretetről, a szegények segítségéről; (3) a várakozások és szenvedések elviseléséről; (4) a lélek ügyeinek a test elé helyezéséről; (5) a gyermekek erkölcsi nevelésének fontosságáról; (6) a gyermekek és saját életük Istennek szolgálatába állításáról; (7) a tündér földi jóknak, a világi gazdagságnak lelkiképpen való elvetéséről, a szükségek és károk békességes elszenvetéséről, a hiúság elutasításáról; (8) a Jézussal és Máriával való társalkodásról; (9) és a halálról mint gyönyörűséges álomról.

Népelemek

Szent Annáról a középkortól kezdve folyamatosan léteznek magyar nyelvű népelemek. Középkori magyar nyelvű ének maradt ránk a klarisszáktól származó *Nádor-kódex*ben.²⁸ Kopcsányi Márton *A Szűz Mária élete* című kötetében önálló éneket is közöl Szent Joákimról és Szent Annáról.²⁹ Históriais ének típusú a *Pécsi énekeskönyv* Szűz Mária Szeplytelen Fogantatásáról szóló éneke, amely az Illyés András által is előadott legendát, Joákim és Anna történetét mondja el

és jószágos tselekedetekre, öszve szedte K. B. Magyar Nemzetének lelki javára egynehány énekekkel, Vác, Ambró Ferenc, 1784.

²⁸ *Régi magyar költők tára, 1: Középkori magyar verseink*, szerk. HORVÁTH Cyrill, Bp., Akadémia, 1921², 148.

²⁹ *Régi magyar költők tára XVII. század, 7: Katolikus egyházi énekek 1608–1651*, kiad. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974, nr. 22.

négysoros, tíz szótagos strófákban, aaaa rímekkel, krónikás formában.³⁰ A *Ká-joni-hymnarium* Szent Anna éneke (inc. Dicsíretes vagy Szent Anna asszony, Máriának anyja)³¹ kimaradt az RMKT XVII/15. kötetéből. Ez szintén históriás ének típusú, strófaformája háromsoros 10/6/11 szótagos, abb rímekkel. A harmadik históriás ének típusú Szent Anna ének officiumának egyik himnusza, amely óránként három szabályos Balassi-strófából áll (6/6/7 – 6/6/7 – 6/6/7 szótag, aab, ccb, ddb rímekkel).³² A másik officium-himnusz óránként egyetlen négysoros, hat-hat szótagú sorból áll, abab rímekkel.³³ A Szege-di-féle *Cantus catholicus*-ben található éneket³⁴ Holl Béla a mettercia-ábrázolásokat követő énekek nevezi. Ötsoros, 8/5/8/4/8 szótagú, ababb rímekkel szerkesztett strófáinak 2. és 4. sorai egymástól eltérő refrének, a strófa utolsó sorát az előénekes nyomán ismételték meg.³⁵ 18. századi kéziratok énekeskönyveinkben, a század második felében ún. aprónyomtatványokon is egyre több a Szent Anna-ének.³⁶

Prédikációk

A 18. században a Szent Annáról szóló prédikációk is a keresztény élet melletti mozgósítás hatásos eszközeivé váltak. Csúzy Zsigmond jól megírt, különösebb érzelem nélküli beszédében még nem érzékeljük a társulatok általi támogatottságot,³⁷ Padányi Biró Márton 1729-ben, 1730-ban és 1732-ben elmondott, egymással összefüggő beszédeiben bibliai szimbólumok kibontásával dicséri és

³⁰ *Régi magyar költők tára XVII. század, 15/A: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Szövegek*, kiad. STOLL Béla, Bp., Argumentum–Akadémiai, 1992, nr. 406. (A továbbiakban RMKT XVII/15/A); *Régi magyar költők tára XVII. század, 15/B: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Jegyzetek*, írta HOLL Béla, Bp., Akadémiai–Argumentum, 1992, 383. (A továbbiakban RMKT XVII/15/B).

³¹ RMKT XVII/15/B, 130.

³² *Az Isten mindenhatóságának...*, i. m., 5. skk. E kötet alapján másutt is gyakori.

³³ Például az *Officium Rákócziánium, avagy különféle ájtatosságok [...]* (Kassa, 1767) Szent Anna officiumában (pp. 327–336).

³⁴ RMKT XVII/15/A, nr. 483.

³⁵ RMKT XVII/15/B, 449.

³⁶ *Császár Ferenc-ék.*, 246; *Egernári ék.*, 251, 253; *Herchl-ék.*, 161, 162; *Varsányi ék.*, 93, 95, 96; *Wücssey-ék.*, 6, 226, 232, 233, 234; *Dóri ék.*, 12; *Paksi-ék.*, 527, 528; *Bozói-kézirat*, 467; *Szentmihályi-ék.*, 394, 395(2x). – Az aprónyomtatványok énekeinek számbavétele is folyik.

³⁷ CSÚZY Zsigmond, *Zengedező sípszó [...]*, Pozsony, Royer, 1723, 294–299.

öszöntözi a veszprémi Szent Anna kápolna körül kibontakozó hitéletet, Szent Annát állítva középpontba.³⁸

Evermodus Brauner premontrei szerzetesnek a rudnoki Szent Anna Társaság megalakulása napján, Szent Fülöp és Jakab apostolok ünnepén, május elsején elmondott német nyelvű barokk beszéde 1754-ben Kassán jelent meg.³⁹ A prédikációban a fa-szimbolikát következetesen érvényesíti: bibliai, ókori és humanista szerzők idézésével biztatja a jelenlévőket, közben a májusfa állítás hagyományára is épít. Két textusból indul ki: „Ne nyugtalankodjék szívetek” és „A műveletlen földet a gyönyörök kertjévé tették”. A Lust-Gartenben⁴⁰ szét-nézve (az alkalomhoz illően) veszi sorra a május-fákat: a sokgyümölcsű diófa Fülöp apostolt, az indiai csodafa Jakab apostolt,⁴¹ a pálmafa Szent Annát jelképezi; aztán következnek Szent Anna újonnan létesített kertjében szerepet vállaló, fákkal jellemzett vezetők: a patrónus Csáky Miklós prímás (cédrusfa); a rektor Csáky Antal főispán (ciprusfa); az első asszisztens Wiczey[!] József királyi tanácsos (babérfa); a vicerektor Semsey Pál, volt alispán (tölgyfa); a második asszisztens Kelcz Zsigmond, volt alispán (platánfa); a titkár Tiszta Pál, vármegyei jegyző (eperfa); a szónok rendtársa Sauberer András jászói premontrei prépost, aki nemrég a jászói templomot újjáépíttette (narancsfa), majd a tagok, akik szép mandulást alkotnak. A május elsejei alkalom, a társaság első gyűlése és beiratkozási napja, a tavaszi zsongás és a díszes, nagyszámú társaság szemre-

³⁸ PADÁNYI BIRÓ Márton, *Ünnepnapokon [...] mondatott külömb-külobmféle sok szép prédikációk*, Győr, Streibig, 1761, 510, 527, 539.

³⁹ Evermodus BRAUNER, *Der aus einem wüsten Land jetzt gepflanzte und mit Edlen Bäumen besetzte Esther 7.7. Lust-Garten Ezechiel 36.35. Oder die zu Ehre Gottes und Trost-Frommer Seelen aufgerichte Bruderschaft unter dem Schutz der Heiligen Mutter Annae vorgestellt [...] am ersten Einschreib-Tag [...] nächst Rudnock*, Kassa, Akad., 1754. – A művet említi KNAPP, *Pietas...*, i. m., 247, kiemelve (p. 70) hogy Brauner rendje határát átlépve mondta e prédikációt. Talán mindez csak formai lehet, és nemcsak azért, mert a rudnoki kegyhely a jászói apátság szomszédságában található, hanem Sauberer András szepesi prépostnak a társaság felállításában játszott szerepe miatt is. (A Szent Anna tiszteletére szentelt kegytemplomot 1751-ben a jászói prépostság építtette a rudnoki berekben, az egykori csoda helyszínén.)

⁴⁰ A mű címében szereplő Baumgarten szó a magyarországi lelkiségi irodalomban is elterjedt volt: Martin Cochem *Der grosse Baum-Garten* című, nőknek szóló imakönyve megjelent 1741-ben Budán, majd másutt is. Magyar címek: BARANYI Pál, *Lelki Paradicsom, mely sokféle kertekből összeszedett tápláló gyümölcsfákkal, gyönyörködtető virágokkal, elevenítő orosságokkal [...] béültetett*, H. n., 1700, Nagyszombat, 1720; Johann Arndt *Paradicsom kertecskéje* Bélmátyás fordításában (Nürnberg, 1724).

⁴¹ Az ifjabb Jakab apostolt (és Fülöpöt) legendájuk összekapcsolja a tavaszi zöldág-kultusszal, a májusfaállítással.

vételezése után megismétli az *Ezekiel könyvéből* vett jövendöléstextust a szónok: az elpusztult föld gyönyörök kertjévé alakulásáról.

1765-ben jelent meg Pesten Ladáry József losonci plébános beszédes című prédikációja (*Belső keserűségnek s külső gyötrelmeknek hathatós orvoslása*),⁴² amelyet az 1759-ben felszentelt kékkői Szent Anna várkapornában mondott el. A szép prédikáció meggyőzően mutatja be, hogy a belső keserűséget „sem panaszolkodás, sem akárminémű mulatság, sem társolkodás meg nem enyhíti, le nem csillapítja”, de a külső gyötrelmek ellen sem segít az emberi erő, hatalom és bölcsesség, hanem csak az Úr színe előtt való megjelenés.

[Szent Anna és Joákim] szentül éltek, de magtalanságban; böjtölésekben, imádságban, alamizsnálkodásban folytatták az napokat, de magtalanságban; jószágokat háromfelé osztották, egyikét templomnak, másikat szegényeknek ajándékozták, csak harmadikjával táplálták életjüket, de magtalan, és ugyan hús esztendeig magtalan életjüket.

Anna „egeket zörgető buzgó imádsági által kapott vigaszt. Nem megoldás „nyájas beszélgetésekben, éjjeli s nappali játékokban, ételben, italban, komédiáknak szemlélésiben, minden kigondolható mulatságokban [...] eltemetni [...] a szívbeli fájalmakat”, miként ezt történelmi példákkal illusztrálja Ladáry, prédikációja végén imával fordulva a védszenthez.⁴³

Társulati könyvek

A fentebb ismertetett források jelentős része a Szent Anna társulatok tagjainak buzgóságát igyekezett serkenteni, hatásosan. Érezhetően túlterjedt hatásuk a társulatokon, amelyek száma nőtt. A kongregációba történő belépéskor (miként ez más társulatok esetében is szokásos volt) felvételi lapot töltöttek ki. Ismerjük a nagyszombati Szent Anna Társulat 1746-ban nyomtatott felvételi lapját.⁴⁴

⁴² LADÁRY József, *Belső keserűségnek s külső gyötrelmeknek hathatós orvoslása, melyet dicsőséges Szent Anna asszonynak mindnyájunkat oktató példájából [...] Balassa Pál [...] kékkői várának dicsőesen felépített templomában [...] hallgatóinak eleibe terjesztett*, Pest, Eitzenberger, 1765.

⁴³ A prédikációban jól kivehetően követi Ladáry Szent Anna kilencedét, annak követésére szólítva. Kövesd Szent Annát: 1. Házasságban, 2. Isteni és felebaráti szeretetben, 3. A hosszú várakozásban és szenvedésben, 4. A testi szépségnek megvetésében és a léleknek többre becsülésében, 5. A gyermeknevelésben, 6. A gyermekek Istennek ajánlásában, 7. A tündér földi jóknak megvetésében, 8. Özvegségben, 9. A boldog halál kívánásában.

⁴⁴ SOÓS Sándor, *A nagyszombati Szent Anna-kongregáció 1746-os felvételi lapja*, Magyar Sion, 2012/1, 37–51.

A nyomtatványra belépéskor felírták a tag nevét, halálakor a hozzátartozók a halál dátumával juttatták vissza a társulatnak. A Szent Annát ábrázoló rézmetszeten kívül tartalmazza a felajánló imát, rövid reguláját és búcsújegyzékét.

1748-ban szintén a nagyszombati klarisszák Szent Anna Társulatának füzeteként jelent meg *A Jézus Kristus Atyafiságának, úgymint az makula nélkül fogantatott Szűz Mária anyjának, Szent Anna asszonyának,[] congregatioja* című kétleves kiadvány,⁴⁵ melynek címelevelén rézmetszet (Mária Anna karján, a felhőkön Szentháromság, a metszet alsó részében az ember Jézus, Mária és Anna oltalmába ajánlásának szövege. A verzón áll a cím, majd a regulák és búcsúengedélyek következnek, a negyedik lapon alul van a nyomdai impresszum és a bejegyzés, hogy a nyomtatványt „D. Martinus Mathuska Korosiensis” 1765. július 26-án kapta, s hely kihagyással annak közlése, hogy a tag holta után a halál dátumának feljegyzésével vissza kell küldeni a társulatnak.

1749-ben Rabcsek András nagyemőkei plébános Szent Anna és Szent Gyula ereklyéjének tiszteletéhez alapított Szent Anna és Szent Gyula Társaságot, amelyet pápai jóváhagyás erősített meg. 1750-ben magyarul és németül adott ki erről nyolcadrét alakú, metszettel kísért füzetet, melyben közli az engedélyeket, a társasági regulákat és búcsúalkalmakat.⁴⁶ Nemcsak az imák fontosak, nemcsak a misén való részvétel, hanem a szegények befogadása és a haragosok közti békeszerzés is, továbbá „igen szükséges dolog” a gyermekek és alattvalók isteni félelemben való tartása és keresztény erkölcsökben való nevelése.

A Sauberer András jászói prépost ösztönzésére Rudnokon 1751-ben kiváltságlevelét megszerző Szent Anna Társulat kiadványában (*Keddre rendeltetett ájtatosság*⁴⁷ hivatalos iratainak, kiváltságainak, búcsúengedélyeinek, rendtartásának közlése után jönnek az imák (beíratás napján mondandó felajánló imádság, a keddi gyertyagyújtáskor mondandó ima és töredelem, ima az Atyához, Fiúhoz, Szentlélekhez, majd az Atyafisághoz (Jézushoz, Máriához, Józsefhez, Joákimhoz, Annához, Szent Anna asszony öt öröméről (Szabolt Ferenc imakönyvéből), imák, majd officium és litánia Szent Annáról, VI. Sándor 1494-ben adott búcsúengedélye bűnbánati és úrvételi imákkal, majd a tisztítóűzben szenvedőkért a hét napjaira szóló imafüzér Jézus Vérének hétszeri kiontásáról, Szent Józsefhez imádságok, fohászok és litánia a boldog kimúlásért, végül és néhány ima és litánia Nepomuki Szent Jánoshoz.

⁴⁵ KNAPP, *Pietas...*, i. m., 213.

⁴⁶ A Knapp Éva által is említett Szent Anna társulati könyvekről ld. a 8. sz. jegyzetet.

⁴⁷ *Keddre rendeltetett ájtatosság, avagy diicsőséges Szent Anna asszony tisztelete alatt [...] Rudnokon [...] Szent Anna templomában felállított társaság*, Kassa, 1751.

A Szabolt Ferenc által összeállított Szent Anna könyv metszetei és más 18. századi metszetek,⁴⁸ továbbá falfestményeken és képeken lévő ábrázolások számbevétele és a szöveges emlékekkel való összevetése még elvégzendő feladat.

* * *

Előadásomban Szent Anna kultuszának írásos emlékeit (imádságok, prédikációk, népénekek, társulatok) vizsgáltam. A források „helye” és a belőlük kihallható mondandó alapján Szent Anna követendő példát jelentett nemcsak a különféle állapotú nőknek (családban élők, özvegyek és apácák), hanem minden rendű és rangú kereszténynek; különösen a családok számára jelentett eligazítást.

A Szent Anna életpéldájához kapcsolt mondandót (amint láttuk) többször újrafogalmazták, például az imádságok elé helyezett tanításban, prédikációkban, kilencedében és a tiszteletére alapított társulatokban, alakja folyamatosan és minden keresztény számára életigazodási pontként szolgált.

⁴⁸ A tanulmány megírásához használt írásos forrásokban huszonnégy 18. századi Magyarországon forgalmazott metszet fordult elő, ezekből Szilárdfy Zoltán, Knapp Éva, Tüskés Gábor, Ridovics Anna és Haris Andrea 16-ot különféle helyeken közöltek, némelyik képnek több közlése is van. Készülő Szent Anna-kötetünkben a terjesztésre szánt képi ábrázolásokat az írott emlékek szövegközlése mellé helyezzük.

SZIGETI JENŐ

Protestáns erdélyi nagyasszonyok vallásossága a 18. században

A továbbélő puritán bibliás kegyesség továbbörökítői, etalonjai az erdélyi protestáns nagyasszonyok voltak. Életük, munkásságuk jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a 18. századi katolikus megújulás ellenreformációs törekvései ellenére a magyar protestantizmus fennmaradt, és ellent tudott állni a hatalom által támogatott szerzetesi misszió nyomásának.¹ Életük példát mutatott, melynek nyomán tovább öröklődött az a kegyességi, lelkeségi életforma, aminek hatása a népi vallásosságban a 20. századig kimutatható.

Ennek a több generáción át tartó protestáns „asszony kegyességnek” a „küruc világ költő-asszonya”, Petrőczy Kata Szidónia (1658/59?–1708)² volt az első, nagy hatású képviselője, akinek élete és munkássága, hitbeli állhatatossága modell értékű volt. Arndt fordításai³ a protestáns kegyesség számára meghatá-

¹ SZIGETI Jenő, *Imádságos könyvek – ponyván = Tanulmányok Kelemen Didák tiszteletére: A 2008. április 17–18-án megrendezett konferencia előadásai*, szerk. HORVÁTH Zita, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2008 (Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, 13, 1), 141–154.

² S. SÁRDI Margit, *Petrőczy Kata Szidónia költészete*, Bp., Akadémiai, 1976 (Irodalomtörténeti Füzetek, 90); Uő, *Petrőczy Kata Szidónia imádsága szébeni fogságából*, Miskolc, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2009 (Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, 14, 2), 243–252.

³ *A kereszt nebéz terbe alatt el-bágyatt szívemet élesztő jó illatú XII. Liliom. Mellyeket, a keseredett szívem vizsgálására, Arnd Jánosnak, a Luneburgumi Fejedelemségben való Püspöknek, az igaz kereszténységről Német nyelven kiadott könyvéből válogatott ki, és XII. Részekben foglalván azokhoz való imádságokkal együtt, Magyar nyelvre fordított az édes Férfjéért való Szébeni méltatlan rabságában: és immár Isten kegyelméből megszabadulván, annak háladatos örök emlékezetire, és a kereszt viselő szenteknek lelki hasznokra, maga költségével kinyomtatott Gróf Petrőczy Kata Szidónia, Kolozsvár, 1705. (Másodszor kinyomatta unokája, Daniel Polixénia bárónő. Kolozsvár, 1764.) – Jó illattal füstölő Igaz Szív, Mellyet A Világ szeretetiben szunyadozó szívének fel-serkentésekre, Arnd Jánosnak [...] az igaz Kereszténységről Német nyelven kiadott Könyvéből válogatott ki, És Tízkenét Részekbe foglalván, azokban való Imádságokkal együtt Magyar nyelvre fordított, a Magyar Nemzet ellensége előtt már negyedszeri bujdosásában Huszton, és a keresztényeknek lelki hasznokra, maga költségével ki is nyomtatott Gróf Petrőczy Kata Sz. Az Ezer bétszáz nyolczadik Eszt.-ben, [Löcse], [Brewer S. örökösei], 1708. – Modern kiadása: *Jó illattal füstölő igaz szív*, Kolozsvár, Koinónia 2003.*

rozóák voltak. Az egy évszázaddal korábban élt Johann Arndt (1555–1621)⁴ hatása nem jelentékeny a magyar pietizmusra. Arndt 1605-ben megjelent munkája, a *Wahre Christenthum* nemcsak Németországban, hanem világszerte mindenütt sikert aratott. Bár teljes magyar nyelvű kiadás csak 1741-ben (Jena) jelent meg Wázsonyi Márton fordításában, akinek Bárány György átjavította, Sartorius János pedig kibővítette munkáját (*Arndt Jánosnak Az igaz kereszténységről írott négy könyvet*), de Petrőczy Kata Szidónia már 1705-ben részleteket fordított belőle *A Kereszt nehéz terhe alatt elbágyadt szíveket ébresztő jó illatú XII. Liliomban*.

Arndt másik neves munkája a *Paradiesgärtlein voller christlichen Tugenden* (1612), melyet a református Huszti István, az egykori hallei diák, orvosdoktor fordított le és adott ki még 1693-ban *Keresztényi jóságos tselekedetekkel telyes paradicsom kertetske* címen. Ez az adalék is bizonyítja a református puritán hagyományok és a pietisták szellemi rokonságát.

A 18. század Erdély életében az ellenreformáció, másképpen a katolikus megújulás időszaka. A püspökségek újrászervezése, politikai szerepüknek kiépítése, a szerzetesrendek Erdélyi telepítése, a rendek befolyásosabb embereinek rekatolizálása, az aposztázia-vegyesházassági rendelet 1751-ben – amely szerint a házasság miatt a katolikus hitet elhagyókra büntetést kell kiszabni –, mind ezt a folyamatot érzékeltetik. Ez a nyomás csak 1780-körül, a felvilágosodás hatásának jelentkezésével mérséklődik.⁵ Így egyházfenntartó életszükségletté vált a protestáns kegyességi irodalom művelése és terjesztése, aminek terjesztésében és létrehozásában jelentős szerepet vállaltak Petrőczy Kata Szidóniához hasonlóan a főúri családok nagyasszonyai.

Közülük Bethlen Katát (1700–1759) *Önéletírásából* ismerjük a legjobban.⁶ Ő a régi puritán irodalom továbbélésének és a 18. század első fele lelkiismereti iroda-

⁴ Wilhelm KOEPP, *Johann Arndt: Eine Untersuchung über die Mystik im Luthertum*, Berlin, Trowitzsch & Sohn, 1912.

⁵ TRÓCSÁNYI Zsolt, *Az ellenreformáció Erdélyben 1711-től a felvilágosult abszolutizmus kezdetéig*, Theologiai Szemle, (Új folyam), 22(1979)/4, 219–226.

⁶ BETHLEN Kata *Önéletírása*. Első kiadása: *Gróf Bethleni Bethlen Kata életének maga által való rövid leírása* [Kolozsvár, 1762]. (A mű első kiadásáról hiányzik az év és a hely megjelölése. Feltételezés, hogy Páldi István kolozsvári nyomdájában készült 1762-ben.) – BETHLEN Kata *Önéletírása = Magyar emlékiratok: 16–18. század*, vál., jegyz. BITSKEY István, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók), 695–890. Megjelent az Olcsó Könyvtár sorozatában is: *Ua.*, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Olcsó Könyvtár). Szövege: http://mek.oszk.hu/06100/06187/html/mei16_180030030001/mei16_180030030001.html. (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 2.) – FAZAKAS Gergely, „*tetszett az Úristennek [...] a gyámoltalan árvák seregébe béinni*”:

lomnak egyik legjelesebb pártfogója. Újra kinyomtatta Keresztúri Pál *Egyenes ösvény* című, akkor már csaknem százestendős prédikációs könyvét.⁷ Kiadatta többek között Nádudvari Péter nyolcvannégy prédikációját (Kolozsvár, 1741),⁸ a *Szentírás értelmére vezérlő lexikont*,⁹ amelynek 1746 decemberében kelt ajánlásában Bod Péter ezt a patrónai tevékenységet, annak jelentőségét így kommentálja:

Hogy az Istenfélőknek világi élete elmúlása után használhatna, foglalatostkodott a szükséges jó könyveknek elszaporításokban. Mely nehéz a mi hazánkban csak egy néhány levélből álló könyvecskét is kinyomtatni, nyilván nagyon az, mert a könyvnyomtatónak tapasztalt kára forog benne; mert akik szeretnék a könyveket, azok pénztelenek, akiknek pedig tehetségek nagyon, azok többnyire egyébre fordítják. Nagyságod ebben is megmutatá, hogy kíván használni, mert Nádudvari Péter *Hitünk ágazatiról* írott szép munkáját sok szorgalmatoskodással és költséggel világ eleibe bocsátatá 1741. esztendőben.

Egykorú írókat is segélyezett könyveik kiadásában, s több lelkészjelölt tanult az ő költségén, külföldön. Hozzájárult számos szegény gyógyításához, sőt maga is gyógyított. Egy kiváló szemész kortársától, Simoni Mártontól megtanulta a szemészetet.¹⁰ Gazdag könyvtárát a nagyenyedi kollégiumra hagyta.¹¹ Bod Péter

Bethlen Kata önéletírása és az özvegyek reprezentációjának kulturális hagyománya a kora újkorban = *Emlékezet és devóció a régi magyar irodalomban*, szerk. GÁBOR Csilla, BALÁZS Mihály, Kolozsvár, Scientia, 2007, 259–278.

⁷ DIENES Dénes, *Keresztúri Bíró Pál (1594–1655)*, Sárospatak, [a Szerző], 2001 – Első kiadása: KERESZTÚRI Pál, *Egyenes ösvény a sz(ent) életre vágyóknak, a melyre különb különb féle locusokat egyben válogatván, huszon-két prédikációkban foglalt-bé kegyelmes irunk ő nagysága vdvári prédikátora, Kereszturi Pál, Várad*, [Szenci Kertész], 1653 (RMNy 2502). – Bethlen Kata kiadása „Isten dicsőségére, az anyaszentegyháznak épületére gerjedező szeretetének tanúbizonyosságul”. *Egyenes ösvény a életre vágyóknak a melyre, különb különb féle locusokat egyben válogatván huszon egy prédikációkba [...]*, Szeben, Barth János, 1744. – PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, II, Bp., Dobrowsky, 1890, 370.

⁸ NÁDUDVARI Péter *nyolcvannégy prédikációi, melyekben az igaz keresztényen vallásnak Szentírásan épült fundamentumos ágazati[...] kibeszéltetnek*, s. a. r., bőv. SZATHMÁRI PAP Zsigmond, Kolozsvár, 1741.

⁹ BOD Péter, *Szentírás értelmére vezérlő magyar leksikon*, Kolozsvár, 1746. <http://mek.oszk.hu/09100/09122/09122.pdf>. (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 2.)

¹⁰ BETHLEN Kata *Orvosló könyve, anno 1737*, s. a. r. S. SÁRDI Margit, Máriabesnyő, Attraktor, 2012 (Intra Hungariam...), 2012.

¹¹ Bethlen Kata *könyvtárának rekonstrukciója*, szerk. SIMON Melinda, SZABÓ Ágnes, bev. DEÉ NAGY Anikó, Szeged, Scriptum, 1997 (A Kárpát-medence Koraiújkori Könyvtárai).

1762-ben Kolozsvárt kiadott *Tiszta, fényes drága bíbor*¹² című könyvében patrónájának és annak könyvtárának is szép emléket állított versével:

Más idő töltése Könyvek olvasása:
Imádsága után ez az ő szokása,
Biblia az első s a magyarázása,
Az után a többek; szokott gyakorlása.

Nagy Bibliotékát e végre állata,
Ez az áldott Aszszony a Grof Bethlen Kata,
Jó magyar könyveket valahol kaphata,
Nagy áron magának mindjárt fel-váltata.

A jó könyvek számát maga is bővíté,¹³
Egy könyörgéssel azt megékesíté,
Szükségei szerint azt maga készíté,
Ki-is nyomtatá s Istent ditsőité.

Nádudvari Péter tudos, betses könyvét,
Kereszturi Pálnak Egyenes ösvényét,
Udvari papjának Leksikon s más könyvét,
Világra botsátá; nem kiméllé pénzét.

Könyveit egy formán mind bé is köttette,
Nevét A. B. K. ával sarkára jedzette,
Hévízi Palotán poltzra helyhezette,
Elmését azokban úgy gyönyörködtette.

Ritkaságot látni ha ki kívánt talált,
Élnek a tudosok; itt nem látnak halált,
Éltek azoknak-is elevenségre vált,
Kik el nyomúltak volt; áldás azért rá szált.

Gondja vót arra is, hogy együtt légyenek,
Hólta után osztán elne széledjenek,
Bizonyoságot rólla mindenkor tégyenek,
Meg tartani tetszik valamig Istennek.

¹² BOD Péter, *Tiszta fényes drága bíbor* [...], Kolozsvár, Páldi István, 1762.

¹³ BETHLEN Kata, *Védelmesző erős país* [...], Szeben, 1759.

Azért az Enyedi Könyves Házba tette,
Maga életében oda bé vitette,
Jó téteményeit ezzel bővitette,
E nagy Oskolához megöregítette.

Vóltak ezek között szép orvos Könyvek-is,
Vonta magát arra még a természet-is,
Tudta sok jó fünek hasznos erejét-is,
Gyógyítást gyakorlott gyakran még maga-is.

Imádságoskönyve a *Védelmeső, erős paizs* (Szeben, 1759), halála évében jelent meg, ami több kiadást ért meg.¹⁴ S. Sárdi Margit így jellemzi vallásosságát:

Vallásosságának alapja az ortodoxiából örökölt fatalizmus; hosszú második özvegysége idején bontakozott ki benne a kegyesség. Mély önelemzése, forró Jézus-szerelme, misztikája az érett pictizmus vallomásműfajának mintájává teszik: központi eszméi az Istenhez vivő szenvedés és az istenséggel való egyesülés hite. Így minden földi szenvedését szépen elkészített grádicsnak tartja, amely elvezet Istenhez, és örömmel várja saját halálát is: gyönyörködve, kimondhatatlan nagy örömmel szemléltem, mely gyönyörűséges dolog a léleknek a testnek sátorából kiköltözni, írta lázrohama után. Stílusa a vizionárius barokk próza megtestesülése: mintha testi szememmel láttam volna az én kegyelmes Megváltómnak érettem a Gecsemáné kertben való vérrrel verítékezését, halállal való keserves bajvívását, érettem való keserves halálát.¹⁵

Bethlen Katánál egy emberöltővel fiatalabb Daniel Polixéna (1720-1775)¹⁶ bárónő, Petrőczy Kata Szidónia unokájának neve bizonytalanabban cseng irodalmi köztudatunkban. Daniel Istvánnak és Perky Polixénának leányaként szü-

¹⁴ SZIGETI Jenő, *A 18. század első felének magyar protestáns imádságirodalma*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, X. Bp., 2002, 81–100. <http://radaygyujtemeny.hu/szigeti.htm>. (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 2.)

¹⁵ <http://www.c3.hu/~iris/99-2/bethlen.htm> (Az utolsó letöltés dátuma: 2015. február 2.)

¹⁶ LÁSZLÓ Zsófia, *Daniel Polixéna és lányai: Nőnevelés, női műveltség a halotti beszédek tükrében = Évek és színek: Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*, szerk. STEINERT Ágota, Bp., Kortárs, 2005, 23–31; UÓ, „*Asszonynépek megkívántató tudomány*”: *Női életvezetési tanácsadókönyvek a 18. századi Magyarországon = A nők világa: Művelődési és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, Bp., Argumentum, [2007], 227–245; V. LÁSZLÓ Zsófia, *Daniel Polixéna, a „Magyar Minerva”: Egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében*, Sic itur ad Astra, 2008, 149–175; BELLÁGHNE NAGY Rózsa, *„jó és bölcs asszony” a 18. századi halotti beszédekben*, Erdélyi Múzeum, 68(2006), 3–4, 94–106.

letett és a szülői ház lelkeségi hátterét, mint kiváló nevelő továbbörököltette gyermekeinek is. 1742-ben ment férjhez báró Wesselényi Istvánhoz, 1758-ban megözvegyült és 12 gyermekéből egy fia, Miklós és öt leánya nőtt fel. Fia és Anna, Mária és Zsuzsanna nevű lánya szintén művelte az irodalmat. Daniel Polixéna tudományos képzettségével és vallásos buzgóságával tűnt ki, a 18. század egyik legműveltebb magyar asszonya volt, amit legjobban talán az bizonyít, hogy már kortársa, Bod Péter is elismeréssel adózott előtte. Így került be – már életében – e „tudományokat szerető és követő Erdélyi Féniks” Lorántffy Zsuzsanna, Petrőczy Kata Szidónia és Bethlen Kata mellett negyedik asszonyként a *Magyar Athenasba*, a magyar irodalom 528 jeles alakja közé.¹⁷

Teológiatörténeti jelentőségű volt Benedict Pictet (1655–1724) etikájának fordítása,¹⁸ mely a pietizmus megújult kegyességét közvetítette és az uralkodó ortodoxiára frissítőleg hatott, tovább folytatva a puritán örökséget. Kéziratban maradt édesatyja, Daniel István, latin nyelvű *Monita Paterna* (Nagyszeben, 1752) című munkájának magyar fordítása. (Az eredeti kézirat Szathmáry Pap Zsigmond birtokában volt.) A *Wilhelm Sherlocks [...] Verwabrungs-Mittel gegen das Pabstthum [...] ins Deutsche übersetzt Von Friedrich Eberhard Rambach [...]* (Halle, 1742) c. munkát szintén lefordította magyarra; ezt a kéziratot Szathmáry Pap Mihály látta, miként azt fia Szathmári Papp Zsigmond följegyezte a Bod Athenasához írt kéziratában, mely az Erdélyi Múzeumban megvan.¹⁹

Az apai házból nemcsak a kultúra szeretetét hozta magával, hanem a kegyességet is. Kiss Gergely 1774-ben elmondott halotti orációja szerint Daniel Istvánt Perky Lőrinc, Petrőczy Kata Szidónia férje vezette be a „lelki vitézségbe.”

A' keze alatt lévő katonasággal N. Magyar Országban Zemplén Vármegyében Téli Quartélyban lévén, mint munkához szokott, s nevezetesen az Úrnak útait tanulni kívánó Ember, szeretete éjjel-nappal olvasni lüneburgi Püspök' Arnd Jánosnak az Igaz Keresztységről írott könyvét, melyet magyar nyelvre is kívánt vala fordítani: de mint-hogy a' külső

¹⁷ BOD Péter, *Magyar Athenas avagy Az Erdélyben és Magyar-Országban élt tudos embereknek [...] historiájok*, [Nagyszeben], [1767], 56–57

¹⁸ *A keresztyén etikának summás-veleje, mely az előtt Piktetus B.-től [...] irattatott; mostan pedig de-ákból magyarra fordítottatott, és nemzetének javára kibotsáttatott, liber baronissa Daniel Polixéna [...] által*, Kolozsvár, 1752. (Pictet Benedek munkájának fordítása.)

¹⁹ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Bp., Hornyánszky, 1893, 597–598.

foglalatoságok sokszor akadályoztatták, ottan ottan bízza vala azon munkát kedves Adjutánsára.”²⁰

Deáki Fülep Pál halotti orációjából azt is megtudjuk, hogy Daniel István „az ő Udvarában minden nap szorossan meg-tartott közönséges Isteni tiszteletet” tartott és „az ó Solilogiumi Istenével magára való beszélgetései mely szerint mind írásban, mind magános gondolkodásában az ő Istenével ’s igazán meg-esmért Jézusával járt és társalkodott.”²¹

Lánya követte hitgyakorlásában, ezt tanúsítja a halála után megjelent *Az ezüst rostélyokban fénylő arany alma* (Kolozsvár, 1776) című meditatív könyve is. Deáki Pál prédikációjában, melyet Daniel Polixéna felett elmondott, megemlíti, hogy Jacques Saurin (1677–1739)²² egyik prédikációját is lefordította németből, „mely nagyon az Isten böltsességének méltóságáról.” Saurin prédikációi a magyar pietizmusra erősen hatottak, aki „a bűnös szíveket olly’ hatásos szókkal ostromolta, hogy tellyességgel megátalkodottnak kell lenni, a’kik azok által meg ne illetetnének”²³. Saurin prédikációiból Tordai Sámuel (1731–1801) már 1767-ben kiadott egy kötetre való,²⁴ Gombás István is fordított belőlük.²⁵ Hatása alól Daniel Polixéna sem tudta kivonni magát. Természetesen rá is hatottak a korábbi puritán-pietista iratok is, mint említettük kiadta nagyanyjának Arndt fordítását (1764-ben). Ezekon túl több fordítása is kéziratban maradt, ezeknek vizsgálata is ezt erősíti.

Egy másik három generációs családi vonalat is találni lehet az erdélyi nagyszonyok történetének kutatgatása közben.²⁶ A nagy műveltségre szert tett, kegyes életű Kajali Klára (1690–1741)²⁷ és Ráday Pál gyermeke volt Ráday Eszter (1716–1764), akinek Teleki László lett a férje, akivel harmonikus házasság-

²⁰ KISS Gergely, *Kedves és tisztá Dániel István [...]*, Kolozsvár, 1775. – Daniel István temetésén elhangzó beszédek gyűjteménye. *Az igaznak, hóta után-is meg maradó, és még a” setét koporsóból-is bé nem fedezhető kedves Emlékezete[...]*, Kolozsvár, 1775.

²¹ DEÁKI FILEP Pál, *Az igaz hűveknek [...] nyugodalmok*, Kolozsvár, 1775.

²² DEÁKI Pál, *Az igaz keresztény virtusoknak világosságával fénylő, és másokat az Isten dűtsőségére serkentő szép életnek Példája [...]*, Kolozsvár, 1776. -

²³ Kendi Lőrinc előszava: lásd. 23. jegyzet

²⁴ A meg-térés halogatásának veszedelmes voltáról való elmélkedések, Kolozsvár, 1767.

²⁵ GOMBÁS István, *Egynéhány válogatott és szükségesebb matériákra való prédikációk*, Kolozsvár, 1779.

²⁶ BELLÁGHNE NAGY, A „jó és bölcs asszony”, i. m.

²⁷ BELICZAY Angéla, *Kajali Klára, Ráday Pál felesége = Ráday Pál 1677–1733: Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára*, szerk. ESZE Tamás, Bp., Református Zsinati Iroda, 1980, 157–196.

ban ápolták a közös hitüket, amit a pietizmus érzelemgazdagabb lelkisége töltött meg tartalommal. Az ő fiuk lett Teleki József (1738–1796), aki a 18. századi protestáns vallásszabadsági küzdelmekben jelentős szerepet játszott. Testvérhúga Toroczky Zsigmondné Teleki Eszter (1740–1778), aki mindössze 38 évet élt, ebből 20 évet házasságban. Fogarasi Pap József (1744–1784), szászvárosi református lelkész versbe szedett halotti orációjában²⁸ hitéről, lelkeségéről is szólt. Fogarasi Pap Józsefet nem nagyon lehet vádolni pietista elfogultsággal, hiszen a felvilágosult szellemű, európai hírű irodalmi munkásságának méltatásául 1784. október 11-én a protestánsok közül ő kapott elsőként II. Józseftől tanári kinevezést a pesti egyetemre.²⁹

Nézzük, mit írt Teleki Eszter lelkiségéről, ami az erdélyi asszonykegyesség tipikus megnyilvánulása volt. Már gyerekkorában elsajátította a főúri, puritán-pietista lelkiségi irodalomra épülő hitet, mivel

A' kegyes könyveket mindjárt szereti
A' Bibliának vala nála becsületi.

A szorgos olvasás eredménye az öntudatos kálvinizmus lett.

Tudta jól vallását még gyerek korában,
Hit' ágazattjai forognak szájában
Serény volt azoknak elő mondásában
Szent Írásból tanult bizonyításában.

Ehhez a bibliás kegyességhez puritán életgyakorlat is társult, amiről így írt Fogarasi Pap József.

Soha semmi köze nem volt a' restséggel
A' fényes hazánkban lakó kevélységgel,
Anyja mellett dolgát ritka serénységgel
Folytatta, szavait fogadta készséggel

A továbbiakban sorba veszi Teleki Eszter erényeit, férjéhez való igaz állhatóságát, az imádsághoz, a prédikációhoz való hű ragaszkodását.

²⁸ FOGARASI Pap József, *Minden asszonyi nemet meg-ékesítő keresztényi igaz virtusoknak [...] példája [...] Teleki Ester*, Kolozsvár, 1778.

²⁹ KONCZ József, *Az első protestáns tanár a pesti egyetemen*, Figyelő, XVII, 1884, 321–324. (Az Abafi Lajos szerkesztette Figyelő: irodalomtörténeti közlöny.)

A' könyörgést soha ő el-nem múlatta,
A' prédikáziót hasznosan halgatta,
Melyre igaz szívű férjét is nógatta
'S néki buzgóságának példáját mutatta

Otthonának kegyességéről így írt Fogarasi Pap József:

Nem volt barátsága a' modis világgal,
Se rakva feje haszontalansággal.

A' kevélység ki-nem tetzet köntöséből
Sem a fenn héjázás soha beszédjéből,
Semmit-is el nem vont mások érdeméből,
Akár-kit meg-betsült egyenes szívéből.

Mások életét nem kívánta turikálni,
A veszett világot tudta meg-utálni.
Jézustól soha nem kívánt meg-válni,
Hívtségét hozzája lehetett tsudálni.

Idvezítőknek volt igaz Tanítványa,
A' kegyességnek szófogadó leánya,
Szíve nem a' bűnnek,'s a világnak sákmánya,
A' szent élet lévén kedves tudománya.

Háza népét jó puritán szokás szerint a hit szabályainak megfelelően, a praxis pietatis elvei nyomán nevelte.

A' kegyességen a' nagy munkát kezdette,
Maga példájával a' jóra vezette.
Tselédit a' rossztól keményen feddete,
Isten beszédiből kegyesen intette.

Törvényül tette a' templom gyakorlását,
A' szent tanításnak hasznos hallgatását,
Keresztényi igaz hitünk tanulását,
Ezeknek szorgatta el-nem mulatását.

Leány tselédit gyakran tanította
Az Isten beszédit előttük szóllatta,
Házából a trágár Szókat kitiltatta,
A' hivalkodót s' ottan nem tartotta.

Egy másik főúri hölgy báró Wesselényi Kata (1735–1788), is ennek a pietista hatás alatt álló, puritán gyökerű kegyességi iránynak volt a követője, akit apja halálakor „ama nemes elméjű, és kegyes szívű úriasszonynak” mondott Szathmári Pap Mihály.³⁰ Wesselényi Ferenc és Rhédei Zsuzsanna lánya volt, akit ifjabb Verestói György (1739–1794) „ama titkos Filadelfia városának életében egyik igaz valóságos tagjának” mond.³¹ 1751-ben férjhez ment Rhédei Zsigmondhoz (1722–1758). Fiatalon, 23 esztendőskorában maradt özvegyen, majd pár év múlva elvesztette egyetlen gyermekét, a 15 esztendőskorú Ferencet, akinek egész alakos portréját jelenleg a kolozsvári Szépművészeti Múzeumban láthatjuk. Kortársai szépségét, rendkívüli bölcsességét emlegetik. Férje halála után maga vezette a családi birtokokat. Jó szervezőképességére, gazdasági rátermettségéről vallanak az általa megrendelt marosvásárhelyi és malomfalvi építkezések is.

Kevesen tudják, hogy Marosvásárhelyen, a Teleki Tékaként ismert épület is az ő nevéhez kötődik – örökség révén jut Teleki Sámuel tulajdonába. Ugyanis báró Wesselényi Kata a 1770-es években Sáromberkén lakó gróf Teleki Sámuel feleségének, Bethlen Zsuzsannának volt a nagynénje. A Téka épületének régebbi szárnyát alakíttatta át; az építkezés tanújegyeként helyeztette el címerét és monogramját az egyik ajtókereten. (Malomfalván már egy jóval nagyobb kőtábla állít emléket az átalakító munkálatoknak.)

Műveltségére utalnak a marosvásárhelyi Teleki Tékában fennmaradt könyvei és kéziratai, amelyeket szintén unokahúga, iktári Bethlen Zsuzsanna (1754–1794), Teleki Sándor felesége örökölt.³² Ez az egyetlen 18. századi erdélyi arisztokrata asszonykönyvtár, mely teljes egészében fennmaradt. Arndt *Négy könyvének*³³ Teleki Tékában őrzött példányának belső borítóján a következő kézzel írt vers olvasható.

³⁰ SZATHMÁRI PAP Mihály, *Az Istennek [...] törvényszékén*, Kolozsvár, 1771 (Gyászbeszéd Wesselényi Ferenc felett).

³¹ VERESTÓI György, *Istenét [...] szeretett Jób*, Kolozsvár, 1770. Gyászbeszéd Wesselényi Ferenc felett. – Utalás a *Jelenések könyvének* Filadelfiai gyülekezethez írt levelére (Jel 3, 7–13).

³² A Teleki Téka asszonykönyvtárának katalógusa szerint MS 250, *Lelki trombita* (imádságos könyv) 251; *A lélek nemes hartzá*, 252.

³³ Johann ARNDT, *Vier Bücher vom wahren Christentum*, Magdeburg, 1610. Petróczy Kata Szidónia is fordította, Wázsonyi Márton fordítását Bárány György kijavította, majd Sartorius János bővítve kiadta (Jéna, 1741).

Kedves Isten előtt az igaz keresztény
Kárhoztatására nints neki a Törvény,
El sem boríthatja veszedelmes örvény
Mert fundamentuma kőszikla, nem fővény

Krisztus a kőszikla, s hittel rajta épít
Báró Vesselényi Kata, kit meg szépít
Egy áldozattáival, s benne Isten képit
Felállítván őrzi mint tulajdon népet.

Ily őrizet alatt bátorságos híve
Sátány tüzes nyila, mordálynyelv vont íve,
Nem árt. Mert Christus oltalmazza híve,
Meg állja a próbát, hite Nemes szíve.

Hartzból győzelmes koronát hogy végyen
Kegyesség dolgában elébb elébb mégyen
Isten lámpássában bőv olajat tégyen,
S bőséges jutalma mindenkor légyen

E könyvben is szívét, lelke úgy vezérlye,
Feddhetetlenségben, hogy tzelját elérje,
Hathatos munkáját szívében ismérje,
Nagy lelki örömet mind maga, mind férje.

1753. sz Iván havának 28-ik Napján.³⁴

A példákat még több imádságot író hölgyel lehetne szaporítani. Arndt jelentős hatást gyakorolt a pietistákra, amiért életében az evangélikus egyház ortodox szárnya támadta. Már a 17. században is jelentős hatást gyakorolt a magyar protestáns lelkiségre, és ez a hatás csak a 18. század végén tűnik el. A vers, ami talán Bethlen Zsuzsa keze írása, szerzeménye, visszhangja a 18. században a református főúri családokban általános kegyességi gyakorlatnak, aminek néhány példáját bemutattuk. Ennek ápolói, művelői minden bizonnyal az asszonyok voltak. Ez az asszonykegyesség az 1780-as évek végén, a felvilágosodás új szellemi forradalmának hatására lassan a múlté lett. A kegyes olvasmányokat felváltották a kalandos, romantikus „rományok.” A puritán gyökerű, pietista hatásokat magukba olvasztó kegyesség örökösei a parasztekkleziolák

³⁴ Teleki Téka (Marosvásárhely) T. 18. Belső borító. Kívül „B. Wesselényi Kata No.3.”

népe lett, valamint a belmissziói mozgalmak, melyek ebből az „életkereszténységéből sok érdekes elemet átmentettek. Ennek nyomai a mai protestáns lelkiségben ma is kimutatható.³⁵

³⁵ RAJKI Zoltán, SZIGETI Jenő, *A szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig*, Bp., Gondolat, 2012, 29–39.

TORNAY KRISZTINA

Beavatás a női személyiségfejlődésbe

A csíkmenasági Széplőtelen Fogantatás templom reneszánsz főoltárának elemzése

Oltár a templomban – transzcendens értelmező háló

A szakrális tér, az élő liturgia és mindennek az időben elnyúló, megszentelt hagyományt kialakító volta tágas horizontot nyit a templomban álló műalkotás értelmezéséhez: a hagyományban részesülő hívő személy különleges nyitottságát, egzisztenciális megérinthetőségének egészen intenzív lehetőségét. Nem a teológiai tudás, a hittitkok az értelmezést kereső elme számára nyitott medrére gondolok: jelen megközelítésemben ez is csak mintegy eszközül szolgál ahhoz, hogy a hittel/hite keresésével (áhítattal, megrendüléssel, régi kifejezéssel jámborul) jelenlévő személy kiszolgáltatottan, más szóval befogadásra készen a művészet közvetítésével találkozzon a Szenttel.

A szakrális műalkotás ebben a közegben kinyilatkoztató szerepű: vezet, tanít, értelmez, eligazít, hív, átalakít. Számomra különlegesen fontos ennek a működésnek egy aspektusa: beavat.

Különösen erőteljes a szakrális műalkotások kinyilatkoztató-beavató ereje a katolikus templomokban, ahol a korai középkortól kezdve¹ tudatosan is kiemelt helyet és tiszteletet kap az oltáriszentség:² Isten, Jézus személyes jelenlétének sakramentuma. A katolikus templomba belépő nemcsak Isten házába lép, hanem közvetlen, személyes jelenlétébe is. A jelenlévő Szent a hívőt is különösen jelenvalóvá teszi, vagy arra hívja, hogy legteljesebb önmagaként³ jelenjen meg, védekezés, háritás, hazugság nélkül.

A jelenlévő Szenttel való kapcsolat egyik lehetséges eszköze, területe a műalkotás, vizuális jellegénél fogva erőteljesen meditációra, elmélyedésre hívó eszköz.

¹ 1264-ben IV. Orbán tette kötelező ünnepé az Úrnapját, 1271-ben Magyarországon is befogadták. <http://lexikon.katolikus.hu/U/%C3%9Aarnapja.html>. (Az utolsó megtekintés: 2015. 02. 26.)

² *Lexikon der christlichen Ikonographie*, I, hrsg. von Engelbert KIRSCHBAUM, Freiburg im Breisgau, Herder, 1968, 687.

³ A szó nem véletlenül utal a jungiánus Selbst kifejezésre.

Női szemmel nézve

A templom szakrális alkotásai megszólalhatnak minden korú és nemű, élettörténetének különböző helyzeteiben, állapotaiban lévő hívő számára. Néhány emberi élethelyzet, állapot azonban kiemelt: kulcsszerepet kap mint a keresztény üdvösségtörténetnek hangsúlyos fontosságú eseménye, helyzete.

Korábbi vizsgálataimban felfigyeltem rá, hogy egyes katolikus templomokban a férfiábrázolások, „férfitémák”, másutt a női jelleg dominál erőteljesen, s felvetődött, hogy ennek kapcsolata lehet az azon a helyen eleven lelkiség, spiritualitás jellegével.⁴ A csikmenasági templom azon szent helyek közé tartozik, ahol „feltünő a női szentek sokasága.”⁵ Feltételezem, hogy e helyeken a női spiritualitás, a kereszténnyé vált női bölcsesség sűrűsödve tud megjelenni, s a vallásos témák közvetítésével archetipikus mélységek nyílnak meg.

Templomunkban a nőket ábrázoló szakrális alkotások összefüggő rendszere jelenik meg: a diadalív okos és balga szüzein át a hálóboltozat női szentjeiig, az oldalfal freskója és főként a régi és új főoltár ikonográfiai programja egységes világot teremt, amelynek középpontja Isten Anyja, a szeplőtlenül fogantatott Szűz Mária.

Hipotézisem szerint az ide nyitottan, megérintheően belépő/rendszeresen itt imádkozó lányok, nők, asszonyok e szent ábrázolásokat szemlélve, azokkal azonosulva beavatásban részesültek, s ez az alapvető női tudást, bölcsességet közvetítette nekik. Ez nem ezoterikus tudás: ma is és mindenki számára megközelíthető, s ezen tanulmányban is értelmezhető.

Személyiségfejlődés, beavatás

A személyiség „határozott, ellenállásra képes és erővel megáldott lelki teljesség, a felnőtt ideálja.”⁶ Paradox módon akkor fejlődik a személy, ha egyre inkább önmaga, ez azonban nem evidens, hanem fejlődés eredménye.

A személyiség az egyes élőlény veleszületett egyediségének legmagasabb szintű megvalósulása.(...) A személyiség az élet legfőbb bátorságának, az egyéni dolgok abszolút igénylésének és az egyetemes világhoz való sikeres

⁴ GUBA András, TORNAY Krisztina, *A szerzetesi férfi-beavatás. A jászói premontrai templom ikonográfiája*, Sapientiana 4, 2011/1, 90–112.

⁵ ORBÁN Balázs, *A Lok = UÓ, A Székelyföld leírása*, 1869. <http://mek.oszk.hu/04800-04804/html/80.html> (Az utolsó megtekintés 2015. 02. 26.)

⁶ C. G. JUNG, *A személyiség fejlődése*, Budapest, Scolar, 2008, 157.

alkalmazkodásnak a tette, amely a saját döntés lehető legnagyobb szabadságával párosul.⁷

A személy előtt megnyílik annak lehetősége, hogy teljes emberi életet éljen saját hivatását⁸ betöltve, vagy elmulassza ezt.

A személyiség fejlődésének folyamatát több fejlődési modell is rendszerezi.⁹ A pszichológiai modellek mindegyike több lépcsőben állítja elénk a személyiség kiteljesedésének és spirituális éréseinek útját. Jung szerint a személyiséggé válás, az individuáció a saját út választása, a saját törvényhez való hűség, vagyis „pisztisz, [...] lojális kintartás és bizalommal teli remény, [...] olyan hozzáállás, amellyel a vallásos embernek Istenhez kell viszonyulnia.”¹⁰

Ezen fejlődési folyamatnak vannak csomósodási pontjai, kiemelt fontosságú szakaszok, amelyeket nevezhetünk beavató lépcsőfokoknak is. Hipotézisem szerint a női élethivatásba, a női személyiségfejlődés egymást követő állomásaiba belépni, „belenőni” beavatás útján lehetséges. A beavatás folyamat, a meglévő női élettapasztalat átadásának helye. Ennek lehetnek az eszközei a szakrális ábrázolások: a beavatás ezek szemlélése, a nézőnek a szent cselekménybe való beemelődése során történik.

A csíkmenasági reneszánsz szárnyasoltár

De mindezeknél sokkal nevezetesebb és figyelmet érdemlőbb e templom régi szárnyoltára (Flügelaltar), mely régen főoltár volt.

Ezen oltár egészen byzanczy stílusban készült, s ugy alakját, mint remek fametszvényeit tekintve, valódi műremek. Közepén (a somlyóihoz hasonló) aranyozott Mária-szobor van, melyet a hagyományok szerint Höltövénnyben (barczasági szász falu) a reformációkor kidobtak a szászok, de egy potyandi szekeres ott menvén el, a szobor megszólalt, hogy: „Vigy magaddal”. Ő haza is hozta s oda helyezé az oltárürnek szép metszvények- és szobrocskák-ékitette fülkéjébe.¹¹

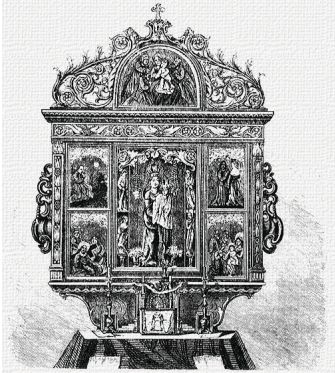
⁷ *Uo.*, 158–159.

⁸ Jung a Bestimmung szót használja, amit többnyire rendeltetésnek/sorsnak fordítanak. Vö. JUNG, *i. m.*, 163.

⁹ Ezeket foglalja össze a spirituális fejlődés szempontját is hangsúlyozva pl. ALBERT LŐRINCZ Márton, *A lélek párbeszéde: Az istenkép pszichológiai és dogmatikai alapja*, Kolozsvár, Presa Universitara Clujeana, 2007, 56–65.

¹⁰ C. G. JUNG, *i. m.*, 161.

¹¹ ORBÁN, *i. m.*

régi fotón eredeti elrendezésében, akkori környezetében még láthatjuk.¹⁴

Az oltár festett tábláin zárt állapotban Krisztus szenvedésének történetét, nyitott állapotban Mária életének eseményeit látjuk: ezek az Angyali Üdvözlés, Vízitáció, Jézus születése, Királyok imádása; nyitott állapotban a középső részen Gyermekeit tartó, angyaloktól megkoronázott Szűz Mária faragott faszobra, oldalán négy, kislakú faragott női szenttel: ma csak Szent Borbála és Alexandriai Szent Katalin látható. Közülük kettő el-

A fenti szavakat Orbán Balázs írta 1873-ban. Az oltár sokakat foglalkoztatott,¹² biztosnak látszik, hogy csíki mester, műhely alkotása és hogy a 16. század közepe előtt – 1543-ban – nagyrészt készen állott.¹³

Ma a Magyar Nemzeti Galériában látható: a közgyűjteménynek 1915-ben adták el a csíkmenaságiak, hogy a pénzt ilymódon teremtsék elő a templom felújításához. A szárnyasoltár addig a számára épített déli oldalhajóban állt, ahogy azt egy

[280.] CSÍKMENASÁG:
RENAISSANCE SZÁRNYASOLTÁR. // Renaissance Flügelaltar
RETABLE RENAISSANCE. // Renaissance folding altar

¹² Már BALOGH Jolán, *Az erdélyi renaissance* (Kolozsvár, 1943) c. művében gazdag bibliográfiát közöl az oltárról 304–305.

¹³ LÁNGI József, MIHÁLY Ferenc, *Erdélyi falképek és festett faberendezések*, 1, Bp., Állami Múemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ, 16–17; JÁNÓ Mihály, *A csíkmenasági római katolikus templom falképeinek kutatástörténete*, Csíki Székely Múzeum Évkönyve 2007–2008, Csíkszereda, Csíki Székely Múzeum – Pro Print, 135; HEGEDŰS Enikő, *A XV–XVI. századi oltárművészet a Csíki-medencéből*, [szakdolgozat], ELTE BTK, Bp., 1996, 11; FENYŐ Iván, GENTHON István, *A Magyar Nemzeti Múzeum szárnyasoltárképei*, Magyar Művészet, 1931, 440–460, 493–519; RADOS Jenő, *Magyar oltárok*, Bp., 1938. 60; BALÁS Edit, *Székegyházi szárnyasoltárok*, Bp., 1943; Victor ROTH, *Erdélyi oltárok = Ódon Erdély: Művelődéstörténeti tanulmányok*, vál., s. a. r., szerk., jegyz. SAS Péter, Bp., Magvető, 1986 (Magyar Hírmondó), I, 103–126; RADOCSAY Dénes, *A középkori Magyarország táblaképei*, Bp., Akadémiai, 1954; BENCZÉDI Sándor, *A csíkmenasági római katolikus templom kutatása*, [kézirat], 20; TÖRÖK Gyöngyi, *Gótikus szárnyasoltárok a középkori Magyarországon*, Bp., Kossuth, 2005, 23, 102–103, 133.

¹⁴ SZÓNYI Ottó, *Régi magyar templomok*, Bp., 1933, 165.

A zárt oltáron két táblaképen szerepel Szűz Mária: a Keresztvétel és a Golgota ábrázolásán. A központi, fából készült, festett Mária-szobor 133 cm, majdnem ember nagyságú: az oltárt nyitott állapotában szemlélve nagyságánál, plaszticitásánál, központi helyzeténél és jelentésénél fogva ez az uralkodó kép. Mária anyaként, gyermekével jelenik meg, feje fölött, királynői méltóságát jelezve két angyal koronát tart. Ez az ábrázolás csupa erő, méltóság, a termékeny asszonyi lét megdicsőülése: körülötte a kisebb figurák a hierarchiát jelzik világosan. Ezt erősíti a predella felett lévő felirat is, amely az ősi Mária-antifóna kezdősora is egyben: „RE-

¹⁵ Gisela RICHTER, Otmar RICHTER, *Siebenbürgische Flügelaltäre*, Thaur bei Innsbruck, Wort und Welt, 1992, 26.

¹⁶ Mihály Ferenc (Szováta) szóbeli közlése, illetve: *Mária-tisztelet Erdélyben: Mária-ábrázolások az erdélyi templomokban*, szerk. MIHÁLY Ferenc, Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum, 2010 (Múzeumi Füzetek, 28). E kötet az azonos című, 2010-ben rendezett kiállítás alapján készült. A kiállításon lévő, témánkhöz kapcsolódó tabló címe: „Csíkmenaság, római katolikus templom.”

GINA CELI LETARE” – Mennyei Királynőként ünnepli.

Mivel térben jelenik meg, valós jelenléte még plasztikusabb, mint a képi ábrázolásoké, nagysága miatt pedig szinte emberi valóságként áll az oltáron. A megformálás közvetlenül, természetesen mindennapi: Mária alakja sem arányaiban, sem attribútumokkal nem szellemiesített, arca inkább kerekded, mint nyújtott, sőt, kicsi tokája kimondottan a kortárs szépségideált állítja elénk, annak érzéki szépségében. Arcának mindemellett van egy emelkedett, jóságos, ki-simult jellege: főként erős ívű szemöldökei hangsúlyosak. A kisgyermek Jézus is kedves, barátságos.

A szakrális ábrázolás beavató működése

Ha ezt a Mária-ábrázolást tekinti a hívő asszony, belülről is könnyebben közelíti meg Máriát földi asszonyként, asszonytársként, mint szakrális jelként. Természetesen vallásos hite miatt a szakralitás tudata és ereje mindvégig jelen van és transzcendens horizontot nyit a megjelenő azonosuló érzések mögött. Egyfajta kettős jelenlét valósul meg: a hívő a képet szemlélve, a látottakat külső valóságként elfogadva az ábrázolt szent személyre, a jelöltre figyel, annak szakrális világát látja és arra nyitott, miközben saját belső azonosulása a Szent számára közeli sajátosságával – pl. termékeny nőiségével, áldottságával – saját életének vonatkozásait jeleníti meg előtte. Ezek a vonatkozások pedig mintegy szakrális erőterben megjelenve távlatot kapnak, egy teljes, rendezett, transzcendens világban helyet találnak, gyógyulni–fejlődni–növekedni tudnak. A figyelem, a meditatív szemlélés során feltárul a női hivatás, identitás misztériuma.

Ezen az oltáron a központi Mária-alak a termékeny és áldott anyaság képét sugározza. A gyermekáldás gazdagsága a két koronázó angyal kisgyermek-figurájából is megerősítést nyer. Egyikőjük (a jobboldali) különös, emberi csin-talansággal, elevenséggel tekint ki a nézőre. A piros kerek, ötszirmú virágminta szintén a termékenységnak, életadásnak a megjelenítését erősíti: ahogy a virág-inda körbefogja a piros virágfejeket, az az anyaméh magzathordásának és a kisgyermek ölbentartásának felel meg.

A központban álló Mária-alak fejére nem száll le, hanem lebeg felette a korona, a két kis angyal nem ráhelyezi, hanem tartja felette, mintegy folyamattá téve a megkoronázást.

Függőleges tengely

A központi Mária-alak örömteli és dicsőséges anyasága a függőleges tengely mentén felfelé és lefelé súlyt kap: alul a predella képén Krisztus síratása jelenetében Mária mint fájdalmas, gyermekét elveszítő anya jelenik meg. Ez a kép talpzetként, tartóelemként tartja a központi jelenetet. Komor, tragikus színezetű alap, hiszen a történetet minden hívő ismeri és tudja, hogy fent a Mária kezében tartott gyermek felnőttként kínhalállal hal meg, és ezt édesanyja végignézi majd. A gyermekét elvesztő anya fájdalma (vagy fájdalmának előképe) ott van az öröm és dicsőség alatt – mint lehetőség, mint jövő, mint tapasztalat. Ez a szerkesztési mód egyensúlyt ad: az életet mint teljes kört állítja elénk.

A függőleges tengely felső eleme, a lunetta Szent Annát ábrázolja – egy méreteiben jóval kisebb Máriával és csecsemő Jézussal. A kép sziklás, erdős helyszínt ábrázol, ahol a fák kopárak, a környezet sötét. Szent Anna

matriarchai stabilitással ül, s a két gyermeket – leányát és unokáját – ölébe vonja. Álló háromszög alakú, biztonságot sugárzó kompozíciójuk és a bensőségesen egymás felé forduló alakok családi intimitást, békességet árasztanak.

Ez a Mettercia-ábrázolástípus Máriát mint leányt, mint olyan valakit állítja elének, aki szintén szülőktől származik, családba tartozik és maga is a gyermeke valakiknek. Így szerkezetileg legfelül látjuk Máriát egy család, egy közösség részeként, ahol maga is gyermek, középen érett és boldog anyaként, alul pedig mint fájdalmat ismerő, veszteséget hordozó idősebb (özvegy) nő jelenik meg. A függőleges tengely megrajzol egy teljes női életutat, ahol a fent és lent szimbolikus tartalmakat hordoz.¹⁷ Lent van minden, ami lehúz: a gyász, a betegség, halál, magány, szenvedés, gond, teher és gyötrelm. Ez képi formájában nyújtott, fektetett trapézszerű, és mint forma is lefelé mutat. Főalakja a halott Jézus, akinek fekvő teste vízszinthez közelítő vonalat ír le és a fölé hajoló Mária teste is ezt a vonalat követi. A közelítés a vörös ruha-lepel mozgásával is erősödik: Máriáról Jézusra csúszik, így ennek anyai, óvó-védő jelentést ad.

Ami az ábrázolás felső részében jelenik meg, biztonságot ad, felemel: a gondtalanság, a ráhagyatkozás a nagyobbra, a hagyományra, a gyökerekre. Az idősebb, bölcs anya, Szent Anna, akinek a jelenléte felszabadultságot, békességet, nyugalmat áraszt. A kompozíció lekerekített formája is a teljesség, letisztultság képzetét kelti.

A jungiánus mandalaelemzések¹⁸ ezeket a kitüntetett helyeket beazonosítják: a központi mag a személyiség magja, felette azok a személyiségelemek, amelyek a progressziót, dinamikus előrehaladást jelentik, lent van a regresszív, a statikus tartalmak megjelenési helye.

Vízszintes tengely

Az oltáron függőlegesen húzódó tengelyhez képest lényegesen nagyobb helyet foglal el a vízszintes tengely. Ez voltaképpen a Mária-szobor fölkéjének két oldalán nyíló két oltárszárny Mária életének eseményeivel: a kiteljesedett, (feltárlt) felnőttkori saját életút. Minden elemét virággal koszorúzza a táblaképek domborvésett aranyozott felső részének díszítése, amihez középen a Mária-szobor feletti piros-arany áttört virágdíszítés kapcsolódik.

¹⁷ Michael DANIELS, *Újtelző szavaink: Önmagunk felfedezése a jungi úton*, Bp., Osiris, 1998, 23.

¹⁸ C. G. JUNG, *Mandala: Képek a tudattalamból*, Bp., Édesvíz, 1999.

Az oltár baloldalán az **Angyali Üdvözet (1)**, alatta **Jézus születése (3)** látható, jobboldalon pedig fent **Mária látogatása Erzsébetnél (2)** és alatta a **Királyok hódolata (4)**. Ez az elrendezés több más szárnyasoltáron is hasonló, az eltérések éppen arra figyelmeztetnek, hogy az elhelyezés sorrendjének jelentősége van. A csíkmenasági oltár esetében az „olvasás” történeti sorrendje a következő: bal fent, jobb fent, bal lent, jobb lent, s így figyelmünk az ismert

történet „olvasása” közben folytonosan áthalad a központi figurán. Az összes kép megnézése során háromszor fut át rajta a szemünk. Ez a beszövöttség, beágyazottság, ahogy a központi alak a két szárnyon ábrázolt események abszolút középpontja lesz, minden történetet összeköt a középpontból áradó áldott női termékenységgel.

A fenti két képen (1)–(2) Mária belül (az oltár közepéhez közelebb) látható: ez az a két kép, ahol még egyedül, eljegyzett lányként szerepel. Ez az elhelyezés a befelé figyelés, saját belső történéseivel való foglalatzkodás jele. Ide lép be az angyal (az Atyaisten és a Szentlélek jelenlétében) (1) illetve ide kapcsolódik Erzsébet: kívülről egy intenzíven megélt belső történéshez (2). Így válnak a felső sor táblaképei a befelé fordulás, introvertáltság ábrázolásaivá. Ugyanakkor éppen ez a befelé fordulás van összekapcsolva a jelentős találkozásokkal: az angyallal (Szentháromsággal) (1) és Erzsébettel, a hasonló sorsú, empatikus aszszonytárssal (2).

Az alsó táblaképek Mária-alakjai az oltárhoz képest a külső oldalon helyezkednek el. A fenti képek aktivitásával ellentétben szemlélődő hangulatúak, szemlélődésre ösztönöznek. Mindkettőn térdel, illetve ül Mária, és Jézushoz való viszonyulása a meghatározó: őt imádvá fordul felé a születés képén és Őt tartva figyeli az érkezőket a Királyok imádása képén. A szereplők létszáma megsokasodott: tíz (3) és öt (4). Itt igazi intimitás csak a gyermek és anyja között van.

A fenti képekhez képest az alsókon Mária környezete mozgalmasabb: azzal, hogy gyermeke megszületett, a kinti világ is mintegy közelebb jött, s Mária alakjának elhelyezkedése is inkább az exrovertáltabb, kifelé nyitottabb irányulást mutatja. A kinti világ a másik nem, a férfiak megjelenését, közel kerülését is jelenti. Míg a fenti képeken csak nők vagy mennyei személyek vannak jelen, itt a férfiak túlsúlya a meghatározó, természetesen Mária döntő jelenléte mellett.

Ha a baloldali két táblát együtt tekintjük, a főalak, Mária, a fenti képen jobboldalt, a lentin balodalt látható, a másik oldalon ez a mozgás tükörkép-szerűen megismétlődik. E mozgás ritmusa csak érzékelhető, s örök női ritmust, ciklust, hullámzást jelez, amit kiegészít a középső alak stabilitása.

Baloldal – belső, tudattalan, szubjektív

Az oltár baloldalán álló két tábla a jungi értelmezésben a baloldal általános jelentését is hordozza: a belső, szubjektív, tudattalan tartalmak jelennek meg itt, a jelzett helyen a komplex pszichológia által léleknek nevezett helyen. A baloldali

Mária-képeken Mária testbeszéde befelé fordulásával, nyílt kontaktust kerülő, lesütött szemével, befelé figyelő arckifejezésével erősíteni látszik ennek a helynek általános tartalmára vonatkozó jungiánus feltételezést. Mindkét jelenet belső térben játszódik, a fenti kép hangsúlyozottan sötét belső térben.

Baloldalon a szemlélő saját leányságát, hivatását látja fent (1), s a lenti képen (3) ennek a hivatásnak a megvalósulását, ami elsősorban a család életének elindulása, a gyermek(ek) születése. Saját döntését, igenjét látja maga előtt, amit kimondott egykor az életére (párjára), majd ennek következményét, a gyermeket, annak felnövését és saját magát ebben a felelős (gonddal teli) szülői létben. A körülmények adta életsorsok utólagos értelmezése, mélyebb tartalmának megértése történik akkor, amikor a hívő szemlélő azonosul a látott képpel: szabad döntést lát és annak következményét, ami egyben hivatás és annak betöltése volt; így saját sorsát is értelmezheti ebben a távlatban. Minden körülményt, ami akkor véletlennek, esetlegesnek, érthetetlennek vagy kimondottan rossznak tűnhetett, visszanézve helyére tud tenni a szemlélés, a reflexió: a személytől nem független, egyedül hozzá tartozó – hiszen az ő egyedi sorsa –, jelentést sőt, Istentől jövő hívást, vagyis hivatást hordozó, betöltött feladattá válik.

Jobboldal – külső, tudatos, objektív

Ehhez a baloldali lezártáshoz képest a jobboldal nyitottabb: a fenti (2) jelenet a szabadban játszódik, a lenti (4) zárt tér is nyitottabbnak tűnik, mint a baloldaliak a térelemek apró átrendeződése miatt. Mindkét ábrázoláson ránéz Mária a képen szereplő többi alakra, mintegy kontaktusba lép velük. Fent nőekkel találkozik, lent férfikkal.

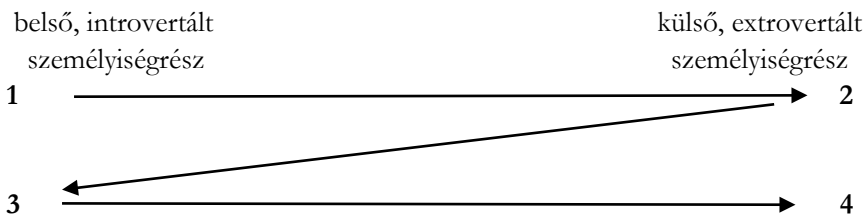
A jobboldal a komplex pszichológia értelmezése szerint eleve olyan minőségeket hordoz, amelyek a személyiség külvilág felé irányulását mutatják: tudatos, objektív énrészünket, a personát.¹⁹ Ezeken a képeken Mária úgy jelenik meg, mint aki kifelé képviseli-vállalja, ami vele történt, a saját sorsát, útját. Elősként Erzsébethez látogatva (2) vall arról, amit átélt: ennek lenyomata a *Magnificat*.²⁰ A királyok imádása (4) jelenetben szimbolikusan az egész világ, annak minden hatalma megismeri, látja Mária titkát, gyermekét. A képen Mária odanyújtja fiát a térdelő királynak, hogy megérinthesse Jézust. A baloldali hangsúlyos érintés-nélküliséggel szemben a jobboldalon a testi kapcsolat intenzív és

¹⁹ DANIELS, *i. m.*, 47–48.

²⁰ Lk 1, 46–55

dinamikus formái jelennek meg: Mária megöleli Erzsébetet, az ölében tartott gyermeket átnyújtja a királynak.

A kapcsolatteremtés, érintkezés, találkozások dinamikája látható a jobb oldalon. A másokkal, a külső világgal való érintkezés személyiségünk „kifelé” megélt részén keresztül történik, azon át, akiként megjelenünk a külvilágban. Ez az én-rész, a persona közvetíti a belső magot, amit önvalónak vagy Selbstnek nevezünk kifelé, és ez a fejlődés során egyre tisztábban tud megjelenni. Tisztulásának útja éppen az az út, amit a táblaképek szemlélésének sorrendje rajzol le:

Ez a mozgás ciklikusan zajlik, újra meg újra, belső életünkéből adódó ritmus szerint bejárjuk az utat, aminek dinamikus erejét az új meg új kihívások adják. Ezek nagy részben az élet hozta új helyzetek, melyek kialakított personánkat teszik próbára és serkentik változásra, amelynek forrása ideális esetben mindig belülről, belső énrészeinkből fakad. Antalfai szemléletesen írja le, hogy ez fokozatos kiüresedéshez vezet, egyre több réteg hámozódik le a „kiszolgált” personák levetésével és egyre tisztábban meg tud jelenni az a belső én, aki személyiségünk legbensőbb magja.²¹

Női út, férfi út

A csíkmenasági oltár táblái a leányságtól a termékeny anyaság megéléséig, majd a halálig, gyászig mutatják a női út állomásait. A csíkmenasági reneszánsz oltár egy olyan folyamat része, eredménye, amely során a hívó közösség – és főként annak női része – kifejezte és megtalálta (interaktív kapcsolatban) saját identitását, megértette önmagát és beavatódott saját létének mélyebben értelmezett értelmébe. Nem pusztán érdekes, kiragadott, egyedi alkotás, amelyet ma egy

²¹ ANTALFAI Márta, *A női lélek útja a mondákban és mesékben*, Bp., Ú. M. K., 2006, 101.

múzeumban láthatunk, hanem hírhozója egy magyar, keresztény női bölcseségnek, tudásnak, egyéni és egyben közösségi létértelmezésnek.

Az oltár ezen jelentésrétegének feltárulását a szent tér elősegíti, feltételezi, ebben a közegben értelmezhető és kel életre. A liturgia, az ima meg nem szakadó folytonosságának időbeli hálója is mögötte feszül, s a hívő közösség megszakíthatlan folytonossága is. Szakrális, szent hagyomány részeként értelmezem, amelyet rendkívüli, művészi módon összegez, fejez ki.

Sajátos mélységet ad mindennek, hogy a szárnyasoltár külső táblaképei Jézus szenvedését ábrázolják, azokat nem látván is, a templomba rendszeresen járó hívő tudatában ott a képe a behajtott lapoknak is. Mária női életsorsát szemlélve mögötte ott a szenvedő Fiú, a szenvedő férfi sorsa is, s a Fiú, illetve a Férfi sorsa mögött az Anyáé, Nőé. E kettősség átérzése – kifejeződése hasonlít a csikdelnei kőkereszt (1780) kettős ábrázolásához: egyik oldalon a megfeszített Jézus látható, a másikon Mária, saját sorsával, útjával: imádkozva áll a a kereszt másik oldalán. Ez az elhelyezés a női életsorsnak ad saját súlyt és méltóságot, s a férfivel együtt, azzal összekapcsolva ábrázolja.

Csikdelnei kőkereszt (1780)

TÜSKÉS ANNA

*Szent Orsolya tisztelete a 18. századi Magyarországon
és az orsolyita rend*

Bevezetés

Az elmúlt évek nemzetközi hagiográfiai kutatásainak előterébe került Szent Orsolya alakja és tisztelete: Scott B. Montgomery *St. Ursula and the Eleven Thousand Virgins of Cologne* című 2009-es könyve¹ és a Jane Cartwright szervezésében, a walesi szentekkel foglalkozó kutatások keretében megtartott *St Ursula and the 11,000 Virgins* című konferenciája kapcsán kezdtem foglalkozni az október 21-én ünnepelt szent magyarországi tiszteletének írott és képi forrásaival.²

Szent Orsolya tiszteletének és népszerűségének oka kettős a középkori Magyarországon.³ A legenda magyar vonatkozása mellett fontos kiemelni, hogy Szent Orsolya mártír női szentek együttesében szárnyasoltárokon való ábrázolása egész Európában elterjedt, főként német területről származhatott Magyarországra. Legendája írott forrásokban a 13. században jelenik meg, tiszteletének képi ábrázolásokon a 14. századtól tudjuk követni Magyarországon. A 15. század második felében és a 16. század első negyedében sorra készülnek a Szent Orsolyát női vértanúk körében ábrázoló szárnyasoltárok. Ezek közül kiemelkedik a homoródbenei Szent Orsolya-oltár, amelyen az élettörténet négy jelenetben ábrázolódik. A 17. század végétől a kultuszt az orsolyita rend magyarországi elterjedése is elősegítette. Kutatásaim főként a művészettörténeti vonatkozásokra irányulnak, ám így is feltárják annak a többirányú hatásnak a

¹ Scott MONTGOMERY, *St. Ursula and the Eleven Thousand Virgins of Cologne: Relics, Reliquaries and the Visual Culture of Group Sanctity in Late Medieval Europe*, Oxford, Peter Lang, 2009.

² TÜSKÉS Anna, *The Cult of St Ursula in Hungary: Variations of the Legend, Altars and Reliquaries*. A 2013. július 13–14-én *St Ursula and the 11,000 Virgins* címmel, Walesben (University of Wales Trinity Saint David, Carmarthen campus) rendezett nemzetközi konferencián elhangzott előadás. A konferencia szerkesztett anyaga megjelenés alatt van.

³ TÜSKÉS Anna, *Szent Orsolya tisztelete a középkori Magyarországon: Legendák, ereklyék, oltárok = Opus Mixtum III: A CentrArt Egyesület évkönyve 2014*, szerk. TÓTH Károly, Bp., CentrArt Egyesület, 2014, 39–49. <http://real.mtak.hu/id/eprint/19775> (Az utolsó meglátogatás: 2015. 02. 26.)

körvonalait, amelyet Szent Orsolya tisztelete a magyarországi vallásosságra, képző- és iparművészetre tett.

A középkori oltárokon Szent Orsolya hosszú kibontott hajjal jelenik meg, attribútuma leggyakrabban nyíl, néha nyíl és könyv együtt, ritkábban nyíl és hajó. Önálló oltára egy maradt fenn Magyarországon, általában más női vértanú szentekkel együtt jelenik meg a 15–16. századi szárnyasoltárokon, ahogy egész Európában.

Elterjedt ikonográfia, amikor Orsolya két kézben fogja a nyílvezzőt, ezt látjuk a trencsényi házioltáron, Sztankahermányban és Hétháron. Ennek számos párhuzamát ismerjük egész Európában a 15. század végéről. Ugyancsak elterjedt megoldás, hogy Orsolya egyik kezében fogja a nyílvezzőt, másik kezében köpenyét tartja a magyarfenesi és a késmárki oltáron, a leibici Szent Anna-oltáron, valamint a győri úrmutatón. Máshol Orsolya egyik kezében nyitott vagy zárt könyvet tart, a másikon pedig a nyílvezzőt. Zárt könyvvel látjuk a csikcsatószegi, nyitott könyvvel a szepeshelyi oltáron. Mindkét ikonográfiának vannak előképei és párhuzamai. A társnői köpenye alatt védelmező Orsolya ikonográfiája nem ismert Magyarországon, legalábbis nem maradt fenn ilyen emlék. Szent Orsolya és társnői mártíromságának ábrázolásain a szűzek hajóban ülve közelednek a parthoz, és a hunok a partról nyilakkal, karddal és buzogánnyal ölik meg őket.

Az orsolyitákról Querciolo Mazzonisnak a rendalapító Angela Mericiről 2007-ben megjelent könyve ad átfogó képet.⁴ Szent Orsolya 18. századi tiszteletének kutatása szempontjából fontos magyarországi viszonylatban Szilárdfy Zoltán szentképgyűjteményének közlése tartalmaz adatokat,⁵ azonban nem született a témában olyan áttekintés, amely az egyes magyarországi emlékek több szempontú elemzéséből kiindulva összefüggéseket próbálna megvilágítani.

Orsolyita rendházak

Szent Orsolya tisztelete Magyarországon a 17–18. században is töretlen volt. A magyar szentéletrajzokban, prédikációkban és a történeti munkákban egyaránt

⁴ Querciolo MAZZONIS, *Spirituality, Gender and the Self in Renaissance Italy: Angela Merici and the Company of St. Ursula (1474–1540)*, Washington, DC, The Catholic University of America Press, 2007.

⁵ SZILÁRDFY Zoltán, *A magánáhitat szentképei a szerző gyűjteményéből, I: 17–18. század*, Szeged, JATE Néprajzi Tanszék, 1995, kat. 43–44, 211.

szerepel Orsolya és társnői vértanúságának története.⁶ Az orsolyiták Bécsből érkeztek Magyarországra Szelepcsényi György prímás (1666–1685) meghívására. Első iskolájukat Pozsonyban nyitották meg 1676-ban. További alapításaik: Kassa (1698), Varasd (1703), Nagyszombat (1724), Győr (1726), Nagyszében (1733), Sopron (1747), Nagyvárad (1774).⁷

Az orsolyita rend allegóriáját ábrázolja Johann Caspar Dooms (Antwerpen, 1597 – Prága, 1675) rézkarca a 17. század végéről, melynek egy példánya Szilárdfy Zoltán gyűjteményéből ismert.⁸ Orsolya és társnőinek hajója diadalív alatt áthaladóban jelenik meg. Orsolya a gálya tatján áll, kezében a mártíromság palmaágával. A hajó orra felől egy angyal közeledik felé, jobbában ugyancsak palmaágot tart. A diadalív felirata: „Gloria S. Ursulae virginis et martyris.” A boltmezőben és a pillérekben kilenc tondóban egy-egy orsolyita apáca jelenik meg.⁹ Fölül közepén: „M. Angela Brixiana” azaz Angela Merici, az Orsolyita rend alapítója (1474–1540). Baloldalt fölülről lefelé: Madre Anna de Beauvais, a saumuri orsolyita rendház első apátnője; alatta: Anna de Saintogesta (Anne de Xain(c)tonge), a dijoni kongregáció alapítója; alatta: Rennata de Thomas (Rennée Thomas), a lyoni kongregáció tagja; baloldalt legalul: Joanna de Jesu: nehéz megmondani, melyik Joannáról lehet szó. Élt egy Jeanne Rampalle, aki Lyon-hoz kötődött, és egy másik Jeanne, aki a bordeaux-i kongregáció tagja volt. Jobboldalt fölül: M. de S. Joseph – sokan viselték ezt a nevet, egyikük Maria dell’Incarnazione (1599–1672) társaságában ment Kanadába 1639-ben; alatta: Francisca de Jesu, azaz M. Francesca de Bermond. Ő először a saját házában élt felszentelt apácaként, később többen csatlakoztak hozzá. Rendhá-

⁶ Joannes BOLLANDUS, *Acta sanctorum Hungariae*, II, Tyrnaviae, 1744, 260–265; Georgius PRAY, *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum, ab anno ante natum Christum 210 ad annum Christi 997 deducti*, Vindobonae, 1761, 76–79, 156–160; Uő, *Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum a sacerdote conscriptae*, Vindobonae, 1775, 201–214; Nicolaus OLÁH, *Hungaria et Atila, sive De originibus gentis, regni Hungariae situ, habitu, opportunitatibus et rebus bello paceque ab Atila gestis*, II, Vindobonae, 1763, 157–160. – Gyalogi János jezsuita szónok prédikációt írt 1752-ben Szögyén Ilonának az orsolyita rendbe belépése alkalmából a szüzesség áldozatáról. HUBERT Ildikó, *Virág Aloysia klarissza apácanak írt tanítás 1734-ből = Nyolcszáz esztendő a ferences rend*, szerk. MEDGYESY S. Norbert, ÖTVÖS István, ÓZE Sándor, Bp., Írott Szó Alapítvány – Magyar Napló, 2013 (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti Konferenciák, 8/1), II, 981.

⁷ PUSKELY Mária, *Szerzetesek*, Bp., Zrínyi, 1990, 171–173; Uő, *Keresztény szerzetesség történelmi kalauz*, II, Bp., Bencés, 1996, 757–762; Uő, *Kétezer év szerzetessége*, II, Bp., Dinasztia, 1998, 919–924.

⁸ SZILÁRDFY, *i. m.*, kat. 211.

⁹ Köszönöm Quercioło Mazzonis segítségét az orsolyita apácák azonosításában.

zat alapított Párizsban és másutt. Az Orsolyita Kongregáció azon időszakában élt, amikor még nem volt klauzúra. Később Lyonba ment, és belépett a klauzúrába. A legszegényebb általa alapított rendházban halt meg Saint-Bonet-le-Chateau-ban. Így módon Francesca az orsolyita élet mindhárom kezdeti fázisában élt: otthon, kongregációban és szigorú klauzúrában. Alatta látható Marguerite de S. Xavier (1603–1647) a dijoni kolostor szerzetesnője, és jobboldalt legalul M. Virgo Serena, akit nem sikerült azonosítani.

Pozsonyba 1676-ban érkeztek az orsolyita apácák Németországból és Ausztriából, feladatuk a leánynevelés volt. A templom eredetileg nem katolikus

templomnak épült: 1659-ben evangélikusok számára emelték késő reneszánsz stílusban. A Wesselényi-féle összeesküvés után, 1670-ben a templomot elkobozták az evangélikusoktól és 1672-ben ide hívták az orsolyitákat, hogy gondoskodjanak a város katolikus leányainak neveléséről. A templom berendezése – főoltár, két mellékoltár, szószék, gyóntatószék és szekrény – a 18. században készült (1. kép). Az apácák a 19. század végén, a régi iskolaépület helyére polgári iskolát, tanítóképzőt és gyakorlóiskolát építettek.

A kassai orsolyita templom eredetileg református templomnak épült, azonban erőszakkal elvették tőlük. Thököly és Rákóczi ugyan visszaadta a kálvinistáknak, de 1711-ben végleg elkobozták és a katolikusok kapták meg.

Számos főúri tagja volt az orsolyita rendnek Magyarországon, például Nagyszombatban élt Esterházy Mária Aloysia. Tizen-

1. Szent Orsolya. Szobor a főoltáron. Pozsony, orsolyita templom.
18. század.
Fotó: Tüskés Anna, 2013.

három levél maradt fenn tőle a Magyar Országos Levéltárban. A nagyszombati Szent Annának szentelt orsolyita templom és kolostor 1724-ben épült.

A rend Győrben 1726-ban telepedett le.¹⁰ A rendházat Neupauer Ignácné alapította, és barokk stílusban épült. A templomukat Szent Annának szentelték, 1762-ben épült, a mennyezet freskói Szent Orsolya megdicsőülését ábrázolják (2. kép).¹¹ A rend a 19. században is tevékenykedett, 1870 körül épült a rend tartományfőnöki háza késő romantikus stílusban.¹²

2. Merici Szent Angéla megdicsőülése. Mennyezet freskó, 18. század második fele. Győr, Szent Anna templom.
Fotó: Tüskés Anna, 2005.

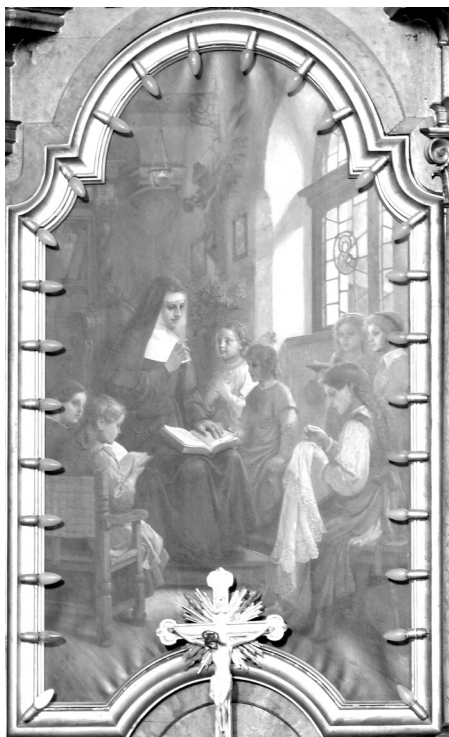
A nagyszombati középkori domonkos templomot az orsolyita nővérek 1728-ban vették át. Öt év alatt a gótikus templomot barokk stílusban átépítették, és mellette, a régi domonkos zárda helyén építették fel kolostorukat és zárdájukat. 1733. július 12-én szentelték fel az épületegyüttest. 1774-ben nagyobb felújításokra került sor, amelyet Mária Terézia jelentősen támogatott. A ma látható ol-

¹⁰ Az Apáca utca 41–45. alatti épülettömbben.

¹¹ VERES Lujza, *Győr, orsolyita templom*, Bp., TKM, 2000 (Tájak, Korok, Múzeumok Könyvtára).

¹² Bástya utca 22. szám alatti épület.

tárok a 19. században készültek (3–4. kép). A jobboldali mellékoltár középső képe Szent Orsolyát ábrázolja, amint megjelenik Merici Szent Angélnak, az Orsolya-rend alapítójának. A baloldali mellékoltáron Merici Szent Angéla látható, amint gyerekeket tanít.

3. Merici Szent Angéla gyerekeket tanít. *Oltárkép, 19. század. Nagyszében, orsolyita templom.*
Fotó: Tüskés Anna, 2013.

4. Szent Orsolya megjelenik Merici Szent Angélnak. *Oltárkép, 19. század. Nagyszében, orsolyita templom.*
Fotó: Tüskés Anna, 2013.

A soproni orsolyita zárdát 1746-ban kelt alapítólevelével állította fel Mária Terézia.¹³ Az első három nővér 1747-ben érkezett meg a győri rendházból. Időrendben ez volt a szerzet hetedik rendháza Magyarországon. Az első zárda-épületet egy bécsi polgárasszony jóvoltából alakították ki.¹⁴ Még abban az évben megnyitották iskoláikat is: az úgynevezett külső elemi iskolát a városból

¹³ NÉMETH Ildikó, *Sopron középfokú és középszintű iskolái a 19. században*, Sopron, Győr-Moson-Sopron Megyei Soproni Levéltár, 2005, 66.

¹⁴ BÁN János, *Sopron újkori egyháztörténete*, Sopron, 1939 (Győregyházmegye múltjából), 344.

bejáró növendékek számára szervezték, ingyenes oktatást kínálva a diákoknak, míg a belső elemi iskolába bentlakó, fizetős tanítványokat vettek fel. A mai helyén álló, kicsiny fatemplomot kapták meg. A Szent Keresztnek szentelt templomban két neves esemény is történt. 1773-ban Mária Terézia a városba érkezett és ebben a templomban vett részt vasárnapi szentmisén. 1805-ben pedig nagy ünnepséget tartottak egész Sopronban a rendalapító, Merici Szent Angéla szentté avatása alkalmából. A 19. század közepére a templom állapota leromlott, és lehetőség nyílt az újjáépítésre. A gyűjtést Széchenyi Emília (1803–1866) grófnő vezette és szervezte. A kolostornak sok jötevője volt ez idő tájt, így hamar összegyűlt a pénz, és 1862–1864 között fel is épülhetett Handler Frigyes tervei szerint Handler Nándor művezetésével a romantikus-neogótikus templom, a zárda és az iskola. 1864. augusztus 28-án szentelte fel a győri püspök, Simor János (1813–1891). Ebben az évben az orsolyiták megnyitották tanítónőképző intézetüket a hozzá kapcsolt gyakorlóiskolával együtt.¹⁵ A templomban megmaradt az eredeti barokk berendezés számos darabja, például az 1740 körüli barokk szobrok.

1765-ben Szenczy István lukai kanonok kezdeményezte, hogy kassai orsolyita apácák telepedjenek le Nagyváradon. A Szent Annának szentelt templom és a kolostorépületek 1772–1774 között, barokk stílusban épültek. A templomot 1774. október 29-én szentelték fel. A kriptában nyugszik Szenczy István alapító kanonok. Melléképületekkel bővült 1858-ban, és Szaniszló Ferenc püspök idején és Győrffy Laszló nagyprépost anyagi támogatásával neogótikus homlokzatot alakítottak ki. Először általános iskola volt, majd a 19. század végén leánygimnázium. Jelenleg Ady Endre magyar középiskola.

Szent Orsolya-ábrázolások

Egy 17. századi ábrázolásról van adat a somfalvi templomban (Schattendorf, ma Austria). Az Országos Levéltárban őrzik az Esterházy család hercegi ágának levéltárát, melynek egy vélhetően 17. századi számlája szerint javítást végeztek a schattendorfi oltáron 25 forint értékben: „Szt. Margaritának egy ördög, Szt. Ursulának egy nyíl, Atyaistennek két ing, 1 jogar, 1 dicsfény, két angyalnak 4 szárny, Szt. Istvánnak és Szt. Lászlónak egy jogar és kapitel”.¹⁶ 1622-ben a falu a fraknoi uradalommal együtt Esterházy Miklós zálogbirtoka, majd 1626-ban

¹⁵ NÉMETH, *i. m.*, 67.

¹⁶ Köszönöm Kerny Teréziának, hogy felhívta figyelmemet az adatra. P. 125. Cs. 696. no. 11033.

tulajdona lett. 1683-ban a Bécs elleni hadjárat során elpusztította a török sereg, valószínűleg ekkor elpusztult a fenti oltár is. A mai Szent Mihály templom 1703-ban épült, a torony 1747-ben, és nincs benne Szent Orsolya-ábrázolás.¹⁷

Négy 18. századi oltáron jelenik meg Szent Orsolya alakja. Az 1. emlék (5. kép): az 1700-ban alapított budai Fő utcai kórházhoz tartozó, 1759-től épített Szent Flórián-kápolna (jelenleg görög katolikus templom) számára 1764-ben Falconer Xavér Ferenc (Buda, 1737–1792) által készített Xavéri Szent Ferenc mellékoltár oromzatán Szent Orsolya képe volt, amit jelenleg a Fővárosi Képtár őriz.¹⁸

5. Falconer Xavér Ferenc: Szent Orsolya. Oltár oromkép. Buda, Szent Flórián-kápolna. Fotó: Seidner Zoltán, 1936.

A 2. ábrázolás: a volt kapucinus kolostor köveiből 1725 körül Berkes András váci nagyprépost és püspök engedélyével Szabó Pál kókai lakos építtette a kókai (Pest megye) Árpád-házi Szent Margit-kápolnát a szőlőhegy melletti temetőben.¹⁹ Oltárképe Skóciai Szent Margitot ábrázolja, két oldalán egy-egy női szobrával, a jobb oldali talán Szent Orsolyát ábrázolja. A 3. kép (6. kép): a festmény előterében a zászlót tartó dicsőséges Szent Orsolya áll, mögötte társnőit a hunok kardélre hányják, a háttérben Köln város falainak elképzelt

¹⁷ *Die Kunstdenkmäler Österreichs: Burgenland*, hrsg. Georg DEHIO, Adelheid SCHMELLER-KITT, et al., Wien, Anton Schroll, 1976, 280–281.

¹⁸ HORLER Miklós, *Budapest műemlékei*, II, Bp., Akadémiai, 1962 (Magyarország Műemléki Topográfiaja), 206; LEGEZA László, *A budai Szent Flórián-templom*, Bp., Mikes, 2011, 11–12, 16–17, 26. Seidner Zoltán archív fotói 1936 januárjában; KORHECZ PAPP Zsuzsanna, *Falconer Xavér Ferenc (1737–1792) budai festő művei*, Művészettörténeti Értesítő, 2011, 73–88.

¹⁹ *Pest megye műemlékei I*, szerk. DERCSENYI Dezső, Bp., Akadémiai, 1958, 463; *Kóka helytörténete*, szerk. KRÁMER Iván, Kóka, Önkormányzat, 2000, 92–94.

látképe. Ismeretlen helyről származik, ma a Nyugat-Szlovákiai Múzeum őrzi Nagyszombatban. A 4. kép (7. kép): Josef Kurtz 1730 körül készült, Szent Orsolyát ábrázoló olajfestménye ma a Pozsony Városi Galéria gyűjteményében látható. A kép egy sorozat tagja, melynek további darabjai Esterházy Imre érseket mint Nagy Szent Gergelyt, Szent Walburgát és Borromei Szent Károlyt ábrázolják.

6. Ismeretlen festő: Szent Orsolya mártíromsága. Olajfestmény, 18. század. Nagyszombat, Nyugat-Szlovákiai Múzeum. Fotó: Tiüskés Anna, 2010.

7. Josef Kurtz: Szent Orsolya. Olajfestmény, 1730 körül. Pozsony, Városi Galéria. Fotó: Tiüskés Anna, 2013.

Szent Orsolya tiszteletének iparművészeti emléke az egri Főszékesegyházi Kincstár 15. század végi, aranyozott ezüst, sodronyzománc és bőrtűs filigrándíszítésű kelyhe, melynek zománcképei a 18. századból származnak.²⁰ A 21 cm magas kehely kosarának zománcképei Máriát a gyermekkel, Szt. Orsolyát, Katalint, Apollóniát, Borbálát és Rozáliát ábrázolják (8. kép).

²⁰ DÁVID Katalin, *Magyar egyházi gyűjtemények kincsei*, Bp., Corvina–Révai, 1981, kat. 53.

8. Kebehy, Eger, Főszékesegyházi Kincstár.

Zoltán gyűjteményének darabja, gouache technikával készült pergamenre a 18. század végén. Az egyikén Szent Orsolya jobbában keresztet ábrázoló zászlót tart, a kompozíció a rokokó festő Gottfried Bernhard Göz (1708–1774) rézmet-szetét követi.²² A másikon két nyilat és a vértanúság pálmaágát tartja a szent, mögötte zászlók jelennek meg.²³ A 19. században Bucsánszky Alajos adott ki pesti nyomdájában Szent Orsolyát ábrázoló magyar és német nyelvű romantikus szentképet (10. kép).²⁴ A lap hátoldalán ima és a szent rövid élettörténete olvasható.

9. Szent Orsolya. Szentkép. Nagyszombat, egyetemi nyomda, 1763. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 56.603.

²¹ Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. 56.603. 156 x 94 mm.

²² 128 x 81 mm. SZILÁRDFY, *i. m.*, kat. 43.

²³ 114 x 82 mm. *Uo.*, kat. 44.

²⁴ Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály, ltsz. G74.173/3. 115 x 70 mm.

A 18. századi ábrázolásokon Szent Orsolya feltűzött hajjal jelenik meg, attribútuma nem annyira a nyíl, hanem inkább a zászló, ritkábban nyíl és pálmaág. A 19. századi szentképen ötvöződik a középkori és a barokk képi hagyomány: a kibontott hosszú hajú Orsolya kezében pálmaággal és karddal jelenik meg, háttérben társnőivel.

Összegzés

Szent Orsolya tiszteletét elősegítette a 17. század végétől az orsolyita rend magyarországi elterjedése. A rend feladata a leánynevelés különböző szintjeinek ellátása volt. A legtöbb rendház és szerzetesi közösség 1949–1950-ben szűnt meg. Templomaikat általában Szent Annának szentelték, de mindig megjelent bennük Szent Orsolya és Merici Szent Angéla alakja mint a Szűz Máriát olvasni tanító Szent Anna újkori párhuzama. A templomokban elhelyezett festészeti és szobrászati alkotások, valamint az eltérő kvalitású sokszorosított grafikai ábrázolások jelzik Szent Orsolya tiszteletének széles elterjedtségét.

10. Szent Orsolya. *Szentkép. Pest, Busásnszky Alajos. 19. század Magyar Nemzeti Galéria, Grafikai Osztály, lsz. G74.173/3. Fotó: Tüskés Anna, 2013.*

VERÓK ATTILA

*Régi könyvek mint a női vallásosság misztériumának
lehetséges őrzői?**

Előzetes megjegyzések

Mindenekelőtt szeretnék egy lehetséges félreértést eloszlatni, amely a címben foglalt kérdéshez kapcsolódik. A *misztérium* szót nem az ókori vallástörténeti értelemben (csak a beavatottak által ismert vallási szertartás, amelyen csak ők vehettek részt) vagy a természetfölötti szférába, az emberi képességeket meghaladó megértési tartományba vezető hittitok jelentésben használom. Nem is a fogalom egyéb konnotációira gondoltam,¹ amikor papírra vetettem, pusztán egyszerű *titok*, *rejtély* jelentésben alkalmaztam, amely természetesen nem mentes a keresztény valláshoz kötődő interpretációs eshetőségtől sem. A kifejezéssel mindössze annyit kívántam általánosságban érzékeltetni, hogy a női vallásosság kérdéséről viszonylag keveset tud a kutatás. Különösen így van ez a régi nyomtatványok világában, ahol a forrásokkal igazolható női olvasó valódi kuriózumszámba megy – a Kárpát-medencében mindenképpen. Nagy öröm tehát a könyvtörténész számára, ha olyan asszonykönyvekről, netán asszonykönyvtárakról számolhat be, amelyek közelebb viszik a szakembereket a női olvasók alig ismert, éppen ezért titokzatosnak tűnő társadalom- és mentalitás-történeti univerzumához. Az alábbiakban egy ilyen, örvendezésre okot adó női könyvgyűjtemény bemutatására kerül sor, amely érdekes adalékkal szolgálhat a szebbik nem vallásosságának kérdéséhez is a 17. században.

* A tanulmány a Társadalmi Megújulás Operatív Program *IKT a tudás és tanulás világában – humán teljesítménytechnológiai (Human Performance Technology) kutatások és képzésfejlesztés* címet viselő, TAMOP-4.2.2.C-11/1/KONV-2012-0008 azonosító számú projekt keretében készült. A projekt az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Vö. a DIÓS István, *Misztérium = Magyar katolikus lexikon*, főszerk. DIÓS István, szerk. VICZIÁN János, IX, Bp., Szent István Társulat, 2004, 241–244.

A kutatás jelenlegi állása

A kora újkori Magyarországon a hungarus-tudat igen sokféle etnikumot kapsolt össze évszázadokon keresztül. A színes etnikai, etnográfiai és nyelvi konglomerátumot tovább tarkította az egyes társadalmi és/vagy népcsoportok, illetve azok egyes tagjainak eltérő felekezeti hovatartozása. A különböző életmódok és szokások nagyon változatos lelkiségi gyakorlatot hoztak létre a Kárpát-medencében. A nők ilyen jellegű társadalmi és családon belüli szerepéről viszonylag keveset tudunk, hiszen forrásaink elsősorban a férfiak által nyújtott fizikai és szellemi teljesítmények megőrkítésére koncentrálnak. Rendelkezésünkre állnak azonban olyan, eddig a kutatásba alig bevont kútfők is, amelyek közelebb vihetnek bennünket a nők társadalmi és a vallási életben kimutatható tevékenységének feltérképezéséhez.²

A könyvtörténeti kutatások mára olyan mennyiségű adatot hoztak felszínre ezzel a speciális témával kapcsolatban, amelyek segítségével néhány relevánsnak tűnő kijelentést tehetünk a nők és az olvasás, a nők és a könyvek, vagy akár a nők és a nyomdászat viszonyáról a kora újkori Magyarországon. (Ez utóbbi téma érdekesítő tárgyalásába azonban a jelen tanulmány keretei között nem bocsátkozom.) Mivel könyvtár- és könyvtörténeti kutatásaim elsősorban az evangélikus vallású erdélyi szászok könyves műveltségére fókuszálnak, velük összefüggésben szeretném új kutatási eredményeimet a szélesebb szakmai közönség elé tárni. Hagyatéki inventáriumokból és könyvtár-rekonstrukciós munkám során számos olyan nyomtatvány és/vagy könyves adat került elő, amely egykor asszonykönyvtárak részét képezte, illetve azok meglétéről árulkodik. Ezek tételes tanulmányozása több érdekes felismeréshez vezetett el, amelyek árnyalják eddigi képünket a nők társadalmi és vallási szerepéről a nevezett korokban.

Külön figyelem illeti meg azokat az alkalmi nyomtatványokat is, amelyek szerzői nők, vagy amelyeket nőkhöz címeztek, illetve amelyek bármit is elárulnak a női vallásosság jelenségéről a 16–18. századi Magyarországon. (A kérdés-

² Erről bővebben lásd MONOK István, *A női könyvtulajdonos, a női olvasó a 16–17. században* = *A zsoldártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből: Tanulmánykötet és adattár a Petőfi Irodalmi Múzeum és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézete együttműködésében a Petőfi Irodalmi Múzeumban rendezett kiállításához*, szerk. PAPP Júlia, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 79–93. (A kötet egyéb tanulmányai is értékes adalékokkal szolgálnak a női könyves műveltség középkori, kora újkori és újkori történetéhez.)

kör esettanulmány szintű bemutatására kiváló példa Nagy Andor írása a jelen kötetben.)

A forráshelyzetről elmondhatjuk, hogy a kora újkori Magyarország területéről szinte kizárólag német ajkú polgárasszonyok és magyar nemesasszonyok könyveit, illetve ezekről készült jegyzékeket ismerünk. Egyéb társadalmi csoportokhoz tartozó nők tulajdonában lévő kéziratos könyvekről, nyomtatványokról vagy bárminemű szövegek asszonyok általi olvasásáról alig értesülünk a kútfőkből. Ennek a jelenségnek több magyarázata is lehet. Csak utalok itt Tóth István György kutatásaira, amelyek során a magyarországi analfabetizmus kérdését és a szóban terjedő, sokszor könyvekből származó szövegek áthagyományozódását vizsgálta.³ A fennmaradt könyvek, illetve könyves adatok hiánya a kora újkori városi ügyintézési gyakorlattal is összefüggésben állhat. A magyar mezővárosokban ugyanis kisebb hangsúlyt fektettek a hagyatéki inventálás során a könyvek regisztrálására. Szintén nem javít a forráshelyzeten az a tény sem, hogy a levéltári állományokban fennmaradt hagyatéki inventáriumok, amelyek egyébként a 16–18. századi könyvtörténeti adatok mintegy kétharmadát őrizték meg,⁴ sokszor sérülékenyebbek, védtelenebbek a környezeti hatásokkal szemben, mint maguk a könyvek, amelyek nagyobb valószínűséggel éltek túl a történelem viharait, mint az egykori létüket dokumentáló, archívumok anyagát képező könyv(tár)listák. Hozzá kell tenni ehhez azt is, hogy a szepességi és az erdélyi szászok, valamint a Nyugat-Magyarországon élő németesség körében adatolható irat-előállítási és inventálási gyakorlat sokkal alaposabb volt, és termékei jobban meg is maradtak mindmáig, mint a Kárpát-medence egyéb területein alkalmazott adminisztrációs praxis emlékei. Nem kell tehát csodálkoznunk azon – bár vélhetőleg egyébként is ez számított az alapképletnek –, hogy a könyv a német polgárság körében biztosan, a magyar nemesség soraiban pedig feltételezhetően mindennapi használati tárgynak minősült, így a nyomtatványok fizikai vagy emléküek levéltári iratokban való fennmaradása sokkal nagyobb valószínűséggel következett be, mint a társadalom szélesebb rétegeit jelentő, földművelésből és kézműiparból élő lakosság között.

Monok István kutatásaiból tudjuk, hogy a polgárasszonyok hagyatékában fennmaradt jegyzékek tanúsága szerint a női bibliotékákban többnyire a napi

³ Átfogó összefoglalása: TÓTH István György, *Illiterate and Latin-speaking gentlemen = The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, eds. Anna ADAMSKA, Marco MOSTERT, Turnhout, Brepols, 2004, 519–528.

⁴ MONOK István, *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720: Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Szeged, Scriptorum, 1993 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 5), 29.

vallásgyakorlat könyvei és a ház körüli munka elvégzését segítő kiadványok (szakácskönyv, herbárium, házi patika, életvezetés, szépirodalom stb.) regisztrálhatók. Az ettől való eltérés már különlegességnek számít. A magyar könyvtörténész szakma vezető alakjának véleménye szerint, amelyet csak megerősíteni tudok eddigi állományfeltáró munkám tapasztalatai alapján, nagy biztonsággal és általánosságban elmondható, hogy a történeti Magyarország területéről előkerült, asszonyok neve alatt feltüntetett hagyatéki összeírásokban felsorolt könyveket sokkal inkább valamelyik férfi rokon (férj, apa, egyéb ős) egykori könyveinek kell feltételeznünk, semmint a szóban forgó asszony magánhasználatban lévő nyomtatványainak. Kivételt ez alól csak olyan esetben tudunk mondani, ahol a napjainkig fennmaradt kötetek tanulmányozása az autopszia módszerével zajlott. Az alapos szemrevételezés, az egykori használatra utaló jelek (pl. kéziratos bejegyzések) vallomása ugyanis elvezethet bennünket olyan asszonykönyvekhez, esetleg -könyvtárakhoz, amelyek túlmutatnak a fentebb említett általánosító megállapításon. A hagyatéki inventáriumok között Monok a Kárpát-medencében egyetlen olyan könyvgyűjteményt azonosított, amely nézete szerint – bár a könyvek maguk fizikailag nem maradtak az utókorra – egy kassai német polgárasszony (Rachel Sartorius) magánolvasmányait tartalmazta.⁵ Hagyatékát 1684-ben írták össze, 26 német és magyar nyelvű könyve között felbukkan imádságos könyv, bibliai szövegrészek kiadása, komolyabb elmélkedés, a pietizmus felé mutató kegyességhez (*pia desideria*) kapcsolódó olvasmány, bibliai história, az isteni szeretetről szóló könyv, mese és ortográfiai munka is.⁶

Egy kivételes eset az erdélyi szászoknál: Anna Weltherin könyvtára

Az eddig elmondottakat különös intenzitással egészíti ki a kora újkori könyvjegyzékeket és régi könyveket megőrző erdélyi szász gyűjteményekből az utóbbi években előkerülő források sora. Az 1580 és 1750 közötti időszakból származó inventáriumokban több tucat esetben bukkanunk olyan könyvlistákra, amelyek polgárasszonyok neve alatt maradtak fenn. Ez a számadat jóval nagyobb, mint a Kárpát-medence egyéb területeiről ismert női könyvgyűjte-

⁵ Lásd *Kassa város olvasmányai, 1562–1731*, kiad. GÁCSI Hedvig, FARKAS Gábor, KEVEHÁZI Katalin, LÁZÁR István Dávid, MONOK István, NÉMETH Noémi, Szeged, Scriptum, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15), 72–73.

⁶ Vö. MONOK, *A női könyvtulajdonos...*, i. m., 82.

mények aránya összességében!⁷ A nevezett időszakból egyébként az erdélyi százszoktól 345 könyvjegyzék és mintegy hétszáz könyves adat maradt ránk.⁸ Ezeket kicsiny részben fedi, jobbra inkább kiegészíti az a könyvállomány, amely a híres brassói evangélikus gimnázium könyvtárának rekonstrukciója során került napvilágra. A még messze nem lezárt kutatás eddigi eredményeként legalább újabb két tucat német asszony neve vált ismertté, akik egykor Brassóban vagy környékén, azaz valahol a Barcaságban éltek, és saját könyvekkel – többen egészen jelentős magángyűjteménnyel – rendelkeztek. Ennek tényét a nyomtatványokba beírt női nevek tanúsítják.

Különlegessége okán közülük egyet szeretnék kiemelni: Anna Weltherint. Életéről mostanáig kideríteni csupán néhány momentumot sikerült. Simon Welther segesvári (rom. Sighișoara, ném. Schäßburg) gimnáziumi igazgató, majd szászdályai (rom. Daia, ném. Denndorf) lelkész lánya,⁹ aki 1669. május 26-án feleségül ment Stephan Greißing brassói tanácsoshoz, Apafi Mihály nemesi rangra emelt kancelláriai alkalmazottjához.¹⁰ Első férje 1676. november 11-én bekövetkezett halála után nem maradt sokáig özvegyen, hanem ismét férjhez ment. Mégpedig az Eperjessről 1669 decemberében Brassóba települt kereskedővel, Georg Kellelrel (1648. április 19. – 1689. február 14.) kötötte össze életét.¹¹ Első házasságából egyetlen leánya, Margaretha, második házasságából pedig további két leánya, Maria és Susanna érte meg a felnőttkort. Georg Keller¹² és Anna Weltherin (megh. 1692. május 29-én)¹³ osztozkodási jegyző-

⁷ Vö. az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* 10–19. kötet és ezek alkötetei (Szeged–Bp., Scriptum, Országos Széchényi Könyvtár, 1983–2008), valamint a *Könyvtártörténeti füzetek I–XII.* (Szeged, Scriptum, 1981–2008) című sorozatok egyes kötetinek adatait.

⁸ Vö. *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen (1575–1750) I–II*, hrsg. von István MONOK, Péter ÖTVÖS, Attila VERÓK, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2004 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez: Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn, 16/4.1–4.2 – Erdélyi könyvesházak: Bibliotheken in Siebenbürgen, IV/1–2). [A továbbiakban: Adattár 16/4].

⁹ *Die Pfarrer und Lehrer der evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen. I. Band: Von der Reformation bis zum Jahre 1700*, bearb. von Ernst WAGNER, Köln–Weimar–Wien, 1998 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 22/I), 308 (Nr. 3563).

¹⁰ Vö. Erich JEKELIUS, *Genealogie Kronstädter Familien*, III, Kronstadt, 1964, 205. Kézirat. Mai lelőhelye: Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde, Kronstadt (Brassó), IV F 57.

¹¹ Vö. Erich JEKELIUS, *i. m.*, V, Kronstadt, 1965, 21. Kézirat. Mai lelőhelye: Archiv und Bibliothek der Honterusgemeinde, Kronstadt (Brassó), IV F 57.

¹² A teljes jegyzőkönyvet lásd Brassói Állami Levéltár, Theilungsprotokolle (Direcția Județeană Brașov a Arhivelor Naționale, Fondul primăria Brașov, Seria Registre de

könyvei (hagyatéki inventáriumai) ugyan nem árulkodnak könyvek meglétéről, a brassói Honterus Gimnázium könyvtárának régi könyves állományában azonban tucatszám őrződtek meg az asszony nevét kéziratos bejegyzés formájában tartalmazó könyvek. Közülük néhánynak a nevét a gimnázium bibliotékájának 1705-ből fennmaradt állománykatalógusa is tartalmazza, amelyet a neves szász bibliográfus és helytörténész, Julius Gross saját jegyzeteivel is kiadott a 19. század végén.¹⁴ Ebben olyan művek is szerepelnek, amelyek a könyvtár-rekonstrukció során még nem bukkantak fel. Viszont az egyelőre közel sem lezárt helyszíni feltárás is felszínre hozott olyan köteteket, amelyeket a nevezett katalógusban nem találtunk meg.

Az szinte biztosnak látszik, hogy a családi könyvtár darabjait nem osztották meg a gyerekek között, hanem a nyomtatványokat még 1692. május 30-án a Honterus Gimnázium könyvgyűjteményébe integrálták. A fennmaradt kötetekben ugyanis kivétel nélkül az alábbi bejegyzéshez hasonló szövegezésű, tintával rótt mondat olvasható: „Anno 1692 Die 30 Majj Bey gebaltener Theylung der Fr. Anna Weltherin wird dieser Author der Cronstädtischer Bibliothec offeriert durch die dam[aligen] H. Divisores.” [Az 1692. május 30-án Anna Weltherin javai fölött tartott osztozkodás során ezt a szerzőt (= könyvet – V. A.) az osztozkodó bírák a brassói könyvtárnak adományozzák.] Erre a nemes gesztusra azért lehetett szükség, mert a kora újkori Kárpát-medence második legnagyobb könyvtárának állománya – a *Bibliotheca Corviniana* után – 1689. április 21-én a Brassón végigsöprő tűzvész során szinte teljes egészében megsemmisült.¹⁵ A város lakosságának tehető tagjai ezt követően módszeresen gyarapították adományaikkal, felajánlásaikkal a gyűjteményt, hogy legalább némileg pótolják a hamuvá lett kultúrkincseket. Így többször előfordult az is, hogy egy-egy polgár elhalálása után az osztozkodási procedúrát végző jegyzők egész magángyűjteményeket utaltak át a gimnáziumi könyvtár gyűjteményébe. A legelső ilyen adatolható eset éppen Anna Weltherin könyveivel történt meg.

Successioni), Divisorats Protocoll ab Anno 1681 biß 1702. Jelzete: IV. F. 2. – Az összeírás a 249–253. oldalon (Fol. 125r–127r) olvasható.

¹³ *Uo.* 476–485 (Fol. 237r–241v).

¹⁴ Julius GROSS, *Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasialbibliothek*, Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, 22(1887), 692–708. Újabb kiadása: Adattár 16/4, 666–682.

¹⁵ Patetikus hangnemben erről emlékezik meg a 200. évforduló alkalmából készült kiadvány: Friedrich PHILIPP, *Vor zweihundert Jahren! Gedenkbblatt zur Erinnerung an den großen Brand von Kronstadt am 21. April 1689*, Kronstadt, Johann Gött & Sohn Heinrich, 1889.

Az alábbiakban a könyvtár eddig előkerült darabjainak rövid bibliográfiai leírását adom meg a szerzők, illetve a művek betűrendjében és betűhív átiratban:

(1)–(5)

ALBERIUS, Claudius: ΠΕΡΙ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ, seu de Envtiationibvs, qvas propositiones vocant, in quibus verum & falsum primo diiudicantur. [...] In vsvm Scholæ Lausannensis. Lavsaannæ, Excudebat Franciscus le Preux. MDLXXVII. [2], 3-79 S., 8° – jelzete: I 1822 [*Kolligátum 1*]; RAMUS, Petrus: Dialecticæ libri duo, Scholiis G. Tempelli Cantabrigiensis illustrati. Quibus accessit, eodem authore, De Porphyrianis Prædicabilibus Disputatio. Item Epistolæ de P. Rami Dialectica contra Johannis Piscatoris responsionem defensio, in capita viginti novem redacta. Francofurdi Apud Joannem Wechelum, MDLXXXVII. [6], 1-249 S., 8° – jelzete: I 1823 [*Kolligátum 2*]; Epistolæ de Petri Rami Dialectica contra Johannis Piscatoris responsionem defensio Gulielmi Tempelli. Francofurdi Apud Joannem Wechelum, MDLXXXVII. [2], 1-106 S., 8° – jelzete: I 1824 [*Kolligátum 3*]; TEMPELLUS, Gulielmus: Epistola de Dialectica P. Rami, ad Joan. Piscatorem Argentinens. una cum Joan. Piscatoris ad illam epist. responsione. Francofurti Apud hæredes Andreae Wecheli, M.D.LXXXII. [2], 3-82, [5] S., 8° – jelzete: I 1825 [*Kolligátum 4*]; BRIGHT, Timotheus: In Physicam Gulielmi Adolphi Scribonii, Post secundam editionem ab autore denuo copiosissimè adauctam, & in III Libros distinctam, Animadversationes. Francofurdi Apud Joannem Wechelum, MDLXXXVII. [7], 1-209 S., 8° – jelzete: I 1826 [*Kolligátum 5*] [Brassói Állami Levéltár]

(6)–(7)

BRENZ, Johann: Samvelis Liber prior, Sexagintases Homilijs, usq[ue] ad decimumnonum Caput, & ab eo capite, usq[ue] ad finem libri, Scholijs explicatus. Francofurti ad Mœnum excudebat Petrus Brubacchius, Anno Domini 1554. [12], 1-742, [1] S., 2° – jelzete: III 265 [*Kolligátum 1*]; BRENZ, Johann: In Librum Iudicium et Rvth Commentarii. Francoforti in Officina Petri Brubachij Anno M.D.LIII. [7], 2-75 Bl., 2° – jelzete: III 266 [*Kolligátum 2*] [Brassói Állami Levéltár]

(8)–(10)

CALVIN, Johann: Tractatus Theologici omnes, nunc primùm in unum volumen certis classibus congesti; quorum aliqui nec Latine nec Gallicè prius editi fuerunt. His accesserunt eiusdem Calvini in Libros Senecæ de Clementia Commentarij. Genevæ, Apud Petrum Santadreanum, M. D. LXXVI. [8], 1-1168 S., 2° – jelzete: IV 18 [*Kolligátum 1*]; CALVIN, Johann

– BEZA, Theodor: Epistolæ at responsa. Quibvs interiectæ sunt insignium in Ecclesia Dei virorum aliquot etiam Epistolæ. Eivsdem I. Calvini vita à Theooro Beza Genevensis Ecclesiæ Ministro accuratè descripta. Genevæ, Apud Petrum Santandreamum. M. D. LXXV. [40], 5-411, [11] S., 2° – jelzete: IV 19 [*Kolligátum 2*]; CALVIN, Johann: In L. Annæi Senecæ Romani Senatoris ac Philosophi clarissimi, Libros duos de clementia, ad Neronem Cæsarem, Commentarii. Genevæ, Apud Petrum Santandreamum. M. D. LXXVI. [I], II-XLIII Bl., 2° – jelzete: IV 20 [*Kolligátum 3*] [Brassói Állami Levéltár]

(11)

CRELLIUS, Paulus: Expositio Psalmorum Davidis]. Vitebergæ excvdebat Iohannes Crato Anno M.D.LXI. [10], 4-364 Bl., 8° – jelzete: I 1637 [Brassói Állami Levéltár]

(12)

EBER, Paul: Pia et in verbo Dei fvndata assertio, declaratio & confessio. Excvsá Witebergæ a Laurentio Schuuenck. 1563. [38], 1-702, [1] S., 8° – jelzete: I 1813 [Brassói Állami Levéltár]

(13)

FISCHER, Christoph: Postilla: Christliche / einfeltige / vnd kurtze Außlegung der Sontäglichen vnd der fürnemsten Feste / auch der Apostel tage Euangelien / so durchs gantze Jar in der Kirchen gehandelt werden. Gedruckt zu Olssen / bey Michel Kröner / Im Jar 1593. [8], 1-184; [1], 2-268; [1], 1-60, [1] Bl., 2° – jelzete: III 465 [Brassói Állami Levéltár]

(14)

[GALENUS in Aphorismos Hippocratis Commentarii. Lugd[uni]-Bat[avorum], 1633]. [2], 1-800, [22] S., 12° – jelzete: I 192 [Brassói Állami Levéltár]

(15)–(18)

GOLIUS, Theophilus: Epitome Doctrinæ Moralis, ex decem libris Ethicorum Aristotelis ad Nicomachvm vollecta, pro Academia Argentinensi. Argentorati, Typis Iosia Rihelij, s. a. [16], 1-377, [19] S., 8° – jelzete: I 1167 [*Kolligátum 1*]; REUSNER, Nicolaus: Elementorum Artis Rhetoricæ Libri duo. Pro Scholis Palatinis. Tertia editio. Argentorati Apud Antonium Bertramum. M. D. XIII. [8], 1-111 Bl., 8° – jelzete: I 1168 [*Kolligátum 2*]; REUSNER, Nicolaus: Elementorum Artis Dialecticæ Libri III. Pro Scholis Lauinganis, & Hornbachianis. Tertia editio.

Argentorati Apud Antonium Bertramum. M. D. XIIIIC. [3], 1-63 Bl., 8° – jelzete: I 1169 [Kolligátum 3]; BERINGER, Michael: Epitome Rhetorica ad Eloqventiæ stvdium scitv maxime necessaria breuiter, ordine & perspicuè comprehendens: & ex pluribus præstantissimis autoribus collecta. Tvbingæ, Apud Georgium Gruppenbachium. Anno M.D.XCVI. [16], 1-98 S., 8° – jelzete: I 1170 [Kolligátum 4] [Brassói Állami Levéltár]

(19)

GREGORIUS, Petrus <Tholosanus>: De Repvblica, libri sex et viginti, antea in dvos distincti tomos, nvc vno concise & artificiose comprehensi, mvljtijuga rervm scientia, varietate, et novitate, ac pene avrea Reipvbl. instituendæ ratione, non tam vtiles, quam iucundi lectoribus futuri. Editio Germaniæ altera. Francofvrti E Typographéio Nicolai Hoffmanni, Sumptibus Ionæ Rhodii. Anno Christi M.DCIX. [12], 1-908, [68] S., 2° – jelzete: II 7997 [Brassói Állami Levéltár]

(20)–(21)

GVALTHER, Rudolph: In D. Pavli Apostoli Epistolam ad Romanos Homiliæ. [...] Accessit operi Præfatio ad illustrissimum Principem D. Guilhelmum, D. Philippi Landgrauij Hassiæ F. de Scandalis, quibus multi hodie impediuntur, quo minus puriorem Euangelij doctrinam recipiant. Editio altera. Tigvri excvdebat Christophorvs Froschovervs Anno M. D. LXXII. [20], 1-235 Bl., 2° – jelzete: III 447 [Kolligátum 1]; GVALTHER, Rudolph: In D. Pavli Apostoli Epistolam ad Galatas Homiliæ LXI. [...] Accessit operi Præfatio ad Sereniß. Regem, Iacobvm VI. de Regum & Principum in Ecclesia rectè constituenda & gubernanda officio. Tigvri excvdebat Christophorvs Froschovervs Anno M. D. LXXVI. [13], 1-162 Bl., 2° – jelzete: III 448 [Kolligátum 2] [Brassói Állami Levéltár]

(22)–(23)

MARTYR, Petrus: Locorum Communium Theologicorum ex ipsius scriptis sincere decerptorum, Tomvs Primvs in qvatvor classes distinctvs, qvem mox secvndvs svbseqvetvr. Basileæ ad Perneam Lecythvm M D XXC. [13] S., 4-1778 Sp., [78] S., 2° – jelzete: III 267 [III 267 a] [Kolligátum 1]; MARTYR, Petrus: Locorum Communium Theologicorum, ex ipsius diuersis Opusculis collectorum, Tomvs Secvndvs. Basileæ ad Perneam Lecythvm M D XXCI. [4] S., 1-1654 Sp., [70] S., 2° – jelzete: III 267 [III 267 b] [Kolligátum 2] [Brassói Állami Levéltár]

(24)

MELANCHTHON, Philipp: *Corpus Doctrinae Christianae*. Quae est summa orthodoxi et catholici dogmatis, complectens doctrinam puram & veram Euangelij Iesu Christi, secundum diuina Prophetarum & Apostolorum scripta, aliquot libris fideli ac pio studio explicata à Reuerendo viro. [...] Nunc edita ad vsu Ecclesiae Sanctae publicum et privatum: et ad refutationem calumniarum, veterum & nouarum, quibus malitiosi quidam hoc corpus Doctrinae vtilissimum in odium vocare ac penitus opprimere conantur. Argentorati. Excudebat Theodosius Rihelius. Anno M. D. LXXX. [20], 1-849, [65] S., 8° – jelzete: II 38 [Brassói Állami Levéltár]

(25)–(26)

MELANCHTHON, Philipp: *Liber de anima recognitus*. Witebergae, Excusus Typis M. Georgij Mulleri. Anno M.D.XCV. [160] Bl., 8° – jelzete: I 838 [*Kolligátum 1*]; GOELENUS, Rudolph: [gr.] hoc est, De hominis perfectione, animo, et in primis ortu huius, commentationes ac disputationes quotundam Theologorum & Philosophorum nostrae aetatis, quos versa pagina ostendit. Marburgi, Ex Officina Typographica Pauli Egenolphi. Anno M. D. XCIV. [8], 1-305, [3] S., 8° – jelzete: I 838 bis [*Kolligátum 2*] [Brassói Állami Levéltár]

(27)

MELANCHTHON, Philipp: *Orationum quas quas Reverendus Vir Dominus Philippus Melanthon proximis annis ante obitum scripsit: Et quae post obitum ipsius in Academia Witebergensi scriptae & publice recitatae sunt*. Tomus quintus. Witebergae Excudebant Clemens Schleich & Antonius Schöne. Anno M.D.LXXII. [14], 1-982, [8] S., 8° – jelzete: I 1445 [Brassói Állami Levéltár]

(28)–(30)

MUSCULUS, Wolfgang: *In Euangelistam Matthaeum Commentarii digesti: quibus non solum singula quaeque exponuntur, sed & quid singulis Marci & Lucae differentibus locis notandum sit, diligenter expenditur*. Basileae, ex officina Heruagiana, per Eusebium Episcopium. Anno M.D.LXVII. [8], 1-687, [31] S., 2° – jelzete: III 468 [*Kolligátum 1*]; MARTYR, Petrus: *In Epistolam S. Pavli Apostoli ad Romanos D. Petri Martyris Vermili Florentini, Professoris divinarum literarum in schola Tigurina, commentarii doctissimi, cum tractatione perutili rerum & locorum, qui ad eam epistolam pertinent*. Ex postrema auctoris recognitione. Tertia editio. Basileae, apud Petrum Pernam. M. D. LXVIII. [20], 1-684, [45] S., 2° – jelzete: III 469 [*Kolligátum 2*]; MARTYR, Petrus: *In selectissimam D. Pavli*

Priorem ad Corinthios Epistolam D. Petri Martyris Vermili Florentini, ad Sereniss. Regem Angliæ, &c. Edvardvm VI. Commentarii doctissimi. Editio secunda. Tigvri apvd Christophorvm Froschovervm Anno M. D. LXXII. [6], 1-242, [17] Bl., 2° – jelzete: III 470 [Kolligátum 3] [Brassói Állami Levéltár]

(31)

[MYNSINGER, Joachim<a Frundeck>: Scholia in Institvtiones Imperiales Fl. Ivstiniani Cæsaris.] [1], 2-590, [22] S., 2° – jelzete: III 139 [Brassói Állami Levéltár]

(32)–(33)

PICCOLOMINI, Æneas Sylvius: Opera quæ extant omnia, nunc demum post corruptissimas æditiones summa diligentia castigata & in usum corpus redacta, quorum elenchum uersa pagella indicabit. Basileæ, ex officina Henricpetriana, M.D.LXXI. [124], 1-1086 S., 2° – jelzete: III 307 [Kolligátum 1]; PICCOLOMINI, Æneas Sylvius: Gnomologia ex Æneæ Sylvii Piccolominei Senensis, qui post adeptum Pontificatum Pius cognominatus est, omnibus operibus diligenter collecta, Per Conradvm Lycosthenem Rvbeaqvenssem. Basileæ, [ex officina Henricpetriana], [1561?]. [15] Bl., 2° – jelzete: III 308 [Kolligátum 2] [Brassói Állami Levéltár]

(34)–(36)

[RAZI, Muhammad Ibn Zakariya ar-] – MANFREDI, Girolamo: Contenta in hoc volumine. Liber Rasis ad almansorem. Diuisiones eiusdem. Liber de iuncturar[um] egritudinib[us] euisde[m]. Liber de egritudinibus pueror[um] euisde[m]. Aphorismi ipsius. Antidotarium quoddam ipsius. Tractatus de preseruatiõne ab egritudine lapidis eiusdem. Introductionium medicine eiusdem. Liber de sectionibus & cauterijs et ventotibus eiusdem. Casus q[ui]da[m] qui ad man[us] ei[us] p[er]ueneru[n]t. Sinonima eiusdem. Tabula omnium antidotor[um] in operibus rasis co[n]tentorum. De proprietatibus iuuame[n]tis et nocu mentis sexaginta animalium. Aphorismi Rabi Moysi. Aphorismi Damasceni. Liber secretorum Ipo. Liber pronosticationis s[er]m lunam in signis et aspectu planetarum Ipo. Liber q[ui] dicit Capsula eburnea Ipo. Liber de elementis siue de humana natura Ipocratis. Liber de aere et aq[ua] et regionibus Ipo. Liber de farmacijs Ipo. Liber de insomnijs Ipo. Libellus zoar de cura lapidis. Hieronymi Manfredi philosophi: medici: et astrologi centilogium de medicis: et infirmis Ad Joannem Bentiuolum. Venetijs: per Jacobuz Pentiuuz de Leucho, 1508. [1], 2-112 Fol., 4° major – jelzete: HB 322 [1] [Kolligátum 1]; [MAIMONIDES, Moses]: Hoc in volumine hec

continentur. Aphorismi Rabi moysi. Aphorismi Jo. Damasceni. Liber secretorum Hypocratis. Liber pronosticationu[m] s[?]m lunam in signis et aspectu planetar[um] Hypoc. Liber qui dicitur capsula eburnea Hypo. Liber de elementis siue de humana natura Hyp. Liber de aere et aqua et regionibus Hypo. Liber de pharmacijs Hypocratis. Liber de insomnijs Hypocratis. Liber zoar de cura lapidis. Venetijs: per Jacobum Pentium de Leucho, 1508. [1], 2-48 Fol., 4° major – jelzete: HB 322 [2] [*Kolligátum* 2]; PETRUS<de Abano> – Argilagnes, Franciscus: Conciliator [differentiarum philosophorum et praecipue medicorum]. Venetijs: Leonardo Lauredano, 1504. [1], 2-265 Fol., 4° major – jelzete: HB 322 [3] [*Kolligátum* 3] [Fekete-templom levéltára]

(37)

Sermo[n]es domi[ni]cales perutiles a quonda[m] fratre hungaro ordinis Minorum de obserua[n]tia co[n]portati Biga salutis intitulati feliciter incipiu[n]t. Hagenaw: Impensis et sumptibus Joannis Rynman de Oringawe per insustrium Henricum Brani, 1506. [436] Bl., 4° – jelzete: HB 97 [Fekete-templom levéltára]

(38)–(40)

SZEGEDI, Stephan: Tabvlæ analyticae, qvibvs exemplar illvd sanorvm sermonvm de Fide, Charitate, & Patientia, quod olim Prophetæ, Evangelistæ, Apostoli literis memoriaeque mandauerunt, fideliter declaratur. Schaphvsia Typis Conradi Waldkirchii. MDXCII. [8], 1-379 S., 2° – jelzete: III 565 [*Kolligátum* 1]; SZEGEDI, Stephan: Theologiae Sinceræ Loci Communes de Deo et Homine cum Confessione de Trinitate. Editio tertia. Basileæ Per Conrad Waldkirchivm, suis & Episcopianorum sumptibus. M D XCIII. [36], 1-665, [27] S., 2° – jelzete: III 566 [*Kolligátum* 2]; LAVATER, Ludovicus: Propheta Ezechiel [...] Homiliis seu potius Commentariis expositus. Chronologia sub finem adiuncta est, ad intelligenda non solum huius Prophetæ, verum etiam Ieremiæ ac Danielis recondita vaticinia. Genevæ, apvd Evstachivm Vignon. M.D.LXXXI. [6], 1-201, [16] Bl., 2° – jelzete: III 567 [*Kolligátum* 3] [Brassói Állami Levéltár]

A felsorolásból első pillantásra kitűnik, hogy a Weltherin-gyűjtemény esetében nem ún. tipikus asszonykönyvtárral állunk szemben. Nyoma sincs itt ugyanis a napi vallásgyakorlat könyveinek (imakönyv, zsoltárok, énekeskönyv, katekézis stb.), a mindennapi háztartási tevékenységek praktikáit segítő nyomtatványoknak (szakácskönyv, házi patika, füveskönyv, életvezetési tanácsadó stb.) vagy a női olvasóknál gyakran megfigyelhető anyanyelvi szépirodalmi műveknek. Sok-

kal inkább iskolai olvasmánygyűjteményre emlékeztetnek az elősorolt címek. Ezen túlmenően pedig humanista érdeklődésű és a vallás kérdései felé tudós kíváncsisággal forduló olvasó képe tűnik fel előttünk a lista láttán. Egyáltalán nem átlagos jelenség, hogy egy 17. századi lutheránus nő tanulmányozza mind a katolikus, mind a jelentősebb protestáns vallások (kivéve az unitáriusok) meghatározó szerzőit – ami messze túlmutat a napi ájtatosság megkövetelte olvasmányokon, sőt elmélyült olvasóra vall. Figyelemreméltó tény, hogy a kutatás mai állása szerint Anna Weltherin az egyetlen nő Erdélyben, akinek bizonyíthatóan volt Kálvin-kötete.¹⁶ Az sem mindennapi dolog, hogy bárki – legyen az férfi vagy nő – keleti orvostudományi, filozófiai, asztrológiai szövegek olvasgatásával foglalatostkodjon a kora újkori Kárpát-medencében. Ráadásul erre a korra már igen ritkának számító, 16. század eleji, velencei kiadásban. Már meg sem lepődünk azon, hogy jogi tematikájú könyv címe is felbukkan a felsorolásban.

Anélkül, hogy az egyes művek alaposabb elemzésébe bocsátkoznék, néhány benyomást szeretném megosztani az előkerült könyvek kapcsán. Már felületes szemrevételezéskor is feltűnik, hogy a nevezett bibliotéka igazi intellektuális csemege a kora újkori, magyarországi könyvtörténet iránt érdeklődők számára. Ez a 17. század végén sem lehetett másként: a polgári asszonykönyvtár akkor is különleges gyűjteménynek számíthatott. Tulajdonosa minden valószínűség szerint tudós szellemi környezetben élhetett, máskülönben nehezen lenne magyarázható a humanista érdeklődés és a széles körű konfesszionális tájékozottság. Ez is mutatja, hogy egy-egy magánszemély könyvtárának elemzésekor nem elég pusztán a személyt magát megismerni, hanem tájékozódni kell családi, rokoni viszonyairól, kapcsolatrendszeréről is; ha van ilyen, össze kell vetni könyveit a család más tagjainak gyűjteményeivel.¹⁷ Azaz: fel kell deríteni, milyen szellemi muníció állhatott potenciálisan az illető személy – jelen esetben nő – rendelkezésére. Az sem mellékes szempont, hogy a vizsgált alany milyen

¹⁶ Ősz Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvania: Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben = Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 21), 75–76, 173.

¹⁷ A brassói könyvtár-rekonstrukciós munkálatok során kerültek már elő a Welther család egyéb tagjai (Andreas Welther, Matthias Welther, Simon Welther) possessorbejegyzéseivel ellátott kötetek is. Ezek a család szászdályai és kací (rom. Cața, ném. Katzendorf) lelkész tagjaihoz köthetők. Számuk azonban egyelőre olyan szerény, hogy ezek nyomán bármiféle következtetés levonása nagy merészség lenne. Az adatok gyarapodása után viszont érdemes lesz visszatérni a személyes és intellektuális kapcsolati háló elemzéséhez.

társadalmi szerep betöltésére volt hivatott, és az adott szituációkban ott hogyan állt helyt. Ebből óvatosan, elsősorban áttételesen akár jellemére, preferenciáira és érdeklődési körére is következtetni lehet. Mind-mind nagyon fontos aspektus arra nézve, hogy a társadalmi és családi miliő meghatározó inerciarendszeréből milyen intellektuális benyomások érhatték a vizsgálandó személyt. Az olvasmányok összeválogatása, a szellemi horizont kiépítése ugyanis ezektől a befolyásoló tényezőktől elválaszthatatlan.

Anna Weltherin tágabb családjának/családjainak történetét egyelőre nem sikerült tisztáznom. Ehhez további levéltári kutatások szükségesek. Ugyancsak gondos filológiai vizsgálatokat igényel, hogy az egyes kötetekben található bejegyzések melyike származik az egykori női tulajdonostól. Több nyomtatvány esetében ugyanis több possessor kézjegyei, margináliái, szövegtörzsi megjegyzései keverednek egymással. Az egyes tulajdonosi szövegrétegek különválasztása alapvető szükséglet ahhoz, hogy érdemi információkat nyerhessünk magáról a női olvasóról. A későbbiekben ezt a rétegleválogatást szeretném mindenképpen elvégezni. A frissen előkerült kötetek és a tanulmány megírása közötti rövid idő alatt ezt felelősen nem lehetett megtenni, így ezen a helyen pusztán néhány alapvető tény közlésére szorítkoztam.

Arra is érdemes lenne figyelmet fordítani, hogy az a közvetlen társadalmi miliő, amely körülvette a női tulajdonost, milyen szociometriai háló mentén épült fel. Ha ugyanis bizonyítani lehetne, hogy a férjek valamelyike vagy a közvetlen rokonság bizonyos tagjai esetleg egy közösen olvasó értelmiségi csoportosulás (*et amicorum*-csoport) tagjai voltak,¹⁸ sokkal könnyebb lenne magyarázatot találni a szembeötlően széles olvasottságról árulkodó bibliotéka eredetére. Amíg azonban ezt a feltételezést források nem támasztják alá, addig a Weltherin-könyvtár értelmezhetetlen, ezáltal különlegességszámba menő kivételként tűnik fel az ésszerű és az erdélyi szász könyvtár-, könyv-, olvasás- és olvasmánytörténet színes palettáján a kora újkorban.

Persze mondhatnánk szkeptikusan: eljöhét az az idő, amikor talán erről a közepes méretű polgári asszonykönyvtárról is bebizonyosodik, hogy a feltételezett női tulajdonosra valójában férje/férjei olvasmányai maradtak. A könyvtör-

¹⁸ Az erdélyi szászoknál az átlagosnál nagyobb számban előforduló *et amicorum*-csoportok létrejöttének egyik lehetséges magyarázata megtalálható VERÓK Attila, *Gemeinsam lesende Gruppen bei den Siebenbürger Sachsen (16.–17. Jh.). Anmerkungen zu einer neuen Forschungsrichtung in der Buchgeschichte = Knjba 2014. Zborník o problémach dejinách knjižnej kultúry: Výskum dejín knjižnej kultúry na Slovensku a v stredoeurópskom priestore*, Martin, Slovenská Národná Knížnica, 2014, 115–124.

téneti és paleográfiai adatok ennek egyelőre ellentmondani látszanak, de természetesen sosem lehet tudni. Több évszázadnyi idő távlatából immár csak bízni tudunk abban, hogy jelenlegi fejtegetéseink a korabeli viszonyok között is megállták volna a helyüket.

Összegzés

A fentiekben megkíséreltem röviden bemutatni egy olyan 17. századi asszonykönyvtárat, amely számos kérdést vet fel pusztán léteivel is. Mivel analógiái nem ismertek a Kárpát-medencéből, így egyelőre egyedi, különös esetpéldaként kell kezelnünk. Interpretálását, kontextusba helyezését ez a körülmény természetesen nem könnyíti meg, sőt a valódi értékelés még várat magára. Egyelőre annyit mondhatunk, hogy ez a speciális, egyedülálló könyvgyűjtemény színesíti a kora újkori női olvasmányokról és vallásos attitűdről rendelkezésünkre álló képet. Csak reménykedni tudok abban, hogy hasonló női, polgári magánkönyvtárak a szász intézményi könyvgyűjtemények módszeres átvizsgálása során még előkerülnek a jövőben. A rekonstruált magánkönyvtárak ugyanis megerősíthetik vagy cáfolhatják a Kárpát-medencében recipiált szellemi áramlatokról eddig kialakult ismereteinket. A Weltherin-könyvtárral rokon tematikájú bibliotékák nyomán néhány szakirodalmi megállapítást biztosan revideálni kellene, ám erről még nagyon korai bármit is mondani. Bizonyító anyagok híján ugyanis az erre irányuló próbálkozások csupán légvárszerű elméleti konstrukciókként lennének értékelhetők. Felvetésüktől tehát egyelőre tudatosan tartózkodom.

VISKOLCZ NOÉMI

„Szerzeteseknek bizonyos Alamisnálkodo Tarbaza”¹

Esterházy Anna Júlia (1630–1669)

1. Cornelius Susermann, Esterházy Anna Júlia, 1646
(Burg Forchtenstein)

Esterházy Anna Júlia a 17. század kiemelkedő nőalakja, Esterházy Miklós nádor lánya, Nádasdy Ferenc országbíró felesége. A forrásadottságok jók: naplók és családi feljegyzések tudósítanak élete fontosabb fordulópontjairól, számos levele maradt fenn különböző családi levéltárakban, valamint leltárak, összeírások a házasságba vitt, majd gyarapított vagyonáról. Sőt, ő az a magyar arisztokrata nő, akinek a vonásait – Esterházy Orsolyáé mellett – talán a legtöbbször örökítették meg a korban: számos arcképe ismert festmények és metszettek formájában (1. kép).² Mecénási-pártfogói szerepét egyházi alapítványok és bőkezű adományok jelzik. Tevékeny életéről a Sennyei István veszprémi püspök által elmondott és férje, Nádasdy Ferenc által Bécsben kiadott halotti beszéd tanúskodik.³

¹ Az idézet Sennyei István művéből származik. SENNYEI István, *Keserves dichérete az néhai méltóságos groff Esterbas Anna Julia aszonnak*, Bécs, 1669, 18 (RMNy 3509).

² A festmény az Esterházy Privatstiftung tulajdona, köszönöm a Privatstiftung munkatársának, Margit Koppnak a segítségét, hogy a reprodukciót rendelkezésemre bocsátották.

³ A tanulmány hosszabb, Esterházy Anna Júlia életét részletesebben tárgyaló változata megjelenés alatt van.

Esterházy Anna Júlia Esterházy Miklós nádor és Nyáry Krisztina negyedik gyermekeként született 1630-ban.⁴ A Lakompakon, Höflányban, Kismartonban és Fraknón nevelkedő kislány mindennapjairól kevés az adat, de a szülők sűrű és aggodalmakkal teli levélváltása arról tanúskodik, hogy nagy gondot fordítottak a gyermekeikre. Két éves korában egy kisebb baleset érte Anna Júliát. 1632-ben Lakompakon Nyáry Krisztina névnapján a hajdúk örömlövését rendeztek, s egy eltévedt golyóbis véletlenül megsebesítette a kezét.⁵ Nyáry Krisztina korai halála után⁶ az Esterházy-család nőrokonai – elsősorban Esterházy Dánielné Rummy Judit – folytatták a gyermekek gondozását. Az igazi szépséggé érő Anna Júliára a nádor sok vendége felfigyelhetett. Esterházy Pál a nővére iránt érdeklődők között nemcsak Zrínyi Miklóst említette a naplójában, hanem János Kázmért, IV. Ulászló lengyel király öccsét, a későbbi királyt is.⁷

Júlia Anna végül a nála hét évvel idősebb Nádasdy Ferenc gróffal, Vas vármegye főispánjával kötött házasságot. Máiig nem tisztázott, hogy Esterházy Miklós valóban feltételül szabta-e Nádasdynak evangélikus vallása elhagyását a lánya kezéért cserében, de tény, hogy Nádasdy 1643. november végén katolikus hitre tért.⁸ A híres déd- illetve nagyapával, anyai ágon királyi rokonsággal bíró gazdag birtokszomszédal 1644. február 6-án tartották a lakodalmat Kismartonban.⁹ Ugyanannak az évnek szeptemberében szolgáltatták ki Anna Júlia hozományát, az aranyműveket, fehér ruhákat, felső köntösöket, szoknyákat és asztali ezüstműveket.¹⁰ A házaspár Anna Júlia haláláig 25 évet élt együtt a csa-

⁴ Nyáry Krisztina feljegyzése a kislány születéséről: *Az Esterházyak családi naplója*, kiad. SZILÁGYI Sándor, Történelmi Tár, 1888, 209–224. Itt: 211.

⁵ Esterházy Miklós Nyáry Krisztinának, Bécs, 1632. július 25. *Esterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához*, kiad. MERÉNYI Lajos, Történelmi Tár, 1900, 16–60, 264–295. Itt: 266. Valamint *Esterházy Pál visszaemlékezése ifjúkorára (1635–1653)* = ESTERHÁZY Pál, *Mars Hungaricus*, kiad. IVÁNYI Emma, szerk. HAUSNER Gábor, Bp., (Zrínyi Könyvtár, 3), 1989, 306.

⁶ Nyáry Krisztina 1641. február 1-jén hunyt el gyermekágyban. MARTÍ Tibor, *Gróf Esterházy László (1626–1652): Fejezetek egy arisztokrata család történetéhez*, PhD-értekezés, Piliscsaba, PPKÉ BTK, 2013, 38.

⁷ *Esterházy Pál visszaemlékezése...*, i. m., 309–310. Pál egyik állítását sem erősítik meg más források, és tekintve Júlia Anna zsenge korát 1642-ben, valószínű, hogy Pál erősen túlzott a visszaemlékezéseiben.

⁸ Nádasdy Ferenc katolizálásáról bővebben: TOMA Katalin, *Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe (1655–1666)*, PhD-értekezés, Bp., ELTE BTK, 2005, 37; VISKOLCZ Noémi, *A mecénatúra színterei a főúri udvarban: Nádasdy Ferenc könyvtára*, Szeged–Bp., 2013 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 8), 44–46.

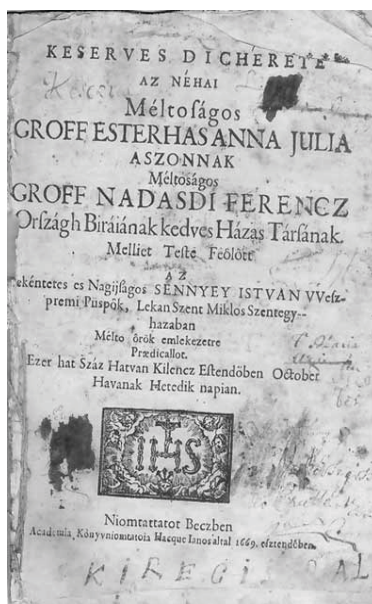
⁹ *Az Esterházyak családi naplója...*, i. m., 213.

¹⁰ *Gróf Esterházy Anna Juliánna menyasszonyi hozománya 1644-ben*, kiad. KOMÁROMI András, Történelmi Tár, 1891, 683–688.

ládi rezidenciákon (Keresztúron, illetve az 1650-es években Seibersdorfban, 1660-tól Pottendorfban), házasságukról nem terjedtek hírek a közvéleményben, csendes összetartozás, feltehetően szeretetteljes ragaszkodás jellemezte az egymáshoz fűződő viszonyukat.¹¹

Anna Júliának nyolc lánya és hat fia, azaz 14 gyermeke született a 25 év alatt.¹² Amikor 1669. január 22-én váratlanul elhunyt Pottendorfban, öccse azt jegyezte fel, hogy terhes volt, és „meghidegült testéből metszették ki egy kis fiát, kit Nádasdi Györgynek körösztöltek, de az is az körösztés után megholt”.¹³ A szülések száma 14 éves és 39 éves kora között azt jelenti, hogy átlagosan másfél évenként teherbe esett. A korban az arisztokrata nők közül hasonlóan sok gyermeke (szám szerint 18) Esterházy Orsolyának született, aki ugyancsak 39 éves korában hunyt el Kismartonban.¹⁴

Anna Júlia temetésére jó nyolc hónappal később, 1669. október 7-én Lékán, a frissen elkészült Szent Miklós templom családi kriptájában került sor. A magyar nyelvű prédikációt Sennyei István veszprémi püspök, a németet August Hoffmann bécsi ágostonos szerzetes tartotta. Nádasdy Ferenc mindkét beszédet kiadatta Bécsben Johann Baptiste Hacque nyomdájában, az 1669. december 27-i szerződés szerint 1000–1000 példányban rendelte meg őket.¹⁵ Mára azonban csak Sennyei művéből maradt fenn példány, Hoffmann prédikációjának csak a címe ismert.¹⁶ Az előbbihez egy díszes barokk cím-

2. Sennyei István püspök Esterházy Anna Júlia felett tartott halotti beszédének címlapja

¹¹ Nádasdy Ferenc és Esterházy Anna Júlia közötti levelezésből alig maradt néhány. Kapcsolatukra vonatkozóan ld. TOMA, *i. m.*, 38.

¹² *Uo.*, 38–40.

¹³ *Az Esterházyak családi naplója...*, *i. m.*, 216.

¹⁴ *Uo.*, 219.

¹⁵ Österreichische Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban ÖStA FHKA), Niederösterreichische Kammer, Rote Nummer, 402, ff. 195–196.

¹⁶ Anton Mayer még látott egy példányt a 19. század végén a bécsi Hofbibliothekben, ez azóta eltűnt. Anton MAYER, *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882*, Wien, 1887, 288. A kiadvány leírása: August HOFFMANN, *Die Tugendreiche Matron, Daß ist, Schuldigste und wolverdient-*

lap is társult, amelyen a rövid címet körülvevő allegorikus női alakok Anna Júlia érényeit testesítik meg. A bécsi sarutlan ágostonosokkal ápolt jó családi kapcsolatot az is mutatja, hogy Nádasdy kérésére 1200 misét mondtak Esterházy Anna Júlia emlékére.¹⁷

Az egyház patrónája

Nádasdy Ferenc és Esterházy Anna Júlia az 1650–1660-as évekre a katolikus egyház egyik legbőkezűbb támogatóivá váltak a Magyar Királyságban. Templomok, kolostorok, kápolnák építése, ezek felszerelése, adományok nyújtása, alapítványok tétele, szerzetesrendek, kongregációk támogatása, könyvek kiadása jelezte a mecénási tevékenységük mérföldköveit. A szakirodalom elsősorban Nádasdy jelentőségét emelte ki, pedig a források Anna Júlia közreműködését és társszerepét is egyértelművé teszik. A grófnő egyházi mecenatúráját Sennyei püspök is kiemelte a prédikációjában:

minémű serényseggel, minémű buzgossaggal adtál halálot eő Szent Feölségének, nem csak közönseghes haladasiddal hanem kivaltképpen valo alamisnálkodasiddal, draga Szent Egyházbéli kapolnának, Oltároknak föl epetéssével, azokhoz kívántatot Misse mondo ezközöknek, es ruháknak elkesztéssével [...].¹⁸

A szarvkői uradalom megszerzésével Nádasdy Ferenc a birtokon fekvő Loretó kegyhelyhez is hozzájutott 1650-ben. Ekkor egy súlyos betegségből való, Máriának tulajdonított csodás felépülése arra készítette, hogy a kegyhelyet továbbfejlessze.

te Lob- und Ehren Rede über das löbliche Leben, Ruhmlich-Tugendten und Seeligen Todt weilandt der Frauen Annae Julianae Gräfin von Nadaßd, gebornen Gräfin Esterhaßfin, welche einer Hochadelichen, wie volckreichen Auditorio in der Kirchen S. Nicolai Episcopi und Nicolai de Tolentino, im Gräßlichen Marcket Luckebauß in Ungarn bey gewöhnlicher Leich Besingnuß gehalten worden den 7. Octobris 1669. Gedruckt zu Wienn in Österreich bey Johann Baptist Hacque Academ. Buchdrucker im Jahr 1669, in 4°.

¹⁷ Nádasdy Ferenc hitelezőinek jegyzékén 600 forint átvételét ismerik el az ágostonosok a misemondásért, ÖStA FHKA Ungarische Akten, Specialia, Fasc. 315/B ff. 29–38v.

¹⁸ SENNYEI, 1. jegyzetben *i. m.*, 18.

3. Nádasdy Ferenc és Esterházy Anna Júlia, a lorettói szervita templom és kolostor építetői. A metszet megjelenési helye: Augustinus Maria Romer, *Servitus Mariana auspiciis Austricis in Germania, Hungaria, Viennae Austriae, 1667, 358–359.*

Ezért feleségével együtt a Máriát szolgáló szervita rend támogatását, valamint egy templom és egy kolostor építését határozta el, amelyek alapkövetételére 1651-ben, felszentelésükre 1659-ben került sor.¹⁹ A közös alapításon túl az egyik – István apostoli királynak szentelt – oldalkápolna berendezése és dekorálása is Esterházy Anna Júliának köszönhető.²⁰ A templomot 1683-ban a törökök feldúlták, 1690-ben a házaspár fia, Nádasdy Tamás újjátta fel, bécsi mesterek állították helyre a megsérült stukkókat, 1769–1770-ben pedig az Esterházy-család kismartoni udvari festője készített egy új oltárképet. A téma azonban ekkor is megmaradt: Szent István király és Szent Imre herceg látható a főoltárképen, míg az egyik mellékoltáron Szent István feje fölé egy angyal tartja a pápai követ által hozott koronát, illetve a király felajánlja az országot Máriának.²¹ A templom felszerelését is részben Anna Júlia biztosította. Az 1667-ben

¹⁹ Adolf MOHL, *Der Gnadenort Loreto in Ungarn*, Eisenstadt, 1894, 31–37.; TOMA, *i. m.*, 57–58.

²⁰ MOHL, *i. m.*, 42–43.

²¹ André CSATKAI, Dagobert FREY, *Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt in der freien Städte Eisenstadt und Rust*, Baden (Österreichische Kunsttopographie, Bd 24), 241.

Bécsben kiadott szervita rendtörténet szerint a grófnő ezüstsobrokat és egy olyan díszes miseruhát adományozott a szerzetesrendnek, amely Nyáry Krisztina, majd lányai, Anna Júlia és Mária által az esküvőn hordott menyasszonyi ruhából lett átalakítva.²²

Egy másik kápolna is megépült a Nádasdy-házaspár jóvoltából, mégpedig a magyar búcsújáró hagyományokkal is rendelkező alsó-ausztriai kegyhelyen, Mariazellben. Az alapító okiratot 1662. szeptember 8-án írta alá a lambrechtii bencés apát és a Nádasdy-házaspár, ebben vállalták a kápolna márványoltárral, márványpadlózattal és festményekkel való díszítését.²³ A szintén Szent István király tiszteletére emelt kápolna oltárképét a bécsi Tobias Pock festette meg 1667-ben, rajta István király a magyar korona Máriának történő felajánlásával Mária oltalmába helyezi az országot. Galavics Géza szerint ez a téma első átütő ikonográfiai megformálása.²⁴ A házaspár közös alapítását a kápolna falára szegezett fekete márványtábla szövege – amely fölött a Nádasdy–Esterházy egyesített címer látható – is megerősíti.²⁵

Kronológiai sorrendben a következő nagy, az 1660-as évtizedre kiterjedő vállalkozás a lékai birtokhoz kötődött. Itt az ágostonosok számára határozták el egy templom és egy kolostor, valamint családi temetőhely építését.²⁶ Az 1656–1669 között folyó munkálatok befejeződését a grófnő már nem érte meg, de a templomcsarnok alatt húzódó kripta neki és családtagjai egy részének végző nyughelyül szolgált.²⁷ Bár a kolostor alapítólevele még nem került elő, a templom ornamentikájában többször feltűnő Nádasdy–Esterházy-címer a korábbiakhoz hasonló közös alapítást támasztják alá.

A grófnő a katolikus egyháznak tett más adományairól is maradt néhány feljegyzés. 1647 októberében Mária Magdolna lánya születésekor hálából egy nás-

²² MOHL, *Der Gnadenort...*, i. m., 43.

²³ FAZEKAS István, *Mariazell és a magyar nemesség = Mariazell és Magyarország 650 év vallási kapcsolatai*, szerk. Walter BRUNNER et al., Graz–Esztergom, 2003, 102–114. Itt: 104.

²⁴ GALAVICS Géza, *Magyar főurak és a mariazeelli bazilika magyar kápolnái = Mariazell és Magyarország: Egy zarándokhely emlékezete*, szerk. FARBAKY Péter, SERFŐZŐ Szabolcs, Bp., Budapesti Történeti Múzeum, 2004, 93–112. Itt: 101.

²⁵ A tábla felírata: Honori Sancti Stephani Primi Regis Hungarorum Erexit Excellentissimus Dominus Comes Franciscus de Nadasd [...] et Illustrissima Do(mi)na Comitissa Anna Juliana Esterhasij, Coniunx Ejusdem MDCLXII Die VIII Sept.

²⁶ *Gróf Nádasdy Ferencz meghívója a Lékán építendő családi sírbolt és templom alapkövetelére*, kiad. KÁRFFY Ödön, Történelmi Társulat, 1910, 608.

²⁷ RÓZSA György, *Magyar történetábrázolás a 17. században*, Bp., Akadémiai, 1973, 127.

fát vitt Mariazellbe.²⁸ 1650-ben Sopronban a Mária-kongregációt 70 rőfnyi – egyenruhákhoz szánt – anyaggal támogatta.²⁹ A pozsonyi Szent Márton székes-egyház Fájdalmas Mária oltára számára egy Szent Anna- és Szent Julianna szobrot ajándékozott.³⁰ Az ezüstszobrokat – amelyek ma már nincsenek meg – egyébként éppen ő vásárolta 1668-ban Bécsben.³¹

A temetésen Sennyei püspök Anna Júlia védőszentjeiről is beszélt, hogy „kivált-képpen valo szoszolo Patronaira, Szent Annara, es Szent Borbalya Szűzre”³² bízta magát. Szent Annát, Mária édesanyját nem csupán a neve miatt tekinthette patrónájának a grófnő, hanem azért is, mert a nők közbenjárójának számított a meddőség ellen, a szülés könnyebbségéért és a gyermekek életben maradásáért. Szent Borbála szintén a segítőszentek csoportjába tartozott, a hirtelen bekövetkező halál elleni oltalmazó szerepe tette fontossá Anna Júlia szemében. Portréikat a család pottendorfi kastélyában is kifüggesztették.³³ Mindezek mellett az egyes szerzetesrendek tagjai is fordultak segítségért a grófnőhöz. Tattay István jezsuita 1664-ben tudakozódott nála a férje által kiadásra előkészített *Mausoleum* rézdúcairól, s egyben könyveket is kért tőle, Anna Júlia csak ez utóbbi ügyben tudott támogatást ígérni neki.³⁴

Esterházy Anna Júlia olvasmányai

Nádasdy Ferenc egy nagyszerű könyvtárat hozott létre az évtizedek folyamán. A pottendorfi kastélyban külön teremben őrizték a több ezer kötetet.³⁵ Azonban nemcsak a bibliotékában, hanem a többi szobában is összeírtak könyveket, így Anna Júlia lakosztályában is:

²⁸ TOMA, *i. m.*, 26.

²⁹ KÁDÁR Zsófia, *Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században* (1582–1671), *Századok*, 2014, 1229–1272. Itt: ????

³⁰ AGGHÁZY Mária, *A barokk szobrászat Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1959, II, 218. Idézi RÓZSA, *Magyar történetábrázolás... i. m.*, 128–129.

³¹ Caspar Hermanseckher császári udvari ékszerész német nyelvű számlái 1668–1670 közötti időszakból a házaspár bécsi vásárlásairól, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Magyar Kamara Archívuma, Archivum Familiae Nádasdy, E 185, 56. d. [folioszámozás nélkül]

³² SENNYEI, 1. jegyzetben *i. m.*, 18.

³³ Alfred SITTE, *Aus den Inventarien des Schlosses zu Pottendorf*, *Berichte und Mittheilungen des Altertums-Vereines zu Wien*, 40(1906–1907), 47–81, 117–137. Itt: 120.

³⁴ Esterházy Anna Júlia Tattay Istvánnak, Bécs, 1664. augusztus 13. MNL OL E 152, *Acta Jesuitica, Conventus Posoniensis*, 48. doboz, f.17–18., közölve VISKOLCZ, *A mecenatúra színterei... i. m.*, 303.

³⁵ Minderről részletesen VISKOLCZ, *A mecenatúra színterei... i. m.*

1. Magyar Officium
2. Boldogh Aszony Koronaia
3. Thomas à Kempis
4. Skoffiummal varrot Tablaju Officium
5. Boldogh Aszony Soltáros Könyve
6. Drexerius cõreõké valo Boldogsagru
7. Jesust Sziuek Szereteõ
8. Pazmany cõregh Imadságos Könyve³⁶

A hét azonosítható tételből álló rövid listának három fontos jellemzője is kitűnik: az olvasmányok magyar nyelvűek, vallásos-erkölcsi jellegűek, főként mariánus tartalommal, és fordítójuk vagy írójuk kötődik az Esterházyakhoz. Az inventárium első darabja a *Magyar officium*,³⁷ amit a pozsonyi jezsuita könyvnyomtató éppen Anna Júliának, az akkor 13 éves lánynak ajánlott ezekkel a szavakkal:

[...] valamenyszer kezébe vészi, jusson eszébe Ngodnak Nyári KRISTI-NA-nak engedelmes alázatossága, chendesz erkölche, buzgo áitatossága, és tekélletes élete; és ezeknek követésében a' maga kötelessége. Mert a' jó Magzatoknak leg-nagyobb dichösegek, midõn az õ Szüléjek áitatos és Istenes életét követik.³⁸

A hóraskönyvek tartalmi és formai hagyományait követõ könyvecske imádságait, könyörgéseit és himnuszait a főrendű Draskovich János fordította magyarra. Zavar György nyomdász biztos kézzel választotta ki azt a családot, amelynek anyagi támogatására feltétlenül számíthatott a kiadásnál: Anna Júlia – anyja 1641-ben bekövetkezett halála után – immár a legidõsebb nõ volt a családban, aki az ilyen típusú kegyes irodalomnak a célközönsége lehetett.³⁹ Mind-

³⁶ A könyvlistát vö. A pottendorfi kastély inventárium, 1669. MNL OL, Magyar Kamara Archivuma, Archivum Familiae Nádasdy, E 185, 59. d, f. 212. A könyvek azonosítása: VSKOLCZ, *A mecénatúra színterei...*, i. m., 342–344.

³⁷ [DRASKOVICH János] *Officium B. M. Virg. Az-az aszszonyunk Szüz Marianak harom külömb idõre-valo szolomaja*, Pozsony, (Coll. S. J.), 1643, in 8° (RMNy 2016). További kiadása: Pozsony, 1650 (RMNy 2336).

³⁸ A pozsonyi könyvnyomtató Esterházy Anna Júliának, Pozsony, 1643. február 16. = *Officium B. M. Virg...*, i. m., a3r–v.

³⁹ Az Esterházyaknak, Nádasdyaknak ajánlott könyvekrõl PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század elsõ felében*, Bp.–Eger, Kossuth, 2013 (Kulturális Örökség), 173–176.

ezek után azt gondolhatnánk, hogy az elkövetkező évtizedekben számos mű címzettjévé vált Anna Júlia, annál is inkább, mert maga Nádasdy is nagy figyelmet fordított a könyvkiadásra, azonban több művet nem ajánlottak a grófnőnek.⁴⁰

A könyvlista egy másik tétele ugyancsak fordítás: Szűz Mária zsolozsmás könyve Szent Bonaventurától (5. tétel),⁴¹ a latin szöveg átültetője, Kéri Sámuel ferences szerzetes a Batthyány-családdal állt szoros kapcsolatban. A jezsuita Jeremias Drexelnek az örökkévalóságról szóló elmélkedéseit (6. tétel) az a Szentgyörgyi Gergely fordította le, aki Anna Júlia apjának, Esterházy Miklós nádornak volt a titkára Kismartonban.⁴² A Kempis-kötet (3. tétel), bár a jegyzék nem tünteti fel a nyelvét, feltehetően a Pázmány Péter által magyarított kiadás egyike lehetett.⁴³ Anna Juliának Kempishez fűződő különleges viszonyát Sennyei István is fontosnak tartotta megemlíteni:

Boldogh bölchésségeddel, mely által külömb külömbféle lelki tanitassoknak, Istenes Praedicatioknak hallasaval, lelki könyveknek, s-legh kiváltképpen Kempis Thamas Istenes könyveczkeiének mindennapi olvasasaval, Szerzetes Emberekkel valo beszediddel, túlők valo tudakozasiddal nyomosztatd, kerested, az igaz tökéletességnek utyát.⁴⁴

Az *Imitatio Christi* egyébként legalább hat különféle kiadásban és nyelven volt meg a pottendorfi könyvtárban: a latin, magyar, francia, spanyol változatok megléte azt bizonyítja, hogy nagy érdeklődés övezte a művet a családban. Nádasdy ráadásul 1649-ben kiadatta latinul Bécsben.⁴⁵

Nem hiányzott a könyvek közül a szenvedélyes hitvitázó, Hajnal Mátyás kötete sem (7. tétel), akinek a fametszetes emblémákat kísérő elmélkedései és ver-

⁴⁰ VISKOLCZ, *A mecenatúra színterei...*, i. m., 683–690.

⁴¹ Szent BONAVENTURA, *A Boldogságos Szűz Zsoltár-Könyve*, ford. KÉRI Sámuel, Bécs, Riccius Máté, 1660, in 8° (RMNy 2892).

⁴² Jeremias DREXEL, *Elmelkedések az örökke-valóságrol*, ford. SZENTGYÖRGYI Gergely, Pozsony (Coll. S. J.), 1643, in 12° (RMNy 2023).

⁴³ KEMPIS Tamás, *Christus követeserül négy könyvei*, ford. PÁZMÁNY Péter, Bécs, Matthaues Formica, 1624, in 12° (RMNy 1297). További kiadások: Bécs, 1638 (RMNy 1713); Pozsony, 1648 (RMNy 2238).

⁴⁴ SENNYEI, 1. jegyzetben i. m., 13.

⁴⁵ KEMPIS Tamás, *De Imitatione Christi, Libri Quatuor, Ex postrema Recognitione R. P. Heriberti Rosneydi*, Wien, Cosmerovius, 1649, in 4°.

sei kétszer is megjelentek.⁴⁶ Az első, 1629-es bécsi kiadást két Nyáry Krisztinának szóló ajánlás is kíséri, az egyik Ferenczffy Lőrinc kiadó tollából, a másik a szerzőtől, Hajnal Mátyástól, aki egyébként az Esterházy család udvari papja volt. A jegyzéken szerepel egy *Boldogh Aszony koronaia* című mű is (2. tétel), amit Kopcsányi Márton köteteként lehet azonosítani. Kopcsányi a nádor birtokán fekvő kismartoni ferences kolostor szerzeteseként Esterházy Miklósnak és Nyáry Krisztinának ajánlotta imádságokat, elmélkedéseket és prédikációkat tartalmazó művét,⁴⁷ Anna Júlia biztosan ragaszkodott a szüleit megszólító könyvecskéhez. Kopcsányi egy másik művét, a *Keresztyén imádságos könyvecskét*⁴⁸ Nádasdy Ferenc pottendorfi nyomdájában kétszer is kiadták (1668-ban és 1669-ben) ami arra mutat, hogy a ferences írásait még mindig szívesen forgatták. Végül a grófnő mindennapi olvasmányai közé tartozott Pázmány Péter „öreg” – kiadás szempontjából nem beazonosítható – imádságoskönyve is (8. tétel).⁴⁹

Összegzés

Esterházy Anna Júlia csendes, visszahúzódó személyiségére férje, az energiával teli, nagy műveltségű és konfliktusoktól sem visszariadó Nádasdy Ferenc – nem utolsósorban a Wesselényi-mozgalomban játszott szerepe és szomorú sorsa – akaratlanul is árnyékot vetett. A források azonban a családját és udvartartását határozottan irányító, a férje mellett egyenrangú társként álló, ízlésében kifinomult nő képét mutatják, aki mély vallásossága és anyagi lehetőségei révén a katolikus egyház egyik legjelentősebb patrónájává vált a 17. század második felében. Sennyei István Anna Júliának ezt a mindenki számára példaadó keresztény magatartását méltatta búcsúzasképpen:

⁴⁶ HAJNAL Mátyás, *A Jesus szívet-szerető szívek aítatoságára szíves kepekkel ki-ábráztatott es azokról-valo elmélkedésekkel és imádságokkal meg-magyaráztatott könyvetske*, Bécs, Rickhes, 1629, in 8° (RMNy 1422). További kiadás: Pozsony, 1642 (RMNy 1952).

⁴⁷ [KOPCSÁNYI Márton], *A' bodog Szűz Maria élete, magában foglalvan az ő hét innepinn három predikatiot, elmélkedésekkel, tanúságokkal, az ő hét örömet és hét epeségét, az ő tizenkét chillagu koronáját*, Bécs, Formika, 1631, in 8° (RMNy 1489). A Nádasdy Ferenc könyvtáráról szóló könyvemben még nem tudtam azonosítani a művet (VISKOLCZ, *A mecénatúra színterei...*, i. m., 343.), itt most pótolom ezt a hiányosságot.

⁴⁸ RMNy 3485; RMNy 3594.

⁴⁹ PÁZMÁNY Péter, *Keresztyeni imádságos keonyv, melybe szép aytatos keonoergesek, haladasok es tanusagoc foglaltatnac*, Graz, Widmanstetter, 1606, in 8° (RMNy 945). További kiadások: Pozsony, 1610 (RMNy 1003); Pozsony, 1625 (RMNy 1345); Pozsony, 1631 (RMNy 1513); Pozsony, 1650 (RMNy 2340).

[...] az okos lélek ellen uralkodni kíváno passiooknak, es erzekensegeknek nem engedtel, hanem keresztényi tökéletességgel, és tökéletes kereszténységgel mindazokat megh zabboláztad.⁵⁰

⁵⁰ SENNYEI, 1. jegyzetben *i. m.*, 12–13.

VOIGT VILMOS

*A nők Erdélyi Zsuzsanna (mennyre?) archaikus népi
imádságszövegeiben*

Nemcsak a magyar folklorisztika és általában a hazai áhítatkutatás, hanem az egész magyar szellemi élet számára évtizedek óta fontos „alpmű” Erdélyi Zsuzsanna archaikus népi imagyűjtése, majd ennek egyre gyarapodó terjedelmű közlése.¹ Már az 1970-es évek elejétől lelkes cikkek, korreferátumok hívták fel arra a figyelmet, hogy az 1968 körül elkezdődő gyűjtésből származó szövegek ennél jóval „régibbek”. (Ezt fejezte ki az „archaikus” melléknév.) Az is hamar kiderült, hogy több más nép körében is feljegyeztek hasonló szövegeket, amelyek motivikája gyakran meglehetősen egyezik bizonyos magyar nyelvű változatokkal. Maga Erdélyi Zsuzsanna orosz ráolvasás- és román kolindaközléseket használt fel párhuzamként. Ez a nemzetközi horizont azonban mozaikszerű, igen sokrétű és ezer irányba vezet, olykor a magyar archaikus népi imáktól igen távoli tájakra is. Erdélyi Zsuzsanna külön kötetben publikált is ilyen nem-magyar szövegeket korántsem a teljesség igényével. Főként a maga gyűjtötte, nem magyar nyelvű szövegek kerültek bemutatásra igen fontos, ám bizonyára nem teljes párhuzamanyagként. Ezek szerepe a magyar szövegek eredetét, datálását illetően is igazán mérvadó lehet. Maga Erdélyi Zsuzsanna gondosan dokumentálta munkásságának lépéseit és eredményeit, ezek hatását. Ennek révén is kiderült, néhány magyar kutató már korábban is felfigyelt az ilyen „nem hivatalos” imaszövegekre. Többen (mint Polner Zoltán, Tánczos Vilmos, Silling István, Daczó Árpád Lukács és mások) kötetekben tették közzé a maguk ugyancsak nem régen lefolytatott gyűjtéseit, illetve eljuttatták a szövegváltozatokat Erdélyi Zsuzsannához. Külön és alapos tanulmányokban Silling nyelvészeti, Tánczos motivikai és „retorikai” magyarázatokat is adott. Lovász Irén az imaszövegek sajátos poétikai és beszédaktusbeli vonásait vizsgálta. Feltétlenül

¹ Erdélyi Zsuzsanna (Komárom, 1921. január 10 – Budapest, 2015. február 13.) – A tanulmányhoz felhasznált irodalom: ERDÉLYI Zsuzsanna, *Hegyet hágék, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok*, Pozsony, Kalligram, 1999³, 2013⁴ (a legteljesebb szövegközlés); UŐ, VÁRHELYI ILONA, „...századokon át paptalanul...”: *Az archaikus népi imádságműfaj fogadtatástörténete*, Bp., Szent István Társulat, 2011; UŐ, *Aki ezt az imádságot...: Élő passiók*, Pozsony, Kalligram, 2001. (nemzetközi kitekintés és nem magyar szövegek).

hozzá kell tennünk ehhez, hogy (főként Pócs Éva kezdeményezésére) ugyan-csak az utóbbi évtizedekben áttekintették a magyar ráolvasásszövegeket. Ezeket szövegtipológiai rendszerbe illesztették és igen határozottan képviselték azt a nézetet, miszerint magyar földön is legalábbis már a 16. századról kezdve adatható e műfaj több jellemző alkotása, és ezek évszázadokon át is megtalálhatók voltak. Amint közismert, a magyar „archaikus népi imák” között is sok voltaképpen ráolvasásszöveg került elő.

Annál meglepőbb, hogy mindezidáig milyen kevés tudományos tanulmány készült ezekről az imaszövegekről, csoportjaikról, konkrét történetiségükről!

Most csupán egyetlen szempontból foglalkozunk velük: hogyan mutatják e szövegek a női kegyességet, mégpedig a korábbi korszakokra is tekintettel? Természetesen most csak felvethetjük e témát. És ehhez legelőször is néhány axiómát kell megfogalmaznunk.

1. Az Erdélyi Zsuzsanna feltárta szövegek óriási többségére a 20. század utolsó harmadában egyes idős falusi asszonyok még emlékeztek. A gondos gyűjtés azt is feltűntette, ők közvetlenül kitől ismerték meg a szövegeket, amelyeket a 19–20. század fordulójáig ilyen módon elég biztosan visszavezethetünk. Csupán néhány esetben ismerünk ennél korábban feljegyzett laikus magyar imaszövegeket. Még ezeknél is régebbiek viszont egyes, írásban ránk maradt magyar ráolvasásszövegek (vagyis a szó szoros értelmében nem imák!), amelyek közül többnek is igen széleskörű és bonyolult, akár évezredes (!) nemzetközi kronológiája van.

Maga Erdélyi Zsuzsanna azt gyakran érzékelteti, hogy igen archaikus nyelvi adatok, valamint néhány szövegmotívum (például az általa is elfogadott *Grál*-magyarozatú „Krisztus vérének csodás edényekbe felfogása”) miatt a magyar archaikus népi imáknak a közelmúltban feljegyzett szövegei egészen a középkorig visszavezethetők lennének. Nem szorul külön indoklásra az a vélemény, hogy különös hatóerővel bíró magyarországi imaszövegeket már a keresztény középkorban is mondtak. És ezek nyilvánvalóan az akkori kegyesség liturgiai, dogmatikai, ikonográfiai, nyelvi keretei között léteztek még akkor is, ha csak bizonyos társadalmi rétegek körében voltak általánosak. Ezt a tetszetős sejtést azonban mindez ideig nem lehetett filológiailag (szövegekkel) bebizonyítani. Azt általában elfogadhatjuk, hogy már Mohács előtt – a *devotio moderna* korszakában, akár ennél már korábban – is meglehettek: ám azt nem tudjuk, hogy ezek milyen nyelvűek, hivatalosak vagy éppen a hivatalos egyház által elítéltek, írásosak vagy csak szóbeliek voltak: egyáltalán honnan kerültek Magyarországra?

ra? Minderről sok mindent feltételezhetünk, ám ez nem azonos a szövegfilológiai bizonyítással.

2. Feltűnő, hogy sok, a közelmúltig imaként használt szöveg az ország távoli részeiről is milyen tanulságos egyezéseket mutat. Mielőtt azonban ezt olyan bizonyítéknak tartanánk, hogy gondos szövegfilológiával ki is tudnánk mutatni az ilyen szövegegyezések létrejöttének útját, azt is észre kell vennünk, hogy itt témák, motívumok, szövegrészek, fordulatok igen gyakran csak egymás után, mintegy mozaikszerűen következnek, anélkül, hogy az egyes részek alkalmi egymásutánját sok esetben egyáltalán értelmezni tudnánk. Arra is sok példánk van, hogy lényegesen meg is változhat az elmondott részek sorrendje.

Erdélyi Zsuzsanna a maga közléseiben utal az ilyen térben távoli szövegpárhuzamokra, ám azt sehol sem állítja, hogy maguk a bemutatott imák „honnanhová” és „mikor” terjedhettek?

Ma még a 19. századi vallásos ponyvairódalom ismeretében sem állíthatjuk azt, hogy e körből származó teljes, több elemből álló imaszövegek állandósultak volna a szájhagyományban. Sokkal inkább egyazon frazeológia, stílus, képvilág meglétére gondolhatunk, amelyből szinte mindegy, melyik részt vesszük elő – mindegyiküknek erős a kapcsolata a többivel.

Hozzá kell tenni ehhez azt, hogy amíg a Bálint Sándor, maga Erdélyi Zsuzsanna és Barna Gábor által összegyűjtött, együttesen több ezer (!) vallásos ponyva egész anyagát valaki nem nézi át éppen az ilyen, ima-szövegtörténeti szempontból, addig nincs biztos alapunk archaikus imáink 19. századi szövegtörténetét illetően sem.

3. Nálunk gazdag a római katolikus archaikus imakincs, még ennél is gazdagabb a görög katolikus imakincs, a keleti egyházakban pedig még ennél is gazdagabb és régibb az ezekhez a szövegekhez hasonlóké története. Noha néhány „katolikus” jellegű imát magyar reformtusok is ismertek, voltaképpen a magyarországi protestánsok körében kevés és sematikusán használt imakincs átvételére, és nem sajátos „archaikus” szövegek meglétére gondolhatunk. Ebből ugyan akár azt is feltételezni lehetne, hogy ezek szerint a magyar archaikus imák korábbiak a reformációnál, ám ennél egyszerűbb arra következtetni, hogy éppen ennél későbbiek, legfeljebb a barokk korra datálhatók. Szűz Mária és a szentek, valamint a csodák általános említése sem képzelhető el protestáns imákban, csakúgy, mint az ezekben megígért bűnbocsánat vagy a mennyországba jutás, a pokol és a purgatórium elkerülése.

4. Noha imagyűjtés során több írásos szöveg is felbukkant, a teljes imaanyag legnagyobb részéről látszik, hogy a szóbeliségben maradt fenn, ott csiszolódott

vagy éppen kopott. Az írásos példányok pedig nem az imák kiindulópontját adják, hanem éppen hogy a már meglevő imák továbbítását, olykor utólagos dokumentálását szolgálják. Egyébként írásbeliség és szóbeliség összefüggése a magyar folklór más, fontos műfajaiban (pl. mese, ballada, szólások, találós kérdések stb.) is ugyanígy érvényesül, és éppen a számunkra a legérdekesebb időben: a 18–19. században. Ez a tény a (magyar és nemzetközi) folklórkutatók számára nem meglepetés. Erdélyi Zsuzsanna azonban ezen túlmenően azt is gyakran hangsúlyozza, hogy az évszázadokon át „papok nélkül élő” szegények azok, akik legfeljebb a *Biblia Pauperum* képvilágát ismerhették, az írásbeliségen kívüli és sajátos imakultúrát gyakorolták. Természetesen igazán csak a kutatókon múlik, mennyire árnyaltan fogalmazznak: és voltaképpen alig van értelme azt rangsorolni, mondjuk a közmondások vagy a dalok, az imák vagy a mondák voltak-e „inkább” szóbeliek?

Még egy tanulságos szempontot is említhetünk az „imaszövegek” leírt, nyilvános vagy csak szóbeli, némileg titkolt voltát illetően. Közismert, hogy már az ókeresztények körében bizonyos szövegeket nem írtak le, vagy csak jeleztek az iratokban. Szent Ambrus a 4. század végén írott *De sacramentis* c. liturgiái útbaigazításában külön foglalkozik a „zárt ajtók mögötti” imák fontosságával (6. beszéd, 11–25. pontok). Nyilvános és elhallgatott imák egymás mellett éltek az ókeresztények között is. Az pedig közhely, hogy a mágikus szövegek (így a ráolvasások is) elvesztik erejüket, ha nyilvánosságra kerülnek.

5. Ami az „adatközlők” nembeli és korbeli csoportmegoszlását illeti, ez közismert: kiváltképpen az idős, vallásos asszonyok tartották életben a hagyományt egészen Erdélyi Zsuzsanna koráig. Ez csak bizonyos mértékig magyarázható a 20. század társadalmi változásaival, no meg a gyűjtésnek szinte „az utolsó pillanatban” végzésével. Gondolom, már a 19. században sem a fiatal fiúk kedves műfaja volt az „archaikus ima.” Igen sokszor elmondják az adatközlők, hogy gyermekkorukban tanulták meg ezeket, és maguk is tovább kívánták adni gyermekeiknek, unokáiknak. Noha nyilván az első világháború sok magyar katonája is imádkozott, mégsem gondolom, hogy egy, a köztük végzett hipotetikus gyűjtés ugyanazt a gazdag szövegvilágot képviselte volna, mint amit Erdélyi Zsuzsanna munkássága révén megismerhettünk. Még e „kései” hagyományozás során időnként férfiak is felbukkannak. Ám számuk elég csekély. Egyébként (amennyire meg tudjuk ítélni) a ráolvasás és a mágikus gyógyítás gyakorlása is Magyarországon az utóbbi évszázadokban egyre inkább a nők kezébe kerül.

6. Erdélyi Zsuzsanna tevékenysége annyira meghatározta követőinek munkásságát is, hogy mindenképpen az ő rendszeréből kell kiindulnunk e szöveg-

hagyomány értelmezésekor. Az 1970-től kezdődő gyűjtésekből előbb (1974-ben) 137 szöveget, 1976-ban 251 szöveget tett közzé antológiaszerűen, mintegy alműfajokra bontva azokat. Ugyanebben a rendszerezésben 1999-ben 321 szöveg volt olvasható. A mostani (2013) legteljesebb kiadás is ennyi szöveget közöl, ám ehhez itt mintegy függelékként kapcsolja a később gyűjtött, 252–321. számú szövegeket. Minthogy az egyes imák jegyzeteiben sokszor idéz további párhuzamokat is, az ő kiadványaiban összesen mintegy 500 (magyar) szövegről van rövidebb-teljesebb nyomtatott közlésünk. (Ehhez még hozzá vehetjük az általa gyűjtött több mint 30, nem magyar nyelvű imaszöveget.) Az Erdélyi Zsuzsanna kezében levő szöveganyag azonban ennél sokkal nagyobb, körülbelül 6000-re rúg. Minél többet foglalkozik az ember az ő szövegközlésével és rendszerezésével, annál inkább nyilvánvalóvá válik, hogy az általa kialakított, a kezdetben empirikus és ösztönös módon közzétett és elrendezett szöveganyag máig a leginkább használható textológiai megoldás: az újonnan megismert adatok is a legjobban ebbe illeszthetők bele. (Természetesen a szövegszerkezet vagy a vallásos motívika szerint más rendszerezések is kívánatosak lennének.)

Ami a szövegek csoportosítását illeti, a kutató 1974-ben négy csoportot különített el: I. Mágikus jellegű szövegek, II. a szenvedéstörténet mozzanatait felidéző szövegek, III. a középkori egyházi irodalmat visszhangozó szövegek, IV. egyéb verses szövegek. 1976-ban ehhez képest némi változtatást tapasztalunk (olykor csak a megfogalmazást illetően). Az első két csoport új címei: I. Kevert tudatformájú-funkciójú szövegek (pogány–keresztény), II. Egyértelműen keresztény tudatformájú-funkciójú szövegek. A másik két csoport címe voltaképpen megmaradt. Új viszont a függelékként közzétett V. csoport: Kántáló énekek. A harmadik és negyedik kiadás ezt a csoportosítást őrizte meg. A folytonosságból és a változtatásból is jól látszik, miért és mennyit töprengett Erdélyi Zsuzsanna az egyes csoportok körülhatárolásán.

Az első csoport voltaképpen olyasféle szövegszerkezetet képvisel, mint a ráolvasás (aitiológiai /epikus/ történet – exorcizmus-parancs – az ima használatára való utalás és az így származó nyereség megnevezése), ám e szövegcsoporthoz tovább fejlesztett megoldásokat is képvisel. Végül is négy alcsoportot találunk: ráolvasás (12 szöveg + a függelékben további 9 szöveg); ráolvasás + archaikus imamotívum (6 szöveg + a függelékben 3 szöveg); védekezés, bajelhárítás (20 szöveg + a függelékben további 4 szöveg); védekezés, bajelhárítás + archaikus imamotívum (24 szöveg + a függelékben további 5 szöveg). Ezek az arányok kiegyenlítettnek látszanak. Természetesen, ha mind a 6000 szöveget figyelembe vennénk, az arányok módosulhatnának.

A „teljesen keresztény” imaszövegek leginkább Krisztus szenvedéstörténetének eseményeit sorolják fel. Hat csoportjuk különíthető el: Mária a Nagyhat idején keresi Krisztust; a Pilátus előtt lezajló jelenetek; Golgota; Krisztus és Mária párbeszéde; halál és gyász; feltámadás. Az utolsó csoportot kivéve mind-egyikből elég sok szöveget ismerünk. Noha ezekhez hasonló mozzanatokat ismerünk az apokrifákból, e csoport értelmezése és „datálása” talán az egész kötet legnehezebb problémája. A barokk devóció és ízlés jól látszik a szövegeken, amelyek azonban éppenséggel lehetnének a régebbi imák barokk (sőt akár későbbi) továbbfejlesztései.

Maga Erdélyi Zsuzsanna is külön vesz egy másik csoportot, a középkori egyházi irodalommal kapcsolatot mutató szövegeket. 18 szöveg (+ a függelékben további négy szöveg) tartozik ide. Az „egyéb verses szövegek (4+5 szöveg) csoportjában nyilván a nehezen beosztható imaszöveget adja.

Erdélyi Zsuzsanna maga indokolja, hogy a függelékként közölt kántáló énekek „eredetrenden kapcsolatot mutatnak” az archaikus imákkal, és közvetve az orosz ráolvasó imákkal és a román kolindákkal. A kántáló énekek (23 + 10 szöveg) eredetileg karácsonyi-újévi, ritkán farsangi köszöntések, amelyeket a házakhoz betérve főként fiatalok kis csoportjai énekelnek. Ismerünk ilyen énekeket tartalmazó ponyvanyomtatványokat is. Noha voltaképpen nem imaszövegek, funkciójuk is más, az ezekben említett események, motívumok, szövegklisék csakugyan közel állhatnak az archaikus imákhoz. Ennek a csoportnak több alkotása is egyedi (és nemzetközi) filológiai kutatást igényelne. Megemlíthetjük, hogy csak e csoport alkotásainak van dallama. Voltaképpen az archaikus imákat lehetne énekelni is. Ám a többi csoportba sorolt imák esetében a magyarban igazán ritka a dallam megléte.

A kötetekben kialakított közlés és rendszerezés végül is használható, megkönnyíti az egyes újabban előkerült szövegek beillesztését vagy a régebbiek megtalálását. Ám az egyes szövegek tartalmi mozzanatai olyan sokszorosan összefonódnak egymással, hogy voltaképpen egy „motívummutató” is elkélne, ám ennek összeállítása külön kis füzetet képezhetne. És a mostani közlési megoldás nem is egyetlen helyen utal az „imák” funkciójára, hanem az egyes szövegekhez külön-külön fűzött jegyzetekből lehet ezt kikeresni. Erdélyi Zsuzsanna ugyan tervbe vette a „funkciók” és „hordozók” tüzetesebb vizsgálatát, ám ezeket a kérdéseket végül mégsem zárta le. Voltaképpen „tematikus” szövegtipológiát ad. Nyilvánvaló módon először a szövegeket kellene áttekinteni, ám a más szempontú vizsgálatok is fontosak lennének.

7. A lelkiségtörténet szempontjából még a szövegfilológiánál is fontosabb annak a tisztázása: mire „használták” ezeket az imákat? Hozzá kell tennünk (és ilyen adatok Erdélyi Zsuzsanna adattárából is könnyen kikereshetők), hogy régen az emberek többsége szinte bármikor és bárhol imádkozhatott: munkában, úton, otthon, baj esetén vagy éppen ünnepnapokon, és csak ehhez képest különül el a templomokban vagy egyéb szakrális létesítményeknél mondott ima. A „laikus ima” elnevezés is arra utal, hogy az egyén szinte kötöttség nélkül elmondhatja kedves imáit. Gyakran említik az adatközlők, hogy minden nap elmondták a megfelelő imákat, ami egy hosszú élet során akár sok ezerszeres ismétlést is jelentett. Amikor az imák átadásáról-átvételéről (megtanulásáról) esik szó, csak sejthetjük, hogy több személy is imádkozhatott együtt: leginkább a családban.

Ha az adatközlőknek az imák funkciójára vonatkozó válaszait (és magukat az imaszövegeket) vesszük figyelembe, a legtöbb ima „esti-reggeli” ima, vagyis a lefekvéskor és a felkeléskor mondták. Több szöveg gyakran maga jelzi az ördög vagy a gonosz, akár a „lelkek” ellen „védő” funkciót. Ha a szövegekben több angyalt említenek a szoba sarkaiban, vagy az imádkozó körül, ez a funkció még nyilvánvalóbb. Számos szöveg végén a bűnök, halálos bűnök, hét halálos bűn bocsánatát, a paradicsomba jutást, száz napos búcsút, hétszer hét szentmisével felérést, a „kimúlt lelkek békén nyugodását” kifejezetten megígérik. Viszont igen ritka a mások érdekében vagy nevében elmondott ima. Van adatunk a haldokló mellett elmondandó imára is, sőt az imának akár a bérmálkozással összekapcsolására. Van az édesanya védelmére megfogalmazott szöveg. A „ráolvasás” jellegű imák gyógyítanak, ritkábban csak a gonosz távol tartását ígérik. Betegségek idején megnő az elmondott imák száma. A gyógyítás célját pontosan közlik (pl. lábfájás, hályog), és általában is lehetnek tisztító-elhárító jellegűek (mint például a szemmel veréshez, általában a rontáshoz, vagy a /szenes/vízvetéshez kapcsolódó imák). Rontó ráolvasást e gyűjteményben nem találunk, pedig azért az átok (és ennek gazdag verbális megfogalmazása) is létezett ugyanebben a társadalmi környezetben. Igen ritka az általában a jóért, békességért, boldogulásért, a betegségek eltávolzásáért való fohászkodás, ami pedig a pietista imakultúra egyik kedvelt műfaja volt, és a protestánsok körében is megvolt. (Viszont az időjárás befolyásolását, például esőt kérő imák is ismertek.) Számomra meglepő volt, hogy a távolba kerültek (katonák, foglyok, kivándorlók, akár a börtön rabjai) nem szerepelnek az imák célpontjaiként, pedig az imádkozók családjaiban meglétük gyakori jelenség lehetett. Ha a teljes szöveganyag is ugyanezt tanúsítja, arra gondolhatunk, hogy ezek szerint egy régeb-

bi társadalmi környezetben fogalmazódnak meg az „archaikus” imák. Viszont a 19. század nyomtatott imakönyvei (minden felekezet esetében), ilyen imákat külön fejezetekben közölnek. Nevezetes szentek imáit inkább csak említik (*Szent Rozália imája, Szent Rókus imája, Szent Ágoston imája*), és az ilyen utalások, megnevezések filológiailag bizonyíthatatlanok. Külön is érdekes e körben a „Jézus imája” (pénteki ima), amely nyilván a (szombati) Mária-imák népszerűségét próbálta utolérni, ám igazában kisebbségben maradt a Szűz Máriához és a szombathoz kapcsolható imák sokaságához képest.

Különleges imaszövegek is találhatók: látomások, amulettek, valódi imák, könyörgések, elmélkedések, búcsúkhöz kapcsolható szövegek, „magam költöttem” szöveg. Ezeket egyenként kellene tanulmányozni.

Az így észrevehető sokféleség, és az egyes imaszövegek olykor akár kaotikusnak nevezhető felépítése csak az első pillantásra és csak a kezdő kutatót rettentheti el. Magam igazán örülök ennek a burjánzásnak, hiszen éppen ez is jelzi, milyen gazdag, szabályozhatatlan volt az egyszerű emberek magánimáinak a világa az elmúlt évszázadokban. A kezdettől máig az imáért lelkendezők általában valamilyen sok-sok évszázados „archaikumot” kerestek és dicsérték. Erre is van nyomunk, ám az élénk került imaanyag sokkal inkább a 19. (és bizonyos mértékig a 18.) századi devóció termékének látszik.

Még sokszor és sokaknak kellene ezzel a sokezres szöveganyaggal foglalkozni, amely – az utóbbi évtizedek kutatóinak hála – Európában is kiemelkedő teljesítmény és páratlanul gazdag szövegvilágot tárt fel.

Ezzel kapcsolatban csupán még egy ötletemet említeném. Több imaszövegünk vizuális láttatása mintha közvetlenül képekre, képek együttesére, akár szentképekre és ezek sorozatára utalna. Az ilyen szövegek értelmezésekor magam azt a vallásos ikonográfiát vetném össze, amely főként a német katolikus lelkiségben a „kis szentkép” (*das kleine Andachtsbild*) formájában közismert, és amelynek fénykora éppen a 18–19. század volt. Bálint Sándor, Barna Gábor, Knapp Éva, Szilárdfy Zoltán, Tüskés Gábor és mások műveiből tudjuk, az ilyen szentképek – hátlapjukon igen gyakran imaszövegekkel – százezerszámra (a szám nem tévedés!) jutottak el Magyarországra. Ezek tipográfiai tagolódása egyezik archaikus imáink sok szövegének tagolásával, felépítésével. Meg lehetne fordítani a különben már többször bemutatott kis szentképeket, és a hátlapszövegekkel is foglalkozni! Noha az egyszerű emberek nyilvánvaló módon inkább a képeket kapcsolták össze imáikkal.

Az Erdélyi Zsuzsanna közölte imákban gyakran fordul elő egy kis kápolna/templom megemlézése, amely „kívül aranyos, belül irgalmas.” Ez nem egy

nagy templom, hanem leginkább egy „szakrális kisemlék”: ahol a díszes keretben belül van a szentség, szentkép, kegykép. Gyakori az is, hogy Krisztust, szenteket, templomokat, képeket, ereklyéket repülő angyalok szállítanak. Az ilyen ábrázolás is közismert a „kis szentképeken”, és noha ezeknek is megvan a maguk történeti ikonográfiája, valószínű, hogy laikus imaszövegeink ezekhez a barokk és későbbi szentképekhez, és nem mondjuk a középkori (később sokszor a templomból kivett) szárnyasoltárokhöz és Grál-szentélyekhez kapcsolhatók. Olyan téma ez, amit legközelebb akár magam is bemutathatok.

Akár e tárgykörben (is) folytassuk Erdélyi Zsuzsanna csodálatos szövegeinek vizsgálatát, értelmezését!

Összefoglalásként azt mondhatom, nem halaszthatjuk tovább e gazdag szövegtanyag alapos vizsgálatának megkezdését. Ehhez próbáltam előzetes felmérést adni. A legfontosabb kérdés e magyar nyelvű imák nemzetközi és történeti összehasonlító vizsgálata. Vajon ezeket a szövegeket mennyiben tudjuk 1800-nál régebbre datálni, és ha igen, vajon hány ilyen imaszöveget?

Konferenciánkon két témakörben hangoztak el számunkra közvetlenül is jól értékelhető következtetések.

Egyrészt a laikus vallási közösségek hitéletét illetően. Szinte automatikusan arra gondolnánk, itt kereshetjük „archaikus” imáink korábbi kereteit: akár már a 17. és 18. századtól kezdve. Azonban mindez ideig egyetlen, pontosan így értelmezhető imaszöveg sem került elő. Ugyanakkor mindezek a vallási társulatok sokban befolyásolták a falusi hitélet egészét is (és ennek ugyan szigorú egyházfegyelmi előírásokat követő, mégis önálló vallási gyakorlatot is eredményező mivoltát). Ez köztudott, és nyilván a vallási közösségek sok évezredes történeti fejlődése, változásai egy sajátos mentalitástörténeti kutatási területet képeznek. Ám az archaikus imák vizsgálói igazán jól teszik, ha figyelnek e jelenségekre, mivel az ilyen vallásos társulatok a 18–19. századi Magyarországon nyilvánvalóan nem csupán egy „másik” lelkiséget képviselnek a korábbiakhoz képest, vagyis elhatárolhatók az archaikus és szóbeli magánimáktól. Ugyanakkor ettől a körtől (és nem csak a klerikusoktól) különálló, azok által vagy nem ismert, vagy nem eltűrt szférává válnak az archaikus imák. A vallási társaságok egyébként főként a kollektív vallásos gyakorlatot és a templomi jelenléteket követelik meg. Emiatt az otthoni/családi/egyéni szféra még akkor is távolabb kerül, ha a résztvevők közül többek is mindkét vallásos gyakorlatot követik.

Hogy még bonyolultabb (egyszermind valósághibeőbb) legyen a kép, megemlíthetjük, amiről Szigeti Jenő többször is beszélt. Amikor a protestánsoktól

elvették templomaikat és megtiltották a nyilvános istentiszteleteket, laikus közösségekben folytatták a hitéletet. Ezekben a közösségekben ugyan nem ezeket az archaikus népi imákat gyakorolták, ám feltűnő, hogy milyen gyakran nők vezették az összejöveteleket. Úgy, ahogy ezt Baksay Sándor klasszikus és reális elbeszélése, a *Patak banya* már több mint egy évszázada megírta.

Másrésről viszont két régi írásos forrásunk ilyen ima-szövegtörténeti kapcsolatokat sejtet. Amint közismert, a *Makula nélkül való tükkör* magyarra fordított szövege 1712-re datálható, és különösen a 19. században (nemcsak a sok újrakiadás miatt is) igen jól érzékelhető egyre szélesebb körben való elterjedése „a nép körében”. A másik mű Pongrácz Eszter *Arany koronája* (1719), amely a „leszálló kultúrjavak” jelenségét egyazon mód példázza. Mindkét könyv esetében a sok későbbi kiadás lehetővé teszi, hogy (főként a 19. századi kiadásokat elemezve) a lelkiség megváltozását érzékeljük. Hangsúlyozom: teljes szövegtörzsek arányait és ezek időben bekövetkező változásait kell észrevenni, nem pedig egy-egy blikkfangos egyezést. Egy ilyen célú másik dolgozatomban azt próbáltam bemutatni, hogy Esterházy Pál *Boldogságos Szűz Mária szombatja* c. könyve (1691), amelyet egészen 1935-ig adtak ki új változatokban – ugyanezt a megoldást sugallja. Ebben a dolgozatomban éppen azt kívántam demonstrálni, hogy a ma ismert adatokból (gyűjtésekből, kiadványokból) történetileg visszafelé addig tekintünk vissza, ameddig ezt biztosan megtehetjük. Ugyanakkor „az ember anatómiája a majom anatómiájának a kulcsa” (marxi) elv alapján abból az eleven magánima-gyakorlatból, amit Erdélyi Zsuzsanna ismert fel – történetileg visszafelé is igazán sok mindenre következtethetünk – már ha nem monomániánkat vesszük elő, hanem az imaszövegeket vesszük figyelembe.

Ami a nyomtatott (az idők során egyre ritkábban csak kéziratos) vallásos szövegeket, éppen az imák ismeretét illeti: itt az írásos, rögzített forma a biztos visszatekintést, a forrásokhoz való bármikori visszatérés lehetőségét biztosítja. Ugyanakkor minden értelmes folklór-kutató tudja, hogy a még élő szóbeliségben e „biztos” kiindulópontok milyen sokféle (nem is mindig pozitív – lásd pl. a fegyverek megáldását) elágazást tesznek lehetővé.

E két témát nemcsak teoretikusan, annál inkább konkrét példákkal kell(ene) bemutatni!

Konferenciánk után, ám kötetünk megjelenése előtt hunyt el Erdélyi Zsuzsanna. Még ez előtt láthatta nyomtatásban megjelent méltatásomat,² amelyben azzal is foglalkoztam, hogy az imaszövegek milyen régre datálhatóak.

Táblázatszerű áttekintés

Erdélyi Zsuzsanna 321 szöveget közöl, ám jegyzeteiben további változatokból is idéz. Összesen több mint 420 szöveget olvashatunk a *Hegyet hágék...* kiadványban. Ezek közül 391-et nők imádkoztak. 5-6 a közelmúltban gyűjtött (és néhány régebbi) szövegről nem tudjuk: férfi vagy nő ismerte-e? 24 imát férfiak mondtak el, de legtöbbjük az anyjától, nagyanyjától tanulta meg ezeket. 1-2 esetben az apától vagy a férjtől tanulták az imát. A reformátusok által ismert imák száma 6, köztük feltűnő, hogy az erdélyi Kibédén reformátusok is ismernek ilyen szövegeket. Ettől eltekintve arra nincs közvetlen adatunk, a protestánsok mikor imádkozták csakugyan ezeket, vagy csak tudták a szöveget? Két imát koldusok mondtak, 3 szöveg cigányoktól származik. Egy bányász és egy kántor adatközlő is férfi volt. Egy szövegről mondják: „magam költöttem”. A 3 régi szöveg (Bod Péter 1620-ból való adata, a 18. század elejére datálható úgynevezett *Memorialis*, valamint a 18. század végétől a 19. század végén az iskolákban tanított *Arany ábécé*) közül legalább kettő református háttérű. Egyszerővel az imák 94 %-a nőkhöz, több mint 98 %-a katolikusokhoz kapcsolható. A nők kiugróan magas aránya több tényezőnek köszönhető. A családon belüli erkölcsi hitbeli nevelés legtöbbször az asszonyok dolga volt. A katolikus közösségek kisebb méretű, egyszerűbb vallásgyakorlatát is a nők vezették. Ezen kívül a nők körében az írástudatlanság csak erősítette a szóbeli imák fennmaradását.

² VOIGT Vilmos, *Erdélyi Zsuzsanna évtizedei és évszázadai = Vallási kultúra és életmód a Kárpát-medencében, 9: Tanulmánykötet a 90. esztendő* Erdélyi Zsuzsanna tiszteletére, szerk. GYÖNGYÖSSY Orsolya, LIMBACHER Gábor, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 2014, 12–23.

VRÁBEL TÜNDE

Telegdy Anna, a mélyen vallásos mecénás

A művelődéshez, a kultúra ápolásához elengedhetetlen feltétel az írás és az olvasás elsajátítása. Az írásbeliség igazi diadalmenete a 17. századra tehető. Ez a fellendülés három kiindulóponton épül:¹ az anyagi kultúra fejlődésére, a reformációra és a könyvnyomtatásra. E három tényező együttes hatására nagyban megnövekedett a tanult emberek száma. A magyar területeken a 16. századra az írástudás elérte a nagybirtokos réteget is.² Először a férfiak, majd fokozatosan a nők is elsajátították az írás és olvasás tudományát. A 17. századra pedig már elfogadott volt, hogy a gazdagabb társadalmi rétegből származó hölgyek leveleztek, könyveket olvastak, esetleg verseket írtak. (így például Petrőczy Kata Szidónia, Wesselényi Ferencné Széchy Mária, Bercsényi Miklósné Csáky Krisztina, Rákóczi Erzsébet stb.) A nők ebben a periódusban kiemelten foglalkoztak vallási kérdésekkel, soraikból kerültek ki a reformáció, illetve az ellenreformáció leglelkesebb hívei. Sorra támogatták az egyház képviselőit, a kor íróit, valamint a külföldön tanuló, tehetségesnek ítélt magyar növendékeket. Éppen ennek köszönhető, hogy ekkortájt több vallási tartalmú kiadványt írtak vagy ajánlottak a számukra.

Tanulmányom témájául az 1591 és 1635 között élt Telegdy Annát választottam. A nemesi származású asszony úgy került a köztudatba, mint gróf bedeghi Nyáry István (1585–1643) első felesége³ és a fiatalon elhunyt Nyáry Ferenc édesanyja. Ám azt már kevesen tudják róla, hogy mélyen vallásos nő volt, és emellett szerette a művészeteket. A művészet iránti csodálata abban nyilvánult meg, hogy támogatta az általa tehetségesnek vélt embereket, emellett ő maga is írt verseket. A továbbiakban röviden bemutatom az ő életpályáját, elemzem az irodalommal való kapcsolatát, bemutatom mecénási tevékenységét, és persze nem hagyhatom ki a valláshoz fűződő kapcsolatát sem.

¹ BENCZIK Vilmos, *Fejezetek az alfabetizáció történetéből = Filozófia – Művelődés– Történet*, Bp., Trezor, 2001, 50.

² SZABÓ András, *Női művelődés a 16. századi Magyarországon = A zsolnártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 71–77.

³ Második felesége Kapy Klára volt, aki első férje, Melith Péter halála után ment hozzá Nyáryhoz.

Telegdy Anna Kisvárdán született.⁴ Édesanyja a kisvárdai Várday-család utolsó sarja, Várday Katalin (1570–1630), édesapja pedig a kállai várkapitány Telegdy Pál (1564–1596) volt. Mindkét család története a régmúltra vezethető vissza. Ipolyi Arnold Nyáry Krisztina naplójából idézve közli a család „mesés hagyományokon” alapuló eredetét.

A kisvárdai Várdayak, [...] »Edmundus nevű angliai királynak Edmund és Eduárd nevű fiaitól, kik Kanuttól Anglia nyugati részének királyától száműzvetve, Pannoniába jöttek szent Istvánhoz«, származtak.⁵

A család gyökereit igazoltan vissza lehet vezetni V. István uralkodásáig. A dinasztia fénykorát a 15. században élte, amikor is többen a családból fontos tisztséget töltöttek be.⁶ Várday Kata édesapja Várday Miklós (megh. 1584) nem igazán forgolódott a politikában, életéről is keveset tudni. Annyi bizonyos, hogy feleségétől, Losonczy Dorottyától öt gyermeke született, akik közül csak Kata élte meg a felnőttkort. Kata fiatalon – az 1580-as években – árvaságra jutott, ezért idősebb Szokoly Miklós vette gyámsága alá. Ő 1589. február 2-án férjhez adta Telegdy Pálhoz. Telegdy Pál a Doboka nemzetségből származó Telegdy-família tagja. A családnak Pál idejében komoly anyagi és tekintélyi problémái adódtak.⁷ Pál az egész életét arra tette fel, hogy a család dicsőségét és elveszett birtokait visszaszerezze. Nem volt kitűnő katona, sem kiváló politikus, de nagyon jószívű ember hírében állt, ezért komoly ismeretségi kört tudhatott a magáénak. Számos fennmaradt leveléből kitűnik kedves és humoros természete, színes fantáziája, valamint írás iránti szenvedélye.⁸ Viszonylag fiatalon, harminckét évesen érte a halál.

⁴ Kisvárdá ebben az időszakban a Felső-Tisza-vidék egyik legjelentősebb kulturális központja volt – a Rákóczi-uradalmak után a második helyet foglalta el –, amely sohasem került török uralom alá. Mondhatni a „béke szigeteként” működött, ahol Mars helyett Minerva, illetve Pallas uralkodott. A vár ekkortájt sok kulturális rendezvénynek adott otthont, illetve nagyon sok neves embert látott vendégül.

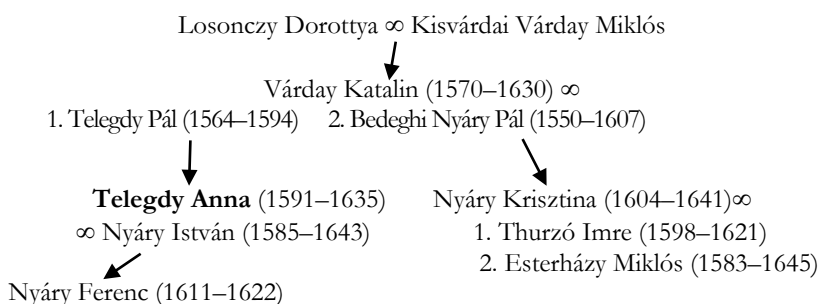
⁵ IPOLYI Arnold, *Bedegi Nyáry Krisztina, 1604–1641*, Bp., Méhner Vilmos, 1887, 8.

⁶ Várday Miklós Luxemburgi Zsigmond diplomatája, Várday István Mátyás idejében főkan-cellár és kalocsai érsek, Várday Ferenc az ország kincstartója, ifjabb Várday Mihály pedig főpohárnokmester volt.

⁷ A család részt vett 1575-ben a Bekes Gáspár-féle felkelésben, ami miatt Báthory István erdélyi fejedelem elkobozta vagyonuk és birtokaik nagy részét.

⁸ Feleségéhez írt leveleit főként a szerelemmel teljes hangvétel jellemzi, ugyanakkor szívesen ír az egyes várostromokról (pl. Hatvan és Fülek) és csatákról színes, láttató erejű leírásokat.

Anna édesanyja 1600-ban újra férjhez ment, választottja Nyáry Pál (1550–1607) volt. Tőle született második leánya Krisztina⁹ (1604–1641), aki előbb Thurzó Imre (1598–1621), majd Esterházy Miklós (1583–1645) hitvese lett. Nyáry Pál annak a Nyáry Lőrincnek volt a fia, aki 1527-ben átadta Ferdinándnak a magyar királyi koronát, illetve aki Szolnok várát védte 1552-ben.¹⁰ De Pál sem elhanyagolható figurája a magyar történelemnek, hiszen kitűnő katona és diplomata volt. Először Eger kapitánya (1594–1596), ezt követően nagyváradi főkapitány, 1601-től királyi tanácsos volt, majd Bocskai István halála után Homonnai Bálinttal karöltve betöltötte a kormányzói tisztséget. Diplomáciai munkássága pedig főleg abban merült ki, hogy közvetített az Oszmán Birodalom és az Erdélyi Fejedelemség között.¹¹

Anna Kisvárdán nevelkedett, itt tanulta meg a betűvetés és az olvasás méntjét. A korhoz képest jó nevelésben részesült. Igaz latinul sosem tanult meg,¹² de sokat olvasott és levelezett,¹³ sőt felnőtt fejjel még saját költeménye-

⁹ Életrajzát lásd: IPOLYI, *i. m.*

¹⁰ Hazafiasságáról még Tinódi Lantos Sebestyén is megemlékezik. TINÓDI LANTOS Sebestyén, *Budai Ali baba históriája = Régi magyar költők tára, 3: XVI. századbéli magyar költők művei*, 2, s. a. r. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1881, 102–104, 385–444. sor.

¹¹ Bocskai István helyett ő írta alá a bécsi békét (1606. június 23.) és a zsitvatoroki békeszerződést (1606. november 11.)

¹² SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei*, kiad. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 1968 (Régi Magyar Próza Emlékek, 1), 70.

¹³ Valószínűleg apjától örökölte az írás iránti szenvedélyét. Anyja tudott írni és olvasni, de az írás – az olvasással ellentétben – mindig is a nehezére esett. Talán azért, mert későn tanulta meg a betűvetés tudományát. Ennek feltehetőleg az az oka, hogy korán elvesztette szüleit, és így a taníttatása nem volt megfelelő. Művészetpártolása leginkább passzív módon nyilvánult meg, elsősorban könyvkiadás és védnökösködés formájában. Második férjével való levelezését 1975-ben sajtó alá rendezte Benda Kálmán. *Nyáry Pál és Várday Kata levelezése, 1600–1607*, szerk. BENDA Kálmán, Kisvárdai Városi Tanács, 1975.

ket is írt. Ez köszönhető családjának és az őket körülvevő művelt embereknek. Ugyanis sokan közülük kedvelték a művészeteket és nagy szenvedéllyel pártolták azokat. Akár azt is mondhatnánk, hogy egyfajta „irodalmi kör” alakult ki a család körül.

Most vegyük sorra azokat az embereket, akikkel Anna ifjúkorában találkozhatott, és akik mély hatást gyakorolhattak személyiségének fejlődésére. Első fontos emberként Balassi Bálintot emelném ki, akit főleg Anna édesanyjához fűztek rokoni¹⁴ és baráti szálak; valószínűleg az sem véletlen, hogy a családtagok közül többen utánozták az ő stílusát. Balassi rajongója és költői hagyatékának kezelője, Rimay János is fontos szerepet játszott a család életében. Nagyon jó kapcsolatot ápolt Telegdy Pállal, így őt kérték fel arra a dicső feladatra is, hogy Nyáry Krisztina első esküvői menetét lebonyolítsa. Rimay Justus Lipsiusszal folytatott levelezése révén ismerkedhetett meg a család a neosztoicizmussal is. Szintén rendkívül fontos kapcsolatot jelentett a család számára Ecsedi Báthory István (1555–1605) országbíró,¹⁵ aki Várday Kata nagyon kedves rokona volt. Udvara évtizedeken át a keleti országrész szellemi központja volt. Bőkezű mecénása volt minden kulturális vállalkozásnak. Szoros ismeretséget ápolt Balassi Bálinttal, Rimay Jánossal, egyúttal saját költeményeket is írt. Neki köszönhetően a család Ceglédi János orvos-prédikátorral is kapcsolatban állt, aki négy receptlevelet küldött Várday Katának. Telegdy Kata (Telegdy Pál húga) férje, Szokoly Miklós szintén nagy művészetpártoló hírében állt. Nagyon szerette a zenét és a táncot, emellett könyvtárának nagysága is figyelemre méltó volt. Nemcsak Balassi műveinek volt értő olvasója, de maga is előszeretettel verselt.¹⁶ 1587 júliusa és 1589 februárja között vendégül látta a szabadgondolkodó teológus Christian Franckent (1549–1610), aki ott tartózkodása idején szerkesztett egy jezsuitaellenes vitairatot, amelyet 1591-ben Szokoly és Rákóczi Zsigmond segítségével ki is adott. Gyarmathy Imre, a Kisvárdán működő iskola rektora is foglalkozott az irodalommal; latin nyelvű írásában iskolájának rom-

¹⁴ Várday Mihály (Várday Miklós testvére) özvegyével, és nem mellesleg unokatestvérével Dobó Krisztinával kötött házasságot. Így Várday Kata „nagybátyja” lett, aki többször is megfordult Kisvárdán.

¹⁵ Végrendeletében, amelyet 1603. február 28-án készített, sok vagyontárgyat hagyott Várday Katára és Annára. Anna három ládára való vagyontárgyat (mosdómedence, kupa, serleg, gyümölcstartó, evőeszköz, nyaklánc stb.), pénzt, szarvasmarhát, valamint birtokokat – Varannó is ide tartozik – kapott jutalmul.

¹⁶ Egy latin nyelvű verse maradt fent, amelyben III. Zsigmond lengyel királyt üdvözölte, amikor az 1595-ös pozsonyi országgyűlés követeként a lengyel udvarban járt.

lott állapotát ecsetelte.¹⁷ Említést érdemel még Homonnai Drugeth István és fia Bálint¹⁸, akik nemcsak nagy műveltségű humanisták voltak, hanem szintén kipróbálták magukat az írásban.

A család vallását tekintve elmondhatjuk, hogy Várday Kata és első férje hitű katolikusok voltak, azonban 1605-ben áttértek a református hitre. Ennek okai között Báthory István országbíró nagy befolyása keresendő, illetve az új férj, Nyáry Pál református érzülete. Ekkor Kisvárdán a katolikus papot Csaszlay Istvánt halálra kínozták, helyette református prédikátort neveztek ki Mészáros István személyében. A templomot kétfelé osztották: a szentély a katolikusoké, a hajó a reformátusoké lett. Kezdetben Anna és húga katolikus nevelésben részesült, majd végül neveltetésükben a református hité lett a főszerep. Ám Krisztina sosem érezte magát teljesen reformátusnak, úgy is mondhatnánk „protestáns álcát” viselt: a külvilágnak azt mutatta, hogy odaadó református, de a lelke mélyén katolikus volt. Második férje oldalán tért át a katolikus vallásra.¹⁹ Vele ellentétben Anna és édesanyja igazi református matriarchák voltak, akik szívvel-lélekkel támogatták a vallásukat. Pázmány Péter hiába kérte leveleiben²⁰ Annát, hogy térjen vissza az „igaz” hitre, ő mindvégig kitartott kálvinista vallása mellett.²¹

Anna tizenennyolc esztendősen, 1609. szeptember 4-én ment hozzá mostoha-testvéréhez, Nyáry Istvánhoz, akivel Varannón telepedtek le. Egy közös gyermekük született, Ferenc (1611–1622), akinek neveléséről méltóképpen igyekeztek gondoskodni. Több tanárt is fogadtak mellé, hogy a gyermek megfelelő taníttatását biztosítsák. Legismertebb közülük Szepsi Csombor Márton volt, aki

¹⁷ E verset, melynek címe *A kisvárdai iskola panasza* 1593-ban írta. Ebből kiderül, hogy az iskolát Várday Mihály alapította, és annak halála után az iskola állapota hanyatlásnak indult. Vö. http://epa.oszk.hu/00000/00001/00186/pdf/ITK_00186_1943_01_043-047.pdf (Az utolsó letöltés dátuma: 2014. 09. 08.)

¹⁸ Nagyon sok tisztséget viselt, volt Zemplén megye főispánja, Bocskai tábornoka és főkapitánya, Máramaros főispánja, majd országbíróként tevékenykedett. Egy főként történeti szempontból nagyon értékes naplót hagyott hátra. Ebben részletesen ír az 1605-ös Bocskai hadjáratról.

¹⁹ Esküvőjüket Pázmány Péter celebrálta.

²⁰ Pázmány első, 1625. június 9-én, Sellyén kelt levelében Annát arra kéri, hogy térjen vissza a katolikus hitre. A második levelében (Pozsony, 1633. december 6.) pedig Pyber János egri püspök haláláról tájékoztatja. A két levelet közli: KOVÁCS S. Iván, KULCSÁR Péter, *Régi magyar írók és prédikátorok kiadatlan levelei*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 1967 (Acta Universitatis Szegediensis, 7), 49–51.

²¹ Nyáry István Anna halála után (1636) katolizált. Ettől fogva katolikus papnövendékeket támogatott, illetve segédkezet nyújtott különféle katolikus klastromok és kápolnák építéséhez.

Ferencnek írta élete utolsó munkáját – bizonyára Nyáry István megbízásából –, az újsztoicizmusra épülő *Udvari Scholát*.²² Ez az első magyar nyelvű erkölcsstan, mely kiváló útmutatóul szolgálhatott volna fiatal növendékének, ha az nem halt volna meg 1622-ben a Felvidéken dúló pestisjárvány következtében.

A család alkalmazásában lévő lelkészek és más köztisztviselőben álló személyek Ferenc temetésén megemlékeztek a kiskorúként elhunyt Nyáry-örököséről. Beszédeiket, verseiket a *Négy szép halottas praedikatiók* [...] című kötet örökítette meg, melyet Telegdy Anna költségen adott ki Klósz Jakab.²⁴ Többek között írt bele Gnostius János,²⁵ Iratosi T. János, Váci Gergely; valamint a Nyáry birtokok lelkészei, úgy mint Szepsi Csombor Márton,²⁶ Kovásznai B. Imre,²⁷ Kaposi Borbély István és Miskolczi S. János.

Anna levelei és versei²⁸ a Zichy család zsélyi levéltárának rendezetlen iratai közül kerültek elő. A költeményeket először Várday Katának tulajdonították, de a grafológiai vizsgálatok során az írásjegyekből kiderült, hogy mégiscsak Anna a szerzőjük. Írása ugyanis jellegzetesen nehezen olvasható, kortársaitól eltérő formájú, félig-meddig nyomtatott betűk füzére. Összesen 146 levélről, 4 teljes versről, valamint néhány verstörödékről van szó.

Legtöbb levelét édesanyjának írta, mivel szerette vele megosztani érzéseit, impresszióit, ugyanakkor egyes dolgokban szerette kikérni a véleményét. Írása-

²² SZEPSI CSOMBOR *i. m.*, 295–391.

²³ *Négy szép halottas praedikatiók, melyek praedikáltak az tekintetes és nagyságos urfinak, Bedegy Nyári Ferencnek* [...], Bártfa, 1624 (RMNy 1296).

²⁴ Klósz Jakab bártfai nyomdájában három könyv kiadását is a család finanszírozta. Ezek a következők: Szepsi Csombor Márton *Udvari Scholája* (1623), Kecskeméti C. Jánostól az *Imádságos könyvecské* (1624) és a már említett *Négy szép halottas praedikatiók* (1624).

²⁵ Eredeti nevén Szucsányi János, aki 1618 és 1632 között Telegdy Anna szolgálatában állt. Azon tanítók egyike, akik részt vettek Ferenc nevelésében. Tanítványától egy latin nyelvű verssel búcsúzott.

²⁶ Egy halotti búcsúztató verset tulajdonítanak neki, melyben Ferenc nevében elbúcsúzik az apától, az anyától, az öreganyától, és a nénétől. A vers érdekessége, hogy a versfők kiadják az elhunyt nevét. A versből részletet itt lehet olvasni: <http://szelence.com/csombor/ferko.html> (Az utolsó letöltés dátuma: 2014. 09. 07.)

²⁷ *Bedeghi Nyári Ferenc temetésén való praedikáció a káptalani templomban* című beszédében szól a gyermek őseiről, életéről, betegségéről és halálának körülményeiről. A beszéd alapján elmondható, hogy Ferenc betegsége alatt mindvégig optimistán viselkedett, sőt ő volt az, aki a többieket nyugtatta. Valamint tájékoztat arról is, hogy Anna szintén elkapta a pestist, de ő sikeresen felgyógyult belőle. Kovásznai neve azért is jelentős, mert ő volt az, aki az *Udvari Scholához*, Seneca *Consolationes* című traktátusainak mintájára, megírta az ún. *Vigasztaló beszédet*.

²⁸ Telegdy Anna levelezését is érintő tanulmány: DÁVID Zoltán *Telegdy Anna (1591–1635) ismeretlen versei*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1998, 240–249.

iban az udvariaskodás mellett mindig jelen van a személyeskedés is, így sosem fél a tárgyra térni. Leveleiben több ízben szól vásárlásairól, utazásairól, a háztartás körüli dolgokról, a betegségekről és azok gyógy módjairól, az érzelmi és egészségügyi állapotáról, továbbá családjáról. Érzelmekben gazdag, ugyanakkor objektív leírásai magával ragadóak, együttérzést keltőek. Női mivolta szintén erősen kiérezhető ezekből a levelekből, köszönhetően annak, hogy gyakran ír olyan témákról – vásárlás, háztartás, betegségek –, amikről a férfiak általában keveset szólnak.

Telegdy Anna meglelt költeményei öntudatos irodalmi törekvés eredményei, amelyeket leginkább saját szenvedései és fájdalmai ihlettek.²⁹ Fia korai halála nagyon megviselte őt, ettől kezdve maga is nagyon sokat betegeskedett.³⁰ Ezért verseinek alaphangulata szomorkás, olykor pesszimista hangvételi. De a szomorúságon kívül költeményei erős hitről tanúskodnak, hiszen nyomorúságában Istenhez fohászkodik:

Lám, Te vagy amaz bő adakozó Isten,
Irgalmasságodnak soha vége nincsen,
rajtam könyörölő szent, erős Úristen,
Bőséges áldásod, kérlek, rám terjedjen.”³¹ (2. vers 2. versszak)

Poémáiban szerepet kap az Úr magasztalása, az Úristenhez való könyörgés, az isteni gondviselés tudata és elfogadása, erős hitének bizonygatása, az életnek és a halálnak a különleges kapcsolata, és a mulandóság.

Most lássunk pár példát:

példa az Istenhez való könyörgésre (1. vers 1. versszak)

Rajtam könyörülő kegyelmes Úr Isten!
Az magas egekben szemed reám nézzen
És ellenségimtől engem védelmezzen,
Kegyes oltalmaddal engem körülvegyen.”

²⁹ Ezt bizonyítja, hogy 2. versének hátlapján olvasható ez a rövid megjegyzés: „írtam szörnyű fájdalmamban?”.

³⁰ 1622 után folyamatosan beteg volt. Kínozta őt láz, derékfájás, és különféle csontfájdalmak. Szemvédein nem tudtak az orvosok segíteni, így nagy betegen érte a halál 1635. szeptember 17-én.

³¹ Dávid Zoltán a verseket közli eredeti és átírt formában is, én ez utóbbi alapján közlöm az egyes költeményrészleteket.

példa Isten dicsőítésére: (3. vers 3. versszak)

Te vagy az híveknek bizonyos őrzője,
Az kereszténységnek jó segéltetője,
Mi bűnös lelkünknek ő élesztetője
Az örök életre ő megszentelője.

példa a földi világ és túlvilág kapcsolatára (1. vers 5. versszak)

Semmi ez világi öröm már énnekem,
Az fényes egekben kívánkozik lelkem
Ez világi kínok semmit már énnekem
Nem árthatnak – mert én hiszek az Istenben

Érdekes módon a verseknek nincs címük, nincsenek aláírva sem, sorszámozásukat is Dávid Zoltán végezte el. További jellemzőik: a versek külön-külön nagyalakú papírokra íródtak, melyeken a verssorok és versszakok arányosan különülnek el egymástól; a szövegeken kisebb-nagyobb korrekciók figyelhetők meg; feltűnő jelenség, hogy a szerző nem használ nagybetűt és bizonyos írásjeleket (pont, vessző). Alkotónk a rímelésnél nem használta a korban megszokott „vala” formát, a -val, -vel ragok összecsengése annál többször fordul elő; stílusa fennkölt, betűrímként pedig a bokorrím jelenléte a jellemző. Érdekes továbbá még azt is kiemelni, hogy a versekben – egy kivételével: fiát *Ferkőmként* említi – nincsenek nyelvjárási sajátosságok.³²

Anna mecénási tevékenysége eltörpül az anyjáié – sőt a családé – mellett, de életművének bemutatásakor mégsem hagyhatjuk ki ennek szemléltetését. A kultúra pártfogására való hajlam egyfajta családi örökség, mellyel nemcsak a magyar kultúrát támogatták, hanem saját üdvösségüket is szolgálták.

Kifejezetten Várday Katához íródik a már említett Gyarmathy Imre verse, Kecskeméti C. János *Imádságos könyvecskéje*, Margitay Péter 1624-es műve, melynek címe *Az apostoli Credonak, az Sz. Irás szerinti valo magyarazattya*, de Bornemissza Váczi Menyhárt is neki címezte *Lásb hozzáám Úrsiten* című vigasztaló jellegű költeményét. A családtagok nevével több korabeli könyv ajánlásában is találkozhatunk. Kisfaludy F. (Urbanus) *Disputatio theologica de Antichristo*³³ című írásában megszólítja Várday Katát, Nyáry Istvánt, Telegdy Annát és Csutha

³² DÁVID, *i. m.*, 244.

³³ *Disputatio theologica De Antichristo illo magno*. Quam [...] praeside [...] Johanne Makowskii [...] publice exercitij, et veritatis indagandae gratiam discutiendam proponit [...] Urbanus F. KISFALUDY, Franeker, U. Balck, 1624 (RMK III. 1360).

Miklós kisvárdai várkapitányt, és köszönetet mond a szellemi és anyagi támogatásért. Thuri Péter *Tractationis [...] quarta pars* című műve³⁴ szintén ezt a négy embert említi. Tolmácsi M. György *Disputatio Theologica XIII: de modo satisfactionis*³⁵ című munkája már csak három személyt említ, Várday Kata ugyanis 1630-ban elhunyt. A Nyáry famíliához íródik továbbá a család legkiemeltebb támogatottjának Alvinczi Péternek három műve: *Quadragesima vasarnapra tartozó szent evanéliumok magyarázatya* (Kassa, 1632), *Postilla, azaz egymás után következő praedikatiók* (Kassa, 1633),³⁶ valamint a *Következzék a postillának második része* (Kassa, 1634). Ezekből a másodikat írta személyesen Telegdy Annának. A család érdemi támogatója volt még Szepesi Csombor Márton, aki *Udvari Schola* című írását pártfogójának Nyáry Istvánnak ajánlotta, Szenci Molnár Albert, akit a család pénzben is támogatott, de néhány külföldön tanuló diák³⁷ is abban a megtiszteltetésben részesült, hogy a család a pártfogásába vette.

Telegdy Annát, a mélyen vallásos mecénást a kisvárdai vár kápolnájában helyezték örök nyugalomra. Sírkövét,³⁸ amelyet férje állíttatott, vörös márványkőből faragták. Elhelyezték rajta a két család címerét – bal felől a Nyáry-címer, a jobb oldalon pedig a Telegdy-címer látható –, ezen kívül egy latin nyelvű disztichonnal ékesített verset vésték rá. E verset először 1913-ban fordította le Dömötör György

2. Telegdy Anna sírleleke és sírverse Geréb László fordításában

³⁴ Frankfurt, 1627 (RMK III. 1408).

³⁵ Leyden, 1633 (RMK III. 1496).

³⁶ *A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi kerestvény (református és evangélikus) egyházi írói*, szerk. INCZE Gábor Bp., 1935, 108–156.

³⁷ 1625-ben Telegdy Anna egy hálalkodó levelet kapott bizonyos Bánci Jánostól, aki Sárospatakon tanulhatott a család jóvoltából. SZEPSI CSOMBOR, *i. m.*, 70.

³⁸ A sírkő az évszázadok során bekerült az Esterházyak tisztartója által használt egyik ház falába. Innen a ház bontásakor, 1953-ban mentették ki és vitték mai helyére, vagyis a kisvárdai vár első emeleti kőtárába.

római katolikus plébános, majd évekkel később Geréb László irodalomtörténész tett a magyar nyelvbe való átültetésre kísérletet.

Ó sors, ó, dühödött Párkák, könyörülni tudatlan,
nemde, lerontatok násznyoszolyám gonoszull!
Ó, te Halál, újból könnyes zokogásra fakasztál
s minden napjaimon gyászesetem síratom.
Anna, ki ágyamnak volt záloga, részese, dísze,
Anna: Telegdy-család fénye, dicső ki valál,
mily hamar elmúltál, - bár illatozál a minap még,
most hallgatsz, lehunyád föld kerekén szemedet.
Vissza kívánnalak még hozni, de tiltja hatalmas
Végzet, acélkapu áll, rejtve, szilárdan élém.
Rendeli majd Jézus: hamarost megyek én is utánad
és ugyanúgy nyugszom egy helyen is teveled. -
Elmégy már? Mégis híred marad, éltet a várban,
itt, ahol én mostan eltemetem tetemed.
Kedvelt lesz, sírod hantját aki tiszteli ígyn
és jámbor kézzel rója a verzesetet:
Itt nyugszik Nyáry István gróf hitvese, Anna:
lelke az égé lett, ám e helyen lakozik.³⁹

Telegdy Anna családjának köszönhetően mindvégig a humanista kultúra élvonalában állt, kapcsolatot ápolva a kor szellemiségének irányítóival és formálóival. Élete és tevékenysége során mindig is igyekezett e nagyszerű életvitelnek megfelelni, az egyéb irodalmi és kulturális törekvéseket pártfogolni. Levelezése – amelynek kiadása még várat magára – és költeményei pedig azt sugallják az utókor számára, hogy a 17. század elején nemcsak passzív módon nyújthattak a nők támogatást, hanem aktív módon is művelhették azt. Éppen ezért személye egyaránt fontos az irodalomtörténet és a lelkiségtörténet számára.

³⁹ Közli DÁVID, *i. m.*, 242.

Személynévmutató

- Abaffy Csilla, N. 312
Abaffy Erzsébet, V. 298
Abafi Lajos 332
Abanus, Petrus 374
Abért István 115
Abigail → Abigél
Abigél 204, 205, 207, 269, 279, 291
Ábrahám 14, 174, 284, 287, 288
Acháb 14
Acidalius 205
Ádám 246, 247, 286
Adamska, Anna 365
Agapé, Szent 281, 284, 286, 289, 290
Aggházy Mária 385
Ágnes, Szent 186
Ágoston, Szent 16, 51, 59, 60, 122, 131, 165, 286, 289, 360, 398
Ágota, Szent 186
Ajkay Alinka 11, 13, 212
Alberius, Claudius (Aubery, Claude) 369
Albert Lőrincz Márton 339
Albert, VII., herceg, Spanyol-Németalföld kormányzója 154
Albert, herceg → Albrecht, von Sachsen-Teschen, herceg
Albrecht, von Sachsen-Teschen, herceg 73, 75, 76, 79–81, 84–86
Alciato, Andrea 153
Alegambe, Philipp 42
Ali baba 405
Ali pasa 267
Alsted, Johann Heinrich 257
Altdorfer, Albrecht 341
Alvinczi Péter 269, 270, 275, 411
Ambró Ferenc 319
Ambrus, Szent 394
András István 93
András, II. 214, 228, 231, 232, 235, 236, 237, 239, 240
Andrási Rafael → Andrásy Rafael
Andrassy József 89
Andrassy Klára 203
Andrassy Rafael 185, 240, 242
Angéla, Merici Szent (Angela Brixiana) 352, 353, 355–357, 361
Angyal Dávid 39
Anna, Sámuel próféta anyja 204, 205
Anna, hímvarró 130
Anna, Szent 10, 55, 187, 189, 190, 195, 307, 311–324, 343, 344, 352, 355, 357, 361, 385
Annás 112, 113
Antal, Szent Páduai 118, 319
Antal, Szent Remete 118, 288
Antalfai Márta 348
Apafi György 274
Apafi Mihály, I. 265–269, 273, 274, 367
Apafi Mihály, II. 267, 274
Apafiné → Bornemisza Anna
Apellész 16, 20
Apollónia, Szent 55, 307, 359
Apponyi György 48
Apponyi József 48
Apponyi Lázár 48
Apponyi Miklós, ifj. 48
Apponyi Miklós 48, 109
Apponyi Miklósné Pongrácz Eszter → Pongrácz Eszter
Aragóniai, Katalin 18
Argilagnes, François 374
Arisztotelész 286, 370
Arndt, Johann 146, 321, 325, 326, 330, 331, 334, 335
Arneth, Alfred von 73

- Áron 222, 223, 224
 Augsburgi Dávid → David, de Augsburg
 Augustinus → Ágoston, Szent
 Avogadro, Giovanni Andrea 86
- Bagi Dániel 73
 Bajáki Rita, Sz. 9, 23, 24, 50, 212
 Bajtháry Orsita 414
 Baka János 185, 240
 Bakó Erzsébet 95
 Bakó István 95
 Bakos Zsuzsanna 137
 Baksay Sándor 400
 Balás Ágoston 185, 186
 Balás Edit 340
 Balás Ilona 267
 Balassa grófnő 84
 Balassa Istvánné Csoron Anna 296
 Balassa Pál 322
 Balassi Anna 301
 Balassi Bálint 296, 297, 301, 302, 406
 Balázs János, P. 69
 Balázs Mihály 133, 327
 Bálint Sándor 40, 111, 114, 115, 118, 123,
 209, 311, 312, 393, 398
 Balogh Gizella 128
 Balogh Jolán 340
 Balogh Judit 258
 Balthasar, Hans Urs von 60
 Bán Izabella 10, 31, 35
 Bán János 356
 Bánai János 411
 Bánai Márton 259–263
 Bándi András 95
 Bándi Borbála 95
 Bándi Ferenc 95
 Bándi István 95
 Bánffy Borbála 294
 Barakonyi András 262
 Bárány György 326, 334
 Baranyai Zoltán 84
 Baranyi Pál 316, 321
 Barbara, Szent 186, 188
- Barberini, Francesco 40
 Barkóczi Krisztina 202
 Barkóczy Borbála 137, 143
 Barna Gábor 10, 89, 92, 99, 209, 393, 398
 Barna György 255
 Barta János, ifj. 75, 77
 Bártfai Szabó László 37, 38
 Bárth Dániel 122
 Barth János 327
 Bárth János 90, 93
 Bartók István 205
 Bartók Márton 93
 Báthory Erzsébet 294
 Báthory István, Ecsedi, országbíró 406,
 407
 Báthory István, erdélyi fejedelem, lengyel
 király 37, 303, 404
 Báthory Orsolya 10, 13, 37
 Báthory Zsigmond 205
 Báthory Zsófia 54, 109, 201, 205
 Battyhány Ádám 157
 Battyhány Farkas 301
 Battyhány Ferencné Poppel Éva 131, 157
 Battyhány József 82, 85
 Battyhány Lajos (nádor) 73
 Beauvais, Anna de 353
 Beck, Martin Eugen 127, 128
 Beda Venerabilis, Szent 165, 286
 Bedegi Nyári Krisztina → Nyári Krisztina
 Begány Lénárt 139
 Beke Margit 41
 Bekes Gáspár 404
 Bekes Gáspárné 301
 Bél Mátyás 39, 40, 321
 Béli Pál 267, 268
 Beliczay Angéla 331
 Bellágh Rózsa 199, 329, 331
 Bellághné Nagy Rózsa → Bellágh Rózsa
 Bellarmino, Roberto 161
 Benczédi Sándor 340
 Benczik Vilmos 403
 Benda Kálmán 405
 Benedek Fidél 316

- Benedek, Szent 122
 Benedek, XIV., pápa 32
 Benedik, Christian 76
 Benkő Loránd 61
 Bentivolus, Johannes (Bentivoglio, Giovanni) 373
 Bercsényi Miklósné Csáky Krisztina 403
 Berényi György 263
 Beringer, Michael 371
 Berkes András 358
 Bermond, M. Franciska de 353
 Bernád Rita 89
 Bernardus, Claraevallensis → Bernát, Clairvaux-i Szent
 Bernát, Clairvaux-i Szent 51, 59, 60, 159, 160, 306
 Bertalan Tamás 92, 97
 Bertramus, Antonius (Bertram, Anton) 370, 371
 Berze Balázs 95
 Berzeviczi János 91–94
 Betegh Pál 95
 Bethlen Elek 274, 275
 Bethlen Gábor 38, 41–46
 Bethlen János 303
 Bethlen Kata 11, 125, 126, 128–133, 135, 199, 274, 326–330
 Bethlen Mihály 139
 Bethlen Mihályné Vay Erzsébet → Vay Erzsébet
 Bethlen Miklós 200, 201, 205, 268
 Bethlen Zsuzsanna 140, 334, 335
 Beza, Theodor → Bèze, Théodore de
 Bèze, Théodore de 370
 Bibor Máté János 278
 Bihn, Carl von 84
 Biró Borbála 95
 Bíró Csilla 10
 Bíró Sámuel 37
 Bischoff, Eusebius 372
 Bitskey István 217, 224, 326
 Blume, Clemens 210, 213, 219
 Bocskai István 405, 407
 Bocskai István, Zemplén vármegye főispánja 261, 262
 Bocskay Ferenc 298, 299
 Bocskay György 299
 Bocskay Zsuzsanna 299
 Bocskor János 240
 Bod Péter 125, 271, 327, 328, 330, 401
 Boda István Károly 63
 Bogár Judit 11, 35, 47, 51, 55, 111, 114, 118, 180
 Boissieu, Antoine 179, 180
 Boleyn, Anna 17, 18
 Boleyn, Georg 17
 Boleyn, Mária 18
 Bolland, Jean 353
 Bonaventura da Genova 39
 Bonaventura, Szent 387
 Bora, Katharina von 17–19
 Borbála, Szent 186, 188, 191, 192, 195, 307, 340, 359, 385
 Bornemisza Anna 9, 265–269, 271–275
 Bornemisza Pál 266
 Bornemisza Péter 295, 296, 299, 300, 302
 Bornemissza Váczi Menyhárt 410
 Boros Katalin 11, 59, 60
 Borovszky Samu 300
 Bozóki Mihály 242, 320
 Böcskei Erzsébet 73
 Brandenburgi Katalin 45
 Branus, Henricus 374
 Brauner, Evermodus 314, 321
 Brenz, Johann 369
 Bretschneider, Andreas 127, 133, 134
 Brewer Lőrinc 24
 Brewer Sámuel 325
 Bright, Timotheus 369
 Brown, Rugg 282
 Brubacchius, Petrus (Braubach, Peter) 369
 Brunner, Walter 384
 Brutovszky Gabriella 292
 Buczászky Alajos 360, 361
 Budai Mária 303

- Busty, Bernardini de 278, 292
 Buzogány Dezső 126
 Calimachus 284–287
 Calvin, Jean 14, 369, 370, 375
 Campianus, Edmundus (Campion, Edmund) 15
 Cantuariai Érsek → Cranmer, Thomas
 Cartwright, Jane 351
 Cecília, Szent 83, 186
 Ceglédi János 406
 Celia 301
 Celtis Protucius, Conradus → Celtis, Konrad
 Celtis, Konrad 283, 284
 Chamberlain, David 289
 Charlotte, hercegnő 84
 Chionia, Szent → Khionia, Szent
 Chrestels, Johannes 249, 250, 254
 Chrestels, Samuel 254
 Chrestes, Johannes → Chrestels, Johannes
 Chrestes, Samuel → Chrestels, Samuel
 Christoph, Paul 73
 Cippora 14
 Cloelia 284
 Cochem, Martin von 317, 321
 Cochlaeus, Johann 21
 Comenius, Johannes Amos 103, 104
 Cosmerovius, Matthäus 387
 Cranmer, Thomas, canterbury érsek 17, 18
 Crato, Johannes 370
 Crellius, Paulus (Crell, Paul) 370
 Czeglédi István 271, 272
 Czenthe Miklós 308
 Czerey János 240
 Czibula Katalin 9, 71, 77
 Czobor Erzsébet 294
 Czobor Krisztina 109

 Csáki Anna Franciska 202, 203
 Csáki Éva Franciska 109
 Csáki János 241
 Csáki Katalin 313, 318
 Csáktornyai János 296
 Csáky Anna 157
 Csáky Antal 321
 Csáky grófnő 84
 Csáky István 38, 153
 Csáky István, ifj. 157
 Csáky Istvánné Wesselényi Anna
 →Wesselényi Anna
 Csáky Miklós 321
 Csáky Mórítz 284
 Császár Ferenc 240, 320
 Cszazlay István 407
 Csatkai, André 383
 Cséfalvay Pál 210
 Csepregi Zoltán 146, 293
 Csoma Zsigmond 273
 Csörsz Rumen István 212, 240
 Csutha Miklós 410–411
 Csúzy Zsigmond 320

 Daczó Árpád Lukács 391
 Daczó Júlia 95, 96
 Damáz (Damasus), I. Szent, pápa 15
 Dániel 15, 374
 Dániel István 329–331
 Dániel Polixéna 325, 329–331
 Daniels, Michael 344, 347
 Dankó József 211, 214, 219
 Dávid 28, 50, 168, 169, 206, 247, 248, 267, 272, 279, 291, 370
 Dávid Katalin 359
 Dávid Zoltán 408–410, 412
 David, de Augsburg 59, 62
 De Luca, Kenneth 283
 Deák Farkas 38, 152, 155
 Deák Imre 190–197, 219, 223, 240
 Deáki Fülep Pál 331
 Debóra 203, 204
 Debreceni Szőr Gáspár 24
 Deé Nagy Anikó 327
 Dehio, Georg 358
 Delila 203

- Demeter Júlia 280, 292
 Dercsényi Dezső 358
 Dering, Johann Carl 308
 Dering, Johann Georg 308
 Dési János 261
 Dessewffy Anna 48
 Dévai Mátyás 293
 Dezső Lajos 104
 Diamandi, Saviana 228
 Dienes Dénes 258, 327
 Dietzenhofer, Christopher 175
 Dimler, G. Richard SJ 154
 Diocletianus, Caius Aurelius Valerius 291
 Diogenész, Romanosz 204
 Dionüsziosz Areopagitész, Pszeudo 159
 Diós István 363
 Dobó Krisztina 406
 Dobokay Sándor 37
 Dobos György 299
 Dobszay László 210, 211, 214, 223, 228, 234
 Dóczy András 301
 Dóczy Ilona 300, 301
 Dóczy Zsuzsanna 301
 Doglio, Federico 286
 Domokos Mária 228
 Domokos Pál Péter 185, 187, 190, 192–194, 212, 214, 219, 240
 Donátus, püspök 122, 286
 Dooms, Johann Caspar 353
 Dorottya (Dorothea), Szent 291
 Dorstats, Catharina von 134
 Dömötör Adrienne 69, 292
 Dömötör György 411
 Dömötör Tekla 279
 Döring János, 307, 308
 Döring, Gottlieb 308
 Draskovich György 24
 Draskovich János 386
 Draudt, Georg 246, 252
 Draudt, Marcus 249, 253
 Draudt, Martha 246–249, 252, 253
 Dreves, Guido Maria 211
 Drexel, Jeremias 386, 387
 Druck, Rötzer 71
 Drusiana 284, 285
 Drusilla → Drusiana
 Dujardin II. Ferenc 139
 Dulcitius 277, 280, 284, 286, 287, 289, 292
 Duraeus, Ioannes 15
 Dück, Joseph 295
 Dürer, Albrecht 283, 341
 Eber, Paul 370
 Edward, VI. 17, 18, 373
 Egenolff, Christian 127
 Egenolff, Paul 372
 Egerváry Ferenc 299
 Egressy Béni 231
 Eiréné, Szent 284–286, 290
 Eitner, Robert 83
 Eleonóra (I. Lipót felesége) 313
 Engl Antal 82
 Entz Géza 93
 Eperjessy Ernő 240
 Episcopus, Eusebius → Bischoff, Eusebius
 Erasmus, Desiderius, Roterodamus 294
 Erdélyi Gabriella 255
 Erdélyi Zsuzsanna 9, 111, 114, 116, 118, 120, 121, 123, 391–401
 Erdő Péter 159
 Erdődy János 82
 Erkel Ferenc 231
 Erzsébet 205, 345–348
 Erzsébet, Árpádházi Szent 10, 55, 187, 189, 194, 195, 209–211, 213–215, 217, 219, 220–224, 226–242
 Erzsébet, I. 18, 204
 Essegváry Imre 298
 Esterházy Anna Júlia 9, 379–388
 Esterházy Antalné Koháry Éva → Koháry Éva
 Esterházy Dánielné Rummy Judit 380
 Esterházy Imre 32, 359

- Esterházy László 380
 Esterházy Mária 384
 Esterházy Mária Alojzia 355
 Esterházy Miklós 358, 379, 380, 387, 388, 405
 Esterházy Orsolya 379, 381
 Esterházy Pál 203, 314, 380, 400
 Estrada, de Don Diego 45
 Esze Tamás 139, 331
 Eszter 14, 203, 284
 Etényi Nóra, G. 255
 Etlzstorfer, Hannes 73
 Eustochium 15, 284
 Euszebiosz, Caesareai 17
 Éva 14
 Evanthus 286
 Ezekiel 122, 322, 374

 Fábíán Gábor 47
 Fábíán Gabriella 10, 89
 Fábíán, Szent 120
 Fabinyi Tibor 166
 Fábri Anna 199, 329
 Falconer Anna Zsófia 32
 Falconer Xavér Ferenc 358
 Falkenstein gróf → József, II.
 Falvay Dávid 209
 Farbak Péter 384
 Farkas Gábor 366
 Farkas László 261
 Farmati Anna 10, 101, 180
 Fazakas Gergely Tamás 11, 24, 125, 297, 326
 Fazakas Árpád 138
 Fazakas István 39, 76, 384
 Fedeles Tamás 9
 Fehér Katalin 102
 Fejtő Ferenc 73, 74
 Fekete Erzsébet 139
 Felvinczi György 266
 Fenyő Iván 340
 Ferdinánd, főherceg 80, 85
 Ferdinánd, I. 85, 405

 Ferdinánd, II. 38
 Ferdinánd, III. 39, 46
 Ferdinánd, IV. 75
 Ferenc, Assisi Szent 238
 Ferenc, I. 83
 Ferenc, Xavéri Szent 358
 Ferenczffy Lőrinc 388
 Ferenczi Ilona 211
 Ferenczi Sándor 95, 97
 Ferenczi Zoltán 102, 140
 Fesenmayr, Wilhelm 175–182, 184
 Fèvre, Justinus 161
 Fischer, Christoph 370
 Fischer, John 24
 Fischer, Vinzenz 76
 Florentinus, Vermilius 372
 Flórián, Szent 120, 358
 Fodor Zsuzsanna 109
 Fogarasi Pap József 332, 333
 Foillet, Jacques 127, 132, 133
 Forgách Ádám 38
 Forgách Éva 38
 Forgách Ferenc 43–45
 Forgách Mária 318
 Forgách Pál 44, 318
 Forgách Zsigmond 37–39, 43, 45, 46
 Forgách Zsigmond, ifj. 38.
 Forgách Zsigmondné Pálffy Katalin 10, 37–46
 Formica Máté 387
 Földesi Ferenc 11
 Fraknói Vilmos 152
 Francisca, Jesu de 353
 Francken, Christian 406
 Frangepán Katalin → Perényi Gáborné
 Frangepán Katalin
 Frangepán Katalin → Zrínyi Miklósné
 Frangepán Katalin
 Frankforter, Daniel 283
 Frauhammer Krisztina 11, 57, 109, 115
 Frey, Dagobert 383
 Fridrich, Urban 39

- Froshoverus, Christophorus (Froschauer, Christoph) 371, 373
 Frye, Susan 126, 135
 Fuchs, Johann 246
 Fuchs, Sara 246
 Fugger Mária 37
 Furseus, Szent, püspök 165, 166
 Füger, Friedrich Heinrich 86–87
 Fülöp, I., hesseni tartománygróf 371
 Fülöp, Szent 321
- Gábor Csilla 133, 170, 209, 296, 327
 Gacs B. Emilián 219
 Gácsi Hedvig 366
 Gajdó Tamás 280
 Gajtkó István 47, 51, 54, 57, 109, 110
 Galavics Géza 72, 76, 384
 Galenus, Claudius 370
 Galgóczi István, gyulafehérvári tanár 261
 Gall, Franz 298
 Gall, Fridericus 43
 Galla Ferenc 39
 Galle, Theodor 154, 158
 Gallicanus, Szent 283, 284, 287
 Gáspár Zsuzsa 131
 Genthon István 340
 Gerberga, apátnő 284
 Geréb Ibolya 89
 Geréb László 411, 412
 Gereben Ferenc 100
 Gergely Katalin 92
 Gergely, I. Nagy Szent, pápa 359
 Gergely, Nazianzi Szent 131
 Gertrúd, merániai 231, 232, 239, 241
 Gesztelyi Hermina 11, 125, 135
 Ghyczy György 299
 Gnostius János 408
 Goclenius, Rudolph (Gockel, Rudolf) 372
 Goes, von (udvarhölgy) 84
 Golius, Theophilus 370
 Gombás István 331
 Gongolfus 284
 Gouillet, Monique 283
- Gömöri György 39, 40
 Görcsös Mihály 42
 Görföl Tibor 159
 Göz, Gottfried Bernhard 360
 Grassalkovich Antal 32
 Gregorius, Petrus (Grégoire, Pierre) 371
 Greissing, Valentinus 246, 248–250, 253
 Greissing, Christophorus 246
 Greissing, Johannes 249
 Greissing, Margaretha 367
 Greissing, Martha → Draudt, Martha
 Greissing, Stephan 246, 367
 Grodecz Menyhért 41
 Gross, Julius 368
 Gruppenbachius (Gruppenbach), Georgius 371
 Grynaeus Tamás 118
 Gualtherus (Gwalther), Rudolphus 371
 Guba András 338
 Guilhelmus, princeps → Vilmos, IV. hessen-kasseli tartománygróf
 Guitman Barnabás 212
 Gulyás Borbála 299
- Gyalogi János 154, 353
 Gyarmathy Imre 406, 410
 Gyenis András SJ 46
 Gyótai Erzsébet 295
 Gyöngyössy Orsolya 401
 Győrffy László 357
 Gyula (Julius), Szent, vértanú 314, 323
 Gyulai Sáska Absolon 241
 Gyurcsik Iván 84
- Haader Lea 59
 Hacque, Johann Baptiste 381, 382
 Haggh, Barbara 211
 Hajdú Mihály 62
 Hajnal Mátyás 151, 165, 166, 171, 213–216, 241, 387, 388
 Hamann, Brigitte 73, 74
 Hammer, Xaverius 83
 Handler Frigyes 357

- Handler Nándor 357
 Hanuy Ferenc 41
 Hapák József 258
 Hargittay Emil 13, 24, 50, 55, 212
 Haris Andrea 315, 324
 Hatvani István 106, 107
 Hausner Gábor 380
 Hauzinger, Josef 76
 Heckenast Gusztáv 138
 Hédervári Katalin 173
 Hegedűs Enikő 340
 Heltai Gáspár 294
 Hennig Alajos 42, 43
 Henrik, VIII. 17, 18
 Herchl Antal 222, 224, 242
 Herepei János 268
 Hermanseckher, Caspar 385
 Herner János 266, 267, 295
 Heródiás 45, 46
 Herre, Franz 71, 73
 Herrmann, Michael 253
 Hevenesi Gábor 45, 154
 Heymair, Magdalene 295
 Hidvégi Mikó Ferenc 37
 Hiersemann, Anton 126
 Hildersham, Arthur 269
 Himmelbauer, Wenzel (csellista) 83
 Himmelbauer (énekesnő) 83
 Hippokratész 370, 373, 374
 Hírena → Eiréné, Szent
 Hirscher, Christian 246
 Hirscher, Martha 246
 Hoffmann (Hoffmány), Turóc vármegyei nemes 262
 Hoffmann, August 381
 Hoffmann, Nikolaus 371
 Hoffmann, Wilhelm 127
 Holl Béla 47, 166, 211–214, 306, 319, 320
 Homonnai Bálint 405, 407
 Homonnai István 407
 Hont Ferenc 280
 Honterus, Johannes 295
 Horányi, Anna von 33
 Horatius, Quintus Flaccus 286
 Horler Miklós 358
 Horn Ildikó 255, 299
 Hornyánszky Viktor 110
 Horvat Helena 296
 Horváth Cyrill 319
 Horváth Iván 295
 Horváth János 62, 278, 282, 287, 290
 Horváth Sándor 11
 Horváth Zita 325
 Horváth, Johannes 240
 Hörmann, J. A. 227
 Hrotswitha von Gandersheim 277, 280, 282–290, 292
 Hubert Gabriella, H. 295
 Hubert Ildikó 9, 137, 353
 Hugo, Hermann 154, 160
 Humphrey, Lawrence 15
 Huszár Dávid 25
 Huszti István 146
 Hümpfner, Winfried 60
 Ignác, Loyolai Szent 154, 161, 162, 179, 180, 181, 317
 Ilkei Ildikó 133
 Illés 14
 Illésházy István 37
 Illésházy Istvánné Pálffy Katalin 37
 Illésházy Józsefné Csáki Anna Franciska → Csáki Anna Franciska
 Illyés András 235, 236, 311
 Imre Mihály 24
 Imre, Szent 383
 Incze Gábor 411
 Ipolyi Arnold 42, 46, 404, 405
 Iratosi T. János 408
 István, I. Szent 40, 241, 357, 383, 384
 István, V. 404
 Iustinianus 373
 Iványi Béla 295
 Iványi Emma 380
 Izabella Klára Eugénia, Spanyol-Németalföld társkormányzója 154

- Izajás 164
 Izebel → Jezabel
 Izidor, Sevillai Szent 170
 Izsák 14
- Jáhel 203
 Jakab, Szent 312, 321
 Jakab, VI., skót király 371
 Jáki Sándor Teodóz 209, 210
 Jan, David 153, 154, 156, 158, 162, 166
 Jankovics József 138, 139, 140, 142, 200, 296
 Jankovits László 281, 296
 Jánó Mihály 340
 János Kázmér 40, 380
 János Zsigmond 299
 János, Damaszkuszi Szent 373, 374
 János, Keresztelő Szent 120
 János, Nepomuki Szent 319, 323
 János, Szent, evangélista 117
 Jedlicska Pál 37
 Jégh Izabella 84
 Jekelius, Erich 249, 367
 Jénáki Ferenc 212
 Jenei Ferenc 295, 306
 Jeremiás 374
 Jeromos, Szent 15, 284
 Jezabel, Acháb király felesége 14
 Joakim, Szent 311–313, 319, 322, 323
 Joanna, Jesu de 353
 Johannes, Damascenus, → János, Damaszkuszi Szent
 Jókai Mór 46
 Jónás Ilona, Sz. 209
 Jonatan 168, 169
 Joseph, M. de S. 353
 József, II. 33, 73, 74, 75, 80, 81, 84, 176, 332
 József, Munkás Szent 319, 323
 Jozsue 28
 Júdas, Karióti 17, 20
 Judit 14, 203, 284
 Julianna, Szent 385
- Jung, Carl Gustav 339, 344
- Kádár József 33, 303
 Kádár Zsófia 385
 Kaifás 114
 Kajali Klára 137, 331
 Kájoni János 10, 185, 187, 190, 193–197, 202, 212–214, 217–219, 222, 228, 239, 242, 305, 320
 Kajtár Mária 73
 Kakutsi Judit 205
 Káldi Márton 41, 42
 Kálnoki Ádám 93
 Kálvin János → Calvin, Jean
 Kamarási György 201, 202
 Kamenszkij, Alekszandr 72
 Kanizsai Orsolya 294, 298
 Kapi Anna 47, 109
 Kaposi Borbély István 408
 Kaproncai Ádám 101
 Kapy Klára 403
 Karácsonyi János 300, 301
 Karczagi Alexandra 100
 Kardos Tibor 279, 280, 289, 290
 Kárfy Ödön 384
 Kari Miklós 94, 95
 Kármán Gábor 255
 Karmánné, nógrádi asszony 118
 Károly Sándor 62
 Károly, Borromei Szent 359
 Károly, III. 174
 Károly, VI. 72
 Károlyi András 24
 Károlyi Sándor 202
 Katalin, Alexandriai Szent 55, 340
 Katalin, hímvarró 130
 Katalin, II. (Nagy) 72
 Katalin, Szent 83, 186–191, 195, 196, 291, 359
 Káthay Anna 299
 Káthay György 299
 Katona József 231
 Katona Lajos 165, 277, 278, 280

- Kazinczy Gábor 37
 Kazy Ferenc 45
 Keczei István 271
 Keczer István Sándor 318
 Kecskeméti C. János 24, 408, 410
 Kecskeméti Gábor 200, 201
 Keglevich Zsigmond 82
 Kelcz Zsigmond 321
 Kelemen Didák 202, 325
 Kelemen, szász herceg 80, 84, 85
 Kelemen, VII. pápa 18
 Kelényi György 71, 72
 Keller, Georg 367
 Keller, Maria 367
 Keller, Susanna 367
 Kellner, Hans 78
 Kemény Simonné Vay Anna → Vay Anna
 Kempis Tamás → Kempis, Thomas a
 Kempis, Thomas a 151, 177, 180, 386, 387
 Kendi Lőrinc 331
 Kerekes Martin 43
 Keresztzegi (Keresszegi) Herman István 259
 Keresztúri (Bíró) Pál 327, 328
 Kéri Sámuel 387
 Kerny Terézia 357
 Keszler Borbála 62
 Keveházi Katalin 366
 Khionia, Szent 284, 286, 289, 290
 Kirschbaum, Engelbert 337
 Kis Bálint 304
 Kis Tamás 296
 Kisantal Tamás 78
 Kisfaludy F. Urbanus 410
 Kisfaludy Károly 302
 Kisfaludy László 302
 Kisfaludy Sándor 302
 Kiss Gergely 330
 Kiss Imre 201
 Kiss Jenő 62
 Kissrjéni Pál 300
 Kissné Bognár Krisztina 298
 Klaniczay Tibor 48, 277, 295, 306
 Klára, Assisi Szent 55, 174, 176, 186, 188, 190, 194, 307, 316
 Klausz Boriska 100
 Kleinschmidt, Beda 311
 Klimó György 82
 Klobusiczky András 255
 Klösz Jakab 408
 Klus, Crisostomo 38
 Knaben, Martinus 253
 Knapp Éva 31, 153, 154, 162, 166, 314, 317, 321, 323, 324, 398
 Knecht Tamás 209
 Kner Izidor 267
 Kóczai Antal 240
 Kocsonya Mihály 280
 Kodály Zoltán 228
 Koepp, Wilhelm 326
 Koháry Éva 203, 205
 Koháry István 203
 Koháry Judit 202
 Kókai Benedek 318
 Kókay György 78
 Kolosvári Pál 91, 92, 93, 94
 Komárik István 41, 42
 Komáromi András 380
 Komjáti Benedek 294
 Komoróczi György, Szatmár megyei nemes 262
 Koncz József 272, 332
 Kontsek Ildikó 210
 Kónya Franciska 11, 173
 Kopcsányi Márton 24, 319, 388
 Kopp, Margit 379
 Koppány Tibor 297–299, 302
 Korabinszky János Máttyás 78, 86
 Korda György 303
 Korhecz Papp Zsuzsanna 358
 Kormos Ferenc 259
 Korondi Ágnes 9
 Korponai János 139
 Koschatzky, Walter 76

- Kostyál László 209
 Kovács András 93
 Kovács Andrea 210, 211, 213, 223
 Kovács Eszter 317
 Kovács József 295, 306
 Kovács Sándor Iván 296, 405, 407
 Kovács Sándor, V. 277
 Kovács Zsolt 93
 Kovásznai B. Imre 408
 Kováts István 233, 234, 242
 Köleséri Sámuel 265
 Körmendy Kinga 211
 Kőrösi Márk 41
 Kőrösi Mathuska Márton 323
 Körössy József 241
 Kószeghy Péter 166, 174, 296, 300
 Kóvári Réka 10, 185, 190, 223, 234
 Krámer Iván 358
 Krasa, Selma 76
 Krauss, Johann 246, 252
 Kreutzer Andrea 299
 Kröner, Michel 370
 Krucsay János 202
 Kubinyi László 61
 Kulcsár Péter 405, 407
 Kun Borbála 201, 202, 206
 Kun István 273
 Kurta József 103
 Kurtz, Josef 359
 Kürti István 24, 26

 Lackner Kristóf 153
 Lackovits Emőke, S. 126, 130, 131
 Ladányi József 322
 Ládonyi Anna 299
 Ládonyi Demeter 298, 299
 Ládonyi György 298
 Ládonyi István 298
 Ládonyi Miklós 297
 Ládonyi Miklós, II. 298
 Ládonyi Sára 296, 297–299, 302
 Lahm, Sebastian Ambrosius 301
 Lajos, I. (Nagy) 40

 Lajos, pálos szerzetes 39
 Lajos, türingiai őrggróf 219– 221, 240, 241
 Lakatos-Bakó Melinda 129
 Lámekh 134
 Landerer János Mihály 77
 Lángi József 340
 Langton, Stephanus 306
 László Emőke 129–132
 László Zsófia V. 199, 200, 204, 205, 329
 László, Szent 234, 241, 357
 Latomus, Sigismund 127
 Lauf Judit 9, 317
 Lauredano, Leonardo 374
 Lausberg, Heinrich 306
 Lauter Éva, S. 255
 Lavater, Ludovicus 374
 Lázár 227
 Lázár István Dávid 366
 Lázs Sándor 59, 60, 66, 67, 277, 278, 282, 287
 Le Brun, Charles 80
 Le Preux, François 369
 Legeza László 358
 Lele József 118
 Leopold, II → Lipót, II
 Lichtwark, Alfred 126, 127, 128
 Limbacher Gábor 118, 401
 Lindemann, Margarethe 21
 Lipót, főherceg 80
 Lipót, I. 313
 Lipót, II 73, 74, 76, 85
 Lipót, toszkán nagyherceg → Lipót, II.
 Lippay János 272, 273
 Lippai Sámuel 259, 260
 Lipsius, Justus 406
 Lorántffy Zsuzsanna 9, 131, 255, 256, 258, 265, 266, 270, 271, 275, 330
 Losonczy Dorottya 404, 405
 Lósy Imre 41, 42
 Lotharingiai Ferenc István 76, 84
 Lotz, Arthur 126–129
 Loubier, Jean 127, 128, 130
 Lovász Irén 391

- Löffler András 290
 Lőrinc, Szent 120
 Luffy Katalin 296
 Lukács László SJ 37
 Lukács, evangélista 256, 372
 Lupu, Vasile (Lupul) 261
 Luther, Martin 18, 19, 21, 103, 298
 Lycosthenes, Conradus 373
- MacCulloch, Diarmaid 293
 Maczák Ibolya 11, 51, 199
 Madarász Márton 24
 Madas Edit 211, 277, 278
 Mágocsy Gáspár 300
 Magyar Zoltán 210, 242
 Maimonides, Moses 373, 374
 Majláth Gusztáv Károly 99
 Majorossy Judit 232
 Makkai Lászkó 45
 Makowski, Johannes 410
 Mályusz Elemér 298
 Manfredus, Hieronimus 373
 Mankesch, Johannes 251
 Mankisch, Johannes → Mankesch, Johannes
 Mányoki Ádám 138
 Maracsko Anzelm 240
 Marcella 15
 Margaréta, Szent 291, 357
 Magherini, Joseph 86
 Margit, Antiochiai Szent 40, 291
 Margit, Árpádházi Szent 63, 69, 358
 Margit, Kortonai Szent 319
 Margit, Skóciai Szent 358
 Margitay Péter 410
 Marguerite de S. Xavier 354
 Mária Amália 84, 85
 Mária Anna 80, 84, 313
 Mária Antoinette 73, 76
 Mária Erzsébet 84
 Mária Johanna 75
 Mária Jozefa 75, 80
 Mária Karolina 75, 85
 Mária Krisztina 74–77, 79, 81, 84, 85, 86, 87
 Mária Magdolna 55, 118, 187, 189, 190, 193, 195, 307, 384
 Mária Terézia 48, 71–77, 79, 80, 81, 83–85, 355, 357
 Mária, Egyiptomi 287, 288
 Mária, I. 18
 Maria, Incarnazione dell' 353
 Mária, Márta testvére az Újszövetségben 14
 Mária, Szent Szűz 9, 10, 50–56, 92, 25, 112, 116, 119–121, 184, 187, 189, 190, 192, 196, 197, 204, 212, 228, 283, 284, 292, 305, 311–314, 316–320, 323, 340–349, 359, 361, 383–386, 396, 398
 Máriássy Pál 295
 Márk, Szent, evangélista 372
 Markó Anita 296
 Markocsán Péter 271
 Markos András 125
 Maros Donka 131
 Márta 14, 204
 Martí Tibor 380
 Márton, Szent 219
 Mártonffy György 93
 Martyr, Petrus 371–373
 Massay Ágnes 300
 Massay Eulália 300
 Massay Imre 300
 Massay Margit 300
 Máté, Szent, evangélista 256, 372
 Maticsák Sándor 63
 Mattioli, Andreas 139
 Mátyás, II. 39
 Mátyás, I. Hunyadi 404
 Maulbertsch, Franz Anton 76
 Mauquoy-Hendrickx, Marie 166
 Maurice Daly, Peter 154
 Maximilianus, Andreas 154
 Maximilla 16, 17, 20
 Mayer, Anton 381
 Mazzonis, Querciolo 352, 353

- McMillin, Linda A. 283
 Mederus, Asarela 250, 253
 Mederus, Asnath 249, 250, 254
 Mederus, Margareta 253
 Medgyesi Pál 258, 259, 262, 271
 Medgyesy S. Norbert 10, 115, 209, 212, 213, 234, 353
 Mednyánszky Jónás 263
 Méhner Vilmos 404
 Meistetter, Stephan 175
 Melancthon, Philipp 372
 Melith Péter 403
 Melius Péter 300
 Mercs István 138
 Merényi Lajos 380
 Mészáros Erzsébet 228
 Mészáros István 103, 104, 407
 Metastasio, Pietro 84
 Migne, Jacques Paul 60
 Mihál Farkas 240
 Mihály Ferenc 340, 341
 Mihály, Szent 115, 119
 Mihályfy János 94, 95
 Mihálykó János 24, 28
 Miklósy Sámuel 95, 96
 Miksa, I. 284
 Miskolci Csulyak István 295, 305
 Miskolczi Judit 273
 Miskolczi S. János 408
 Mítosinka György 43, 44
 Moberly, George Herbert 165
 Mohl, Adolf 383, 384
 Molitor Ferenc 73
 Molnár Albert, Szenci 24, 140, 411
 Molnár Antal 37
 Molnár Mátyás 138
 Monok István 258, 271, 295, 364–367
 Montanus, Iohannes 16, 17, 20
 Montgomery, Scott 351
 Moretus, Iohannes 154, 158
 Mostert, Marco 365
 Mózes 14, 258, 262
 Mraz, Gerda 71, 72
 Muckenhaupt Erzsébet 92, 212
 Muller, Georgius 372
 Musculus (Meuslin), Wolfgang 372
 Müller, Nicolaus 253, 254
 Mynsinger, Joachim 373
 Nabot 14
 Nadányi János 272, 273
 Nádasdi György 381
 Nádasdi Tamásné → Kanizsai Orsolya
 Nádasdy Anna 294
 Nádasdy Ferenc 294, 379, 380–385, 387, 388
 Nádasdy Pál 24
 Nádasdy Tamás 293, 294, 302, 383
 Nádasdi János 42
 Nádudvari Péter 327, 328
 Nagy Andor 10, 243, 365
 Nagy Dorkó 296
 Nagy Ferenc 42
 Nagy Géza 103, 104
 Nagy Ilona, M. 62, 63
 Nagy Iván 37, 47, 48, 173, 174, 301, 304
 Nagy Levente 9, 255
 Nagy Mihály Ádám 261
 Nagy Miklós 299
 Nagyari József 274
 Nahama 134
 Náray György 222, 224, 227, 228, 241, 242
 Nemeskürty István 295
 Németh András 103, 104
 Németh Ildikó 356, 357
 Németh Noémi → Viskolcz Noémi
 Németh S. Katalin 125, 199
 Némethi Ferenc 301
 Nero, Claudius Caesar 370
 Neupauer Ignác 355
 Neuper, Anna 130
 Neusenius, Henricus 245, 249
 Newman, Florens 282, 288
 Nider aus Isny, Iohannes 213
 Nieberle, Aemilianus 180, 181, 183

- Niederhauser Emil 72
 Noé 179
 Nógrádi Máttyás 269
 Nováky Hajnalka 201
- Nyári Krisztina → Nyáry Krisztina
 Nyáry Anna 407
 Nyáry Ferenc 403, 405, 407, 408
 Nyáry István 403, 405, 407, 408, 410–412
 Nyáry Krisztina 109, 157, 380, 384, 386, 388, 404–407
 Nyáry Lőrinc 405
 Nyáry Pál 294, 300, 405, 407
 Nyéki Vörös Máttyás 295, 305
 Nyilasi Bona 130
- Ocskay György 202
 Oláh Miklós 353
 Ollé Viktória 241
 Orahoczy Brigitta 32
 Orbán Balázs 338–340
 Orbán, IV. pápa 337
 Orbán, VIII. pápa 41
 Orlovsky Géza 281, 296
 Ormándi István 273
 Orosz Gábor Viktor 293
 Orosz István 111, 118
 Orsolya, Szent 10, 186, 351–361
 Ostaus, Giovanni 127
 Ottó, I 284, 285
 Ovidius, Publius Naso 286
- Őry Miklós 19
 Ősz Sándor Előd 126, 375
 Ötvös István 209, 353
 Ötvös Péter 367
 Őze Sándor 209, 353
- Padányi Biró Márton 320, 321
 Pagano, Matteo 127
 Paksi Márton György 209, 214, 216, 217, 231–233, 241, 242
 Pál József 166
- Pál, Remete Szent 48
 Pál, Szent 16, 177, 285, 294, 371, 372
 Páldi István 102, 326, 328
 Pálffy Márton 240
 Pálffy Kata → Illésházy Istvánné Pálffy Katalin
 Pálffy Katalin → Forgách Zsigmondné Pálffy Katalin
 Pálffy Miklós 37
 Pálmay József 95, 304
 Palotay Gertrúd 126
 Pápai Páriz Ferenc 266
 Paphnutius, thébai 284, 286–288
 Papp Ágnes 228
 Papp Géza 212, 223
 Papp Júlia 364, 403
 Papp László 61
 Papp Zsuzsanna 59
 Pármai Izabella 74
 Partinger Ferenc 154
 Patachich Gábor 32
 Pataki Anna 202
 Pataki István 273, 274, 304
 Pataki Jenő 304
 Pataki József 204
 Pataki Mihály 101–102
 Pataki Sámuel 101
 Paula, Szent 15, 284
 Pázmány Péter 11, 13, 15–20, 22–28, 38, 41, 47, 50, 51, 53–57, 104, 110, 111, 114, 117, 119, 122, 130, 131, 151, 202, 212, 300, 302, 386–388, 407
 Pécseli Király Imre 295, 305
 Pelagius 284
 Penelope 204
 Pentius de Leucho, Jacobus (Penzio, Giacomo) 373, 374
 Penzin, Johanna 176
 Perényi Erzsébet 173, 174
 Perényi Gáborné Frangepán Katalin 294
 Perényi Katalin 10
 Perky Lőrinc 330
 Perky Polixéna 329

- Perna, Peter 371, 372, 373
 Perneus Lecythus → Perna, Peter
 Pesti Brigitta 9, 24, 386
 Péter Ambrusné Mezei Teréz 114, 116
 Péter Katalin 38, 255, 295
 Péter László 316
 Péter, Szent 16
 Petrás Incze János 212
 Petres Csizmadia Gabriella 292
 Petri András 240
 Petrik Géza 327
 Petrőczy Éva 9, 258, 265, 271, 273
 Petrőczy Kata Szidónia 137, 143, 146,
 325, 326, 329, 330, 334, 403
 Peutinger, Konrád 153
 Pexenfelder, Michael 154
 Philibertus 287
 Philipp, Friedrich 368
 Philippus Landgravius Hassiae → Fülöp,
 I., hesseni tartománygróf
 Philumene 16, 20
 Piccolomini, Aeneas Sylvius → Pius, II.
 pápa
 Pictet, Benedict 330
 Pilatus, Pontius 396
 Pindter, Felicitas 284
 Pintér Márta Zsuzsanna 84, 277
 Pirnát Antal 286
 Piscator, Johannes 369
 Pius, II. pápa 373
 Piusz, V. pápa 93
 Plantin, Christophe 154
 Plautus, Titus Maccius 284
 Pock, Tobias 384
 Pócs Éva 118, 121, 392
 Pogány Gusztáv, 308
 Pohl, Walter 72
 Polner Zoltán 391
 Pólya Katalin 69
 Pongrácz Dániel, I 48
 Pongrácz Eszter 11, 47–51, 53, 55–57, 109,
 110, 111, 114, 118, 122, 123, 177, 312, 318, 400
 Pongrácz Ferenc 47, 48
 Pongrácz Gáspár 48
 Pongrácz György 48, 110
 Pongrácz Imre 48, 110
 Pongrácz István 41
 Pongrácz Kristóf 259
 Pór Antal 42
 Porkoláb Judit 63
 Pósaaházi János 269, 270
 Praetorius, Johannes 62
 Pray György 40, 353
 Priscilla 16, 17, 20
 Prokopp Mária 315
 Prudentius, Aurelius Clemens 286
 Pukánszky Béla 103, 104
 Puskelly Mária 209, 353
 Pusztai István 59, 165, 277–279, 281, 282,
 284, 287, 289, 291, 292
 Pyber János 407
 Quentel, Peter 126–128
 Rabcsék András 314, 323
 Rác István 212
 Ráday Eszter 331
 Ráday Pál 139, 141, 331
 Radnotfáji N. Zsigmond 205
 Radó Polikárp 115
 Radocsay Dénes 340
 Rados Jenő 340
 Ráhel 204
 Rajeczky Benjámin 211, 213, 214, 228,
 234
 Rajki Zoltán 336
 Rajner Menyhért 42
 Rákóczi Erzsébet 137, 403
 Rákóczi Ferenc, II. 137–139, 354
 Rákóczi György, I. 39, 41, 257, 258, 266
 Rákóczi György, II. 255, 257
 Rákóczi Zsigmond 406
 Rákóczy Erzsébet 137, 143
 Rákos Balázs Raymund 202
 Rákos Raymund → Rákos Balázs Ray-
 mund

Rampalle, Jeanne 353
 Ramus, Petrus 369
 Ráskai Lea 59, 62, 63, 279, 280, 287
 Ráth Mór 37, 38
 Razi, Muhammad Ibn Zakariya 373
 Rebeka 14, 204, 205
 Réger Ádám 212
 Reményi Andrea 312
 Renius György 256
 Rettegi Zsigmond 303
 Reusner, Nicolaus 370
 Révai Adalbert 43
 Révai Miklós 107
 Révay Erzsébet 137, 143
 Révay Krisztina 137
 Rhédei Zsigmond 334
 Rhédei Zsuzsanna 334
 Rhédey Júlia 200
 Rhodius, Jonas 371
 Riccius Máté 387
 Richter, Gisela 341
 Richter, Otmar 341
 Rickhes, Michael 165
 Ridovics Anna 315, 324
 Rihelius (Rihel), Josia 370
 Rihelius (Rihel), Theodosius 372
 Rimay János 406
 Rippol, Thomas Fr. 92
 Rodriguez, Alphonsus 180
 Roest, Bert 175
 Rókus, Szent 398
 Rosenauer, Agneta 246, 254
 Rosweyd, Heribert, 387
 Roth, Simon 250
 Roth, Victor 340
 Rozália, Szent 120, 186, 189, 190, 195, 359, 398
 Rózsa György 384, 385
 Rueber, Hans 295
 Ruh, Kurt 159, 160
 Rumer, Johann 42
 Rummy Osvát, II. 301
 Rupp Kornél 212
 Rut 14, 284
 Rynman, Joannes 374
 Saintogesta, Anna de 353
 Salamon 131, 159, 201, 204
 Salamon József 240
 Salome 45, 46
 Sámuel 49, 369
 Sándor, Nagy 131
 Sándor, VI., pápa 323
 Santadreanus, Petrus (Saint-André, Pierre de) 369, 370
 Sapientia 283–287
 Sappho 284
 Sára 14, 27, 204, 205
 Sárdi Margit, S. 143, 144, 295–298, 300, 301, 325, 327, 329
 Sartorius János 326, 334
 Sartorius Rachel 366
 Sas Péter 340
 Sauberer András 321, 323
 Saul 167, 168
 Saurin, Jacques 331
 Scheippeln, Christian 252
 Schlag, Gerald 71
 Schleich, Clemens 372
 Schlitter, Hans 73
 Schmal, Kerstin 71
 Schmeller-Kitt, Adelheid 358
 Schmitt Miklós 45
 Schöne, Albrecht 162
 Schöne, Antonius 372
 Schönsperger, Hans 129
 Schönstein, Christine Frey von 83
 Schrauf Károly 298
 Schroll, Anton 358
 Schubert, Anton 176
 Schulek Tibor 300
 Schwarcz Katalin 32, 109, 173–175
 Schwenck, Laurentius 370
 Scribonius, Guilielmus Adolphus 369
 Sebestyén Mózes 96, 97
 Sebestyén, Szent 120

Seidler, Andrea 77, 78
 Seidner Zoltán 358
 Semiramis 204
 Semsey Pál 321
 Seneca, Lucius Annaeus 283, 284, 369, 370, 408
 Sennyei István 379, 381, 382, 385, 387–389
 Seprődi János 212
 Sera, Domenico da 127
 Serena, M. Virgo 354
 Serfőző Szabolcs 384
 Seulers, Luca 254
 Seymour, Edward → Edward, VI.
 Seymour, Jane 17
 Sibolti Demeter 300
 Siebmacher, Johann 127, 132, 133, 135
 Siegel, Karl 176
 Sigray Borbála 34
 Sigray Erzsébet Róza 34, 109
 Silling István 391
 Simon László 271
 Simon Melinda 327
 Simon, mágus 16
 Simoni Márton 327
 Simor János 357
 Sintzel, Michael 179, 180
 Sipos Gábor 296
 Siptár Dániel 92, 93
 Sissinius 289
 Sitte, Alfred 385
 Solymosi Mihály 202, 206
 Soós Sándor 322
 Sorger György 97
 Sótér István 277
 Söveges Dávid 280, 286
 Spitz, Lewis W. 284
 Springer, Anton 126
 Stainhofer, Kaspar 24
 Stehenics János 174
 Steinert Ágota 329
 Steyner, Heinrich 127
 Sticca, Sandro 286
 Stoll Béla 212, 214, 219, 230, 295, 305, 306, 320
 Strecker, Karolus 283, 284, 286, 287, 289
 Sustermann, Cornelius 379
 Sylvester János 294
 Szabados József 237, 242
 Szabinus, Szent 122
 Szabó Ágnes 327
 Szabó András 9, 293, 301, 403
 Szabó András Péter 299
 Szabó Balázs 295
 Szabó Csaba 140, 144, 146
 Szabó János 224, 242
 Szabó Pál 358
 Szabó Péter 255
 Szabolcsi Bence 228
 Szabolt Ferenc 314, 316, 323, 324
 Szádeczky Lajos 274
 Szádóczki Vera 11, 303
 Szakolczai István 240
 Szalaszegi György 24, 27
 Szaniszló Ferenc 357
 Szántó Judit 73
 Szántó Konrád 40
 Száraz Orsolya 24, 91, 92
 Szárnyai Márton 240
 Szathmári Pap Mihály 330, 334
 Szathmári Pap Zsigmond 204, 327, 330
 Széchenyi Emília 357
 Szegedi István 374
 Szegedi Lénárd 222, 223, 234, 242
 Szegedy-Maszák Mihály 281
 Székely György 284
 Székely Zoltán 235
 Szelepcsényi György 353
 Szelestei N. László 10, 31, 34, 139, 141, 311
 Szenci Kertész Ábrahám 327
 Szenci Molnár Albert → Molnár Albert,
 Szenci
 Szenczi Miklós 286
 Szenczy István 357

Szendrei Janka 211, 214, 228, 234
 Szentes Mózes 190–197, 219, 223, 240
 Szentgyörgyi Gergely 387
 Szentmihályi Mihály 242
 Szentpáli Németh Ferenc 266
 Szepsi Csombor Márton 405, 407, 408, 411
 Szigeti Jenő 9, 146, 325, 329, 336, 399
 Szilády Áron 296, 405
 Szilágyi Csaba 55
 Szilágyi Sándor 39, 152, 256, 257, 380
 Szilárdfy Zoltán 324, 352, 353, 360, 398
 Szinnyei József 47, 48, 110, 330
 Szluha Márton 300
 Szokolay Boldizsár 259
 Szokoly Miklós 404, 406
 Szokoly Miklósné Telegdi Kata →
 Telegdi Kata
 Szókratész 204
 Szoleczky Emese 268
 Szommer Gábor 78
 Szoszna Demeter György 219, 222, 225–228, 241, 242
 Szögyén Ilona 353
 Szöllősi Benedek 190, 242
 Szőnyi György Endre 166
 Szőnyi Ottó 340
 Sztárai Mihály 18
 Sztáricszky Hiador 315
 Szucsányi János 408
 Szulamit 159
 Szuly Rita 10

 Tábita 269
 Tagliente, Giovanni Antonio 127, 128
 Takács Antal 180, 181
 Tamás Edit 258, 265
 Tamás Zsuzsanna 174
 Tamás, Aquinói Szent 50
 Tánczos Vilmos 391
 Tar Gabriella Nóra 209
 Tarnai Andor 62, 278
 Tarnóc Márton 104, 131

 Tarnóczy Andrásné Kerhen Borbála 293
 Tattay István 385
 Telegdi Kata 296, 406
 Telegdi P. Sámuel 202
 Telegdy Anna 10, 403–412
 Telegdy Pál 294, 404–406
 Telek József 203, 204
 Teleki József 332
 Teleki Józsefné Kun Borbála → Kun Borbála
 Teleki László 129, 331
 Teleki Mihály 267
 Teleki Pálné 132
 Teleki Sámuel 334
 Teleki Sándor 131, 132, 334
 Teleki Sándorné Petki Nagy Zsuzsanna 131
 Telesko, Werner 71
 Temesvári Pelbárt 311
 Tempellus, Guilielmus 369
 Tenke Sándor 131
 Terentius, Publius Afer 283–286
 Teréz, Avilai Nagy Szent 165
 Tertullianus, Quintus Septimius Florens 16
 Thaisz, Szent 285, 287, 288
 Theodotus, procurator 17, 20
 Theophilus 284
 Thomas, Rennata de 353
 Thordai Klára 11, 303–305, 308, 309
 Thököly Imre 137, 354
 Thuri Péter 411
 Thurzó György 294
 Thurzó Imre 405
 Timár Kálmán 59
 Timon Sámuel 41
 Tinódi Lantos Sebestyén 405
 Tírinus, Jacobus 203
 Tiszta Pál 321
 Tóbiás 115
 Tolentino, Nicolaus de 382
 Tolmácsi M. György 411

- Tolnai Dali János 256, 257, 259, 260, 262, 263, 304
Tolnai György 304
Tolnai István 273, 304
Tolnai János → Tolnay János
Tolnai Jánosné → Tolnay Jánosné
Tolnai Zsuzsanna 304
Tolnay János 303, 304
Tolnay Jánosné 303
Tolnay Sándor 308
Tolvay Imre 32
Toma Katalin 380, 381, 383, 385
Tordai Sámuel 331
Tornay Krisztina 10, 337, 338
Toroczky Zsigmondné Teleki Eszter 332
Tótfalusi Kis Miklós 266
Tóth Anikó, N. 292
Tóth Ernő 274
Tóth Ferencné Máté Mária 121
Tóth Hajnalka, Cz. 126, 130, 131
Tóth István György 38, 293, 294, 365
Tóth Károly 351
Tóth László 297
Tóth Levente 126
Tóth Margit 152, 153, 155, 157, 158
Tóth Péter 280, 281
Töppelt, Anna 250, 253
Török Gyöngyi 340
Török István 273
Török Menyhért 95
Török Sámuel 95
Tőrösdi Kónya Potenciana 298
Trausch, Joseph 243
Trócsányi Zsolt 326
Tubálkain 134
Tundalus 277, 281, 291
Tusor Péter 41, 255
Tüskés Anna 10, 298, 315, 351, 354–356, 359, 361
Tüskés Gábor 31, 154, 158, 161, 162, 314, 324, 398
Udvarhelyi György 259
Újfalusi Judit 109, 114, 115, 317
Újlaki Krisztina 137
Újlaki Lőrinc 298
Újlaki, a Rákóczi család familiárisa, királyhelmeci nemes 261
Ujváry Gábor 76
Újváry Zsuzsanna, J. 209
Ulászló, IV. 380
Ursula, Szent → Orsolya, Szent
Vaad, Georgius 249
Vacha, Brigitte 73
Váci András 256, 260
Váci Gergely 408
Váci Pál 59
Váczy András → Váci András
Vajna László 273
Valverde, Marqués de 128
Vanossi Antal 154
Várday Anna 406
Várday István 404
Várday Kata → Várday Katalin
Várday Katalin 294, 404–408, 410, 411
Várday Mihály 404, 406, 407
Várday Miklós 404, 405, 406
Varga András 271
Varga Benjámín 293
Varga E. Árpád 90
Varga Imre 202, 266, 269, 270
Varga Júlia 304
Varga Teréz 63
Vargyas Lajos 228
Varjas Béla 297
Várkonyi Gábor 199, 255, 329
Varsányi Orsolya 13
Vásárhelyi Dániel 41, 42, 157
Vásárhelyi Ilona 391
Vass Csongor 89
Vasti 14
Vavassore, Giovanni Andrea 127
Vay Ádám 137, 138, 139, 142, 146
Vay Ádám, II. 138, 139
Vay Ádámné Zay Anna → Zay Anna

Vay Anna 138, 139
 Vay Erzsébet 138, 139, 142
 Vay Judit 138
 Vay Júlia 138
 Vay Julianna 138
 Vay Kata 138
 Vay Klára 138, 139
 Vay Sámuel 138, 139, 140, 149
 Vehse, Eduard 73
 Verécsi Ferenc 260
 Veres Lujza 355
 Veres Péter 268
 Veresegyházi Szentyel Mihály 272
 Verestói György 334
 Vergilius, Publius Maro 286
 Verók Attila 10, 363, 367, 376
 Viczay Ádám, I. 174
 Viczay Ádám, II. 174
 Viczay Ádám, III. 173, 174
 Viczay Anna 109, 174
 Viczay Anna Terézia 11, 173, 174, 176–179, 181
 Viczay János 173
 Viczay Jób 174
 Viczay Rebeka 174
 Viczay Terézia, hédervári 173, 174, 176
 Viczián János 363
 Vigilantius 15
 Vignon, Eustachius 374
 Vilmos, IV., hessen-kasseli tartománygróf 371
 Vilmos, Saint-Thierry-i 160
 Virágh Aloysia 353
 Viskolcz Noémi 9, 271, 294, 366, 379, 380, 385–388
 Vitális György 94
 Vitéz Zsuzsanna 267
 Vízi Lukács 97
 Vocelka, Karl 72
 Voigt Vilmos 9, 391, 401
 Volf György 277
 Vornik, Preda, oláh főúr 261
 Vrábel Tünde 10, 403
 Wagner, Ernst 367
 Wailes, Stephen 282
 Walburga, Szent 359
 Waldinutzy, Kögl von 83
 Waldkirchius, Conradus (Waldkirch, Konrad von) 374
 Ward Mária 104
 Wathay Ferenc 299, 302
 Wázsonyi Márton 326, 334
 Weber János 153
 Wechel, Andreas 369
 Wechel, Johannes 369
 Wehli Tünde 278
 Weissensteiner, Friedrich 73, 74
 Weisz György 139
 Welther, Andreas 375
 Welther, Matthias 375
 Welther, Simon 367, 375
 Weltherin, Anna 366–368, 374–376
 Wesselényi Anna 10, 109, 151–153, 155–157, 161, 162, 170, 330
 Wesselényi Ferenc 152, 255, 334, 354, 388
 Wesselényi Ferencné Szárkándy Anna 301
 Wesselényi Ferencné Széchy Mária 403
 Wesselényi István 152, 153, 155–158, 161, 162, 166, 330
 Wesselényi Kata 140, 334, 335
 Wesselényi Mária 330
 Wesselényi Miklós 330
 Wesselényi Zsuzsanna 330
 Wiczey József 321
 Wierix, Antoine 166, 171
 Wilckens, Leonie von 130
 Wildenbrunn, Bernardina Vetterlin von 176
 Wilmart, André 306
 Wilson, Katharina M. 277, 281, 283, 286, 290, 291
 Windisch Éva, V. 268
 Windisch, Karl Gottlieb 78
 Wolf, Adam 74, 76, 77

Wolf, Kenneth Baxter 209
Wolf, Petrus 246, 247

Xantippé 204

Zákány András 261
Zavari György 386
Zay Anna 9, 137–146, 149
Zay Ferenc 294
Zebegényi János 256, 259, 260
Zemplényi Ferenc 166
Zichy Ferenc 83
Zimmermann, Anton 83

Zistler, Anton 83
Zobelitz, Fedor von 127
Zolnai Gyula 60
Zoppino, Niccolo 127, 128
Zoványi Jenő 244
Zrínyi Miklós 143, 255, 380
Zrínyi Miklósné Frangepán Katalin 11
Zumkeller, Adolar 60
Zvara Edina 294
Zsigmond, III. 406
Zsigmond, Luxemburgi 404
Zsilinszky Mihály 256
Zsófia, Szent 287
Zsuzsanna 14–15, 203

Inhalt

Das Programm der Közkins Konferenz der Forschungsgruppe für Barockliteratur und Spiritualität am 24–26. April 2014.....	9
AJKAY ALINKA Positive und negative Frauenrollen in der polemischen Schrift von Péter Pázmány.....	13
BAJÁKI RITA Die Typologie der für Frauen gewidmeten Gebete	23
BÁN IZABELLA Frauen in religiösen Bruderschaften. Das Buch des Herz Jesu Bruderschaft aus dem Jahre 1742 in Ofen	31
BÁTHORY ORSOLYA „Es war nur ein Tanz“ – Katalin Pálffy und die Märtyrer von Kaschau	37
BOGÁR JUDIT „Männliche“ und „weibliche“ Gebete? – Das Gebetbuch von Péter Pázmány und Eszter Pongrácz	47
BOROS KATALIN Sprachliche Hinweise auf das weibliche Geschlecht im Regulatext des <i>Horvát-Kodex</i>	59
CZIBULA KATALIN Frauenrollen im Zentrum der religiösen Repräsentation in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts.....	71
FÁBIÁN GABRIELLA Frauen in den Rosenkranzbruderschaften in einem Dorf in Siebenbürgen.....	89
FARMATI ANNA „Leány Á-BÉ-CZE A’ Felsöbbek engedelméből” – Die bevorzugte männliche Weltanschauung in einer schulischen Publikationsart	101

FRAUHAMMER KRISZTINA	
Ein Klassiker unter weiblichen Aspekt. Das <i>Arany Korona</i> von Eszter Pongrácz und seine „Anschwemmung“ in der Volksfrömmigkeit	109
GESZTELYI HERMINA	
Die Möglichkeiten und erwartene Arten der weiblichen Religionsausübung im Spiegel von Widmungen aus Musterbüchern für Stickereien in der Frühen Neuzeit.....	125
HUBERT ILDIKÓ	
Das „mütterliche Geschenk“ von Anna Zay	137
KAPOSI KRISZTINA	
Die emblematische Narration und die mystische Aszension im Gebetbuch der Anna Wesselényi (<i>Az eljegyzett személyeknek paradicsomkertje</i> , 1620).....	151
KÓNYA FRANCISKA	
Das für Ordensfrauen übersetzte Exercitien-Buch von Anna Terézia Viczay, und seine Quelle.....	173
KŐVÁRI RÉKA	
Religiöse Volkslieder im Kajonis <i>Cantionale</i> über die Jungfrauen, Witwe und weiblichen Heiligen.....	185
MACZÁK IBOLYA	
„Jóasszony módra“ – Die biblische Frauenbild in den vormaligen ungarischen Trauerrede	199
MEDGYESY S. NORBERT	
„Három állapotban Istennek szolgáltál, Szűzesség, Házosság, özvegységben voltál...” – Religiöse Volkslieder zur Ehre der Elisabeth von Ungarn in den Handschriften der Schulmeistern in 17–18 Jahrhunderten	209
NAGY ANDOR	
Trauerworte über die Religiosität der Frauen in Brasov	243
NAGY LEVENTE	
„Merő labirintus sokképpen ez az papok dolga...” Die Religiosität und Kirchenpolitik von Zsuzsanna Lorántffy laut ihren nicht veröffentlichten Briefen.....	255
PETRŐCZI ÉVA	
„Istennek szolgáloleyany” – Einige Züge zum Portrait von Anna Bornemisza.....	265

PINTÉR MÁRTA ZSUZSANNA	
Das literarische Programm des <i>Sándor-Kodex</i> –	
Die ungarische Rezeption von Hrotswithas <i>Dulcitius</i>	277
SZABÓ ANDRÁS	
Gedichte an Gott von ungarischen Frauendichtern	
im 16. Jahrhundert.....	293
SZÁDOCZKI VERA	
Das innere Leben einer Edelfrau aus Siebenbürgen –	
Das Gebetsbuch von Klára Thordai	303
SZELESTEI N. LÁSZLÓ	
Schriftliche Dokumente des Kults der Heiligen Anna	
im frühneuzeitlichen Ungarn.....	311
SZIGETI JENŐ	
Die Religiosität der protestantischen Edelfrauen	
in Siebenbürgen im 18. Jahrhundert.....	325
TORNAY KRISZTINA	
Einführung in die Persönlichkeitsentwicklung der Frauen –	
Analyse des Renaissancehauptaltars der Unbefleckten	
Empfängnis in Csikmenaság.....	337
TÜSKÉS ANNA	
Die Verehrung der Heiligen Ursula in Ungarn	
im 18. Jahrhundert und der Ursulinenorden.....	351
VERÓK ATTILA	
Die Alte Drucke als die mögliche Behüter von Mysterium	
der weiblichen Religionsausübung?	363
VISKOLCZ NOÉMI	
„Szerzeteseknek bizonyos Alamisnálkodo Tarhaza?":	
Anna Júlia Esterházy (1630–1669).....	379
VOIGT VILMOS	
Die Frauen in den (in wie fern) archaischen	
olksgebetstexten von Zsuzsanna Erdélyi.....	391
VRÁBEL TÜNDE	
Die tiefreligiöse Mäzenatin, Anna Telegdy.....	403
Namenverzeichnis	413

